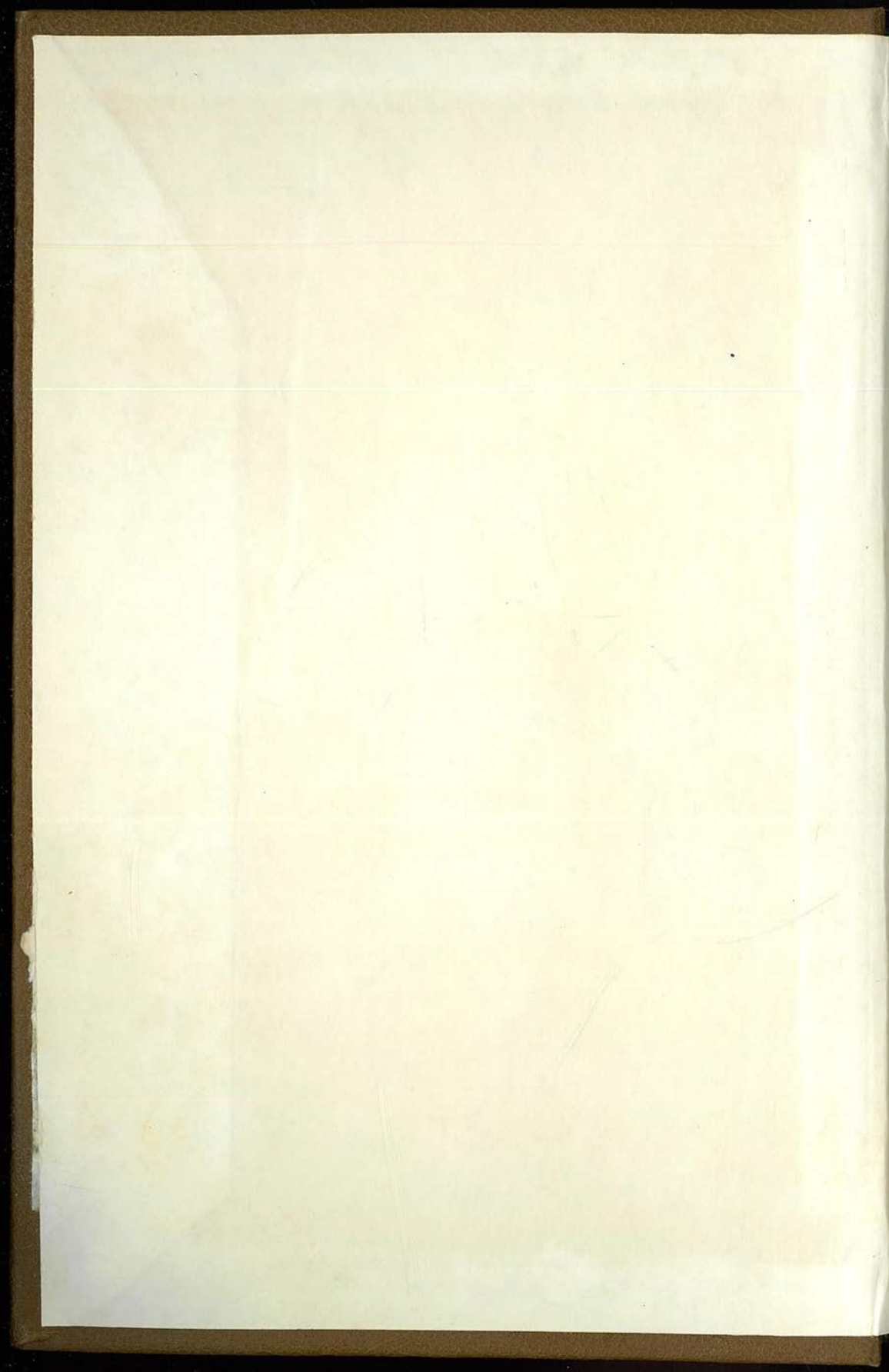

204
пр-15.

Записки
історично-філоло-
гічного відділу.
кн XV

1927

486 7001
201 IV 1957

Українська Академія Наук

Пр 204
15

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XV (1927)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

65017
Р ✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

- 2015 -

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук.
1927

ЗАПИСКИ

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, Аг. Кримський.

Відділ історико-філологічних наук
Академії Наук України

- 5018 -

БІБЛІОТЕКА НАУК

Київський Окріт № 232. 1927.
Зам. № 1219. 1200 прим.

ДЕ ЩО Є:

стор.:

Проф. Всеволод Зуммер. Юрієва божниця (з 2 малюнками) .	1—7
Олена Маслова. Життя й літературна спадщина Л. Гвіччярдіні	8—53
Ігор Єремин. „Сводный“ Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах	54—101
Сергій Козуб. Ранній Коцюбинський. II.	102—132
Акад. Сергій Єфремов. Вол. Дебагорій-Мокрієвич	133—137
Віра Ганцова-Берникова. Революційна діяльність В. К. Дебагорія-Мокрієвича	138—145
Віктор Петров. Теорія „культурництва“ в Кулішевому листуванні р. 1856-7	146—165
Проф. Олександр Оглоблін. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя	166—195

МАТЕРІЯЛИ.

Емануїл Оксман. До життєпису А. Л. Метлинського	196—199
Емануїл Оксман. Новознайдений лист ст. Руданського 1869 р.	199—200
Соломон Рейсер. Лесков та українська культура	200—211
Тарас Слабченко. До життєпису В. Антоновича	211—213
Тарас Слабченко. До історії українського словника	213—215
Проф. Пилип Клименко. До історії м. Ніженья	215—221
Проф. Пилип Клименко. Відомість про скарб український у 1780 році	221—226

РЕЦЕНЗІЇ.

Проф. Вол. Резанов. З приводу рецензії акад. Вол. Перетца на: Проф. В. Резанов. Драма Українська, в. в. I, III. У Києві, 1926 .	227—230
Василь Дем'янчук. Проф. Петро Бузук. Нарис історії української мови. У Києві, 1927	231—245
Н. Полонська-Василенко. Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии, т. I (58). Симферополь, 1927	245—247
Н. Полонська-Василенко. В. Біднов. „Атакування“ Запорозької Січі 1775 р. Літературно-Науковий Вістник 1925 р., кн. IX (вересень)	247—249

Н. Полонська-Василенко. В. О. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значіння Прага 1925	250
Проф. А. Степович. <i>Auguste Vierset. Un peuple martyr.</i> Брюсьель 1924	251
Проф. А. Степович. <i>Savremenik, mjesečnik društva hrvatskih književnikâ u Zagrebu, Godina XIX, 1926</i>	251—253
Проф. А. Степович. <i>Slovanský Přehled. Ročník XVIII, Прага 1926</i>	253—256
Проф. А. Степович. Гласник Скопског научног друштва— <i>Bulletin de société scientifique de Scoplje</i> , кн. I, свезка I. Уредник др. Радослав М. Груич. Скопле 1925	256—257
Проф. Олександр Оглоблін. В. А. Фесенко. К истории возникновения города Луганска (Радянська Школа, 1926, жовтень)	257—260
Проф. Микола Грунський. Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Є. Тимченка)	260—270
Проф. Леонид Булаховський. Проф. Є. Тимченко. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. 1927 р.	271—276
Павло Лозієв. Україна в сучасній турецькій пресі („Хаят“, ч. 10 та 11. 1927 р.)	276—277
Звідомлення Відділу за 1926 рік	278—290
Доповіді, що їх зачитали співробітники Відділу 1926 р.	291—300
Бібліографія писаннів співробітників Історично-Філологічного Відділу, що друкувалися року 1926-1927	301—318

Юрієва божниця.

1.

Руїни великокнязівського храму в Старогородку поблизу Остра, частина східного муру й вівтарна абсида з рештками лицевого й орнаментального малювання, — пам'ятка, що її не одного разу описано й опубліковано: мало не вичерпиви зводку подає остання (1916) стаття Миколи Макаренка. А втім, низку основних, зв'язаних з пам'яткою, питань іще й досі не порозв'язувано. Якого часу перед нас храм — Мономаха (кінець XI в.) чи Довгорукого (середина XII в.)? В якому стосункові фрагменти будинку, котрі збереглися, до частин, які не заціліли? який, здогадно, був його загальний, що до нас не дійшов, ансамбль? Як погоджуються елементи розпису з формами архітектури? Як розуміються на малярстві майстри, що виконали розпис? — Назначити ці питання й схарактеризувати теперішній стан пам'ятки й становить завдання цього нарису.

2.

„Заложи Володимерь (Мономахъ) перковь камянную св. богородицѣ Переяславля на княжѣ дворѣ. Того же (6606 = 1098) лѣта заложи Володимерь Мономахъ городъ на Вѣстри“. Кажучи про те, що Мономах заснував місто, Городець Остерський (та й то, може, на місці города, з тих, котрі поставив „по Десне, и по Востри, и по Трубежеви“ ще Володимир Святий), текст ані слівцем не згадує про одночасні закладки церкви в Острі, нехай як природньо за них здогадуватися. Про „божницю святого Михайла“ ми довідуємось тільки під р. 1152 з запису про її зруйнування підчас князівських усобиць: вороги Юрка Довгорукого „разведоша Городокъ Гюргевъ и пожго и (и божницю) же святого Михайла. верхъ бяще нарубленъ деревом. и то сгорѣ“, і далі: „оже есте мой Городець пожгли и божницю, то я тому отожду противно“. І коли божниця слушно зветься Юрієвою, збудовано її десь між р. 1136, коли Остер з складу Переяславського князівства переходить до суздальця Юрка, і цим, 1152, роком зруйнування. Тільки-ж і тут про заснування церкви не сказано, а своїм зве Юрко Городок — хіба тільки „Отень“. Погляньмо, чи не дасть нам певніших даних для хронологізації пам'ятки аналіз її архітектурних та малярських форм.

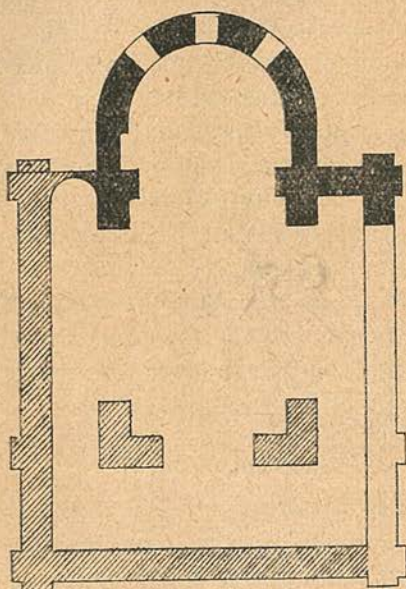
3.

Місце, де колись стояв „Городокъ Вострьскій, въ немъже Юрій пристанище имѣяше“, — невеличкий, ступенів 100 в діаметрі, кругленький майданчик, узгір'я над заплавними луками, що їх заливає річка Остер, — тепер цвинтар. Дерев'яна, кінця XIX в., Троїцька церква, хатка й горід сторожа та цвинтар, — ось і все, що, окрім рештків божниці, є на ньому. І коли навіть взяти на увагу, що територію Городця треба частково поширити й на сусідню, кол. Костянтиновича, садибу; знов-же й те, що тут був тільки зміцнений акропіль, куди лиш на випадок небезпеки ховалися мешканці „білого“ міста, що він боронив, — усе-ж дуже важко уявити тут — ров, окіп, огорожу, вартові вежі, князівський терем, приміщення для

залоги. І храм за цих умов природньо з'являється в спрощених формах божниці: присвячуючи його архістратигові Михайлові, ще більш підкреслювали його військове й двірське призначення фортечної каплиці.

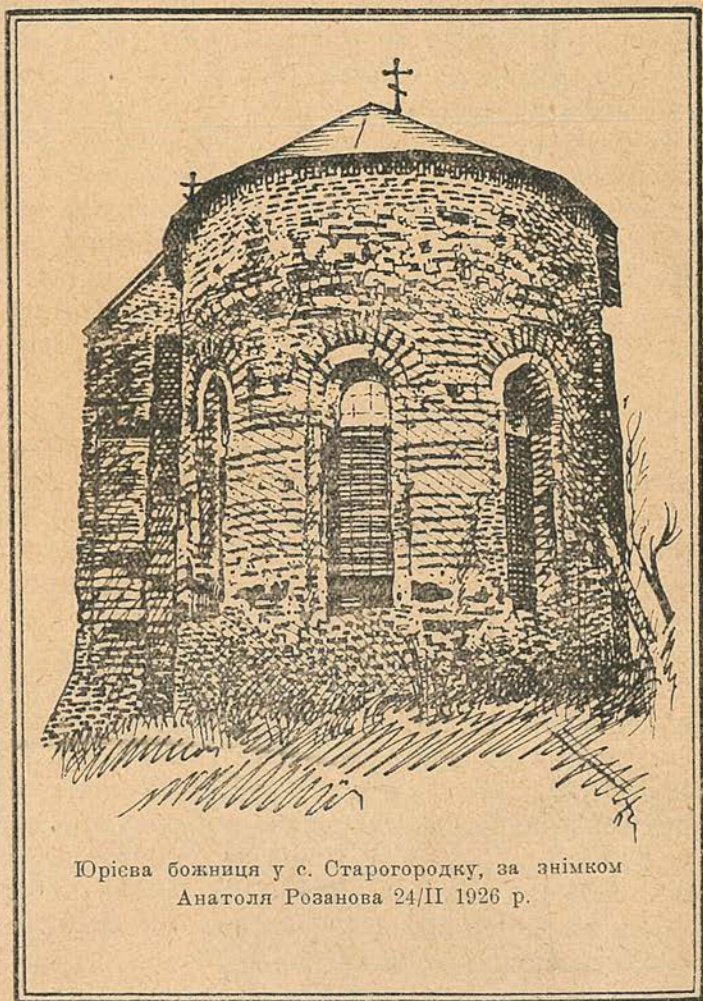
Такі маленькі церквці, де всі розміри не перевищують десятків півтора ступенів, ми знаємо. Але, як загальне правило, вони повторюють у мініятурі всі елементи властиві типовій будівлі великого храму. Такі, напр., Предтеченська (кінець XI в.) і надбрамна Троїцька (початку XII в.) церкви київської Лаври. Бана на барабані, що спирається за допомогою парусів, на чотири будівельні стовпи; чотири коробові зводи, що хрестом розходяться з-під бані по краях світу, повторюють у покритті вписаний в квадрат грецький хрест плану;

тров абсид — обов'язкові і для цих маленьких капличок, що розмір їхній, як і в Троїцькій, визначає просвіт брами. [Інакше розв'язує цю задачу чернігівська Іллінська церква (кінець XI в.), де основним архітектурним елементом — банею на чотирьох стовпах — і обмежується усенький організм будинку: простір поміж стовпами заповнюють стіни, баня лежить на стінах]. Юрієва божниця, — як ми її знаємо на підставі плану, що його в наслідок пороблених розкопів фундаменту опублікував М. Костянтинович, — храм з двома внутрішніми стовпами й однією абсидою, цей храмовий проєкт спрощує. [Дані в брошурі Костянтиновича перевірів зав. музеєм Остерщини Анатоль Розанов, поробивши за допомогою од курсантів Остерських педагогічних курсів розкопи влітку року 1923. Фундамент виявлено дуже близько од поверхні під дерниковим шаром і кладка його — цегла та пісковик, — як виявилось, аналогічна кладці самої божниці. Західнього муру, живовидячки розібраного підчас дальших

похоронів, виявити не пощастило. Підчас розкопів знайдено дрібні шматки штукатурки з плямами фарб фрескового розпису й скількиє фрагментів голосників-резонаторів].

Південний пілястр виступав з передвітарної арки й має нагорі рештки п'яти арки, що перекидувалася з нього на відповідний внутріш-

Юрієва божниця у с. Старогородку, за знімком
Анатолія Розанова 24/II 1926 р.

ній стовп. Рештки цієї виразнісінько видко ще й досі. Між північним пілястром та муром М. Костянтинович знайшов підчас розкопів „часть свода, упавшую сверху и в целом виде сохранившуюся в земле“. Треба гадати, що такі склепіння розходилися на північ, південь та захід та й давали в Юрієвій божниці повну конструкцію підбанного хреста, з тим винятком, що замість східньої руки хреста прилучалася вівтарна абсида, а східню пару опірних стовпів заступали пілястри, що виступали з вівтарної арки. Арки, що зв'язують внутрішні стовпи та пілястри, готові прийняти підбанне кільце, — і, далі, барабан та баню. Але „верх“ у бож-

ниці св. Михайла „б'яше нарубленъ деревом и то сгорѣ“. Дерев'яне закінчення кам'яної системи склепінъ живовидячки промовляє за тим, що майстрі-будівники виявили себе, як технічно безпорадні, зробивши баню занадто велику, — отже навіть зміцнені, своєрідної, глаголем, форми, унутрішні стовпи не годні були її втримати. Цікаво, що коли в ХVІІ в. реставрували „церкви стародавнее мурованое опустѣлое“, верх її знову зроблено дерев'яним: він згорів од блискавки року 1753.

Коли-б Юріву божницю відштукатурили знадвору, як це запропонували були на засіданні Археологічної Комісії після доповіді П. П. Покришкіна 10 жовтня року 1907, це, можливо, уратувало-б віттарні фрески проти тих фіялкових обпливів, що перетинають тепер Евхаристію по постатях Христа з ап. Петром та ківорію. Тільки-ж штукатурка ця була-б закрила ефект визерункової смугастої кладки, у Юрівій божниці особливо різноманітний і тонкий, — як закриває вона його тепер в усіх великокнязівських храмах у Києві та Чернігові. Там визерунковий великокнязівський мур можна бачити тільки там, де штукатурка випадково оголилася (Трисвятительська, Видубецька церкви у Києві, Георгіївська у Каневі) та там, де її відкрито підчас реставрації (Спас на Берестові) або при пробних зондажах (зондажі Ін. Моргілевського в київській Софії, чернігівських Спасі та Єлецькій церкві; такий самісінький ефект дали зондажі мурів київської Кирилівської церкви, що їх поробив я вкупі з Ін. Моргілевським у серпні р. 1925). Візантійські будівничі, будуючи з убогого матеріалу, з цегли, не намагаються замаскувати його, утворити німіцними наліпками ілюзію моноліта або кам'яних руст. Вони отверто показують, як викладено з цегляних радів мур, уміючи і з цього здобувати поліхромний мальовничий ефект, — чергуючи тонкі цегляні плити з широкими смугами цементу, цеглу з кам'яною кладкою... „Полосы кирпича, темно красные, резко выделяются на розоватом цементе, на матово-сером камне. Цемент вылащивается в обрез, — всякий кирпич, всякий булыжник очерчивается, обрисованный черной чертой тени. Нельзя лучше сочетать стремления к эффектам с верным чувством настоящих условий хорошей стройки“. Кладка Юрівой божниці чергує ряди цеглин різного відтінку, великі блоки каміння, що ними підсилено кути, смуги брунатно-жовтого ноздрюватого пісковика, фриз з кругляків, що йде нагорі абсиди. Стовпи, що де-не-де викришилися, дають бачити, що широкою смугою цементу будівничі хизувалися: декоративне замурування одвалилося, оголяючи захований внутрішній ряд цеглин.

4.

Стародавнє малювання дуже було через свою монументальність, точну відповідність малярських та архітектурних форм. Саме цього дехто не вбачає в стінописах Юрівой божниці: „вторжение чисто-архитектурных элементов в живописную композицию неприятно действует на глаз“, „вырезы окон, входя в нижнюю часть композиции, абсолютно не сгармо-

нировані є нею“, і т. д. З цього, переважно, погляду ми й переглянемо фрески божниці.

Божя Мати — оранта на чолі абсиди поставлена поміж двох архангелів. Ці три постаті, зближені в зеніті німбами (верх постаті Божої Матері нині втрачено), далі розходяться відповідно до течії ліній закапелка, що вони розчленовують прямовісно — Божя Мати по середній, що ділить, янголи по краю. Вже відзначені тонкість, гнучкість, нервовість постаті оранти наближують її до такої самої Богоматері з піднесеними руками, що благословляє свв. Кирила та Опанаса в південному вівтарі Кирилівської (середина XII в.) церкви (з монументальною орантою в головному вівтарі тої самої церкви, двічі, у XVII і наприкінці XIX вв., перемальованою ми порівняти її, на жаль, не можемо). Постаті архангелів, поруч „відсталої“, що мозаює, технікою, якою виконано шитво одєжі та лору, дають тенденцію вільно поставити постать, що спирає вагу тіла на одну ногу. Проста *Standbein* архангола, що спирається на патерицю, поєднана до краю й відповідає лінії обрізу, — вільна *Spielbein* припадає мало не посередині одєжі, що її спідній край, скривившись, утворює помітний кут з кантом, який розмежовує пояса розпису (з опублікованих репродукцій це побачимо тільки на Покришкінському чертежі розрізу).

Поясові євхаристії звичайно відповідає знадвору ярус декоративних закапелків — фальшивих вікон: справжні вікна (їх троє) перерізують долішній пояс розпису з зображеннями батьків церкви. У Юрієвій божниці, зважаючи на невеличкі її розміри, од ярусу декоративних закапелків, довелося відмовитися: довгі вікна, поділяючи постаті святих, своїми заокругленими вершками врізаються в фриз євхаристії, що знаходиться над ними. Що-ж зробив стінописець, приневолюний вважати на цю „архітектурну необхідність“?

Композицію маляр планує в залежності од вікон. По середній, що ділить, угорі одзначений постаттю оранти, а внизу — центральним вікном, приміщує він престіл під ківорієм: тонкі, окреслені рівнобіжними рисами, як на київській Михайлівській (початку XII в.) мозаїці, колонки ківорія, розходячись до низу, убирають у себе округлий верх вікна. У проміжку між середнім та крайніми вікнами художник малює, симетрично праворуч і ліворуч, постаті янголів-дияконів і двічі повтореного Христа. Білі плями одєжі янголів, ледві порушені перебоєм бгано́к, зроблено в широкій фресковій манірі.

Простим спокійним постатям, що римують з вертикалями колонок ківорія, конструє різко висловлений рух Христа, що зустрічає, над вирізом бічних мурів, такий самий відповідний рух головних апостолів, які підходять спереду: ліворуч — Петра, праворуч — Павла. Постаті, що схиляються над вікном, зближені руки, крива ступінчаста лінія повислих керей — послідовно повторюють півкрузжя віконної арки. Невеличкий простінок, од крайніх вікон праворуч і ліворуч, надзвичайно вдало використано для дванадцятьох апостолів, що по 6 підходять до Христа по причастя. Довелося показати тільки по 3 передніх постатів, троє інших

апостолів визирають головами, але цю тісноту композиції розв'язано в бурхливому ритмі „стремящейся толпы, жаждущей получить благодать“, у вихорі керей. У послідовному ряді трьох київських евхаристій — Софіївської, Михайлівської, Кирилівської, — евхаристія Юрієвої божниці, через волю й експресивність, знайшла-б собі місце тільки після Кирилівської.

Шестеро святителів, по одному між вікнами, по двоє на краях, — відмінні і од Софіївських мозаїчних, графічно-психологічних, і од Кирилівських фрескових, монументально-ритмічних, що плавко схиляються й однаковим рухом розгортають свої сувої: у Юрієвій божниці вони переважно мальовничі. Жовто-гаряча, на синьому тлі, одежа одного, жовті по омофору хрести другого, при старій простоличності й нерухомості постатів, промовляють про суто колористичні завдання маляреві.

Орнаментальний розпис — за винятком сердець з намальованими в них квітками, розвиває одну тему: „лоза орнаменту“, покручена лінія з „лілеюватими“ відгалужками, що відбігають управоруч і вліворуч. Залежно від того, яка завширшки смуга, що її треба заповоронити орнаментом, цю тему дано то в чистому вигляді, то де-далі складнішу, розчленувавши плоскість на трикутники та ромби. Звичайно це білий визерунок на брунатному тлі; усередині вікон, окрім того, замкнені визерунком частини тла пофарбовано в блакитне.

5.

„Трудно судить о технических знаниях и совершенствах нашего художника. Все настолько испорчено, смыто и обломано, что всякія технические особенности безследно исчезли. Кажется..., технические знания художника шли нѣсколько вразрѣзъ съ его чисто-художественными дарованиями и стремлениями“, здогадується Микола Макаренко. В іншому місці він навіть схиляється гадати, начеб-то у майстрів Юрієвої божниці треба добачати „полное отсутствие умѣнья и технических знаний, умѣнья привести рисунокъ въ уменьшенный видъ“. Подані в нас вище міркування про ритмічну погодженість малювання в Юрієвій божниці з її будівничими формами повинні, на мою думку, хоч трохи реабілітувати його майстрів. Цьому допоможе ще й таке невеличке спостереження.

Приглядаючися до фресок у Кирилівській церкві, — до того до таких, напр. майстерних творів, як „Ангель, свивающій небо“, — помічаєш, що складний рисунок бганок одежі янголової це не плід творчого задуму маляра, що імпровізує, але його наперед підказує такий самий складний чертеж поглибленої графії. Шукаючи хоч-би слідів старовини в фресці, що зображає святого мужа, на якій реставратора рука нещадно надряпала своє „новое, дебелое и румяное изображение“, раптом з утіхою констатуєш борозенки графії, що окреслюють кожнісінький локон бороди. Знов-же й те, що в таких-же одноособових зображеннях святих у долішньому поверсі абсиди Юрієвої божниці майстри мали за потрібне ограти самі тільки німби, що лиш приблизно одзначають місце, —

свідчить, на мою думку, за не аби-яку їхню вмiсть та технічну волю. Мимохідь одзначена вище близькість малювання Юрієвої божниці до київського — до того пізнього, як Кирилівське, — підтверджує ніби Макаренків здогад про те, що розпис виконали київські майстри.

6.

Той лихий для Юрієвої божниці час, коли завалився разом з горою південний її мур; коли її розбирали — економія на гуральню, селяни на печі; коли над абсидою кубилися гайстри, а дощ та сніг змивали фрески, — неначе зминув. Гору зміцнено, зміцнено рештки божниці, докладено й засклено вікна, загороджено заскленою перетинкою увесь просвіт абсиди. І все-ж стан божниці викликав побоювання. Закрита ґратами продухвина над дверима й вентилятор навпроти у вікні не давали справжнього протягу: вогкість, не маючи для себе виходу, скупчувалася всередині й сідала на мурах, а це загрожувало, що впадуть і зацілілі рештки фресок. Через те підчас ремонту, зробленого з ініціативи Ан. Розанова на кошти відпущені від Чернігівського губвиконкому влітку року 1924, у вікнах божниці, замість дотеперішніх щільних дощок з невеличкими, закритими склом дірками, встановлено дерев'яні жалюзі: дошку залишено тільки в горішній частині віконної арки, більше-менше, на $\frac{3}{4}$ арш. У зв'язку з тим, що вентиляція покращала, процес лущення, очевидно, спинено. А втім, дуже потрібно скалькувати й зфотографувати фрески хоч-би в їх теперішньому вигляді; кальки, що їх поробили, коли фрески ще виглядали краще, А. та Е. Половцеви і почасти опублікував М. Макаренко, мабуть загинули, коли руйнували маєток.

7.

Юрієву божницю зруйновано на наших очах, — і мало не кожен, хто писав за неї, закінчує тим, що закидає це нащадкам, які не вміють шанувати священного спадку старовини.

Звичайно, кожна стародавня річ дорогоцінна, бо повторити її не сила. І все-ж коло людей, що шанують і кохаються в старовині, ще довший час залишатиметься вузьке. Тільки-ж, здається, рештки Юрієвої божниці можуть бути цікаві і не для самих тільки археологів. Безвідносно, як твір високого майстерства, вони і в теперішньому своєму вигляді спроможні дати чисту й дужу емоцію, — у них здійснено ті закони констрктивного будівництва й монументального мальовничого стилю, що їх у мукх шукає тепер наше мистецтво сьогоднішнього дня.

Проф. Всеволод Зуммер.

Життя і літературна спадщина Лодовіка Гвіччйардіні¹⁾.

II.

Літературна діяльність Л. Гвіччйардіні.

Досліджуючи історично-літературні питання, зв'язані з письменською діяльністю Л. Гвіччйардіні, насамперед треба з'ясувати, котрий із двох збірників, що вийшли з його іменням: „L'Hore di ricreatione“ чи „Detti et Fatti“ дає безумовно авторський текст. Як це ми вже знаємо із біографічного нарису, питання про контрафакцію, на яку жаліється в „L'Hore“ 1568 р. автор, нам вирішити не сила через відсутність належного матеріалу — видань, випущених перед цим роком. Але деякі посередні дані дозволяють до певної міри припускати, що „Detti“ являють собою передрук першого видання „L'Hore“. Окрім великого числа спільних статтів з „L'Hore“, починаючи з другого (нагадаємо, що деталі першого видання бібліографам не відомі), для всіх видань „Detti“, які вийшли за життя Сансовіно, — типова посвята — від його імення Габрієлеві Строцці, датована 10-м листопада 1565 р. А що перше видання „L'Hore“ вийшло саме в 1565 р. і присвячене тому-ж-таки Строцці від імення того-ж-таки видавця Сансовіно, то можна гадати, що текст присвяти збігається з відомим нам із „Detti“. А коли так, то мабуть і взагалі цей останній збірник являє собою не що, а передрук, з новим заголовком, збірника „L'Hore“, що вийшов перед роком. Випускаючи в світ року 1568 друге видання „L'Hore“, Лод. Гвіччйардіні вважав за потрібне переробити збірник, почасти „виправивши свій твір“, а почасти ввівши нові статті. Але що саме розуміти треба під „виправленням“, — сказати важко, бо порівняння спільних для „L'Hore“ й „Detti“ статтів показує, що текст їх жадних змін не зазнав. Найправдоподібніше, що автор розумів під „виправленням“ тільки пропущення низки сентенцій. Хоч як-би там ця справа малася, ясно одно, що текст, поданий у „Detti“, не цілком задовольняв складача, а звідсіля — що в найкращому разі він є першою редакцією збірника, а в гіршому — має на собі сліди чужої редакторської руки. І справді, в тому заголовку, що йде безпосередньо перед текстом, ми читаємо: „Detti, et Fatti notabili, così gravi come piacevoli già raccolti dal Guicciardini“²⁾.

¹⁾ Див. Записки, кн. XII, стор. 139—164. ²⁾ Detti et Fatti. Venetia 1569, стор. 1.

тоб-то „що їх раніш зібрав був Гвіччйардіні“. На титуловій картці оцієї вказівки „già“ немає, але зате після слів: „raccolti dal Guicciardini“ додано „et ridotti à moralità“, тоб-то „приведені до морального вигляду“. Порівнюючи це та беручи на увагу саме розміщення слів, доведеться зробити висновок, що раніш зібрані нашим автором „Слова та Діяння“ привів очевидячки пізніш і хтось інший до пристойного вигляду. Як це ми вже знаємо із біографічного нарису, і в присвяті Сансовіно є вказівки на його редакторську роботу: він покладає собі тут у заслугу оту роботу над наданням збірникові моральнішого вигляду¹⁾. Отож за безперечно авторський і єдиний, який завдовольняв його, визнати треба той текст, що дано в „L'Nore“ 1568 р. На ньому ми й будемо далі базуватися, мимохідь тільки подаючи в увагах вказівки на матеріял добутий із „Detti“. Нагадаємо при цьому, що складом своїм обидва збірники надзвичайно близькі, бо із 514 статтів у „L'Nore“ 1568 р. і 484 у „Detti“ 1569 р. — 446 статтів спільні, а решта настільки поміж собою подібні і змістом і викладом, що загальну характеристику першого збірника можна цілковито прикладати й до другого.

Попереду самої збірки сентенцій та анекдот іде надзвичайно цінна передмова автора „До Читача“. У „L'Nore“ вона стисліша і не така щира, — у „Detti“ вона докладніша і відкритіше говорить про процес укладання збірника, про його завдання, джерела, про спосіб їх використання, то-що. Жадних підстав немає, щоб запідозрювати автентичність передмови у „Detti“. Цілком ясно, що видаючи 1568 р. L'Nore, Гвіччйардіні визнав за потрібне її вкоротити. А через те ми далі будемо користуватися саме цією, докладнішою редакцією, яку подають „Detti et Fatti“.

Як це ми вже знаємо, „L'Nore“ — це був первісно збірник „для себе“. Не маючи на меті подавати на суд публіки вибір із своєї лектури, Гвіччйардіні, за прикладом інших гуманістів, записував у зшиток ті апологи, фацеції, анекдоти та сентенції, що так чи инакше зупиняли його увагу в творах античних письменників; сюди-ж заносив він і уривки, котрі йому сподобалися із нових поетів, жарти, які йому здавалося варто було собі запам'ятати, вислови та новелі, які доводилося почути у живій розмові чи вчитати в численних тогочасних збірниках. У години дозвілля переглядав він свої записи, упорядковував їх, щоб вигідніш було користуватися зібраним матеріялом, коли бува з'явиться потреба прикрасити жартом чи сентенцією свого листа чи оживити ними свою розмову. Збірка „piacevolezze morale“ до смаку припала й письменниковим приятелям і вони взялися переконувати його видати ці записи для „громадської користі“. У наслідок цього Гвіччйардіні ще раз проглянув свої записи і, вишуканою мовою його передмови кажучи, „із зібраних квіток старанно повибирав найкращі і поспішив сплести із них свою гірлянду“ та „щоб надати їй більше принади та різноманітності, він не знехтував і мало

¹⁾ Ib., арк. 2 зв.: Присвята.

ароматними дикими квіточками, аби тільки колір їх був яскравий і привабливий для веселої молодости“. Збірник свій призначував автор для тих, кому через незнання чужих мов неприступні були кращі античні й сучасні автори. Гвіччярдіні прохає йому вибачити, що знайдеться у нього чимало статтів, котрі здадуться загально відомими, навіть утертими для широкого освіченого громадянства, але — виправдується він — „вони служитимуть тим, хто їх ще не знає, а таких, як я не помиляюсь, — більшість“¹⁾.

І справді, збірник його припав до смаку італійській масі, а поєднання, за Горацієвим рецептом, „*dulce cum utile*“ — легкого жарту, фривольної анекдоти та серйозної сентенції, моралізаторської приповідки було головною причиною популярності Гвіччярдіні та притягло до його увагу читача, перекладача та видавця. Так, Belleforest, що переклав „L'Hore“ на французьку мову, зве цю книжку „збіркою веселих слівць, повних чесноти та почтливости“: читач тут — на його думку — „розважаючися читанням, знайде й чого навчитися“²⁾. А видавець німецького перекладу за мету собі ставить: „дати читачеві корисну, а вкупі з тим і веселу книжицю“³⁾.

У розподілі оцих двох елементів: жартівливого і моралізаторського немає жадної системи. Ніби на листках відривного календаря статті ідуть одна за одною без будь-якого зовнішнього чи внутрішнього зв'язку. Може це пояснюється бажанням автора уникнути надойдливої монотонності, може причина — просто в більшій різноманітності статтів, — але в збірниках з одноманітнішим складом звичайніше буває інакше розпланування матеріалу. Коли інтерес у них зосереджений на анекдоті, то вони розміщені за алфаветом іменів⁴⁾, коли в центрі стоїть приповідка, сентенція, — тримаються алфавету тем⁵⁾; у новелістичних збірниках новелі згруповано по темах⁶⁾; там де виклад має історичний характер, він іде по окремих країнах і в хронологічній послідовності⁷⁾.

Коли взятися покласифікувати статті, дані в „L'Hore“, та розкласти їх по рубриках, відповідно до змісту, то що-до кількості груп і тая, що має за мету „розважати“, і тая, котра як мету ставить собі „користь“,

¹⁾ Ib., арк. 4 зв. ненум.

²⁾ Les Heures de recreation et apresdisnées de Louys Guicciardin Citoyen et gentilhomme Florentin, traduits d'italien en françois par François de Belle-Forrest Comingeois. Paris 1571. Присвята.

³⁾ L'Hore di ricreatione — Erquickstunden H. Ludwigs Guicciardini, Bürgers und Edelmanns von Florentz... durch Casparum Ens verteutscht zu Cölln. Передмова „An den Leser“ за підписом видавця Mattheis Schmid'a.

⁴⁾ Напр., Agasicles, Agesilaus, Agesipolis і т. д., у Erasmi Rot. Apophthegmatum libri octo. Col. 1545.

⁵⁾ Напр., Cap. I De Avaritia; Cap. II De Amore; Cap. III De Amicitia et amicis і т. д. у Domitii Brusonii facetiarum rerum... libri VII. Romae 1518, або Abstinencia, Abusio, Accusatio, Actio, Adjuratio і т. д. у Jos. Langius в його збірці: Adagia, s. sententiae proverbiales... Argent. 1596.

⁶⁾ Див. у „Декамероні“ Боккачіо та його наслідувачів.

⁷⁾ Напр., у La selva di varie lezioni di Pietro Messia di Seviglia, Lion 1556.

приблизно рівні; але як читати збірник підряд, то залишається вражіння безумовної переваги моралізаторського елементу. Пояснюється це тим, що навіть там, де оповідання саме собою далеке від моральних тенденцій, — заголовок являє собою закінчену моралізаторську сентенцію. Так, новела про жінку, що свариться вечорами з своїм старим ревнивим чоловіком і вночі підмінює себе служницею, щоб користаючи з його недогадливості, втішатися в обіймах молодого красня, — має заголовок: „Ревнощі до поганих призводять наслідків“¹⁾. А оброблення дуже поширеного мотиву *vir sibi cognata promovens* — має заголовок: „Люди навіть низького стану знаходять іноді способи відомститися знатним“²⁾ і т. п. А що статті звичайно короткі, іноді на скількись рядків, то отакі заголовки, що рясніють на кожній сторінці, надають особливу закраску цілому збірникові. Наведім для підтвердження скількись навгад узятих підряд³⁾ заголовків:

„Догани від друзів спасенні і корисні“.

„Відвага в час і при відповідних обставинах велику приносить користь“.

„При свідомості духа марні бувають удари долі і людей“.

„Мудрі люди зможуть відповісти на всяке питання“.

„Краща воля з багатьма нестатками, ніж рабство з великими достатками“.

„Як легко наситити найнижчу тварину і які ненаситні бувають люди“.

„Погано можна переконати словами, коли їм діла суперечать“ і т. д. у такому самому дусі.

Гвіччйардіні в особливу покладав собі заслугу отії заголовки. Вони, на його думку, нагадують читачеві суть статті, кидають світло на зміст і своїм моралізаторством показують, який кінець веде за собою розказана подія, які вона зроджує плоди⁴⁾.

Оця постійна тенденція до моралізації — характерна саме для другої половини XVI віку, як це відзначає Flamini⁵⁾. У цілій низці збірників, і подібних до „L'Hore di recreatione“, і таких, де переважав інтерес до новелі і складених виключно із новель, — скрізь в більший чи менший мірі відбивається оця риса. Такі приміром: „Oracoli de' moderni ingegni“ (1550)

¹⁾ L'Hore... Ven. 1630, стор. 124 (Anv. 1568, стор. 168): La gelosia partorire cattivi effetti.

І далі — перша цифра показує в нас стор. з вид. 1630 р. (воно тепер у нашому розпорядженні), та для зручності читача, через рідкість стародруків, ми в скобках показуємо сторінки за виданням 1568 року. Коли стаття є тільки в одному з цих видань, то ми зазначаємо, на яке саме ми покликаємося.

²⁾ L'Hore... Anv. 1568, стор. 131: Le persone etiamdio di minor fortuna trouare talhora modo di uendicarsi contra i grandi.

³⁾ Ib., стор. 14—16 (16—19).

⁴⁾ Detti et Fatti. Ven. 1569, арк. 5 нenum.: „Ho similmente à capo di ciascun caso, o cosa narrata, assegnato un qualche titolo, che sustantialmente ammonisca il lettore, et diagli subito lume di tutta cosa, et sententiosamente gli dimostri à che fine ella tende, et qual frutto partorisca“. (Передмова „До Читача“).

⁵⁾ Francesco Flamini. Il Cinquacento. Milano. S. a. стор. 352 дд.

Ortensio Lando, де зібрано „прекрасні сентенції, гострі відповіді і розумні поради кавалерів, сенаторів, шляхетних дам, правителів і прелатів, щоб подати зразки моральності“¹⁾. Giralaldi „зміщує корисне з приємним, жартидливе з серйозним“ у збірнику „Eccotommiti“ (1565), оповідаючи тут „смішні, любовні, сумні і веселі, щасливі і нещасливі події“, причому основна його мета — „осудити хиби, подати поради в житті і моралі, віддати пошану авторитетові найсвятішого папського престолу і достоїнству римської церкви“²⁾. Ще дужча тенденція — „прославити чесноту й осудити вади“ у Sebastiano Erizzo в новелях, виданих під заголовком: „Le sei giornate, nelle quali sotto diversi fortunati ed infelici avvenimenti, da sei giovani raccontati, si contengono ammaestramenti nobili ed utili di morale filosofia“³⁾. По замыслу автора читач побачить у них „ніби відбитим у дзеркалі все, чого треба цуратися і відповідно, що треба наслідувати“. Ascanio de'Mori da Ceno, переказуючи любовні, іноді фривольні пригоди, у передмові проте теж каже про свої „моральні“ наміри⁴⁾; те саме у Scipione Bargagli⁵⁾, а Giovanni Forteguerri, присвячуючи свою збірку Francesco de'Medici, запевнює його, що він хтів „під плівкою любовних й інших пригод показати істинно християнський поміркований спосіб життя“, тільки-ж — до речі зазначмо — не зважаючи на такі цнотливі наміри, збірник залишився недрукований через вільність свого змісту...“⁶⁾

Отая моралізаторська тенденція, що так погано в'язалася з жанром новели, виявляється в усіх царинах літератури, і Гвіччйардіні, подаючи заголовки-сентенції навіть в оповіданнях з нескромним сюжетом, ішов у загальному річищу діячів другої половини XVI в.⁷⁾

Серед статтів „L'Hore“, написаних з метою повчання, переважають сентенції філософів, мудреців і славетних мужів. Вони становлять в загальному 1/4 всієї збірки. Як це цілком природньо для тієї доби, здебільшого вони — вислови античних мудреців і героїв.

Найчастіше зустрічаємо слова Сократа, Арістотеля і Платона, рідше — інших філософів давнини: Діогена, Сенеки, Хілона, Демокріта, Епіктета, Солона, Антістена, Арістіпа, Геракліта, Пітагора й декотрих інших. З античних поетів цитує Гвіччйардіні: Овідія, Еннія, Горація, Віргілія і Проперція. Що-до християнських письменників, то він використав для „L'Hore“ двічі Фаворіна і всього тільки по одному разу: св. Петра, бл. Августина, св. Амвросія, Кипріяна та Фульгенція. Таким чином цитати з учителів церкви цілком тонуть у масі взятих з античного світу.

¹⁾ Ib., стор. 413.

²⁾ Ib., стор. 428: „Vitia damnare, vitae ac moribus consulere, sacrosanctae pontificiae auctoritati ac Romanae Ecclesiae dignitati honorem habere“. (Цитата з „Eccotommiti“).

³⁾ „Шість днів, коли в різних щасливих і нещасливих пригодах, що їх оповіли шестеро молодиків, вміщено шляхетні і корисні повчання з моральної філософії“ (ib., стор. 430—431).

⁴⁾ Ib., стор. 431.

⁵⁾ Ib., стор. 432.

⁶⁾ Ib., стор. 432—433.

⁷⁾ Ib., стор. 422 і далі: *Parta terza. Cap. I—Tendenze nuove del pensiero e dell'arte.*

Рідко порівнюючи вдається автор до висловів новітнього часу. Коли виключити прислів'я, взяті із Боккачіо, та дотепи, приписані Piovano Arlotto, то частіш од інших наводить він сентенції Альфонса Арагонського. Але особливу він виявляє любов до італійської поезії. Він цитує глибоко-проникливого (наводимо характерні епітети) Данте ¹⁾, а ще охітніш великого ²⁾, незрівняного ³⁾ Петрарку, а з пізніших — жартівливого і дотепного Пульчі ⁴⁾, елегантного Боярдо ⁵⁾, пречудового Аріосто ⁶⁾, високовченого Alciato ⁷⁾, Лоренцо Медічі і декотрих інших та найчастіші з усіх і найбільші, розміром своїм, виривки із віршів Luigi Alamanni, що його наш автор вихваляв не тільки як поета, але і як шляхетного сенййора ⁸⁾.

Форма викладу сентенцій звичайно цілком об'єктивна і стисла. Сливе жадного слова зайвого. Це — мало не цитата, що йде безпосередньо за стереотипним початком: такий-то говорив, такий-то сказав, такий-то, як спиталися в нього, відповів (*diceva, solea dire, dice, domandato—disse*) ⁹⁾. Та іноді своє ставлення до даної сентенції виявляє Гвіччйардіні, як це ми вже бачили, живляючи епітетів на зразок: *dotissimo* ¹⁰⁾, *sapientissimo* ¹¹⁾, *illustre* ¹²⁾, *nobilissimo* ¹³⁾, *divino* ¹⁴⁾, *considerabile* ¹⁵⁾.

Іноді вся статейка складається з самої сентенції та частіш об'єднується скількись сентенцій на ту саму тему, висловлену в заголовкові — резюме. Отож, приміром, у статті: „Душа людини не заспокоїться, аж поверне туди, звідкіля вийшла“ наводяться погляди Сократа, Платона та Лоренцо Медічі ¹⁶⁾.

Що-до змісту, то з цього погляду розбити можна сентенції на отакі групи:

До першої, найбільшої, входять сентенції релігійно-філософського характеру в християнсько-платонічному дусі, на зразок приміром сентенцій, зібраних у тільки-що названій статті: „Душа людини не заспокоїться, аж поверне туди, звідкіля вийшла“. Ось її переклад: „Сократ, такий божественний муж, каже, що людина — це душа, а тіло — тільки орган душі, чи оселя її, чи — певніше кажучи — в'язниця її й могила, і коли вона з неї виходить, тоді тільки набуває вона повну свою силу і блаженство. А Платон з цього приводу сказав, що душа людини така неспокоїна і ненаситна, бо зіслана від Бога, не здобуде вона задоволення і спокою, аж повернеться, звідкіля вийшла. Та й славетний Лоренцо Ме-

¹⁾ L'Hore, стор. 64 (85).

²⁾ Ib., стор. 141 (191). ³⁾ Ib., стор. 164 (220). ⁴⁾ Ib., стор. 62 (82). ⁵⁾ Ib., стор. 159 (214). ⁶⁾ Ib., стор. 101 (270). ⁷⁾ Ib., стор. 36 (46). ⁸⁾ Ib., стор. 50 (65). ⁹⁾ Ib., стор. 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22 (13, 17, 18, 19, 20, 22, 26, 27) і т. д. ¹⁰⁾ Ib., стор. 70 (94), 80 (108). ¹¹⁾ Ib., стор. 154 (207). ¹²⁾ Ib., стор. 210 (281). ¹³⁾ Ib., стор. 30 (37). ¹⁴⁾ Ib., стор. 172 (230). ¹⁵⁾ Ib., стор. 175 (234).

¹⁶⁾ Ib., стор. 172 (230): L'animo dell'huomo essere inquieto insino a tanto che torna donde egli è partito; див. також стор. 12 (13): La maggior difficoltà che sia nel far le cose, essere il cominciarle; стор. 12 (14): A giudizio de sani grandissima essere l'ignoranza humana; стор. 14 (17): Con la coscienza dell'animo rendersi vane le percosse della fortuna, e de gli huomini і т. п.

дічі не менш по-вченому, ніж по-майстерному сказав отакі вірші“ (і далі йде вірш Лор. Медічі подібного змісту).

Другу групу становлять філософічно-моральні сентенції, що належать переважно стоїкам, епікурейцям та батькам церкви. Приміром, у статті: „Філософічні і правдиві гадки з приводу багатства і здібностей людини“¹⁾ зібрані отакі сентенції: „Демокріт, як у його спиталися, кого він уважає за багатого, відповів: того, хто не захланний. А Сократ, як його спитали про те саме, так само відповів: того, хто задовольняється малим. Епіктет казав: найбагатший той, кому досить того, що він має, і додавав, що краще жити весело з малим, ніж нещасливо з багатствами. Мессер Луїджі Аламанні каже, що людина повинна задовольнятися і „малим“, і „достатнім“, і „добрим“, і „поганим“, і „всім“, додавши до цього отакі майстерні вірші“ (іде цитата із вірша Л. Аламанні).

І, нарешті, найменша третя група складається із сентенцій, котрі визначають норми поведінки в практичному житті. Так у статті: „Достойна й знаменита порада“ Гвіччіярдіні, наводячи відповідну цитату з Луїджі Аламанні повчав читача: „не треба погано висловлюватися про інших, навпаки — щедрим треба бути на похвали, коли хочеш, щоб і про тебе добра йшла слава“²⁾. В іншому місці рекомендує він словами Платона не пити цільного вина, але урівноважувати тверезими богинями, німфами п'яного бога Вакха, а цю пораду підсилює він цитатами із Мелеагра та Проперція³⁾. Ще в одній статті виписує він низку правил із гігієни Cornelli'я Cels'a⁴⁾, то-що.

Але-ж не сентенції в чистому вигляді становлять основну масу збірника. Їх, як ми вже зазначували, не більш як $\frac{1}{4}$ всіх статтів. Значно більше таких повчальних оповідань історичних і побутових, античних і сучасних, в яких чи коротко передається, за яких обставин сказано те чи інше речення, чи оповідається за якийсь факт, що повинен навести читача на певний моральний висновок. За типовий зразок оповіданнів першої категорії правити може: „Ганебно присвоювати собі діяння інших“⁵⁾, де оповідається, як один приятель Палла Строцці видав якось його твір за свій під своїм іменням і, як, зустрівшись з ним у товаристві, поет удався до нього обурений з віршем, де протиставлючи крадіжку рога, коня, персня до присвоювання собі чужих діяньнів, зве свого лукавого друга „не злодюжкою“, але „злодієм“, що викрадає найцінніше — славу. А в статті: „Фортуна безперестанним обертанням свого колеса не дозволяє, щоб будь-хто залишавсь винесений на найвищий ступінь щастя“⁶⁾ або

¹⁾ *Ib.*, стор. 174 (233): Opinioni filosofiche et vere circa la ricchezza, et facultà all'huomo.

²⁾ *Ib.*, стор. 119 (161): Ammonitione degno, et considerabile.

³⁾ *Ib.*, стор. 85 (114): Il Vino douersi inacquare.

⁴⁾ *Ib.*, стор. 177 (236): Ottimo regimento al sano per mantenersi.

⁵⁾ *Ib.*, стор. 100 (137): Brutta cosa esser il farsi bello dell'altrui fatiche.

⁶⁾ *Ib.*, стор. 41: Non è stabilità nelle cose mondane — у вид. 1568 р., стор. 53 під заголовком: La Fortuna per lo assiduo giramento di sua ruota non permettere che niuno nel sommo grado stabilito risegga.

„Нема постійности у світських речах“ оповідається про долю Pietro delli Albizi, що зазнавши в житті і щастя, і влади, мусів потому перенести удари долі і смерть. А звідсіля — робить висновок наш автор — який мудрий Солонів вислів, що ніхто не може назватися щасливим, коли не вмере у щасті.

До таких оповідань тісно підходить своїм змістом група притч і байок, що проте, окрім більшої своєї художності, визначаються ще всіма рисами свого жанру: живішим викладом, героями переважно з тваринного царства і чисто практичним характером моралі.

Гвіччйардіні не лякає популярність узятих до його збірника сюжетів, і читач через те на кожному кроці зустрічає давніх знайомих, як Коника-стрекізку й Муравля¹⁾, Лисицю, що побачила Льва²⁾, Старця і Смерть³⁾, Вовка й Журавля⁴⁾, Вовка й Ягня⁵⁾, Півня, Лисицю й Собаку⁶⁾, Вовка й хорого Лева⁷⁾ й чимало інших.

Сентенція, моралізаторські оповідання та байки — це ті елементи, що за їх головне завдання була переважно „користь“.

Статті, котрі мають за мету „розвагу“, розбити можна що-до змісту на отакі групи:

1) Оповідання з давньої і нової історії, де за фокус є вже інтерес факта, а не моральний висновок, як це було в зазначених вище моралізаторських статтях.

2) Фацеції — дотепи античні й сучасні.

3) Новелі.

Перша група — найбільша. Тут ми знайдемо, приміром, анекдоти про далекі Дарієві походи на скитів та про ті дари, які скити йому прислали⁸⁾, про Кондавла, що похвалився перед другом красою своєї дружини та як вона жорстоко його за це покарала⁹⁾, про хитрощі, що завдяки їм Гіппоменес переміг у змаганнях Атланту¹⁰⁾. І чимало інших — про героїв і мужів давнини, про Олександра Македонського, про Діогена, про Архідама, про Августа Цезаря, про Діонісія Сиракузького, про Пірра, то-що, які свого часу розважали запопадливих читачів „L'Hore di ricretione“.

¹⁾ Ib., стор. 206 (275): L'infingardaggine ridurre altrui in pessimo stato.

²⁾ Ib., стор. 227 (301): Non essere cosa sì hirribile che la consuetudine non faccia parer bene.

³⁾ Ib., стор. 189 (254): I mortali benchè vecchi, et calamitosi per ogni modo esser vaghi di viuere.

⁴⁾ Ib., стор. 47 (63): Alcuni esser di tanta tirannida natura, che par loro far beneficio, a cui essi non fanno mali.

⁵⁾ Ib., стор. 131 (177): La crudeltà, ne con ragione, ne con humiltà placarsi mai.

⁶⁾ Ib., стор. 108 (147): Come bene rimangono tal volta alla trappola gli astuti, e fraudolenti.

⁷⁾ Ib., стор. 65 (87): La calumnia restar souente sopra del calumniatore.

⁸⁾ Ib., стор. 88 (118): Doni, et presenti Scitici di ammiranda significatione.

⁹⁾ Ib., стор. 45 (58): Stoltitia de Principe, sdegno di donna, et infideltà d'amico, qual disordini partorire.

¹⁰⁾ Ib., стор. 71 (95): Quanto possa l'aiutorio diuino nelle cose humane, et per contrario quanto nuoce la diuina indignatione.

Що-до оповідань з історії нових часів, то ми зустрічаємо статті про Людовика Орлеанського, що ставши королем Франції відмовляється від помсти за кривди, які йому чинили раніш, як був він герцогом Орлеана¹⁾, про хоробру герцогиню Катерину, що обороняє свій замок од ворогів після смерті чоловіка²⁾, про стійкого й відважного Томаса Мора³⁾ і про інших славетних осіб: Альфонса Арагонського⁴⁾, Фрідріха Данського⁵⁾, Вільгельма Рудого⁶⁾, то-що. Трапляються так само оповідання з життя членів роду Медічі: Козімо⁷⁾, Лоренцо⁸⁾ та Олександра⁹⁾, але треба зауважити, що відділ про сучасників порівнюючи бідний у Гвіччардіні. Це пояснюється по всій правдоподібності, з одного боку тим колом джерел, які використовував наш автор, а з другого може і певною обережністю, що не дозволяла торкатися осіб і подій, надто близьких що-до часу. Зазначмо до-речи, що в усіх анекдотах, де виступають Медічі, — виставлено їх у найсприятливішому світлі¹⁰⁾. Навіть Олександра Медічі, і його виставлено як зразок справедливого правителя¹¹⁾.

Споріднена з групою історичних анекдот — група фацецій, але інтерес лежить тут уже не в справді реальному, чи видуманому факті, як такому, — а в живій грі дотепу. Типовий для Гвіччардіні підбір дотепів на зразок отаких:

„Яке ти вино найохітніш п'єш?“ питаються в Діогена. — „Чуже“¹²⁾.

Хтось із старих парубків переконує Епиктета про необхідність одружитися. — „То-ж віддай за мене одну із своїх дочок“, відповідає він¹³⁾.

Як запиталися в Леоніда, чому він вибрав собі дружину маленького росту, то він відповів: „я із лих вибираю менше“¹⁴⁾.

¹⁾ *Ib.*, стор. 232 (307): Della magnanimità regia essere il perdonare l'offese ricevute sotto humil fortuna.

²⁾ *Ib.*, стор. 207 (277): Consiglio femminile esser talhora di gran valore.

³⁾ *Ib.*, стор. 59 (77): Gli huomini giusti, et costanti dispreggiar nobilmente la morte.

⁴⁾ *Ib.*, стор. 114 (155): I Principi douer rimouere i cattiuu instrumenti dalla giustitia; стор. 223 (297): Le lettere apprezzarsi molto dalli huomini saui; стор. 242 (321): Il peccato meritar veramente la sua penitentia.

⁵⁾ *Ib.*, стор. 193 (259): I Principi saui sapere anche godere della libertà de privati.

⁶⁾ *Ib.*, стор. 107 (145): Belli et animosi tratti usarsi da Principi generosi et magnanimi.

⁷⁾ *Ib.*, стор. 52 (69): Gli huomini valorosi, et d'alto ingegno con le pronte, et argute risposte conquistare i loro auuersarij; стор. 129 (174): I saui essere grati a Dio de benefici ricevuti.

⁸⁾ *Ib.*, стор. 200 (267): Le attioni de suauu (savi) penetrar poi oltre, che alla superficie delle cose.

⁹⁾ *Ib.*, стор. 82 (110): Che il Principe giusto debbe amministrar giustitia, et iandio contra gli suoi medesimi.

¹⁰⁾ Козімо Медічі характеризує він не тільки як надзвичайно чеснотливого чоловіка (oltre altre sue gran qualità), але й дотепного, див. вище, примітку 7; Лоренцо виступає в 2-х анекдотах, див. вище примітку 8 та „L'Hore“, стор. 162 (218): Arguto morso verso uno scolar guercio; окрім того багато разів цитує Гвіччардіні його вірші.

¹¹⁾ Див. вище примітку 9.

¹²⁾ „L'Hore“, стор. 26 (32): Leggiadre, et inaspettate risposte dar talhora i filosofi.

¹³⁾ *Ib.*, стор. 16 (19): Mal potersi persuadere una cosa con le parole, doue i fatti repugnano.

¹⁴⁾ *Ib.*, стор. 182 (244): Le moglie esser tenute ad alcuni cosa noiosa et importuna.

Грек, у розпалі суперечки, ставить риторичне питання: „хіба не знаєте ви, що з Греччини вийшли всі мистецтва, вся доблесть (virtù)?!“ — „Ваша правда — відповідає їдко Pescioni — вони вийшли звідтіля“¹⁾.

Франческо Діні питається в свого гостя, в прелата Арлотто: „Як ви, гадаєте, коли нам пити мальвазію: перед чи після обіду?“ — „Пресвята Богородиця перед пологами, підчас пологів і після пологів залишалася дівою“ — відповідає духовна особа, і догмат непорочности вирішує долю вина²⁾.

Отаких жартів, иноді нудних і наївних з погляду наших часів, а иноді живих і дотепних — багато розсіяно по всьому збірнику.

Близько своїм тоном і змістом до фавелл стоять новелі. Та по суті й важко провести строго межю поміж ними, бо-ж на практиці термін новела охоплює собою різноманітні що-до характеру оповідання.

Як і решта статтів збірника, новелі відзначаються великою короткістю: у Гвіччїардіні подано тільки схеми сюжетів, голі кістяки, не оброслі живим тілом художніх деталей.

І типи, і ситуації новел у „L'Uomo“ — традиційні. Це жіноча почуттєвість і хитрість, недогадливість чоловіків, чоловіча тупість узагалі і глупота селян зокрема, обмеженість учених, захланність, то-що.

За типову новелу правити може оповідання: „До поганих наслідків призводять ревності“³⁾. Зміст його такий: молодій красуні набридли ревності старого чоловіка, і вона вирішила чинити, „як він того заслуговує“. Навмисне свариться вона вечорами з ревнивцем, бурчить, удає, наче вона сердита, а вночі непомітно підмінює себе служницею. Чоловік на всі свої пестощі здобуваючи вперте холодне мовчання, пояснює собі це загніваним настроєм дружини, а вона радісно використовує його недогадливість, щоб зустрітися з юнаком.

Частого в італійських новелістів тупого маминого сінка, сільського парубка вивів Гвіччїардіні в анекдоті: „Яка сліпа й безглузда буває людська недосвідченість“⁴⁾. Послали його на базар із фруктами, а він зупинивсь коло броду та й чекає, щоб вода протекла. А вона ніяк не збуває. То з непроданим товаром повертається дурень до батьків і жаліється їм на річку.

Так само типовий для італійської новелі учений, що бажаючи вивідати майбутнє, дивиться на небо й потрапляє в яму. Згадаймо, що такого астролога знає вже „Il Novellino“⁵⁾.

¹⁾ Ib., стор. 203 (277): L'arroganza di alcuni presuntuosi per la prontezza altrui spesso scornata rimanere.

²⁾ Ib., стор. 109 (148): Parabola dimostrante che la maluagità è buona per tutto il pasto.

³⁾ Ib., стор. 124 (168): La gelosia partorire cattivi effetti.

⁴⁾ Ib., стор. 247 (326): Quanto cieca, et absurda sia l'inesperienza, de gli huomini.

⁵⁾ Ib., стор. 48 (62): I professori del futuro ignorar quasi sempre il presente; „Il Novellino“ (Cent. Nov. Ant.), № XXXII D'uno astrologo ch'ebbe nome Milesius che fu ripreso da una donna (див. Bibl. Class. econom., вип. 43); також Convivalium liber... Basil. 1548. I. 5, Thales philosophus; сюжет віднесено до Талеса Мілетського і сягає він ще античної літератури

Узагалі, відокремивши новелі й проглядаючи їх тоді одну за одною, ми не знайдемо в них ні нового сюжету, ні оригінально змальованої ситуації, чи характеру, ні художньої деталі. — І в цьому Гвіччардіні — типовий для Італії XVI віку, коли новеля, як літературний жанр, витрилась і численні наслідувачі Боккачіо, продовжуючи традицію в сюжетах, — не володіють, за незначними виїнятками, — даром оповідання.

Окрім схарактеризованого матеріялу, входить до складу „L'Hore“ ще низка статтів, котрі важко підвести під котрусь із названих рубрик. Справді-бо, як вони іноді й розважають, то проте ж мета їх — не повчання, як у сентенціях, не естетичні емоції, як у байках, історичних оповіданнях, фацеціях і новелях, — але виключно — збагачення читача новими відомостями, поширення наукового його (як на той час) світогляду. Такі приміром, витлумачення символіки лаврового дерева¹⁾, вказівки на той вплив, який мають та чи інша планета²⁾, поясіння, яка форма носа якій відповідає вдачі³⁾, приклади скупости⁴⁾, обжорства⁵⁾, безглузвих ідей⁶⁾, число, вигляд і природа Грацій⁷⁾, то-що.

На цьому можна скінчити характеристику складу „L'Hore di recreatione“ 1568 р. Наступні видання, котрі з'явилися ще за авторового життя, сливе не мають жадних відмінностей, хоч у вид. 1572 р. на титуловій картці і позначено: „Nouamente stampate et com somma diligenza corette“, а в вид. 1583 р. — „rivedute di nuouo, ammendate assai“. А насправжки, в них проминено, і важко сказати через що саме, всього три статті: Quando douer essere confusione massima fra gli huomini⁸⁾; Quanto i frutti di Venere sieno dolci et suauì insino alle persone continenza et castità profitenti⁹⁾; та Quei che sono di sano intelletto, et veramente saui commendar molto il matrimonio¹⁰⁾; в одному випадкові инакше сформульовано заголовок: замість I padri douere stimare, i figliuoli secondo i meriti loro non altrimenti — L'adulatione esser estremamente delli huomini magnanimi abhorrita¹¹⁾. Де-не-де змінено мову: так, у виданні 1568 р. ми маємо: La volpe entrata in un palaio et veggendo una gallina nel nido malata, la dimando..., а в останніх виданнях, починаючи з 1572 р. у даному разі palagio, nel nido, amalata¹²⁾, то-що. Нарешті, і це для історика

див. Diog. Laerti de vita ac moribus priscorum philosophorum libri X. Colon. 1542. L. I, стр. 19, — без згадки імення Талеса в одній із байок Габрія (№ 24 у вид. Phaedri fabul. aesopie. libri V. Raphel. 1610).

¹⁾ „L'Hore“, стр. 39 (49): L'alloro hauer varie, et habili virtù, et significationi.

²⁾ Ib., стр. 225 (299): Effetti di Pianeti, et delli Elementi nelli huomini.

³⁾ Ib., стр. 29 (36): La fattion del naso dimostrare assai della natura dell'huomo.

⁴⁾ Ib., стр. 168 (255): L'auaritia accecar gli huomini.

⁵⁾ Ib., стр. 146 (197): Voracità mostruosissima, che si ritruouano in alcuni.

⁶⁾ Ib., стр. 186 (250): Strauaganti capricci trouarsi nelli huomini.

⁷⁾ Ib., стр. 148 (200): Numero, forma, et natura delle gratie.

⁸⁾ L'Hore 1568 р., стр. 42.

⁹⁾ Ib., стр. 190. ¹⁰⁾ Ib., стр. 246. ¹¹⁾ Ib., стр. 75 — вид. 1572 р., стр. 83.

¹²⁾ „L'Hore“. Anv. 1568, стр. 15: Noiosa la presenza del nimico, e grata l'assenza — Ven. 1572, стр. 15.

письменства становить найбільший інтерес, — ми маємо перед собою, правда дуже рідко, зм'якшення тексту через пропущення чи заміну нятяків на вади духівництва. Це цілковито пояснюється що-раз дужчою католицькою реакцією взагалі і зокрема релігійним терором у Нідерландах.

Наведім скількись характерних прикладів. У виданні 1568 р. у статті „Найголовніші і по моему найдотепніші отакі сентенції та примівки згаданого вище Піовано“ — подано його дотеп: „Отці ченці, священники та курчата ніколи не бувають цілком ситі“ — у наступних виданнях дотеп цей проминено¹⁾. У статті „Незвичайна скупість ченців“ оповідається, як то раз брат Bernardo da Louano, що, як мало не весь чернечий рід звик завісиди брати, але не давати, упав у яму і просидів у ній три дні, не бажаючи дати свої руки. У всіх виданнях, починаючи з 1572 р., заголовок читається: „Незвичайна скупість декотрих“ і відповідно до цього змінено весь текст „як мало не весь рід декотрих людей“²⁾. У статті „Три головні біди у людей“³⁾ архієпископ флорентійський вдається до кардинала Алессандріно із словами: „у людини на цьому світі тільки й є, що майно, тіло і душа, але маєток оброблюють адвокати, тіло — медики, а душу — теологи“. „Так, — відповідає співбесідник, — через це мало ми знаємо таких адвокатів, котрі-б процесувалися, лікарів, котрі-б заживали ліків, і теологів, котрі-б попадали в ересь“. Не зважаючи на всю невинність цієї уваги про духівництво і не зважаючи на заховання заголовка „Три головні біди в людей“ по всіх виданнях, починаючи з 1572 р. все те, що стосується теологів — викинуто.

Отакі дуже незначні ті зміни, яких зазнало „L'Hore“ при наступних перевиданнях. Звідсіля van Even'ова увага, що Гвіччїардіні „переглянув і доповнив“⁴⁾ свій збірник в 1582 р. — цілком не відповідає дійсності. Гадаємо, що помиливсь він через те, що прочитавши в примірнику 1583 р. у присвяті герцогові Семінари про перероблення видання „L'Hore“, не взяв на увагу, що це звичайний передрук із видання 1568 р.

Уже й позверхове знайомство із складом збірника показує, що не можна Гвіччїардіні уважати за хоч трохи оригінального письменника; та він, як це ми знаємо із „Передмови до читача“, і не претендує на це. Докладно розповідаючи про процес укладання свого збірника, він зазначає між иншим, що в нього було дві групи джерел: з одного боку — це писана традиція, бо день по дневі заносив він собі для пам'яті до зшитка те, що вподобалось йому підчас читання, — і очевидячки отакі статті мав

¹⁾ „L'Hore“ 1568, стор. 151: Le sententie et prouerbi principali, et più piaceuoli del prefato Piouano, al mio giudicio sono i seguenti — вид. 1572 р., стор. 166.

²⁾ „L'Hore“ 1568, стор. 75: Tenacità de i frati straordinaria — вид. 1572 р., стор. 83: Tenacità de alcuni straordinaria. Зазначмо до-речи, що ця сама стаття у „Detti et Fatti“ має заголовок: „Незвичайна скупість турків“ і в тексті, хоч за дійовою особою залишено ймення Bernardo de Louano, сказано, що він „як мало не всі турки“ — див. стор. 58.

³⁾ „L'Hore“ 1568, стор. 19: Tre sorti di persecutioni principali essere tra gli huomini — вид. 1572 р., стор. 19.

⁴⁾ Van Even. Lodovico Guicciardini. — „Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique“, XXXIII, 3-me série, t. III. Anvers 1876, стор. 290.

він на увазі, прохаючи вибачення за загально відомий, навіть утертий матеріал. З другого боку, записував він і те, веселе чи повчаюче, що почув у живій розмові (сіò che... a viva voce vdiua dire, o raccontare), що вразило його в житті. Звичайно, виділити в „L'Hore“ анекдоти, що їх автор взяв з усної традиції, знайти у нього коріння декотрих із тих фацецій, котрі ввійшли згодом в обихідку анекдотичної літератури XVII і XVIII вв. — завдання надто привабливе. Тільки-ж отаке завдання навряд чи можна виконати, тим паче, що Гвіччіардіні, як правило, звичайно не робить жадних вказівок, звідкіля взяв він ту чи иншу статтю. А як коли й зустрінемо в „L'Hore“ вказівку на зразок: „за нашої пам'яті“, „за наших часів“, „наш флорентинець“¹⁾, то й вона не може за довід бути, що в даному оповіданні ми маємо запис події „по свіжому сліду“. Наші спостереження цілком яскраво переконали нас у тому, що для Гвіччіардіні характерне мало не дослівне передавання джерела, й отакі, здавалось-би, хронологічні чи топографічні вказівки, пояснювати можна теж як чисто механічну передачу.

Статті, котрі, на перший погляд, можна виводити з усної традиції, поділяються на дві групи. Одну становлять анекдоти побутового характеру — їх джерело у народній традиції та другу — анекдоти про сучасників, зокрема оповідання про письменників, про ті обставини, за яких з'явився той чи инший вірш, тоб-то оповідання, що ходили в інтелігентських сферах.

Щодо народніх анекдот, то виділити їх річ цілком неможлива. У XVI в. через особливе тяжіння до цього жанру, ніколи не можна бути певним, що дане оповідання не було вже записане раніше і не зробилося відоме Гвіччіардіні із збірників, подібних своїм змістом до „L'Hore“. Отож, зустрівши приміром тут анекдоту, що пояснює, як виникла італійська приповідка „compare, et quarti“ можна було-б, із першого вражіння судячи, віднести це оповідання до місцевої традиції. А насправжки вона мало не буквально передає байку Абстемія про те, як один чоловік закопав раз у тихому куточку всі свої скарби, посвятивши в цю таємницю свого кума, а через якийсь час виявилось, що скарб зник. Але-ж він і знаку не подав, а, навпаки, почав розповідати своєму зрадливому другові, що він здобув новий прибуток і хотів-би додати його до вже закопаного. А коли кум, сподіваючися на ще більшу суму, відніс украдене на місце, тоді здогадливий хазяїн забрав свій скарб, кажучи про себе: „бережися, куме!“ Оцих останніх слів у Абстемія немає і, треба гадати, вніс їх сам Гвіччіардіні, що хотів таким способом пояснити походження місцевої приповідки²⁾. Такий самісінький випадок ми маємо

¹⁾ „L'Hore“, стр. 54 (70): Delle cose proibite accendersi di desidero l'huomo; стр. 105 (143): Gli ignorantì vender più le lor fatiche che i dotti; стр. 228 (303): Conuenire per le città certi huomini satirici per vtare, et deprimere l'ostentatione, et vanità d'alcuni; ib.: La piacevolezza, et gratia d'alcuni venir sempre a tempo.

²⁾ Ib., стр. 40 (51): Che tutto vuole tutto perde. — „Et allegramente a casa se gli (—i danari) portò dicendo fra se medesimo compare, et quarti, onde n'è poi nato il prouerbio“.

у переказі античної анекдоти про філософа Антистена, як він не посоромивсь перебути без допомоги раба і публічно сам ніс м'ясо з ринку додому, виправдуючись перед враженими приятелями тим, що це він його несе не для інших, а для себе. „На оце натякаючи — зауважує Гвіччїардіні, — наші флорентянці кажуть, як прислів'я: хто для себе працює — не каляє своїх рук“¹⁾.

Так само переказ іншої Абстемієвої байки являє собою анекдоту „L'Uoce“ про щедрого та шляхетного благодійника Олександра з Сієнни, що потрапив до рук розбишакам, та як вони його відпустили не то що без будь-якої шкоди, ба й з почестями, скоро довідалися, хто їх полоняник²⁾. Місцевий колорит, яким відзначається анекдот, залежить не від того, що ніби вона відбивала справжню подію, а від того, що особам надавано рідні ймення; та це часто-густо робить наш автор, щоб оживити, мов-би конкретизувати оповідання.

І може, в одному тільки випадкові можна припускати, що перед нас запис місцевого і, до-речі сказати, мало вдалого оповідання. Один антверпенський адвокат узявсь обороняти в суді одного чоловіка дуже поганого життя (*di pessima vita*) і виграв справу, вживши отакого викруту. Він удається до прокурора, що вимагав скарати на смерть підсудного, і питається в нього: „Сеньйор, чи погоджуєтеся Ви, щоб я провадив оборону цього чесного чоловіка (*questo huomo da bene*)?“ А як прокурор відповів згодою, то він обернувся до суддів із словами: „Зверніть Вашу увагу: маркграф погодивсь, що це чесний чоловік, а чесних людей, як Ви знаєте, не вішають“³⁾. Та хоч в оповіданні і є місцевий колорит, завдяки локалізації: *in Anversa* та поясненню, що маркграф — це титул прокурора, хоч у жадному із проглянутих збірників ми не натрапили на паралелю для цієї анекдоти, — та проте в ніякому разі не можна бути певним, що це запис місцевого усного оповідання.

Здавалось-би, що легше з'ясувати джерела Гвіччїардіні для нерідких у нього анекдот про старших і молодших сучасників, — тільки-ж і тут залишається в силі наша увага про важкість, сливе неможливість у кожному окремому випадкові встановити, чи справді перед нами запис усних переказів. Адже збірників, подібних до нашого, було багато, і в них раз-у-раз трапляються фацеції сучасних діячів. Так приміром, у *Lod. Domenichi* у його „*Facetie, motti, et burle di diversi signori et persone private*“ ми знаходимо анекдоти про Альфонса деї Пацці, про Олександра, герцога флорентинського, про Камілла дельї Арнольфіні, про різбаря Донателло, Філіппо, Габріелло, Ніколо та Палло Строцці, Лоренцо Медічі, Рінальдо дельї Альбіці, то-що, причому декотрі з них мало не буквально

¹⁾ *Ib.*, стр. 81 (108): *Chi fa i fatti suoi non s'imbratta le mani.* — „A cui alludendo i nostri Fiorentini, dicono per prouerbio, che chi fa i fatti suoi, non s'imbratta le mani, volendo inferire, che ei non è vergogna di far le sue facende da se stesso“.

²⁾ *Ib.*, стр. 105 (142): *Da virtù della cortesia insino da gli assassini hauersi in pregio, et farli mansueti, et pietosi.*

³⁾ *Ib.*, стр. 38 (49): *De giouamento incredibile essere tal volta l'argutie vsate a tempo.*

збігаються з переказами Гвіччярдіні¹⁾. І здається одну тільки групу статейок „L'Hore“, а саме — оповідання про письменників можна з більшою чи меншою правдоподібністю віднести як до джерела до дружньої застольної бесіди серед осіб, причетних тою чи инакшою мірою до літератури, чи що цікавилися принаймні деталями з життя сучасних поетів. Гвіччярдіні старанно відзначає відгомони на вражіння від живого життя в творчості Боярдо, Аріосто, Альчіято, Луїджі Аламанні й ин. Од нього ми довідуємось, що гарячі інвективи Noferi проти „лихих жінок“ пояснюються поганим характером його власної дружини²⁾, що повний обурення вірш Палло Строцці проти плагіятів викликаний тим, що якийсь його „друг“ видав під своїм іменням його твір³⁾, то-що. Будь-що-будь, сучасники надавали деякої ваги отим вказівкам нашого автора. Так Mingault, коментатор „Емблем“ Альчіято дав пояснення до його вірша „In studiosum captum amore“ засновуючися виключно на оповіданні „L'Hore“ про те, що автор написав його з приводу Girolamo Padouano, який через любов почав занехаювати науку⁴⁾.

Досліджуючи питання про літературні джерела „L'Hore“, насамперед доводиться наткнутися на надзвичайне багатство матеріялу, через величезну, починаючи ще з середньовіччя, популярність сентенцій, історичної анекдоти, байки, фацеції, новелі. Сентенції та історичні анекдоти, зв'язані з іменнями античних діячів, — це, природня річ, спадок ще від античного світу й передавалися вони від покоління до покоління чи почасти в спис-

¹⁾ Ми користувалися екземпляром венец. видання 1609 р. (перше належить 1548 р. і до 1609 р. з'явилося коло 25 передруків його). Одзначмо:

Dom., стор. 4: Lorenzo de'Medici richiesto — „L'Hore“, стор. 200 (267): Le attioni de suavi (savi) penetrar più oltre, che alla superficie delle cose.

„ стор. 145: Essendo M. Rinaldo degli Albizi — „ стор. 52 (69): Gli huomini valorosi, et d'alto ingegno con le pronte, et argute risposte conquassare i loro auuersarij.

„ стор. 320: Madonna Camilla degli Arnolfini — „ стор. 254 (335): Honestà, et acutezza femminile risplendere a marauiglia.

„ стор. 333: In un ritrouo di molte gentildone — „ стор. 251 (331): Quali essere le proprie doti, et qualità delle donne.

²⁾ Ib., стор. 183 (244): Niente più molesto, et intollerabile è che tronarsi vna Donna rea. Зазначмо, що коли поетове ймення не покалічено друкарською помилкою, — то належало воно комусь із дуже дрібних літературних діячів, принаймні звіткок про такого письменника ми не знайшли.

³⁾ Ib., стор. 100 (137): Brutta cosa esser il farsi bello dell'altrui fatiche; див. також стор. 31 (39): L'amore causare infiniti errori con danno et con vergogna di chi lo segue; стор. 128 (172): L'amor non hauer leggi, et far parer vna cosa per vn'altra; стор. 132 (178): La morte non hauer riguardo più a giouani, ch'a vecchi; стор. 188 (252): Modesta (molesta), et odiosa esser la garulità d'alcuni presentuosi; стор. 209 (278): L'auaritia esser cosa monstruosa, et pestifera; стор. 217 (289): Far mistieri d'esser lento a deliberare, veloce ad eseguire.

⁴⁾ Ib., стор. 83 (112): Lo studio d'Amore impedire et tor via ogn'altro studio. — Omnia Andrae Alciati v. c. emblemata. Antw. 1574, стор. 288: „In studiosum captum amore“, стор. 290: коментарий — „Ceterum ex Guicciardino Italo scriptore didici Epigramma hoc speciatim scriptum esse in Hieronymum Paduanum studiosum et eruditum, sed qui non minus amoris quam libris operam daret“. Перше вид. „Емблем“ з коментарем Mingault вийшло в 1571 р. (Graesse. Trésor de livres rares et précieux. T. I. Dresde 1859, стор. 62).

ках окремих творів класичних письменників, чи, головним чином, відомі були з тих уривків і витягів, що входили до всяких компіляцій і переходили від одного середньовічного компілятора до другого. Коли взяти найзначнішу енциклопедію тієї епохи „Speculum Quadruplex“ Вінцента із Бове¹⁾, а саме історичну її частину — „Speculum Historiale“, то ми знайдемо тут між іншими історичними звітками низку даних про Езопа та його байки, про Пітагора, про Анаксагора, про Есхіла, Піндара, Софокла, Евріпіда, Сократа, Платона, Арістотеля, Демостена. Цілу книгу (IV) присвячено Олександрові Македонському, улюбленому героєві середньовічного роману. Дальше знайомивсь середньовічний читач із Ганнібалом, Теренцієм й іншими римськими мужами, філософами та письменниками. Виклад оживлено переказом декотрих із Езопових байок, цитатами з Ціцерона, Горація, Віргілія, Овідія, сентенціями Сенеки, „flores“ Ювенала. Такі трактати, як „Ars loquendi et tacendi“ Albertano da Brescia²⁾ перекладений у середині XIII в. на італійську мову, містив у собі сентенції Ціцерона, Салюстія, Горація, Овідія, Сенеки; а так само й трохи пізніше перекладені з латинського його „Trattato terzo ad informare e' ammaestrare l'uomo in buoni costumi e l'amore et la dilezione di Dio onnipotente“ та „Trattato quarto de l'amore e de la dilezione dell'altre cose“.

Поруч із перекладами з латинської мови, з'являються праці, складені вже національними мовами; і характерне для середніх віків намагання зібрати в одну цілість порозкидані, іноді цілком відмінні одні від одних відомості, призводить в Італії до витворення незчисленних збірок із типовим заголовком „Fiori“ усякого характеру: „Fiori di virtu“, „Fiori della Bibbia“, „Fiori d'Italia“, „Fiori di medicina“³⁾, то-що. Серед них для нас, у зв'язку з Гвіччярдіні, як підґрунтя „L'Nore“ найцікавіші отакі збірки: перекладені мабуть у середині XIII віку моральні дистихи під заголовком „Libro di Cato“, що їх позбирав автор в XIII в. із Лукана, Салюстія, Светонія „I fatti di Cesare“; далі дуже популярний, але не захований у списках „Libro di motti“, „I conti di Antichi Cavalieri“, де між іншим вміщені й новелі історичного характеру про Гектора, Агамемнона, Сціпіона, Фабриція, Помпея, Цезаря, Регула та Брута; й особливо „Il Fiore di filosofi“ засновані на Діогені Лаєрцієві, відомі під різними заголовками в низці рукописів і нарешті надруковані р. 1480, правда з прогалинами, новими вставками і інтерполяціями. Тут ми знаходимо отакі історичні анекдоти: про Пітагора, про Демокріта, про Валерія і Брута, Емпедокла, Торквата, Інокріта, Сократа, Платона, Діогена, Епікура, Сціпіона Африканського, про Катона та його дочку, про Юлія Цезаря, Туллія, Октавіяна, Квінтіліяна, Секунда й ин.⁴⁾

Ще більшою постійністю відзначалася антична традиція в царині байки, тим паче, що даний жанр знаходив собі відповідність у рідному

¹⁾ A. Bartoli. I primi due secoli della letteratura italiana. Milano 1880, стор. 220—224.

²⁾ A. Bartoli. Storia della letteratura italiana. T. III. La prosa italiana nel periodo delle origini. Firenze 1880, стор. 94.

³⁾ Ib., стор. 184.

⁴⁾ Ib., стор. 216—219.

тваринному епосі. Не згадуючи вже про те, що окремі байкові сюжети переказувалися, як ілюстрації, у „Gesta Romanorum“, по хроніках і були введені в кількості 29 байок до енциклопедії Вінцента із Бове¹⁾, — середньовіччя знало низку, поширених в окремих списках, перекладів Езопових байок, прозову переробку Федра, з традиційним для цього жанру заголовком „Aesopus“ й інші, що з них найпопулярніша була переробка, відома під заголовком „Romulus“, далі текст байок Avian'a і ціла низка наслідувань його з різними назвами: Apologi Aviani, Anonymi Avianicae fabulae, Novus Avianus cujusdam Astensis poetae, Novus Avianus без імення авторового, Novus Avianus Олександра Nequam'a, Anti-Avianus, Novi Aviani Parisiensis flores, Rhythmicae moralisationes і Metricae moralisationes на байки Авіяна, то-що²⁾. Поруч з латинськими переказами Езопівських байок, — на ґрунті окремих літератур з'являються переклади і перекази: англо-саксонською, французькою, німецькою, італійською й іншими мовами.

За доби відродження завдяки зростанню інтереса до античності та винаходів друку в літературну обихідку що раз більше й більше почали входити всякі Collectanea античних авторів. До XV і XVI вв. належить чимало видань мовою латинською і в італійських перекладах таких письменників, як Валерій Максим, Авл Геллій, Плутарх, Діоген Лаєрцій і багатьох інших³⁾. Але ще більшою популярністю у колах читачів користувалися збірники нового часу, бо складачі їх, як ті бджоли невтомні, витягали із збереженого спадку античних все найцікавіше і цінне. Твори Еразма Роттердамського прекрасно були відомі кожній освіченій людині і за його прикладом XVI, а згодом і XVII вік давав що раз нові видання і перевидання усяких Polyanthea, Florilegii і т. п.⁴⁾. В одних з них переважає елемент моралізаторської сентенції,

¹⁾ У „Speculum Doctrinale“ I. III, стр. 114—124.

²⁾ L. Hervieux. Les fabulistes latins depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen âge. T. I. Phèdre et ses anciens imitateurs. T. II. Avianus et ses anciens imitateurs.

³⁾ Див. матеріал, зібраний у March. Scipion Maffei. Traduttori Italiani, o sia Notizia de'Volgarizzamenti d'antichi scrittori Latini, e Greci, con un Volgarizzamento d'alcuni insigni Iscrizioni Greche, e la notizia del Museo di Verono col paragone fra le Iscrizioni, e le Medaglie. Venezia 1720; та у Haum. Biblioteca italiana o sia notizia de libri rari italiani. V. I—IV. Milano 1803. Із сучасних загальних бібліографій досить повно наведено видання античних письменників в оригіналі і в перекладах на європейські мови у Brunet. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. Paris 1861; та в Graesse. Trésor de livres rares et précieux ou Nouveau dictionnaire bibliographique. Dresde 1862.

⁴⁾ Див. Polyantheae Nanius'a Mirabellius'a, вид. 1503, 1507, 1512, 1546 pp.; Polyantheae Mat. Cholin'a 1585 p.; Florilegium Langius'a, вид. у Страсбурзі 1598, перероблений і випущений потім під заголовком: „Florilegii magni, seu polyantheae, floribus novissimis sparsae, libri XX. Opus praeclarum, suavissimis celebriorum sententiarum, vel Graecarum, vel Latinarum fasciculis refertum. Iam olim à Domenico Nano Mirabellio, Bartholomaeo Amantio, Francisco Fortio, ex Auctoribus cum sacris tum profanis, vetustioribus, et recentioribus, collectum. Studio de hinc et opera Josephi Langii meliore ordine dispositum, in numeris ferè Apophthegmatis, similitudinibus, Adagiis, Exemplis, Emblematis, Hieroglyphicis, et Mythologiis locupletatum, et que perillustratum... Francof. 1610—1611; під цим самим заголовком Lion 1659, під заголовком: Polyanthea nova... у Женеві 1600 p., у Ліоні 1604; у Франкфурті 1607 p.

як приміром у Jos. Langius'a¹⁾, у других — інтерес скеровувався переважно в бік історичної анекдоти, як у збірці апофтегм Еразма²⁾, об'єднання dicta et facta являють собою незчисленні життя філософів на зразок надзвичайно популярної і складеної ще в середні віки книги: „Incomincia el libro de la vita de Philosophi, delle loro elegantissime sententie, extratto de D. Laertio, et da altri antiquissimi auctori³⁾”.

Поруч із сентенціями та анекдотами, здобутими в спадку від античності, за зразком складачів усяких Florilegi'й збираються й видаються латинською й італійською мовою оповідання про славетних мужів нових часів. Ті, хто ще просякнутий духом середньовіччя, в центрі уваги ставлять зразки християнської чесноти — такий той автор, що додав до базельського видання s. anno Валерія Максима „Християнські різноманітні приклади славновісних речень і діянь на користь християнської молоді“⁴⁾. Інші, не керуючись певною тенденцією, дають просто цікаві оповідання про сучасних діячів. Зазначмо мимохідь, що серед цих останніх з найпопулярніших були: із королів Альфонс Арагонський, з духовних осіб — Піовано Арлотто, з шутів-скоморохів Гонела. Альфонсові Арагонському виділено місце не тільки в окремих збірниках (зокрема цілий відділ у Апофтегмах Еразма Роттердамського), але й присвячені спеціальні збірки⁵⁾; Raccolta дотепів і жартів Арлотто користувалися не тільки широкою, але й віковою популярністю, бо перевидавалися починаючи з першого видання (яке відносять до 1490 р.⁶⁾) аж до XVIII віку, і окремими книжками, і в складі інших збірників, що об'єднували dicta

¹⁾ Jos. Langius. Adagia, s. sententiae proverbiales, graecae, latinae, germanicae ex praecipuis auctoribus collectae ac brevibus notis illustratae in que locos communes redactae. Argent. 1581; Freft 1596.

²⁾ Див. Apophthegmatum Des. Erasmi Rot. libri octo. Colon. 1545, перші вид. — 1531 й 1532 pp.

³⁾ Venetia 1480, 1488, 1508, 1517, 1545, 1561, 1566, 1598, 1602, 1606, — Firenze 1488 (2 вид.), 1489, 1505, — Bologna 1494, 1495, — Milano 1495, 1497; див. ще Vite de' Filosofi moralissime scritte in latino da Antonio Cartolario Padovano. Ven. 1521; Oracoli, cioè sentenze e documenti nobili, et illustri nuouamente raccolti da tutti gli Antichi, e principali Autori Ebrei, Greci, Latini per ornamento e conservazione della vita civile, e cristiane. Coi Fiori degli Apoftelemi di Plutarco. Ven. 1575.

⁴⁾ Valerii Maximi de factorum dictorumque memorabilium exemplis libri nonem. Basil. s. an. Зароловок відділу: Exempla christiana multivaria insignium dictorum et factorum, in usum Christianae iuventutis Ethnicis adiecta: ita ut adolescentes tam Ethnorum quam Christianorum exemplorum thesaurum in uno Opusculo coniunctum et ad omnes causas exempla in promptu habeant.

⁵⁾ Див. Margarita facetiarum: Alfonsi Aragonum Regis Vafre dicta, Proverbie Sigismundi et Friderici tertij Ro. Imperator., Tropi siue sales Joannis Keisersberg concionatoris Argentiniensis: In quarum priori (sub nomine Seomatum) impressione: nonnullae indigeste similitudines: casu inserte sunt præter autorem: E quibus una saltem hæc est: de persuasione trinitatis in una essentia... Argent. 1509; Des. Erasmi Rot. apophthegmatum libri octo. Colon. 1545 (перше видан. 1531 p); Antonio Panormita. Dicta et facta Alphonsi. 1485, 1538, 1585, 1590. Як це ми згадували вище, і Гвіччярдіні радо наводить анекдоти з життя цього короля.

⁶⁾ Gesamtkatalog der Wiegendrucke hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. B. II. Alfarabius—Arzenei. Leipzig 1926. Див. № 2499.

et facta низки осіб¹⁾. До отакого типу належить згадана вище „Facezie et motti arguti“ Lod. Domenichi, що витримала в загальній кількості від 1548 до 1609 року під різними заголовками не менш як 25 видань²⁾.

Особливо значний був успіх тих збірок анекдот, де на перший план виступало, чи навіть виключне місце займало змалювання фрівольних боків життя. Цікава при цьому річ, сягаючи корінням частенько до давньої народної традиції фавль, оці анекдоти-новели здебільша виступають „у латинській одежі“, як висловивсь Paolo Emiliani-Giudici³⁾. У цьому відбивається дух часу, і саме латинською мовою пише свої „Facetiae“ Поджьо Браччіоліні. Його збірник мав гучний успіх, його перевидавали багато разів у збірці його творів, а ще частіш окремо, його перекладали на французьку мову, на німецьку, італійську і послужив він за джерело для незчисленних інших подібних збірок латинською й національними мовами⁴⁾. Вплив Поджьо простежити можна в літературі аж до XIX віку.

Поруч із сентенцією, історичною анекдотом і фацецією і далі за доби Відродження користувався як-найширшим розповсюдженням жанр байки. Не кажучи вже про переробки давнього байкового фонду, що збе-

¹⁾ Facezie piacevoli, et fabule e motti del Piuano Arlotto. Нам відомі такі видання: Venezia 1520; Milano 1528; Vineg. 1525, 1535, 1538, 1544; Firenze 1565, 1568, 1579, 1586; Trenta 1585; Verona 1586; Ven. 1602, 1609, 1610, 1729; Facezie, motti, e burle del Piuano Arlotto, del Gonella, e d'altri. Ven. 1538, 1548, Firen. 1558, 1568.

²⁾ Lod. Domenichi. Facetie, et Motti arguti di alcuni eccellentissimi ingegni... Firenze 1548, 1562, 1588; Ven. 1550, 1565; під заголовком: Detti, fatti, facetie... Venetia 1550, 1562, 1565, 1566, 1568, 1581, 1588, 1599, 1606 і т. д., Firenze 1579; під заголовком: Facetie, motti e burle di diversi signori, race da L. Domenichi e di nuovo del settimo libro ampliate. Firenze 1564, 1566, 1579; Ven. 1566, 1568, 1581. 1584, 1588, 1599, 1606 і т. д.; під заголовком: „Facetie, motti et burle, di diversi signori et persone private. Raccolte per M. Lodovico Domenichi et da lui di nuovo del settimo libro ampliate... Ven. 1609. Зазначмо ще отакі італійські збірники фацецій: Nicolaò Liburnio. Le selvette. Venezia 1543; Proverbi in facezie di Antonio Cornazzano (Piacentino). Ven. 1516, 1523, 1525, s. loc. 1535; Dialoghi faceti di Antonio Brucioli. Venezia 1535; Dialoghi piacevoli di Niccolò Franco. Venezia 1536, 1541, 1554, 1559; Le piaceuoli e ridicolose Facezie di Poncino dalla Torre Cremonese. Cremona 1575, 1581, 1585, Ven. 1607, 1609, 1611, 1618, 1627, 1636; Motti sentenziosi in brevità di parole, Ven. 1546; Orazio Toscanella. I motti, le facetie, argutie, burle, et altre piaceuolezze. Venezia 1561; Cesare Rao. Il sollazzevol convito, nelqual si contengono molti leggiadri motti et piacevoli ragionamenti. Pavia 1564; Christoforo Zabata. Diporto de'Viandanti, nel quale si leggono Facetie, Motti et Burle raccolte da diversi e gravi autori. Pavia 1589, 1591, 1596; Treviso 1599, 1600; Venezia 1608; Raccolta di burle, facezie, motti, et buffonerie di tre homini sanesi di Alessandro Sozzini. Sienna, s. an. і низка інших. В 1874 р. в Болоньї випущено збірник, що дає уявлення про загальне захоплення фацецією в XV—XVI вв. Ми маємо на увазі „Facetie e motti del secolo XV e XVI“.

³⁾ Paolo Emiliani-Giudici. Storia delle belle lettere in Italia. Vol. unico. Firenze 1844, стор. 719

⁴⁾ Див. Graesse. Trésor de livres rares et précieux... T. V. Dresde 1864, стор. 382—384 під Poggius. Зокрема питання про німецьких послідовників Поджьо висвітлено в виданні „Poggio Bracciolini. Die Schwänke und Schnurren. Übersetzung, Einleitung und Anmerkungen“ von A. Semrau, 1905.

реглися тільки в рукописах — прозові і віршові, латинською і національними мовами, — зазначмо серед низки видань і перевидань XV в. і Езопівського тексту, і його переказів¹⁾ найпопулярніші. До таких належать: збірка Реміція, чи Ренуція, яка пішла із „Romulus'a“, переклади грецького тексту на мову латинську італійців Лаврентія Валли та Omnibonus'a Leonicensus'a, метричний латинський переказ Анонум'a та „Aesopus moralisatus“, байки латинською і німецькою мовою Штайнгівеля, переклад на французьку мову Guillum'a Tardif і французька таки переробка Julien Macho; і, нарешті, прозовий переклад на італійську мову Facio Caffarello і віршові італійські обробки Accio Zucco й Francesco del Turro.

Останніми роками XV віку датують дуже популярну латинську збірку байок Абстемія²⁾ і першими роками XVI віку — нову редакцію латинського й німецького тексту Штайнгівеля, що її зробив Себастьян Брант.

До XVI таки віку належать видані латинською мовою переклад Іоакима Камераріуса та збірник байок, почасти вже надрукованих у XV в., що належали низці гуманістів: Еразмові Роттердамському, Барланду, Поліціано, Лаврентієві Валлі й ин.³⁾, а також латинські переробки Фабія Павлина Утинензіса, Іоана Манлія та італійців — попередників Гвіччйардіні у цьому жанрі: Faerne, Girolamo Morlini й ин. Поруч з цим широка публіка зазнайомлюється з давніми сюжетами в нових перекладах і переробках на рідні мови — німецьку (одзначмо байки Лютера, Бурхарда Вальдіса, Еразма Альберуса), французьку (низка прозових переказів з типовими для них назвами „Les fables et la vie d'Esop Phrygien“ та віршові Жілія Коррозе та Guillaum'a Haudent), італійську (переклад, що належить очевидячки Tramesino, багато разів передруковуваний збірник Landi, Gualterazzi, Cesare Pavesi, Вердіцотти й ин.), еспанську й інші європейські мови. Нарешті, для читачів, котрі здобули витонченішу освіту, друкарський станок випускає низку видань грецького тексту Езопа та Бабрія⁴⁾.

¹⁾ Про видання байок, зв'язаних з Езопом, та про його біографії див. Gesamtkatalog der Wiegendrucke hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. B. I. Abano-Alexius. Leipz. 1925. №№ 312—446.

²⁾ Ib., №№ 126—129.

³⁾ Fabularum quae hoc libro continentur interpretes atque authores sunt hi: Guilielmus Guodanus, Hadrianus Barlandus, Erasmus Roterodamus, Aulus Gellius, Angelus Politianus, Petrus Crinitus, Ioannes Antonius Campanus, Plinius Secundus Novocomensis, Nicolaus Gerbellius Phorcensis, Laurentius Abstemius, Laurentius Valla. 1516; друге вид. 1522 р. Популярність збірника взагалі і зокрема популярність іменнів його складачів, що з них декого знав Гвіччйардіні із инших їх праць у зв'язку з своїми зайняттями для „Descrizione“ і порівнюючи немала хронологічна близькість примушують припустити, що мабуть був він знайомий з цією книжкою, та, на жаль, нам не пощастило її побачити і перевирити цей здогад.

⁴⁾ Graesse. Trésor de livres rares et précieux... T. I, Dresde. 1861, стор. 31—38.

Отаке загальне тяжіння до байки звертає на цей жанр увагу упорядчиків збірок змішаного характеру, і байки трапляються у фацеціях Поджьо, у Бебеля, у Арлотто Маїнарді (Піовано Арлотто), у Доменікі й інших. А з другого боку у збірниках байок ми не рідко зустрічаємо і такі оповідання, що правильніш було-б назвати анекдотами-фацеціями.

Не дивниця, що проглядаючи незчисленні збірники XVI віку, що мають у собі матеріал, характерний і для „L'Hore“¹⁾, ми не рідко натрапляємо на перекази, іноді дуже таки близькі, тих самих сюжетів. Візьмім для прикладу обробки фацеціальних тем; уже вище ми говорили про декотрі подібності у Гвіччїардіні з Доменікі. А всього ми нарахували 15 паралелів поміж „Facetie, motti...“²⁾ цього останнього та „L'Hore“, причому декотрі з них відзначаються великою подібністю викладу.

Пор.

Dom en ichi:

стор. 4: Lorenzo de' Medici richiesto di fauorire nell'ellettioni...

стор. 32: Dolendosi un certo galant'uomo, hauendo fatto una veste...

стор. 54: Hauendo un cieco da un occhio, tolto per moglie una fanciulla...

стор. 58: Erano i soldati d'Antigono appresso il suo padiglione...

стор. 59: Cocchino pouero staua in una cassetta doue non era niente...

стор. 90: Fu un'huomo molto saui, et grando di persona, il quale tolse per moglie una donna...

стор. 145: Essendo M. Rinaldo degli Albizi degli usciti di Fiorenza...

стор. 164: Hauendo inteso il Re Alfonso...

стор. 254: La Barbara che fu moglie di Gismondo, Imperatore...

L'Hore:

стор. 200 (267): Le attioni de saui penetrar più oltre, che alla superficie delle cose.

стор. 244 (322): Pronta risposta di Donna da far racchettare i tenaci, et querimoniosi mariti.

стор. 38 (48): Pronta Risposta d'una fanciulla in difesa, del suo honore.

стор. 143 (194): Con quanta mansuetudine, et piaceuolezza i Principi valorosi raffrenino le male lingue de sudditi contra di loro.

стор. 229 (304): La pouertà uiuer sicura senza pericolo di nuoui danni.

стор. 182 (244): Le moglie esser tenute ad alcuni cosa noiosa et importuna.

стор. 52 (69): Gli huomini valorosi, et d'alto ingegno con le pronte, et argute risposte conquassare i loro auersarij.

стор. 223 (297): Le lettere apprezzarsi molto dalli huomini saui.

стор. 233 (309): Le donne vbidir più tosto al senso, che alla ragione.

¹⁾ Зазначмо ще скількись збірок, схожих до певної міри своїм матеріалом із збірками Гвіччїардіні. Такі будуть фацеції, вміщені в *Bebeliana opuscula*. Argent. 1508; *Lud. Domitii Brusonii facetiarum libri VII*. Romae 1518; *Joci ac sales festivi ab Ottomaro Luscinio selecti*. Aug. — Vindelic. 1524; *Adr. Barlandi jocorum veter., ac recentium libri*. Coloniae 1529; особливо-ж *Convivialium sermonum liber., vtilibus ac iucundis historijs et sententijs, omni ferè de re, quae in sermonem apud amicos dulci in conuiuio, incidere potest, refertus, ex optimis et probatissimis autoribus magno labore et collectus et iam tertio recognitus et auctus*. Basilia 1543; попер. вид. 1542 й 1543 pp. Всі вони не раз перевидавалися.

²⁾ Покликання робимо за виданням: *Lod. Domenichi. Facetie, motti, et burle, di diversi signori, et persono private...* Ven. 1609

стор. 269: Fu un barbiere in una terra di Lamagna, il quale essendo...

стор. 298: Essendo domandato un Giudeo...

стор. 320: Madonna Camilla degli Arnolfini, bello e nobile spirito...

стор. 320: La moglie di un barbiere essendo mal trattata da lui...

стор. 333: In un ritratto di molte gentildonne, et gentilhuomini...

стор. 412: Aristippo Filosofo chiese un talento à Dionigi tirano...

стор. 47 (61): Faceta, ma non imitabile pazienza d'alcuni mariti verso le moglie adultere.

стор. 75 (101): Risposta accorta a domanda impertinente.

стор. 254 (335): Honestà et acutezza femminile risplendere a marauiglia.

стор. 37 (47): Alcuni dolersi di cose, che altri se ne rallegrebbero.

стор. 251 (331): Quali essere le proprie doti, et qualità delle donne.

стор. 156 (210): I filosofi non si lasciar sopra far da bisogni¹⁾.

Порівнюючи „L'Hore“ із „Convivalium sermonem liber“²⁾, що ближчий до них своїм складом ніж збірник Доменікі, ми знаходимо до 22 паралелів:

Convivalium liber:

Зш. А, арк. 7 нenum.: De Adriano uidente seruum se ad marmor affricantem.

зш. С, арк. 6 нenum. зв.: De cane Alciadiadis.

„ арк. 8 нenum.: Aliud de Cicerone.

зш. Е, арк. 7 нenum.: Diogenes.

„ арк. 7 нenum. зв.: Diogenes.

„ арк. 8 нenum. зв.: Diogenis dictum.

зш. F, арк. 1: Idem.

„ Ib.: Idem.

„ арк. 1 зв.: Idem.

зш. I, арк. 2: De Histrione.

L'Hore:

стор. 117 (159): In alcuni casi hauer luogo la munificenza, in altri casi quantunque paiono pari, non vi hauer luogo.

стор. 234 (310): Ciascun sauo douer temere, et ouuiare alle cattive voci.

стор. 101 (138): Alle proposte pungenti risposte mordenti conuenirsi.

стор. 73 (97): Quando si dee desinare, et cenare secondo Diogene Cinico.

стор. 175 (235): Argomento, et confessione filosofica che sia Dio.

стор. 98 (133): La soffisticheria et ostentatione, non hauer luogo appresso degli huomini dotti, e saui.

стор. 87 (117): A guisa di bestia saluatica mordere il detrattore, et di domestica l'adulatore.

стор. 181 (242): Di filosofi astratti essere l'odiare mortalmente le donne.

стор. 26 (32): Leggiadre, et inaspettate risposte dar talhora i filosofi.

стор. 229 (304): La pouertà uiuer sicura senza pericolo di nuoui danni.

¹⁾ Зазначмо також паралелі для тих статтів „Detti et Fatti“ (за вид. 1581 р.), що їх немає у „L'Hore“ 1569 р.

Domenichi:

стор. 8: Essendo giunto un Sanese; caulcando, alla costa di un monte, scese da caualo...

стор. 54: Essendo si leuta burasca in mare, tutti coloro, che erano in naue...

„Detti et Fatti“:

стор. 111: Le bnrie restare il più delle uolte addosso à i burlatori.

стор. 186: Che la moglie è di peso molto graue ad alcuni.

²⁾ Convivalium sermonum liber... Basiliae 1543.

- зш. М, арк. 4 зв.: De Marito. стор. 244 (322): Pronta risposta di Donna da far racchettare i tenaci, et querimoniosi mariti.
- зш. О, арк. 8 нenum. зв.: De Papyrij historia. стор. 126 (170): Fede, et constantia d'un fanciullo, et leggerezza d'vna donna.
- зш. Р, арк. 4: De Pictore. стор. 84 (113): Le persone di pronto ingegno ageuolmente sbrigersi dalli importuni interroganti.
- зш. Q, арк. 7 нenum. зв.: De Pirata quodam. стор. 14 (16): L'audacia a tempo, e luogo giouar molto.
- зш. Т, арк. 5 зв.: Thales philosophus. стор. 48 (62): I professori del futuro ignorar quasi sempre il presente.
- зш. V, арк. 4: De uidua regina. стор. 233 (309): Le donne vbidir più tosto al senso, che alla ragione.
- „ Ib.: De impudicitia uiduae Sigismundi. }
mundi.
- зш. X, арк. 2 зв.: De uiro uxorem in adulterio deprehendente. стор. 47 (61): Faceta, ma non imitabile pazienza d'alcuni mariti verso le moglie adultere.
- „ арк. 3 зв.: De Vnocolo. стор. 38 (48): Pronta Risposta d'una fanciulla in difesa del suo honore.
- „ арк. 5 зв.: Dictum in Xenocratis continentiam. стор. 127 (172): Singulare esempio di continenza.
- „ арк. 6 нenum.: De iocis Augusti in alios, et aliorum rursus in ipsum (див. арк. 7 нenum. та арк. 7 нenum. зв.). стор. 30 (38): Co 'Principi non si deue far tanto del famigliare che si trapassi il decoro.
- стор. 78 (105): Accorta et rimordente risposta¹⁾.

Те саме бачимо ми, перечитуючи інші збірники XVI віку. Ми знаходимо паралелі і в *Margarita facetiarum*, і в Бебеля, і в *Domitia Brunsoni'a*, і в інших авторів.

Пор.

Marg. facet.²⁾:

Rex illeteratus similis est asino coronato.

Animus non satiatur nisi in Deo.

De impudicitia viduae Sigismundi.

Bebel³⁾:

l. I, арк. 10 зв.: De Histrione.

L'Hore:

стор. 223 (297): Le lettere apprezzarsi molto dalli huomini saui.

стор. 175 (234): Considerabile argomento delle immortalità dell'anima.

стор. 233 (309): Le Donne vbidir più tosto al senso, che alla ragione.

стор. 229 (304): La pouertà viuer sicura senza pericolo di nuoui danni.

¹⁾ Зазначмо паралелі до статтів „Detti et Fatti“ (вид. 1581 р.), що їх немає у „L'Hore“ 1569 р.

зш. Н, арк. 7 нenum. зв.: De Gallo et Vulpe.

стор. 98: Acutezza, et prontezza d'ingegno occorrere ad ogni periglio.

зш. Т, арк. 3 зв.: De quodam tempestate maris deprehenso.

стор. 186: Che la moglie è di peso molto graue ad alcuni.

²⁾ Marg. facet. Argent. 1509.

³⁾ Facetiarum Henr. Bebelii.. libri 3; Tubingae 1542.

l. II, арк. 29: De Unoculo.

стор. 38 (48): *Pronta Risposta d'una fanciulla in difesa del suo honore*¹⁾.

Dom. Brusonius²⁾:

l. V, cap. I, стор. 576: *Augusto perquam similis Romam venerat quidem.*

стор. 78 (105): *Accorta et rimordente risposta.*

Звертаючись, між иншим, до збірника „Sceltà di facetie, buffonerie, motti et burle cauate da diuersi autori“³⁾, що об'єднують Facetie del Pionano Arlotto, Buffonerie del Gonella, Facetie del Barlacchia i Facetie di diuersi ми зустрінемо тут низку анекдот (21), що збігаються з переказами у Гвіччїардіні. Що-правда, вони, очевидячки, являють собою звичайнісіньке запозичення з нашого автора, найправдоподібніше з першого видання його „L'Hore“, чи з „Detti et fatti“ наступних видань: по-перше, вони дуже близькі своїм викладом, причому в тих випадках, де нам пощастило встановити джерело Гвіччїардіні, текст „Sceltà“ передає особливості нашого автора (прим. надавання власних іменнів); а по-друге вони йдуть один за одним у відділі „Facetie di diuersi“, а не розкидані по всій книжці, як-би це було при випадковій подібності складу. Див. подану нижче таблицю.

Sceltà:

арк. 52 зв.: *I Fiorentini hauendo guerra col duca di Milano...*

„ *Una vedoua ricca richiese una sua vicina prattica, ch'egli trouasse marito...*

арк. 53: *Essendo rimandata una fanciulla dal marito perche non faceua figliuoli...*

„ *Un mercante Fiorentino stando di fuori lungo tempo...*

„ *Tolse un cieco da un occhio una fanciulla per moglie...*

арк. 53 зв.: *Essendo fortuna in mare, il padrono d'una naue...*

„ *Un Giudeo domandato...*

L'Hore:

стор. 60 (79): *Con presentissime argutie tall' hora occorrersi all'importunità di prosuntuosi.*

стор. 200 (268): *L'hipocrisia mal potersi ricoprire.*

Detti:

стор. 208: *Molte donne trouarsi piu uaghe di prole, che amatrici d'honestà.*

L'Hore:

стор. 244 (323): *Carità più che paterna verso la figliuola, ma da lasciarla alla semplicità rusticana.*

стор. 38 (48): *Pronta Risposta d'una fanciulla in difesa, del suo honore.*

Detti:

стор. 186: *Che la moglie è di peso molto graue ad alcuni.*

L'Hore:

стор. 75 (101): *Risposta accorta a domanda impertinente.*

¹⁾

Bebel:

l. I, арк. 11: *De quodam in tempestate maris deprehenso.*

²⁾ Dom. Brusonii facet... libri VI. Ed. II. Fref. 1609 p. (Перше вид. ще 1512 p.).

³⁾ Ми користувалися вид. — Trenta 1585 p. Попередні вид. належать до pp. 1579 й 1586.

- „ Ragionandosi in Pisa fra certi valent'huomini... стоп. 162 (218): Arguto morso verso uno scolare guercio.
- „ Un Fiorentino passando per Siena sopra un caualo... стоп. 111: Le burlle restare il piu delle uolte addosso à i burlatori.
- „ Il Rè Filippo di Macedonia... стоп. 102 (139): Come animati debbono essere i Principi verso i cattiu.
- арк. 54: Seruio Gemino uisitando Lucio Manlio... стоп. 84 (113) Le persone di pronto ingegno agenolmente sbrigarsi dalli importuni interroganti.
- „ Dubitava un Gentil-huomo, che un figliuolo... стоп. 63 (83): I mariti doner prestar fede alla moglie, che i figliuoli sieno loro.
- арк. 54 зв.: Hauena uno sotterrato certi danari in un bosco... стоп. 40 (51): Che tutto vuole tutto perde.
- „ Un Prouenzale nobile, e ricco haueua una moglie... стоп. 24 (30): Gli huomini accorti con mirabili espeditioni.
- арк. 55: Mentre si sconaua uno per Firenza... стоп. 22 (27): Non donersi l'huomo impacciarsi de'fatti d'altri.
- „ Un Contadino che haueua una lite andò... стоп. 17 (21): Esempio per ottenere audienza, et espeditione da gli Auuocati.
- арк. 55 зв.: Un vecchio che non s'era mai maritato persuadeua... стоп. 16 (19): Mal potersi persuadere vna cosa con le parole, done i fatti repugnano.
- „ Scontrando una Cortegiana un giovane nobile. стоп. 8: Spesso uenir ributtate le persone mordenti con morsi piu fieri.
- „ Antonio muratore cadendo à terra... стоп. 11 (12): Cosa vana richiamarsi d'altri di casi fortuiti¹⁾.

Detti:

L'Hore:

Подібні з переказами нашого автора анекдот зустрічаємо ми навіть у низці праць, котрі не ставлять собі за безпосередню мету розважати чи повчати читача дотепом, новелею, байкою, — а тільки прикрашують чи ілюструють ними свій виклад, як приміром у Baldessar'a Castiglione у його „Il cortegiano“²⁾, де ми знайшли отакі паралелі до „L'Hore“.

¹⁾ Окрім того є в „Sceltà“ 2 отакі більш далекі паралелі до „L'Hore“:

Sceltà:

L'Hore:

- арк. 68: Bernardino Schiaunetto haueua una donna... стоп. 120 (163): Gratiata cosa esser la Donna piaceuole.
- арк. 71 зв.: Litigauano due contadini dinanzi à un Giudice.. стоп. 45 (54): Li giudici iniqui dan le sententie in pro di chi con maggior prezzo le compra.

²⁾ Ми користуємось з венец. вид. р. 1568.

Castiglione:

Lib. I, арк. 17: Alessandro piangeva di non hauer vinto...

Lib. II, арк. 97 зв.: Et di questo modo fu risposto a M. Palla Stozzi...

„ арк. 98 зв.: E'l Re Luigi che hoggi è Re di Francia...

„ ib.: ...quello, che disse l'Arcivescouo di Fiorenza...

„ арк. 103: ...essendo andato Scipione a casa di Enneo...

„ арк. 104: Sono ancor arguti quei motti...

Lib. III, арк. 141 зв.: Hauendo ancor Ciro in un fatto d'arme...

„ арк. 146 зв.: — оповідання про цнотливу невинність Ксенократа.

L'Hore:

стор. 230 (305): L'ambitione far talhor incorrere l'huomo, benche sauo in huomori di pazzo.

стор. 52 (69): Gli huomini valorosi, et d'alto ingegno con le pronte et argute risposte...

стор. 232 (307): Della magnanimità regia essere il perdonare l'offese ricevute sotto humil fortuna.

стор. 16 (19): Tre sorti di persecutioni principali essere tra gli huomini.

стор. 140 (189): Scherzi, et beffe piaceuoli, et che tra li amici talhora interuenono.

стор. 37 (47): Alcuni dolersi di cose, che altri se ne rallegrerebbono.

стор. 44 (57): La vergogna hauer di pungenti stimoli appresso delli huomini.

стор. 127 (172): Singulare esempio di continenza.

Про широку популярність того матеріалу, який ми зустрічаємо у Гвіччїардіні, свідчить також і те, що проглядаючи збірник невиданих чи рідких текстів старих новель ¹⁾, ми знайшли до 6 переказів сюжетів, використаних для L'Hore. А саме:

Sceltà di curiosità letterarie:

Стор. 1, nov. I: Il fanciullo Papiro Romano.

Стор. 8, nov. III: Come rado si troua uno buono amico.

Стор. 37, nov. XV: Di due Baroni, che l'uno fece trare a se un occhio perchè all'altro fusser tratti amendue.

Стор. 39, nov. XVII: Di un Pirata e Alessandro.

Стор. 75, nov. XXX: Come la figliuola di Dionisio fue basciata dal amante, e come Dionisio li perdonno.

Стор. 106, nov. XLIV: Di Alessandro impadoro e Dionides ladrone di mare.

L'Hore:

стор. 126 (170): Fede, et constantia d'un fanciullo, et leggerezza d'una donna.

стор. 239 (316): Quanto sieno rari i veri amici.

стор. 93 (126): Più velenosa, et nociua peste è l'inuidia che l'auaritia.

стор. 14 (16): L'audacia a tempo, e luogo giouar molto.

стор. 163 (220): Li errori causati d'Amore, se non sono criminali, meritare scusa et perdonno.

стор. 14 (16): L'audacia a tempo...

¹⁾ Sceltà di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XIII al XVIII. Libro di novelle antiche tratte da diversi testi. Bologna 1868.

²⁾ Як це видно з наведених вказівок, декотрі статті Гвіччїардіні являють собою перекази дуже популярних сюжетів. Зокрема порівняльний матеріал для декотрих з них ще з часів середньовіччя подостатком зібрано в Oesterley та Köhler'a. Див.

Історія Папірія (Guic., стор. 126 (170)) — Oesterley у вид. Gesta Romanorum. Berl. 1872, стор. 732 (№ 126); Oesterley у ком. до Pauli, Schimpf und Ernst, № 392; Köhler. Kleinere Schriften zur erzählenden Dichtung des Mittelalters. B. II. Berl. 1900, стор. 557.

Таким чином, питання про можливі джерела окремих збірок XVI в. становить великі труднощі через саму кількість матеріалу, але ще більш воно ускладнюється й затемнюється якістю його. Збірки ті вражають, за рідкими виїтками, браком хоч трохи визначеної індивідуальності. Справжня відмінність поміж ними тільки в тому, що в одного впорядчика переважав історична анекдота, у другого фацеція чи новеля, третій має більший нахил до абстрактної сентенції, а четвертий більшу увагу віддає байці. Що-ж до викладу, то з цього погляду при трохи живішому чи трохи повільнішому темпі оповідання виклад цей визначається значною близькістю. Може певною мірою це пояснюється поняттями про літературну власність та тим, що не боючись закидів у плагіаті, письменники не змагають до новини свого переказу, а може деяку вагу мало й те, що окремі сюжети здобули закінчену форму ще в античній літературі. Будь-що-будь, складачі збірок XVI в. настільки близько передають своїх сучасних і античних попередників, що кінець-кінцем їх тексти мало відрізняються від першоджерел: Плутарха, Макробія, Валерія Максима, Авла Гелія, Діогена Лаєрція, Езона, його латинських наслідувачів, то-що.

Через це, ті нитки, що йдуть од одного автора до другого, переплітаються так складно і разом з тим такі вони одноманітні, що розплутати цей клубок буває можливо хіба тоді, як сам автор покаже свої джерела.

А тимчасом, тільки в виключних випадках Гвіччярдіні дає якусь вказівку, що керуючись нею можна напевно сказати, що йому був відомий той чи інший письменник, той чи інший твір. Правда, іноді покликання його таке невиразне й загальне, що на підставі його не можна прийти до цілком певного висновку. Отож, переказуючи популярний мітологічний сюжет про вибір Геркулеса між чеснотою і славою та насолодою, він зазначає: „в історіях знаходиться“ (*Trouasi per le historie*)¹). Іноді вказівки мало показні: приміром, наводячи утерту сентенцію загального характеру про дружбу, він приписує її Валерію Максиму (*Dice Valerio Massimo*)²) — але в декотрих випадках вказівки його наво-

Олександр і пірат (Guic., стор. 14 (16)) — Oesterley. Gest. Rom., стор. 736 (№ 146); Oesterley. Paul. Sch. und. Ern. № 351; Köhler. Op. cit., стор. 559.

Олександр і Діоген у бочці (Guic., стор. 198 (266)) — Oesterley. Gest. Rom. стор. 742 (№ 183).

Камбізіс суддя (Guic., стор. 22 (28)) — Köhler. Op. cit., стор. 377—378.

Діонісій закоханий у його дочку (Guic., стор. 163 (220)) — Oesterley. Paul. Sch. und. Ern. № 120.

Скупий і заздрісний (Guic., стор. 93 (126)) — Oesterley. Ib. № 647; Köhler. Op. cit., стор. 559; Bédier. Les fabliaux. Paris 1893, стор. 414.

Мужик у біді (Guic., стор. 98 (135)) — Köhler. Op. cit., стор. 102—104.

Рідкість справжньої дружби (Guic., стор. 239 (316)) — Oesterley. Gest. Rom., стор. 733 (№ 129); Köhler. Op. cit., стор. 557.

¹) L'Hore, стор. 103 (140): Magnanima resolutione, et da imitarsi da ogni persona di generoso spirito.

²) Ib., стор. 170 (228): La sincerità dell'amistà conoscersi nell'auersità. Pop. V. Maximi Collectanea, id est, selecta exempla. Lugd. 1567. Lib. IV, cap. VII.

дять на вірний шлях. Зокрема, навіть без порівнювання відповідних текстів „L'Hore“ з їх джерелами, не підлягає жадному сумнівові, що Гвіччїардіні основно вивчав збірник апофтегм Еразма Роттердамського¹⁾. Так, наводячи сентенції Катона Старшого, він зазначає: „secondo Erasmo, altri a Platone l'attribuiscono“²⁾. Іншим разом, приписуючи одну сентенцію Антигонові, він проте вказує, що „Erasmo attribuisce anche questo ultimo detto a Lissandro, Capitano di Lacedemoni“³⁾. Оповівши про родосця, що йому Діонісій нелюдських мук завдав, та проте в нього жадоба життя перемогла, Гвіччїардіні додає: „Il che come dice il dottissimo Desiderio Erasmo, puo essere esempio a colore, i quali per ogni disgratia vogliono furiosamente ricorrere al capestro“⁴⁾.

Але, повторюємо, отакі покликання стоять одинцем. Як правило — вказівки на використання того чи іншого автора нема. Навіть більш — у наступних виданнях Гвіччїардіні постарався затушкувати свої джерела, позамініювавши вказівки „Еразм“ словами: „dotto“ чи „dottissimo“⁵⁾. Через це доводиться, висвітлюючи питання про джерела, йти шляхом здогадів. А критерій для їх перевірки ось у чому.

Як ми знаємо, збірник утворювався шляхом виписів із уподобаних книжок, і тому, вже а priori, можна гадати, що той твір, який припав нашому авторові до вподоби, повинен був дати матеріал не для одної тільки замітки, тоб-то не для однієї тільки статті „L'Hore“. Отаким здогад виправдується цілком при детальнішому дослідженні збірника. Через це, навіть при близькості тексту до якогось автора, поєдинчу подібність визнати треба за випадкову і пояснювати її чи популярністю даного сюжету взагалі, чи черпанням із спільного джерела зокрема.

Тільки-ж не зівсіді велика кількість подібностей з даним твором може доводити факт використання його. Щоб визнати це, треба ці наближення перевірити з боку близькості тексту.

Далі ми схарактеризуємо детально, як ставиться Гвіччїардіні до своїх джерел, а тут обмежимося вказівкою, що для нього характерна така точність передачі, яка примушує кваліфікувати її, як більш чи менш близький, чи іноді, як більш чи менш вільний, але в усякому разі — як переклад. Керуючись оцими двома критеріями, ми й устанавлюємо джерела для „L'Hore“.

¹⁾ Між іншим, великою пошаною до цього гуманіста просякнутий відзив, що дає про нього Гвіччїардіні у своєму „Descrittione di tutti i Paesi-Bassi“.

²⁾ L'Hore, Anv., 1568, стор. 209: Rimedij idonei contra l'amore, et in che stato si truovano gl'innamorati; див. також ib., стор. 91: La prudenza et l'esperienza nel Capitano più che la forza et apparenza corporea chiedersi; ib., стор. 106: Vituperabile essere la munificentia senza buona elezione.

³⁾ Ib., стор. 154: Consigli di gran Capitano per saluarse et vincere i nimici; див. також ib., стор. 215: Li usurai, et gli calumniatori essere fiere, che per la vita civile scorrono; ib., стор. 236: Differenza che a giudicio de saui si truova tra'l dotto, e l'ignorante.

⁴⁾ Ib., стор. 112: Quanto la morte sia fuggita, insino dalle persone calamitosissime.

⁵⁾ Див. вид. 1630 р. стор.: 155, 48, 79, 114, 160, 176, 83.

Отож, приміром, зважаючи на велику популярність Плутарха, що давав не раз матеріал для збірників історичних анекдот, можна було-б припустити, що в „L'Hore“ знайдемо його відгомони. Позверховно порівнюючи збірку Гвіччйардіні з апофтегмами грецького письменника, ми справді відкриваємо близько 39 паралелі, але проте безпосереднє наближення нашого автора до Плутарха є цілком сумнівне. По-перше, всі ці 39 анекдот використав Еразм для свого збірника апофтегм, і коли порівнювати тексти, виявляється, що Гвіччйардіні або ближчий до Еразма або однаково далекий від обох цих письменників¹⁾. По-друге, двічі, коли Еразм користується твором Плутарха, Гвіччйардіні, не згадуючи за ймення грецького автора, просто покликається на свого старшого сучасника. „Segondo Erasmo, altri ad altri l'atribuiscono“²⁾ каже він в одній анекдоті; „Erasmo attribuisce anche questo ultimo detto a Lissandro“ в другій³⁾. На таких самих підставах, не зважаючи на велику (до 38) кількість подібностей „L'Hore“ до надзвичайно популярної збірки Діогена Лаерція: „De vita et moribus philosophorum libri X“, ми й її віднесемо до паралелів, а не вважатимемо Лаерція за джерело для Гвіччйардіні⁴⁾. Сумнівне теж, на нашу

¹⁾ Зазначасмо паралелі за вид.: Plutarchi Chaeronei philosophi et historici clariss. opera moralia. Basilae 1541. Коли вони спільні і для Еразма, ми посилаємося на ті №№, під якими анекдоти стоять у нашому, що його подано нижче, списку паралелі між „Апофтегмами“ Еразма і „L'Hore“.

De clar. mul.

арк. 35: Persides — № 27.

Reg. et imp. apoph.

арк. 58 зв.: Dionysius senior — № 88.

„ „ „ — № 89.

арк. 59 зв.: Philippum — № 62.

арк. 60: Alexander — № 63.

„ „ „ — № 64.

арк. 61: Antigonus — № 71.

„ „ „ — № 70.

арк. 62: Pyrrhus — № 92.

„ „ „ — № 112.

арк. 62 зв.: Themistocles — 94.

„ Alcibiades — № 97.

„ „ „ — № 98.

арк. 63: „ — № 99.

„ Chabrias — № 100, № 101.

арк. 63 зв.: Phocion — № 80.

„ „ „ — № 81.

Reg. et imp. apoph.

арк. 64: Pisistratus — № 102.

арк. 64 зв.: Lysander — № 91, № 20.

арк. 67 зв.: Paulus Aemilius — № 103.

арк. 68 зв.: Scipio — № 109.

арк. 70: Pompeius Magnus — № 79.

арк. 70 зв.: Cicero — № 82, № 83.

Apoph. lacon.

арк. 73: Agesilaus — № 3.

„ „ „ — № 4, № 5.

арк. 74: „ — № 7.

арк. 74 зв.: „ — № 8.

арк. 76: Archidamus — № 10.

арк. 76 зв.: „ — № 11, № 12.

арк. 78 зв.: Leonidas — № 16, № 17.

арк. 79 зв.: Lycurgus — № 18.

„ „ „ — № 19.

арк. 81: Paedaretus — № 24.

²⁾ L'Hore, Anv. 1568, стор. 91: La prudenza, et l'esperienza nel Capitano...

³⁾ Ib., стор. 154: Consigli di gran Capitano...

⁴⁾ Зазначасмо паралелі за вид. Colon. 1542, і посилаємося на №№, під якими стоять, відповідні анекдоти у нашому списку паралелі між Еразмом і Гвіччйардіні.

Lib. I, стор. 20: Thales — № 141.

„ стор. 21: „ — № 144.

„ стор. 35: Solon — № 37.

Lib. I, стор. 35: Solon — № 153.

„ стор. 42: Chilon — № 28.

„ „ „ — № 30.

думку, щоб Гвіччїардіні користувався популярним Макробієм. Із 9 знайдених у нас паралель — 6 трапляються в Еразма, який дуже близько їх переказує, і здається, „L'Hore“ текстуально наближаються більш до нього ніж до античної збірки; дві паралелі, особливо оповідання про Папірія, являють собою досить поширені мотиви¹⁾, і, нарешті, остання, що досі не трапилася нам ніде у проглянутих збірниках, могла бути відома Гвіччїардіні не безпосередньо з латинського автора, а з якогось компілятора, що використав Макробія²⁾.

Lib. I, стор. 43: Chilon — № 29.

„ стор. 55: Bias — L'Hore, стор. 178 (239):
Opinione filosofica nel gi-
udicare cause d'amici.

„ стор. 67: Anacharsis — № 150.

„ стор. 68: „ — № 152.

Lib. II, стор. 99: Socrates — № 32.

„ стор. 100: „ — № 35.

„ стор. 101: „ — № 33.

„ стор. 102: „ — № 36.

„ стор. 121: Aristippus — № 39.

„ стор. 127: „ — № 43.

Lib. IV, стор. 224: Xenocrates — № 140.

Lib. V, стор. 276: Aristoteles — № 157.

„ „ „ — № 158.

Lib. VI, стор. 329: Diogenes — № 44.

„ стор. 336: „ — № 48.

Lib. VI, стор. 336: Diogenes — № 46.

„ стор. 337: „ — № 49.

„ стор. 338: „ — № 50.

„ стор. 339: „ — № 51.

„ стор. 340: „ — № 52.

„ стор. 342 і 343: Diogenes — № 53 і № 54.

„ стор. 343 і 344: „ — № 55 і № 56.

„ стор. 344: Diogenes — № 57.

„ стор. 345: „ — № 58.

„ стор. 351: „ — № 60.

„ стор. 368: Hipparchia — № 162.

Lib. VII, стор. 376: Zeno — № 163.

„ стор. 387: „ — № 164.

„ „ „ — № 165.

Lib. VIII, стор. 487: Pythagoras — L'Hore,
стор. 103 (141): Le due
parole mio, et tuo,
guastar il mondo.

¹⁾ Друге оповідання про вільноодпущеного раба, який на глузливе запитання до філософа, здобув од нього їдку відповідь з нятяком на низьке своє походження (lib. VII, cap. III, стор. 511) трапляється у Plut. Quaestiones convivales II, 1, 12, в Giovanni Sercambi у новелі: „De justa respensione“ в Bertoldo Giulio Cesare della Croce.

²⁾ Наводячи список паралель, користуємось з вид.: Macrobbi Ambr. Aur. Theod. In Somnium Scipionis Lib. II, Saturnaliorum, Lib. VII. Lugduni 1550, вказуємо або відповідні статті L'Hore або №№, під якими вони стоять у нашому списку паралель між Апофтегмами Еразма і збіркою Гвіччїардіні:

Saturn. lib. I, cap. VI, стор. 199: Papyrius — L'Hore, стор. 126 (175): Fede, et constantia d'un fanciullo, et leggerezza d'una donna.

Saturn. lib. II, cap. II, стор. 292: Dictum Senilij Manlij responsum — № 113.

„ cap. III, стор. 295: De iocis M. Tul. Cicer. in Pompeium — № 82.

„ cap. IV, стор. 298: De iocis Augusti — № 73.

„ „ стор. 299: „ — № 74.

„ „ „ Ioci aliorum in Augustum — № 75.

„ стор. 302: „ — № 76.

„ cap. V, стор. 304: Super iocis ac moribus Iuliae... L'Hore стор. 158 (213): Ne anche alle donne quantunque poco honeste mancarar gomenti arguti per iscusar dal lor dishonesto operare.

Saturn. lib. VII, cap. III, стор. 511 — стор. 26 (32): L'insolenza de gl'ignoranti rihauersi dalla prudenza de saui.

У статті: „Di quante specie, et di che qualità sieno i sogni“ (L'Hore, стор. 212 (283)) Гвіччїардіні подає коротеньке резюме In Somnium Scipionis lib. I, cap. III (стор. 18 дд.).

Гвіччйардіні, у передмові до читача, сам признається, що свої матеріяли брав він переважно з книжок латинських, французьких, еспанських й лиш коли-не-коли італійських. Позитивно довести можна, що для свого збірника із латинських авторів він використав Валерія Максима та Еразма для історичних анекдот і фацеції, Поджьо — для побутових, Езопа й Абстемія — для байки та Textor'a — для статтів з прикладами захланности, то-що.

Факт знайомства нашого автора з *Collectane'*ами Вал. Максима можна встановити на підставі великої текстуальної близькості, а підтверджує це знайомство ще й той факт, що сам Гвіччйардіні іноді згадує латинського автора. Що-правда, вказуючи „dice Valerio Massimo“ він вільно, як-найзагальнішими словами передає його погляди на дружбу¹⁾, але за те покликання на В. Максима в іншій статті надзвичайно показове, бо тут, щоб підкріпити думку про непостійність людського щастя, він переходить од долі Полікрата до жахливої смерті Оронта, повторюючи таким чином хід викладу свого джерела²⁾.

Усього знайшли ми до 19 подібностей з Валерієм Максимом³⁾, але в трьох випадках особливо безперечно, щоб пояснити відхилення від варіанту, даного в „L'Hore“, доводиться шукати інших джерел. І справді, в одній статті дає Гвіччйардіні трохи інакші подробиці оповідання і вказує, що Ксенократ — учень Платона, чого нема в Вал. Максима⁴⁾. У другій⁵⁾ не тільки подано ймення Пандарето, тимчасом як у латинському збірнику виступає „якийсь спартанець“, але й додано, що „лиш цей самий вчинок приписують Крацієві“ — значить Гвіччйардіні знав не один переказ цього сюжету. Нарешті, в третій⁶⁾ з промовою в сенаті виступає полководець Нимілcone, що програв битву, а у Вал. Максима — один із друзів розбитого в бою полководця Ганнібала, — і взагалі використано інакший варіант цієї історичної анекдоти. У двох чи трьох випадках текст „L'Hore“ досить близький до Вал. Максима, та проте передає його не з тією точністю, яка характерна для Гвіччйардіні; в інших — він ближче стоїть до Еразма Роттердамського, який широко використав Вал. Максима. Таким чином детальне порівняння текстів зводить кількість безпосередніх запозичень з *Collectane'*ів до числа 5 або 6 анекдот. Наводимо, окрім

¹⁾ L'Hore, стор. 170 (228): La sincerità dell'amistà conoscersi nell'auersità.

²⁾ Ib., стор. 202 (270): La fortuna innalzare, et abbassare l'huomo con la sua vicenda.

³⁾ Ми користуємось з вид.: Valerii Maximi de factorum dictorumque memorabilium exemplis libri nouem... Basiliae s. an.

⁴⁾ Val. Max., lib. IV, cap. III, стор. 204:
De Xenocrate.

L'Hore, стор. 127 (172): Singulare esempio di continenza.

⁵⁾ Val. Max., lib. VI, cap. IV, стор. 329:
De quodam Spartano.

L'Hore, стор. 175 (235): Gli huomini virtuosi et chiari esser lontani dal inuidia, et dallo sdegno.

⁶⁾ Val. Max., lib. VII, cap. III, стор. 381: De Hannibale.

L'Hore, стор. 226 (300): Espedienti sagaci accompagnati dell'audacia, trarre gli huomini d'ogni gran periglio.

3-х названих тільки-що у примітці, повний список подібностей, відзначаючи зірочкою ті випадки, де запозичення від Вал. Максима не підпадають під будь-який сумнів; і посилаючись на наш список паралель між Апофтегмами Еразма і Гвіччярдіні у тих випадках, коли текстуально Л'Норе ближчий до них.

Val. Max.:

*Lib. I, cap. VII, стор. 44: De Amilcare.

Lib. IV, cap. III, стор. 205: De Diogene.

„ cap. VII, стор. 221: De amicitia.

*Lib. V, cap. I, стор. 246: De Pisistrato.

„ „ стор. 247: De Pyrrho rege.

Lib. VI, cap. II, стор. 314: De quadam muliere.

„ cap. III, стор. 323: De Cambyse rege¹).

*(?) „ cap. IV, стор. 326: De Publio Rutilio, див. Ер. № 174, що передає мало не буквально Вал. Максима.

* „ cap. IV, стор. 328: De Alexandro Rege.

„ cap. V, стор. 329: De senatu.

* „ cap. XI, стор. 355: De Polycrate tyranno Samiorum.

Lib. VII, cap. II, стор. 369: De Demade.

* „ cap. II, стор. 370: De Anacharsi.

„ cap. III, стор. 378: De quodam asinario.

„ cap. III, стор. 380: De Anaximene praeceptore Alexandri.

Lib. VIII, cap. XV, стор. 458: De Alexandro rege.

L' Hore:

стор. 213 (284): La speranza ingannar, tal'hor più che'l sogno.

стор. 198 (265): Poco pregiarsi da veri filosofi la grandezza, et il fasto reale.

стор. 170 (228): La sincerità dell'amistà conoscersi nell'auersità.

стор. 163 (220): Li errori causati d'Amore, se non sono criminali, meritare scusa et perdono.

стор. 51 (67): Vna pronta risposta trarre un'huomo, di periglio.

стор. 74 (99): Con pronti, et presentanei occorrimenti, correggersi tal volta gli errori de Principi.

стор. 22 (28): De Principi essere il far osservare buona giustizia. (Перша половина анекдоти).

стор. 28 (35): Ne per amicitia, ne per altro douersi mai far cose dishoneste.

стор. 136 (183): L'ambitione dell'huomo non patire alcun consorte nell'Imperio.

стор. 185 (249): Con atti di bontà et di giustizia tal volta vincersi quello, che non si espugnerebbe con l'armi.

стор. 202 (270): La fortuna innalzare, et abbassare l'huomo con la sua vicenda.

стор. 170 (228): Il sauiou douer vbidire alla necessità.

стор. 150 (203): Le leggi humane perchè ben simili alle tele de ragnatelli.

Див. Ер. № 128.

стор. 23 (29): L'auenimento dell'huomo prudente, saluare talhor la patria da grauissimo periglio.

Див. Ер. № 68²)

¹) Це оповідання Вал. Максима широко вживалося в зах.-европ. літературі ще з часів середньовіччя. Див. Köhler. Kleinere Schriften sur erzählenden Dichtung des Mittelalters. В. II, Berl. 1900, стор. 377—378 і Oesterly. Gesta Romanorum. Kap. 29.

²) Визначмо паралелю, правда далеку, до невміщених у „L'Hore“ 1568 р. статтів „Detti et Fatti“:

V. Max. Lib. VII, cap. III, стор. 380: De Demosthene.

D. et. F, стор. 106: Col consiglio de saui superarsi la malitia de cattui.

Коли число запозичень у „L'Hore“ із *Collectane'ів* Вал. Максиміа визначається одиницями, то інше бачимо ми, порівнюючи збірник Гвіччіардіні з Апофтегмами Еразма Роттердамського. Загально-європейська слава цього гуманіста робила обов'язковим знання його творів серед широко освіченої публіки і, зокрема, його збірка історичних анекдот, вибраних з низки класичних письменників, користувалася величезною популярністю; багато разів її перевидавали, перекладали з латинської мови на мови національні, її наслідували, нею користувалися при складанні однорідних збірок¹⁾.

Природня річ, що Гвіччіардіні з його інтересом до історичної анекдоти не міг не вдатися до цього компендія. З другого боку, через намагання йти за найшановнішими авторами²⁾ — він мусів широко використати матеріал, зібраний в Еразма, того високо авторитетного вченого з доби Відродження. І справді, — число подібностей між його Апофтегмами і „L'Hore“ сягає понад півтораєста. Звичайна річ, не в усіх цих випадках перед нас пряме запозичення, іноді Гвіччіардіні дає перевагу варіантові, знайденому у когось з інших авторів, іноді він безпосередньо виходить із джерела використаного в Еразма Роттердамського. Таким чином число статтів „L'Hore“, без сумніву запозичених із Апофтегм, треба зменшити (до якої-небудь сотні) після детального порівняння текстів. Наводимо повний список подібних статтів, позначаючи зірочкою безсумнівні запозичення³⁾:

1. Lib. I, *№ 11, стор. 5 — стор. 241 (319): I valent'huomini addatar'ogni cosa a lor propositi.
- „ *№ 26, стор. 13 — стор. 243 (321): Li huomini veramente virtuosi non patire adulatione alcuna.
- „ *№ 38, стор. 16 — стор. 247 (326): Non si poter chiamar vn'huomo felice insino a che non muor felicemente.
- „ *№ 41 і *№ 42, стор. 17—18 — стор. 247 (327): La virtù, et l'audacia farsi la strada per tutto.
- „ *№ 64, стор. 25 — стор. 248 (328): Il modo di vincere, et d'vsar la vittoria.
- „ *№ 68, стор. 26 — стор. 249 (328): L'amor di figliuoli esser sì giocondo, che fa tal'hor vscir del decoro i padri benchè seueri.
- „ *№ 71, стор. 27 — стор. 249 (329): Espeditione nobilissima per saluare vn popolo delinquente senza repugnare alle leggi.
- „ *№ 45, стор. 49 — стор. 252 (333): Egregio esempio per metter concordia tra gli huomini⁴⁾.
10. „ *№ 48, стор. 50 — стор. 253 (334): Degna ammonitione per abbasare l'altrui superbia.

¹⁾ Graesse, Trésor de livres rares et précieux. T. II. Dresde 1861, стор. 497.

²⁾ Detti et Fatti. Venetia 1569, арк. 5, Предмова „До Читача“.

³⁾ Ми користуємось Апофтегмами у вид.: *Apophthegmatum Des. Erasmi Rot. libri octo. Coloniae 1565.*

⁴⁾ Анекдоту передано дуже близько, але Гвіччіардіні зве Архідама сином Агезілаєвим, а тимчасом у Еразма епізод віднесено до іншого Архідама. Може це пояснюється тим, що в своїх виписках Гвіччіардіні не пояснив, до якого це Архідама відноситься, а коли в наступній статті „L'Hore“ при йменню Архідама йшло (цілком правильно, як у Еразма) пояснення — син Агезілаїв, то редагуючи збірника, Гвіччіардіні переніс це пояснення на попередню статтю, ще й прикрасив її вказівкою, що син чеснотами скидався на батька.

- Lib. I, *№ 51, *№ 52, стор. 51 — стор. 253 (334): Il combattere animosamente dar la vittoria per tutto, et essere meglio vincere con la prudenza che con la forza.
- „ *№ 65, стор. 55 — стор. 254 (335): Chi non stima la morte, non teme cosa alcuna.
- „ *№ 31, стор. 75 — стор. 254 (336): Il mutare opinione a tempo, et luogo essere gran prudenza.
- „ *№ 32, стор. 75 — стор. 255 (336): Chi non vuole auuenturare il suo non lo metta in mano della fortuna.
- „ *№ 47, *№ 48, стор. 79 — стор. 11 (13): Motti arditi, et piaceuoli di Capitani dar animo a'lor soldati.
- „ *№ 70, стор. 88 — стор. 252 (332): Leggi diuini a beneficio del Matrimonio.
- „ *№ 72, стор. 89 — стор. з друкар. помилкою 48 зам. 68 (90): Vtillissimo nello stato matrimoniale di corre di rado i frutti del matrimonio.
20. „ № 91, стор. 94 — стор. 114 (154): Consigli di gran Capitano per saluarse, et vincere i nimici. (Друга половина анекдоти, причому вона віднесена до іншої особи з вказівкою в вид. 1568 р., що Еразм приписує її Лізандрові. Див. нижче № 91).
- „ *№ 1, стор. 97 — стор. 252 (332): Humanissima riprensione da sotterare qual si voglia, inuidia, et malignità.
- „ *№ 22, *№ 23, стор. 102 — стор. 250 (330): I medici inesperti, et cattui occidere le persone.
- „ *№ 27, стор. 103 — стор. 175 (233): Gli huomini virtuosi et chiari esser lontani da l'inuidia, et dallo sdegno.
- „ *№ 30, стор. 104 — стор. 251 (331): I maldicenti esser ripresi, et morsi da ogn'vno.
- „ *№ 32, стор. 105 — стор. 251 (331): I minacci vani consumar la maggior parte della vendetta.
- Lib. II, № 11, стор. 146 — стор. 44 (57): La vergogna hauer di pungenti stimoli appresso delli huomini.
- „ *№ 2, стор. 152 — стор. 134 (180): Quali fussero le facende di Gioue.
- „ № 5, стор. 152 — стор. 207 (276): I saui ancora, per l'amicitia torcere tal volta dal dritto sentiero. (Перша половина).
30. „ № 21, стор. 155 — стор. 164 (220): Dannosissimo essere il vitio della iracondia (Одна приповідка).
- Lib. III, *№ 11, стор. 163 — стор. 38 (48): Chi vuol parere buono, faccia opera d'essere.
- „ *№ 33, стор. 169, *№ 49, стор. 172, *№ 52, стор. 173 — стор. 204 (272): La morte non dolere a gl'huomini costanti.
- „ *№ 47, стор. 172 — стор. 230 (305): Gli huomini saui hauer quasi sempre in bocca cose vtili.
- „ *№ 61, стор. 175 — стор. 163 (219): I mariti douer comportar molto la moglie, per causa de figliuoli.
- „ № 70, стор. 178 — стор. 123 (166): Le parole dell'huomo esser l'immagine dell'huomo.
- „ *№ 7, стор. 187 — стор. 42 (54): I vitij ricoprirsi sotto varij colori da gli huomini astuti.
- 39, 40. „ № 11, стор. 188; № 27, стор. 193 — стор. 176 (236): Differenza che a giudicio de saui si truoua tra'l dotto, e l'ignorante (Віднесено до іншої особи; вказівка „un dotto attribuisce ciò ad Aristippo“, натякає, очевидно, на Еразма).
- „ № 15, стор. 189 — стор. 185 (299): Benigna, et imitabile ammonitione d'un filosofo verso di vn maldicente.
- „ *№ 55, стор. 200 — стор. 204 (273): L'adulatione esser estremamente dalli huomini magnanimi abborrita (Перша частина анекдоти).
- „ № 58, стор. 201 — стор. 156 (210): I filosofi non si lasciar sopra far da bisogni.
- „ *№ 7, стор. 204 — стор. 128 (173): Osseruanze filosofiche nell'humanità.
- „ *№ 45, стор. 215 — стор. 107 (146): Modi eccellenti per tener l'animo quieto.

- Lib. III, № 46, *стор.* 216 — *стор.* 198 (265): Poco pregiarsi da veri filosofi la grandezza, et il fasto reale.
- „ № 51, № 52, *стор.* 217 — *стор.* 98 (133): La soffisticheria et ostentatione, non hauer luogo appresso de gli huomini dotti, e saui.
- „ № 60, *стор.* 219 — *стор.* 73 (97): Quando si dee desinare, et cenare secondo Diogene Cinico.
50. „ № 67, *стор.* 220 — *стор.* 175 (235): Argumento, et confessione filosoficha che sia Dio.
- „ № 79, *стор.* 223 — *стор.* 169 (227): Fanciulli che dauan noia a Diogene morsi con galanteria.
- „ № 83, *стор.* 224 — *стор.* 56 (74): Arguta, et piaceuol riprehensione di Diogeno verso d'vn giouanetto lasciuo.
- „ № 9, *стор.* 229; № 14, *стор.* 230 — *стор.* 87 (117): A guisa di bestia saluatica mordere il detrattore, et di domestica l'adulatore.
- „ № 19, *стор.* 231; № 25, *стор.* 233 — *стор.* 181 (242): Di filosofi astratti essere l'odiare mortalmente le donne.
- „ № 30, *стор.* 234 — *стор.* 26 (32): Leggiadre, et inaspettate risposte dar talhora i filosofi.
- „ № 33, *стор.* 234 — *стор.* 231 (306): I veri filosofi dimostrare in tutte le cose la dignità loro.
- „ № 40, *стор.* 236 — *стор.* 194 (261): Degna risposta a vna ingiuriosa proposta.
60. „ № 95, *стор.* 247 — *стор.* 191 (256): Bel tratto quadrante contra qualunque ignorante artefice.
- Lib. IV, № 4, *стор.* 254 — *стор.* 193 (259): Accorgimenti belli, et vtili a Principi verso i maldicenti (Перша половина; див. далі № 77 i 78).
- „ № 11, *стор.* 256 — *стор.* 102 (139): Come animati debbono essere i Principi verso i cattiuì.
- „ № 6, *стор.* 265 — *стор.* 54 (71): La magnificentia regia douersi misurare con l'amplitudine del donatore, non con la bassezza del riceutore.
- „ № 11, *стор.* 266 — *стор.* 136 (183): L'ambitione dell'huomo non patire alcun consorte nell'Imperio (Гвічч. сходить до Вал. Максима).
- „ № 29, *стор.* 272 — *стор.* 108 (146): Singolar modo di costringer qualunque a non recusare vn presente.
- „ № 42, *стор.* 274 — *стор.* 14 (16): L'audacia a tempo, e luogo giouar molto.
- „ № 45, *стор.* 275 — *стор.* 187 (251): Ne giudicij douersi vdire l'vna, et l'altra parte (Про Олександра Македонського).
- „ № 57, *стор.* 277 — *стор.* 230 (305): L'ambitione far talhor incorrere l'huomo, benché saui in humori di pazzo.
- „ № 63, *стор.* 279 — *стор.* 235 (311): Quanta fiducia habbiano gli huomini valorosi nella propria virtù.
70. „ № 10, *стор.* 282 — *стор.* 143 (194): Con quanta mansuetudine, et piaceuolezza i Principi valorosi raffrenino le male lingue de sudditi contra di loro.
- „ № 11, *стор.* 282 — *стор.* 104 (141): I consigli vili essere scherniti dalli huomini magnanimi.
- „ № 25, *стор.* 294 — *стор.* 205 (274): La dottrina essere idoneo strumento per rompere l'ostinatione d'vn Principe.
- „ № 27, *стор.* 295 — *стор.* 30 (38): Co' Principi non si deue far tanto del famigliare che si trapassi il decoro.
- „ № 31, *стор.* 296 — *стор.* 45 (58): Li debiti ordinariamente priuano l'huomo del sonno.
- „ № 33, *стор.* 297 — *стор.* 78 (105): Accorta et rimordente risposta.
- „ № 44, *стор.* 300 — *стор.* 171 (229): Con ingegnosi et pronti auuedimenti souente espugnarsi ò la tenacità, ò l'ostinatione altrui.
- „ № 61, № 62, *стор.* 305 — *стор.* 193 (259): Accorgimenti belli, et vtili a Principi verso i maldicenti (Друга половина; див. вище № 61).

- Lib. IV, *№ 12, стор. 318 — стор. 189 (254): Esempio memorabile di carità verso la patria.
80. „ *№ 8, стор. 323 — стор. 188 (253): Incorruttibili essere gli huomini magnanimi, et virtuosi.
- „ № 10, стор. 324 — стор. 154 (207): Pianamente, et non in furia douersi risolvere le cose d'importanza.
- „ № 16, стор. 331 — стор. 101 (138): Alle proposte pungenti risposte mordenti conuenirsi (Друга половина).
- „ № 22, стор. 332 — Id. (Перша половина).
- „ № 40, № 41, стор. 336 — стор. 62 (82): Molto persone scemarsi l'età, ridicolmente.
- Lib. V, *без номера, стор. 348 — стор. 29 (36): La fattion del naso dimostrare assai della natura dell'huomo.
- „ *№ 12, стор. 352 — стор. 144 (195): La rimembranza della corta vita nostra, abbassar molto l'orgoglio, et la superbia humana.
- „ *№ 3, стор. 362 — стор. 32 (40): Breui essere le signorie di coloro, che coi modi violenti regnano.
90. „ *№ 8, стор. 363 — стор. 231 (307): L'acutezza d'alcuni penetrar per tutto.
- „ № 2, стор. 371 — стор. 118 (160): La fame, et la sete essere il condimento del pasto (Про Птолемя).
- „ *№ 3, стор. 374 — стор. 114 (154): Consigli di gran Capitano per saluarse et vincere i nimici (Перша половина; див. вище № 20).
- „ *№ 16, стор. 378 — стор. 91 (123): Principi di gran valore essere quelli, che la virtù del nimico ingenuamente confessano.
- „ № 24, стор. 379 — стор. 159 (214): L'ambitione impedire la quiete dell'huomo.
- „ № 10, стор. 383 — стор. 151 (204): Le donne per indulgenza de mariti hauer gran parte ne gli stati.
- „ № 24, стор. 386 — стор. 171 (230): Non forza ne facondia valer contra l'impossibilità, et pouertà.
- „ * 10, стор. 389 — стор. 234 (310): La bontà de gli huomini saui douer essere esempio a gl'altri.
- „ *№ 2, стор. 394 — стор. 234 (310): Ciascun sauiou douer temere, et ouuiare alle cattine voci.
- „ *№ 3, стор. 394 — стор. 238 (315): La virtù de gli huomini cominciar di buon hora a risplendere.
- „ *№ 6, стор. 395 — стор. 29 (36): Nelle case capitali non douer l'huomo rimettersi di leggieri in alcuno.
- 100, 101. „ № 23, стор. 398; № 26, стор. 399 — стор. з друк. помилкою 48 зам. 68 (91): La prudenza, et l'esperienza nel Capitano più che la forza, et apparenza corporea chiedersi.
- „ № 31, стор. 400 — стор. 163 (220): Li errori causati d'Amore, se non sono criminali, meritare scusa et perdono (Сходить до Вал. Максима).
- „ № 11, стор. 424 — стор. 177 (233): Della giouentù essere i temerari, et precipitosi consigli della vecchiezza i considerati, et maturi.
- „ № 17, стор. 425 — стор. 178 (238): Mutabilissimo essere lo stato delle cose humane et perciò conuenir prepararsi a tolerar con temperato animo l'vno et l'altro stato.
- „ *№ 39, стор. 433 — стор. 236 (312): I saui insino delle pazzie de gli huomini trarre vtilità.
- „ *№ 42, стор. 433 — стор. 155 (209): Rimedij idonei contra l'amore, et in che stato si trouano gl'innamorati (Друга половина, причому Гв. зазначає, що явні цю сентенцію приписують Платонові; див. нижче № 160).
- „ *№ 43, стор. 433 — стор. 236 (313): Quali cose principalmente secondo Catone si deono euitare.

- „ *№ 56, crop. 436 — crop. 73 (97): Gli huomini saui farsi beffe d'ogni superstitione.
- „ № 19, crop. 445 — crop. 69 (92): Dalla virtù de Capitani dipender le vittorie, et la felicità de gli eserciti.
110. „ № 7, crop. 460 — crop. 47 (61): La nequitia de Governatori causar souente che a Principi si ribellano i popoli.
- Lib. VI *№ 4, crop. 493 — crop. 89 (120): Stratagemmi di valoroso Capitano far grandi effetti nella guerra.
- „ № 1, crop. 495 — crop. 51 (67): Vna pronta risposta trarre vn'huomo, di periglio.
- „ № 16, crop. 498 — crop. 84 (113): Le persone di pronto ingegno ageuolmente sbrigarsi dalli importuni interroganti.
- „ № 38, crop. 502 — crop. 153 (206): Chi hà qualche macchia notabile far gran senne a non prouocare chi la gli possa rimprouerare.
- „ № 65, crop. 507 — crop. 37 (48): Alcuni dolersi di cose, che altri se ne rallegrerebbono.
- „ № 78, crop. 510 — crop. 21 (26): L'auaritia far l'huomo ridicolo, et degno di vilipendio.
- „ *№ 48, crop. 526 — crop. 140 (189): Scherzi, et beffe piaceuoli, et che tra li amici talhora interuengono.
- „ *№ 50, crop. 526 — crop. 91 (123): Oracolo di Scipione Nasica sopra lo stato Romano.
120. „ *№ 57, crop. 528 — crop. 52 (69): Secondo il seme che si getta ricorsi il frutto.
- „ № 76, crop. 532 — crop. 226 (301): Gli huomini grandi mostrare la grandezza; et virtù dell'animo loro in tutte le cose.
- „ *№ 78, crop. 533 — crop. 153 (206): Falsi testimonij difficilmente stare al martello dell'accorti interroganti.
- „ *№ 79, crop. 533 — crop. 73 (98): Punture impertinenti facilmente ritorcersi, verso di pungitori.
- „ *№ 80, crop. 533 — crop. 121 (164): I presenti ad huomini di magistrato douersi prohibire seueramente.
- „ № 95, crop. 536 — crop. 170 (228): Il sauo douer vbidire alla necessità.
- „ *№ 97, crop. 537 — crop. 65 (86): La malignità della natura humana hauer mestiere di materia da sfogarsi.
- „ № 99, crop. 537 — crop. 121 (163): L'opere, et l'altrui fatica con qualche solito premio non con vane cirimonie, et ringratiamenti douersi ricompensare.
- „ № 5, crop. 538 — crop. 23 (29): L'auenimento dell'huomo prudente, saluare talhor la patria da grauissimo periglio.
- „ *№ 6, crop. 539 — crop. 236 (313): L'huomo douere star sempre in ceruello, et per qualunque caso non si sbigotire.
- „ *№ 8, crop. 539 — crop. 237 (314): Degna consideratione per alleggerire il dolore della morte de figliuoli.
- 130, 131. „ *№ 10, *№ 11, crop. 540 — crop. 151 (203): Ottimo esempio, per vsare la vittoria nelle terre conquistate.
- „ *№ 14, crop. 541 — crop. 237 (314): Tanto è iniqua la consuetudine de gli huomini che si mette tal volta in dubbio che sia meglio ò la virtù, ò le ricchezze.
- „ № 34, crop. 545 — crop. 115 (156): Prontezza d'anima et di lingua esser propria de valent'huomini.
- „ № 35, crop. 545 — crop. 227 (302): I valent'huomini accompagnano le cose con tante ragioni che preuegono spesso il futuro.
- „ *№ 38, crop. 545 — crop. 238 (315): Gli huomini giusti non perdonare a niente per amministrar drittamente la giustitia.
- „ *№ 1, crop. 558 — crop. 227 (302): Infino a Parassiti saper l'arte in perfettione.

- Lib. VI, № 8, стор. 560 — стор. 165 (221): I Principi non voler communemente admonitioni.
- „ № 54, № 55, стор. 571 — стор. 116 (158): Concetti notabili di Timeone Atheniese.
140. „ № 88, стор. 578 — стор. 127 (171): Singulare esempio di continenza.
- Lib. VII, № 3, стор. 584, № 8, № 9, стор. 585 — стор. 15 (18): Gli huomini saui ad ogni alto quesito risponde.
- „ *№ 11, стор. 586 — стор. 50 (65): In che modo più facilmente la cattiuа fortuna si toleri.
- „ № 3, стор. 587 — стор. 41 (53): Non è stabilità nelle cose mondane (Речення Солона).
- „ № 5, стор. 588 — стор. 150 (203): Le leggi humane perche sien simili alle tele de ragnatelli.
- „ № 23, стор. 594 — стор. 90 (121): L'inuidia nuocere al priuato, et al publico (Друге речення Антістена).
- „ *№ 37, стор. 597 — стор. 81 (108): Chi fa i fatti suoi non s'imbratta le mani.
- 149, 150. „ № 3, стор. 602, № 5, 603 — стор. 124 (168): Il vino douersi bere moderatamente.
- „ № 11, стор. 604 — стор. 95 (128): Quanto sia appouato, commodo, et sicuro il silentio (Речення Анахарсиди).
- „ № 17, стор. 605 — стор. 22 (27): Qual sia la migliore, et qual la peggiore dell'huomo (Перша половина, див. нижче № 166).
- „ № 22, стор. 606 — стор. 150 (203): Le leggi humane perche sien simili alle tele de ragnatelli (Гвічч. виходить до Вал. Макс.).
- „ *№ 32, стор. 622 — стор. 34 (44): Perche apprendano meglio i Principi a causalcare, che le altre cose.
- „ *№ 4, стор. 623 — стор. 60 (79): Al bugiardo non credersi il vero.
- „ *№ 15, стор. 624 — стор. 46 (60): La bellezza esser gratia diuina, et dalli antichi pregiata in più modo (Вся стаття окрім сентенцій Доміція, Гомера й Овідія вміщених у кінці).
- „ *№ 16, стор. 625 — стор. 176 (236): Differenza che a giudicio de saui si truoua tra'l dotto, e l'ignorante (Сентенція Аристотеля).
- „ *№ 19, стор. 625 — стор. 154 (207): Quanto sia vtile, et preciosa l'amicitia (Сентенція Аристотеля).
- „ № 24, стор. 626 — стор. 189 (253): Gli huomini docti, non prestar gli orecchi a cicaloni.
160. „ *№ 3, стор. 630 — стор. 155 (209): Rimedij idonei contra l'amore, et in che stato si trouano gl'innamorati (Перша половина; див. вище № 106).
- „ *№ 3, стор. 634 — стор. 21 (29): L'astinenza essere protettrice della virtù (Друга половина).
- „ № 6, стор. 634 — стор. 19 (23): Potentissimo etiandio nelle tenere fanciule, essere l'affetto d'Amore.
- „ № 2, стор. 636 — стор. 36 (46): La perdita della robba esser tal volta acquiste d'honore.
- „ № 23, стор. 639 — стор. 88 (118): L'huomo non potere seusare le sue colpe sopra il destino.
- „ *№ 28, стор. 640 — стор. 11 (12): La natura ammonirci a schifare la superflua loquacità (Перша половина).
- „ № 36, стор. 642 — стор. 22 (27): Qual sia la migliore, et qual la peggiore dell'huomo (Друга половина, але пристосовано до Зенона, див. вище № 152).
- „ *№ 13, стор. 648 — стор. 228 (304): Sententia degna d'essere descritta a lettere d'oro.
- „ *№ 14, стор. 652 — стор. 214 (285): Insino a quanto sia lecito a filosofi alterarsi delle ingiurie.

- Lib. VIII, № 2, стор. 657 — стор. 216 (288): Quanto i saggi et bei detti possino appresso gli huomini grandi.
170. „ № 24, стор. 662 — стор. 13 (15): Gli huomini costanti, et vili farsi beffe del male.
- „ № 6, стор. 671 — стор. 25 (31): Vn buon consiglio superare vn'esercito, et vn errore partorire gran rouina (Евпіндова сентенція).
- „ № 23, стор. 689 — стор. 44 (56): I filosofi farsi beffe della fortuna.
- „ № 24, стор. 697 — стор. 74 (99): Con pronti, et presentanei occorrimenti, corregersi tal volta gli errori de Principi (Див. ще Lib. IV, № 24, стор. 260).
- „ *№ 26, стор. 697 — стор. 28 (35): Ne per amicitia, ne per altro donersi mai far cose dishoneste (Див. Val. Max. L. VI, cap. IV, стор. 326: De Publio Rutilio).
- „ *№ 18, стор. 710 — стор. 209 (279): L'adulatione essere stremamente dalli huomini magnanimi abhorrita.
- „ № 24, стор. 712 — стор. 37 (47): Alcuni dolersi di cose, che altri se ne rallegrebbero.
- „ *№ 29, стор. 714 — стор. 83 (112): Quanto la morte sia fuggita, insino dalle persone calamitosissime.
- „ № 34, стор. 715 — стор. 115 (156): Il sonno esser fratello della Morte.
- „ *№ 49, стор. 727 — стор. 16 (19): Mal potersi persuadere vna cosa con le parole, doue i fatti repugnano.
180. „ *№ 1, стор. 728 — стор. 242 (320): Il peccato meritar veramente la sua penitentia.
- „ *№ 2, стор. 728 — стор. 223 (297): Le lettere apprezzarsi molto dalli huomini saui.
- „ *№ 5, стор. 729 — стор. 235 (312): Le affettioni priuate nuocere grandemente alle cose comuni.
- „ *№ 12, стор. 730 — стор. 243 (322): L'ambitione humana trapassare ogni termine¹⁾.

Цікаво відзначити, що Гвіччярдіні настільки близький буває до Еразма, що иноді передає його з буквальною точністю²⁾, часом об'єднує в одній статті анекдоти, що йдуть одна за одною в Апофтегмах³⁾ і, на-решті, один раз навіть саме розходження з Еразмом пояснюється з його-ж-таки тексту. Ми маємо на увазі той випадок, коли Гвіччярдіні оповідання, віднесене його джерелом до Плістарха, зв'язує його з Plistonace: списуючи анекдоту він перескочив оком на абзац нижче і через те вніс не відповідне імення³⁾.

У царині побутової анекдоти Гвіччярдіні, що правда, у менш широких розмірах, ніж цього можна було сподіватися, використав збірник фанецій Поджьо Браччіоліні, — тую невичерпану криницю для багатьох і багатьох складачів аналогічних що-до змісту збірників. За запозичення

¹⁾ Зазначмо паралелю з „Апофтегм“ до тих статтів „Deti et Fatti“, що не ввійшли у „L'Hore“ 1568 р.

Lib. IV, № 18, стор. 346 — стор. 106: Con consiglio de'sau imperarsi le malitie de' cattui.

²⁾ Див. № 6 нашого списку.

³⁾ Прим. № 4 і № 5; № 11 і № 12; № 16 і № 17; № 22 і № 23 й т. д.

⁴⁾ Див. № 25.

з Поджьо ми вважаємо анекдоти, позначені зірочкою у поданому загальному списку близьких статтів¹⁾.

Poggio;

*стор. 434: De mendico fratre qui tempore belli Bernardo pacem nominavit.

*стор. 444: De Medico.

стор. 455: De uiro qui uxori uestem magni precij fecerat.

*стор. 462: De montano qui filiam desponsare uolebat.

*стор. 470: Sapientissima responsio contra detractorem.

стор. 473: De duorum contentione pro eodem insigni armorum.

*стор. 478: Zelotypus quidam se castrauit ut uxoris probitatem cognosceret.

*стор. 479: De adolescentula per senem maritum delusa.

*стор. 486: Catenis uarijs collum cingens stultior aestimatur.

стор. 487: De arbitro in cuius domo porcus oleum effudit.

L'Hore;

стор. 60 (79): Con presentissime argutie tal' hora occorrersi all' importunità di prosontuosi.

стор. 188 (тільки у виданні 1568 р.): L'huomo maneggiando la donna, suegliar facilmente la concupiscenza.

стор. 244 (322): Pronta risposta di Donna da far racchettare i tenaci, et querimoniosi mariti.

стор. 244 (323): Carità più che paterna verso la figliuola, ma da lasciarla alla semplicità rusticana.

стор. 133 (179): Gli huomini costanti, et saui non dar luogo alle calunnie dell' inuidiosi, et de maligni.

стор. 167 (223): Vna qualche astutia, ò accorgimento, trar tal' hora l' uomo gratiatamente di pericolo.

стор. 41 (51): Spediente mirabile da conoscere se la moglie fa le fuse torte.

стор. 119 (у вид. 1568 р.): Chi non fa quando ei puo, non puo far quando ei uole.

стор. 74 (69): La vanagloria essere spesso riputata per pazzia.

стор. 42 (54): Li giudici iniqui dan le sententie in pro di chi con maggior prezzo le compra²⁾.

¹⁾ Див. Poggii Florentini opera. Basilie 1538.

²⁾ Стаття „L'Hore“ стор. 200 (268): L'hipocrisia mal potersi ricoprire запозичена не з анекдоти Поджьо (стор. 475): Mulier uidua quae cupiebat habere uirum profecta aetate, але, як це доводить більша текстуальна близькість, із переказу Абстемія: № 31 De uidua uirum petente.

Окрім показаних у наведеному списку випадків збігу буквального чи трохи дальшого, можна відзначити ще отакі паралелі:

Poggio;

стор. 474: De quodam qui uouit candelam uirgini Mariae.

стор. 485: Facetum hominis dictum asinum erudire promittendis.

і оброблення однакового сюжету: vir sibi cornua promouens у Poggio в двох анекдотах: Tulloni in Anglia accidit res mirando cum uxore (стор. 481) і De molendinario ab uxore deserto (стор. 490) та у Гвіччйардіні в оповіданні: Le persone etiamdio di minor fortuna, trouare talhora modo di uendicarsi contra i grandi (L'Hore, 1568, стор. 131).

Зазначмо також запозичення із Поджьо тих статтів „Detti et Fatti“, що їх бракує у „L'Hore“ 1568 р.:

L'Hore;

стор. 240 (318): Alcuni per ottenere il loro desiderio promettere assai per non ottener nulla (Виходить до байки Езопа: Impossibilia promittens Баз. вид. 1544, стор. 117).

стор. 27 (34): Cosa opportuna et vtile godere il beneficio del tempo.

Із давніх оповідань звязаних з іменням Езопа, запозичив Гвіччйардіні, крім низки байок, три анекдоти про грецького байкаря, які входять до складу його біографії, що її написав Плануда¹⁾:

Planud. Aesopi vita, стор. 55 — L'Hore, стор. 148 (200): La prontezza del rispondere, esser molto salutifera.
 „ стор. 57 — „ стор. 85 (115): Stolti, et temerari esser tal volta i padroni, et saui, et considerati i seruidori.
 „ стор. 87 — „ стор. 156 (210): Description breuissima dell'uniuerso fatta per sottile, et leggiadra parabola.

Щодо самих байок, то з огляду на те, що сюжети їх були дуже поширені й трапляються у різних авторів і перекладачів, важко встановити з певною безсумнівною, де саме джерело нашого автора.

В деяких випадках „L'Hore“ дуже наближуються до того латинського тексту Езопівських байок, що його подає Базельське видання 1544 р. Порівняймо, наприклад:

Aesopi fabulae:	L'Hore:
стор. 121: Ranae.	стор. 224 (298): Ufficio di sauiio essere il prouedere, et euitare i futuri danni ²⁾ .
„ Senex et mors.	стор. 189 (254): I mortali benché vecchi, et calamitosi per ogni modo esser vaghi di viuere ³⁾ .
стор. 137: Canis et gallus.	стор. 108 (147): Come bene rimangono tal volta alla trappola gli astuti, e fraudolenti ⁴⁾ .
стор. 147: Auiceps et cassita.	стор. 173 (232): La curiosità di sapere, o di prouare ciò che non ci s'appartiene precipitare talhor la calamità et miseria ⁵⁾ .
стор. 157: Avarus.	стор. 146 (198): Nell'vso non nella custodia consistere il frutto, et la sicurtà del danaro ⁶⁾ .

Poggio:	Detti et Fatti:
стор. 441 De gallo et uulpe.	стор. 98: Acutezza et prontezza d'ingegno occorrere ad ogni periglio.
стор. 461: De uxore pastoris quae de sacerdote filium habuit.	стор. 46: La semplicità pastorale esser molto grande.
стор. 477: Excusatio sterilitatis filiae ad patrem.	стор. 208: Molte donne trouarsi più uaghe di prole, che amatrici d'honestà

¹⁾ Aesopi Phrygii fabulae graecae et latinae. Basilae 1544.

²⁾ Див. також Fab. Aesop. aut. Ioach. Camerario, Tubing. 1615, № 19: Ranae; віршова обробка того-ж сюжету в Faerne fab. XXXVII: Ranae duae sitiens (Див. Phaedri Aug. fab. aesop. lib. V. Cum appendice accedunt et Aviani et Faerni fabulae. Lips. 1829).

³⁾ Див. Camer. № 20: De sene et morte; Faern. fab. X: Senex et mors.

⁴⁾ Cam. № 35: Canis et gallus gallinaceus; Faern. fab. XXIX: Canis, gallus et vulpes.

⁵⁾ Cam. № 45: Auiceps et cassita; Faern. fab. XXXIX: Auiceps et cassita.

⁶⁾ Cam. № 58: Avarus; Faern. fab. XLVIII: Avarus. — Гвіч. відрізняється від античної байки лиш тим, що у нього скнара у безнадії бажає продати свою душу чортові.

стор. 197: Formica.

стор. 211: Piscator et cernus.

стор. 217: Bubuleus.

стор. 223: Lupus et vetula.

стор. 230 (306): Gli huomini cattivi per qual si voglia accidente non mutar mai la lor cattiva natura¹⁾.стор. 71 (94): I saui non lasciar il guadagno certo per l'incerto, quantunque sia molto maggiore²⁾.стор. 10 (11): Перша, без заголовку стаття збірки¹⁾.стор. 245 (323): Molti ingordi essere tratti da speranze vane d'utilità, et di preda⁴⁾.

В одній з байок Гвіччiarдіні текстуально ближчий до перекладу Іоах. Камераріуса⁵⁾:

№ 15: Votum quod solvi non posset.

стор. 240 (318): Alcuni per ottenere il loro desiderio promettere assai per non ottener nulla⁶⁾.

Але в низці випадків через мало не буквальну близькість текстів тих перекладів, що їх подають Баз. вид. 1544 р. і Камераріус, цілком не можливо вирішити, які з них використав Гвіччiarдіні. Порівняймо:

Aes. 1544 p.:	Camer:	L'Hore:
стор. 103: Vulpes et Leo.	№ 5: Vulpes et Leo.	стор. 227 (301): Non essere cosa sì horribile che la consuetudine non faccia parer bene ⁷⁾ .
стор. 109: Feles et gallus.	№ 6: Feles et gallus gallinaceus.	стор. 97 (132): La forza opprimere, et soffocar la ragione ⁸⁾ .
стор. 117: Iactator.	№ 14: Gladiator.	стор. 242 (321): Quanto facilmente si scuopra la vanagloria d'alcuni boriosi ⁹⁾ .

¹⁾ Під тим-же заголовком — Camer. № 107; Faern. fab. LXXXIII.

²⁾ Перекази цієї байки в Avian'a та в його наслідувачів (див. L. Hervieux. Les fabulistes latins depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen âge. Avianus et ses imitateurs. Paris 1894, стор. 275, 338, 361, 408, 439, 477, 484, 496); Cam. № 123: Piscator et Smaris.

³⁾ Cam. № 130: Bubuleus; Faern. fab. LXXV: Armentarius.

⁴⁾ Avianus і його наслідувачі (L. Hervieux, op. cit., стор. 265, 319, 353, 402, 430, 462, 468, 480, 491); Aphthon.: Fabula nutricis et lupi, ostendens non spei innitendum esse, ante euentum (у вид. Fab. var. auct. 1660 р. № 39); Cam. № 137: Lupus et Mulier; Faern. fab. LXXVI: Lupus et Mulier.

⁵⁾ Ми користуємось вид. Fabulae Aesopi iam denuo emendatius quam antea editae. Auth. Ioach. Camerario Pabergensi. Tubing. 1615.

⁶⁾ Aes. (Баз. вид. 1544 р.) стор. 117: Impossibilia promittens; далеко паралелля із заміною поганського бога йменням Діви Марії Poggio op. cit. стор. 474: De quodam qui nouit candelam uirgini Mariae.

⁷⁾ Faern. fab. XVIII: Leo et vulpes.

⁸⁾ Ib., fab. XLII: Feles et gallus.

⁹⁾ Ib., fab. LXIV: Iactator.

стор. 127: Morsus à cane.	№ 25: Vulneratus à cane.	стор. 124 (167): Alcuni non doner ad alcun patto render ben per male ¹⁾ .
стор. 137: Leo et asinus et vulpes.	№ 37: Leo, asinus, vulpes.	стор. 190 (256): Far mistiere distribuire i beni, gli honori, et le altre cose secondo la dignità, et conditione de partecipanti ²⁾ .
стор. 155: Cassita.	№ 54: Cassita.	стор. 102 (139): De i falli minuti più tosto pagarsi il sio, che di malefici importanti et capitali.
стор. 167: Leo et Lupus.	№ 71: Leo et Lupus.	стор. 65 (87): La calumnia restar souente sopra del calumniatore ³⁾ .
стор. 187: Hoedus et lupus.	№ 93: Hoedus et lupus.	стор. 217 (289): Ammirabile auedimento accompagnato de gran fortezza d'animo.
стор. 197: Lupus et ouis.	№ 105: Lupus et ovis.	стор. 198 (266): La malitia far grande strage nei semplici.
„ Lepores.	№ 106: Lepores.	стор. 104 (142): In proua debili, contra potenti non si intrometteno gli astuti.
стор. 227: Lupus et grus.	№ 143: Lupus et grus.	стор. 47 (63): Alcuni esser di tanta tirannida natura, che par loro far beneficio, a cui essi non fanno mali ⁴⁾ .

¹⁾ Phaedr. (вказуємо за текстом, що подається у вид. Fab. var. auct. 1660), стор. 410: Aesopus ad quendam de successu improborum.

²⁾ Див. також: Fab. var. auct. 1660 р. стор. 356: Gabr. De Leone, Asino, Vulpe; Faern. fab. III: Leo, Asinus et Vulpes; Abst. fab. 187: De Leone partem praedae à Lupo petente.

³⁾ Faern. fab. XCIX: Leo, Lupus et Vulpes.

⁴⁾ Дуже поширений сюжет; див. його обробки в вид. Fab. var. auct. Is. Neveleti. Francf. 1660, стор. 341; Aphthon. 25 Fabula lupi, monens ne improbis benefiat; стор. 377: Gabriae fab. de Lupo et Grue; стор. 491: Anonymi fab. De Lupo et Grue; Phaedri fab. lib. I, III: Lupus et gruis; Ysopet I — Comment la grue garist le loup; Faern. fab. LVI: Lupus et grus

Вкажемо випадки близькості текстів Баз. вид. 1544 р., Камераріуса і „Detti et Fatti“:

стор. 127: Inimici.	№ 27: Inimici.	стор. 52: Alcuni odii essere immortali.
стор. 221: Leo et Vulpes.	№ 136: Leo et Vulpes.	стор. 228: Eccelente auuedimento per saluare la uita.

Мабуть з Камераріуса узяв Гвіччйардіні ще декілька байок, що були зв'язані у літературній традиції з іменням Езона, але не ввійшли у Базельське вид. 1544 р. Наводимо їх список:

№ 162: De astrologo et viatore.	стор. 48 (62): I professori del futuro ignorar quasi sempre il presente ¹⁾ .
№ 200: Hirundo et Aviculae.	стор. 79 (106): La providentia euitare perigli grandissimi, et l'inconsideratione operare il contrario ²⁾ .
№ 207: De Cervo et Ove.	стор. 203 (271): Presentissimo espediente in caso vrgentissimo.
№ 276: Viperae.	стор. 184 (248): Questo nel nostro secolo imitarsi da alcuni huomini, i quali cambievolmente si destruggono (В Гвіччйардіні байку поперджують ще деякі відомості про гадюку).
№ 302: Avium et Piscium foedus.	стор. 62 (82): Nelle considerationi douersi guardar bene le qualità de' suoi confederati ³⁾ .
№ 304: Turdus et Hirundo.	стор. 58 (77): Natura intra di loro contrarie, non potere insieme conuenire ⁴⁾ .
№ 370: Gallinaceus et Vulpes.	стор. 13 (15): Noiosa la presenza del nimico et grata l'assenza ⁵⁾ .

В Камераріуса ми знаходимо ще низку сюжетів спільних із Гвіччйардіні, але деякі з них збігаються з переказами Абстемія, що їх використовував для „L'Hore“ наш автор, і тому ми їх вкажемо, як розгляда-

Цю останню байку зустрічаємо ще у Горация: *Leo et Vulpes*; *Aphthon. 2 fabula Leonis, hortans vt virtus praerpnatur malitiae* (Fab. var. auct. Frncf. 1660, стор. 327); *Faern. fab. LXXIV: Leo et Vulpes*.

¹⁾ Ми вже були казали вище про популярність цього сюжету. Діоген Лаєртії подає й імення цього невдалого астролога — Талес. Історична анекдота залишає йому це ім'я, як ми бачимо приміром у *Convivialium sermonum liber*, Баз. 1543, зм. Т, арк. 5 зв.: *Thales philosophus*, але, коли сюжет трапляється у новелі і у байці — його переказують більш абстрактно, характеризуючи філософа взагалі, тоб-то не зв'язуючи його з тим чи іншим історичним діячем. Див. — *Gabrieae fab. De stellarum speculatore et viatore* (Fab. var. auct. Frncf 1660, стор. 366); *Aesopi fab. Astrologus* (ib. стор. 226); *Faern. fab. LXXIII: Astrologus; Il Novelino* (ed. Bibl. ellss. econ. вид. 49, № XXXII).

²⁾ Цю-ж байку знаходимо у вид. *Fab. var. auct. Frncf. 1660*, як байку Езона: *Hirundo et Aues* (стор. 315), також в переказі Аноним'а — *De Hirundine et aubus* (стор. 500), у *Romulus'i*, в *Marie de France*, в *Corrozet*, в *Haudent* та по інших авторах.

³⁾ Обробка того-ж сюжету — *Abstemijs fab. 21: De Quadrupedibus societatem aduersus Aues cum Piscibus ineuntibus*. (вид. *Fab. var. auct. 1660*, стор. 543).

⁴⁾ Обробка того-ж сюжету — *Abstemijs fab. 27: De Turdo amicitiam cum Hirundine ineunte*.

⁵⁾ Зазначмо ще паралелю до „*Deti et Fatti*“:

№ 262: Vulpes et gallus gallinaceus.	стор. 98: Acutezza, et prontezza d'ingegno occorrere ad ogni periglio.
--------------------------------------	--

Той-же сюжет у *Poggio*, стор. 441: *De gallo et uulpe*; *Convival. serm. liber*, зм. Н. арк. 7 зв.: *De Gallo et Vulpe*.

тимем запозичення із Абстемієвої збірки, а решта текстуально досить далека від Гвіччійрдіні і настільки була загально-відома, що не можна її вважати за його джерело¹⁾.

¹⁾ Сюди відносяться:

№ 174: *Lupus et agnus*.

стор. 131 (177): *La crudeltà, ne con ragione, ne con humiltà placarsi mai*.

Обробка того-ж сюжету — у низці письменників; див. *Fab. var. auct. 1660 p.*, стор. 375: *Gabrieae fab. De Lupo et Agno*; *ib.* стор. 487: *Anonymi fab. De Lupo et Agno*; *Phaedri lib. I, I: Lupus et agnus*; *Faern. fab. LXXXVII: Agnus et Lupus*.

№ 205: *Mons parturiens*.

стор. 76 (102): *Il giudizio humano essere molto fallace*.

Див. також *Гораций: Mons parturiens*; *Phaedri lib. IV, XXII: Mons parturiens Fab. var. auct. 1660 p.*, стор. 504: *Anonymi fab. De terra tumente*.

№ 211: *Musca et Formica*

стор. 94 (127): *Vituperabile essere la vita crapulosa, et pigra, et laudabile la parca, et industriosa*.

Див. також *Phaedri lib. IV, XXIII: Formica et Musca*; *Fab. var. auct. 1660 p.*, стор. 511: *Anonymi fab. De Musca et Formica*.

№ 218: *Lupium et Ovium pax*.

стор. 75 (100): *I malitiosi sotto specie d'accordo priuar di forza, et di presidio i più semplici et opprimergli*.

Див. також *Fab. var. auct. 1660 p.*, стор. 338: *Aphthon. 21 fabula Ovium, quae monet ne deceptorib. adhibeatur fides*; *ib.* стор. 523: *Anonymi fab. De Lupis et Ovibus*.

№ 246: *Cauceri*.

стор. 21 (25): *Spesso riprendersi altrui, di ciò che anco in noi stessi si ritrova*.

Див. також обробки *Авіяна* та його наслідувачів зібрані *L. Hervieux (Les fabulistes latins depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen âge. Avianus et ses anciens imitateurs. Paris 1894, стор. 266, 321, 354, 391, 431, 465, 469, 475, 480, 491)*; *Fab. var. auct. 1660 p.*, стор. 330: *Aphthon. 11 fabula cancri, monens ne suadeantur impossibilia*; *ib.*, стор. 384: *Babrieae fab. Cancer et natus eius*.

№ 253: *Invidus*.

стор. 93 (126): *Più velenosa, et nociua peste è l'invidia che l'avaritia*.

Див. також обробки *Авіяна* та його наслідувачів зібрані *L. Hervieux (op. cit., стор. 276, 331, 361, 390, 440, 477, 485, 496)*; — багато паралель вказує *Bédier. Les fabliaux. Paris, 1893, стор. 414*.

№ 330: *Mus et Milvius*.

стор. 233 (309): *I predoni, et assassini diuenir souente preda, et rapina d'altrui*.

Див. також *Abstemius, 70 fab. De Mure liberante Miluum*.

Ще більш відрізняються від тексту *Камераріуса* оці байки:

№ 223: *Cervus et Boves*.

стор. 180 (241): *Acuta esser la vista del padrone, et grossa quella del seruitore*.

Див. також *Phaedri lib. II, VIII: Cervus et Boves*; *Fab. var. auct. 1660, стор. 526: Anonymi fab. De Ceruo*.

№ 360: *Bubuleus*.

стор. 99 (135): *Iddio aiuta l'uomo quando egli stesso s'aiuta*.

Три Езопівські байки, як їх переказано у Гвіччїардіні, дуже близькі до того тексту, що його згодом використав Neveletus для свого зводного видання: „Байки різних авторів“¹⁾. Порівняймо:

Fab. var. auct.

L'Hore:

стор. 221, № 162: Vulpes et Pardalis.

стор. 139 (187): La bellezza del corpo non essere comparabile a quella dell'animo²⁾.

стор. 229, № 172: Feles et Venus.

стор. 210 (280): Più facilmente mutarsi forma che natura³⁾.

стор. 293, № 256: Viator et fortuna.

стор. 10 (11): Non ogni disgratia ò sciagura donersi attribuire alla fortuna⁴⁾.

Щоб вичерпати до краю питання про джерела Гвіччїардіні в царині байки, нам залишається ще розглянути його стосунки до збірки Абстемія: „Necatomythium“. З останнього „L'Hore“ запозичили, як побачимо нижче ще й скількись анекдот побутового характеру, далеких своїм змістом од будь-якої моралізації.

(Далі буде).

Олена Маслова.

Див. обробки цього сюжету у Авіяна та його наслідувачів (L. Hervieux, op. cit., стор. 282, 343, 366, 388, 445, 487, 498); Faern. fab. XCI: Bubulcus et Hercules; низку паралель з часів середньовіччя і в фольклорі зібрав Köhler. Kleinere Schiften. B. II. Weimar, 1900, стор. 102—104.

¹⁾ Ми користуємось з вид.: Fabulae variorum auctorum nempè Aesopi fabulae Graeco-Latinae CCXCVII. Aphthonii Soph. fabulae Gr. Lat. XL. Gabriae fab. Gr.-Lat. XLIII. Babriae fab. Gr.-Lat. XI... opera et studio Isaaci Neveleti. Francof 1660; перше вид. — 1610 р.

²⁾ Обробки того-ж сюжету в Авіяна і його наслідувачів (L. Hervieux, op. cit., стор. 286, 347, 369, 387, 449, 479, 489, 500) — також в Camer. № 348: Pardus et vulpes і в Еразма: De vulpecula et Pardale, передрукований з „Adagia“ в тій-же збірці Camer. під № 417.

³⁾ Той-же сюжет в Gabriae (Fab. var. auct. 1660, стор. 363). De viro et fele uxore; Camer. № 157: De Homine et Fele.

⁴⁾ Але в Гвіччїардіні мандрівника, що втомився з дороги, замінено просто молодиком, а це підкреслює його легковажність.

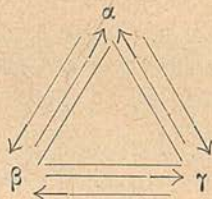
„Сводный“ Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах¹⁾.

II (продовження).

Який був первісний склад зведеного патерика, тоб-то його архетипу? — ось питання, що стоїть перед нас і що ми маємо так чи інакше розв'язати. Очевидячки, склад архетипу зведеного патерика найкраще віддають його редакції α , β , γ — усі інші редакції зводяться до редакції γ , в її варіації і, певна річ, не можуть бути за джерело, щоб відтворити архетип. Редакції α , β , γ дослівно не збігаються між собою — кожна з них має ті чи інші індивідуальні відміни свого складу, що ми на відповідному місці й зазначили. Повстає питання: чи редакції α , β , γ усі незалежно одна від одної зводяться до спільного джерела (мусимо гадати — архетипу зведеного патерика)? Це питання ми повинні розв'язати насамперед.

Припустімо, що редакція α зводилася до β , додавши до неї низку вставок (повісті 5, 12, 42, 77, 78 й вставку поміж повістями 25 й 26-ою), — повість 5-ту між 4 та 6-ою, 12-ту раніш од 13-ої, 42-у поміж 41 й 43, 77 й 78 між 76 та 79-ою, — має й редакція γ — отже, одно з двох, або редакція γ — є джерело для редакції α , або сама зводиться до неї. Але джерелом для α , як ми гадаємо, була ред. β , отже, ред. γ могла зводитися тільки до α . Коли так, лишалося-б зовсім незрозуміло, яким чином редактор γ , подібно до редактора β , вставив приповідку бл. Теодори поміж повістями 222 й 223-ою й, випустивши вставку редакції α (див. статті 27 й 28), утворив сполучення... 25—26..., наявне і в редакції β — збіг надто неймовірний.

Переглянувши отак усі можливі випадки взаємин наших редакцій за схемою

ми мусимо зробити висновок, що жадна з них не могла зводитися до іншої, але всі вони так чи інакше зводяться до одного спільного дже-

¹⁾ Див. Записки, кн. XII, стор. 48—77.

рела — архетипу зведеного патерика. По-над усякі сумніви, архетип зведеного патерика починався з повісти 1-ої („отца Даниила скитского о Евлогии каменосечьци“) — з неї починаються редакції й α , й β , й γ . Абсолютно точно, наслідуюсь думати, можна реставрувати й такі сполучення (безумовно, спільні для редакцій α , (β), (γ) архетипу: ...2—10—20—25... 26—30—40—50—60—70—80—90—100—150—200—222... 223—226.

Отже, як бачимо, порівняльна аналіза редакцій α , β , γ дозволяє точно відтворити мало не весь склад архетипу зведеного патерика, що до нас не дійшов.

У ньому було не менш, як 226 повістей (приповідок святих отців).

Не зовсім ясне для мене тільки питання — чи приповідка бл. Теодори поміж повістями 222 й 223 була вже в архетипі патерика, чи була за одне з пізніших нашарувань? Неясно мені й те, чи повість 25-та (про Вісаріона-пісника) прилягала безпосередньо до повісти 26-тої (про жінку, що прийшла сповідатися), як у редакціях β й γ — чи в архетипі поміж ними читалося ще шість статтів (життів Марка Фрачеського, заповіді Стефана Фівейського та інші), відомих редакції α (Четь-Мінейній). Тут можливі такі гіпотези. Редакції β й γ , безперечно, зводяться до спільного джерела (їх щільно об'єднує, зосібна, приповідка бл. Теодори, невідома редакції α). Це спільне джерело редакцій β та γ і могло бути за архетип зведеного патерика — в такому разі приповідка Теодори поміж повістями 222 й 223 належить йому. Редакція α (редактор — мітрополіт Макарій (sic)), коли так гадати, очевидно, втратила цю приповідку та набула зазначену вставку між повістями 25 й 26 — гіпотеза, можливо, найправдоподібніша, але вона не виключає й іншої: редакції β й γ не безпосередньо зводяться до архетипу, а тільки за допомогою їхнього спільного джерела, означимо його умовно, як редакцію δ , що зводиться безпосередньо до архетипу, а його заступницею могла бути наша редакція α . Редакція δ ($\rightarrow \beta$, γ) в такому разі втратила вставку між повістями 25 й 26 та набула нову — приповідку Теодори. Приймаючи цю гіпотезу, ми повинні гадати, що редакція α (Четь-Мінейна) — точна копія архетипу. Авторитет Макарія, що, як усі думають, складав Міней за найдавнішими та найкращими списками, знов-же й сліди середньо-болгаризмів у мінейному тексті патерика, певне, могли-б навіть підтримати цю гіпотезу. Але, не маючи даних, залишаю це питання нерозв'язане.

Повість 2-га (про Євлогія та прокаженого) в архетипі починалася словами: Поведа ми Кронис пересвигтер Нитрийский... (див. стор. 32—33).

У першому випадку архетип зведеного патерика мав у собі 227 статтів, у другому — 232 (коло 300 рукописних аркушів пересічно). (Спробу реставрувати склад архетипу зведеного патерика див. у додатку).

Встановивши склад архетипу зведеного патерика, ми, натурально, повинні зробити висновок, що всі відхилення в складі редакції (α), β , γ , які зводяться до архетипу — належать ініціативі їхніх редакторів, тобто з'явилися вже в процесі літературної історії зведеного патерика (архетипу).

Редакція β не знає повістей 5, 12, 42, 77 й 78. Видимо, ці повісті редактор β втратив через неуважність. Що-до повісти 42-ої (про жінку, що вбила свого чоловіка й дітей та спокусила старця), то редакторові вона могла здатися за мало повчальну й тому зайву.

Редакція β, отже, повстала механічно.

Редакторів γ належить низка дрібних інтерполяцій. Так зробити вставку (див. ст. 33. § 2) редактора γ, видимо, спонукало бажання доповнити від себе той цикл переказів (11—20), що оповідають про капості, які чинить братії блудний біс (а з переказами тими він познайомивсь, переписуючи оригінала).

Бажанням доповнити патерик від себе пояснюється і вставка (див. ст. 33. § 3). Високоморальний вчинок патріярха в повісті 110-тій, певне, спонукав редактора γ підшукати до нього аналогію.

Текст зведеного патерика редакції α (Мінейної), хоч-би який був наш погляд на її стосунки до архетипу, безперечно, списано з давнього й дуже доброго рукопису, що близько, коли не дослівно, передає склад архетипу патерика — і це може бути за матеріял до характеристики мітрополіта Макарія, як редактора Великих Міней.

Аналіза рукописів виявила, яку складну й багату на факти історію пережив зведений патерик у нашому давньому письменстві. Нам пощастило одзначити по-над 20 редакцій зведеного патерика, своїм складом досить індивідуальних. Не кажучи вже за редакції, що тими чи іншими індивідуальними властивостями складу часто виявляють видиму редакційну працю, багато є навіть таких списків, які зводяться до одної й тої самої редакції, що ми низкою прикладів і спитувались зілюструвати. Списків зведеного патерика, щоб своїм складом дослівно між собою збігалися, порівнюючи обмаль — факт цікавий; він яскраво характеризує, як своєрідно ставилися наші давні книжники до літературного твору, зосібна до такого, як патерики — збірки повістей і приповідок.

Різноманітність списків зведеного патерика, котрі до нас доходили, не можна поясняти випадковістю — механічним вивітрюванням складу або впливом контамінації, що їй, як каже П. Нікітін¹⁾, ніби-то надзвичайно легко підлягали патерики — навпаки. Наші спостереження над історією складу зведеного патерика примушують нас з переконання визнати, що всі редакції — принаймні, одміни зведеного патерика, здебільшого — наслідок свідомої й до певної міри раціональної редакційної творчості.

Що-до засобів, за допомогою яких переписувачі-редактори переробляли зведений патерик, їх можна звести до таких основних типів: 1) скорочення джерела (здебільшого — систематичне, тоб-то умисне); 2) доповнення (інтерполяція) — звичайно: та або інша повість чи група повістей

¹⁾ Див. П. Нікітін, „Греческий «скитский» патерикъ и его древн. латинскій переводъ“. Византійскій Временникъ, т. XXII, Петербургъ, 1916, стор. 145—146.

нагадують редакторів низку інших, подібних до них сюжетом, іменням героя, окремим епізодом, то-що — підшукавши їх, редактор вписує їх до патерика — такий спосіб характеризує часом величезну обізнаність із літературою та знання редакторів; 3) циклізація повістей (переставлення статтів первотвору, щоб розбити склад патерика на окремі цикли повідань, об'єднаних спільністю тих або інших тематичних елементів). Щоб ужити цього способу циклізації, редактор, певна річ, повинен був попереду докладно ознайомитися з складом патерика.

Як ми бачили, редактори часто вживали усіх трьох способів одночасно. Між іншим, той факт, що більшість досліджених вище одмін зведеного патерика виявляє безсумнівну творчу руку редактора — і надає нам повне право звати їх редакціями, не порушуючи навіть популярне розуміння цього терміну, як ми й робили.

Досі ми студіювали зведений патерик у його повному складі, але повинні зазначити, що уривки з нього, часом чималенькі, часто трапляються в наших давніх збірках, для яких він, видимо, був за невичерпане джерело. Деяким з них віддамо нашу увагу.

Цікавий збірник Московського Рум'янцівського Музею, збірки Беляєва ч. 54 (1548) — єдиний, між іншим, відомий мені харатейний рукопис (XIV віку) із слідами зведеного патерика (див. арк. 76 звор. — арк. 186 звор. та знову від арк. 271-го). Рукопис цей для нас цінний з того погляду, що дає матеріал для докладнішого датування рукопису 7b.

Переписувач (sic) рукопису Беляєва ч. 54 безперечно користувався одним із списків зведеного патерика 7b (на це зосібна вказує наявність у ньому (див. арк. 98 — арк. 104) апокрифічного хождєнія трьох старців до Макарія Римського перед 68-ою повістю)¹⁾. Отже в XIV віці редакція 7b, безперечно, вже існувала.

Цікавий так само рукопис Р. П. бібл. збірки Гільфердинґа ч. 57. (Отчетъ Публичн. библ. за 1868 г. стор. 134—138) — XV віку, середньо-болгарський (див. арк. 118 звор. — арк. 297).

Зведений патерик був за одне з основних джерел для переписувача (sic!) Гільфердинґового рукопису ч. 57, щоб скласти збірку, присвячену самим лиш св. подвижникам та мученицям — тоб-то свого роду „материк“. Поруч із житіями Евпраксії, Февронії, Віри, Надії, Любови, Ефросини, Пелагії — в рукопису ч. 57 ми читаємо цілу низку повістей із зведеного патерика, що оповідають тільки про святих жінок (129, 133, 137, 115, 121 (немає кінця), 223, 224, повість Синайського патерика про жінку Козміяну, 225, повість отця Сили про черницю, що знайшов він у пустелі, 226, 40, 26, 119, 19, 3, 4). Редактор „материка“ Гільф. ч. 57, видимо, використав один із списків 7b зведеного патерика (див. повість про Козміяну та оповідання авви Сили). Пор. Бдинську збірку 1360 р.

¹⁾ За цим списком видрукував А. І. Нікіфоров. Див. *ibid.*, стор. 178—184.

про Сергія, старшину над повіями, 116, 117, 123—128, 121, 129, 130, 132, 134, 138, 140, 142, 143—147, 150, 151, 152, 156, 172—199, 205, 206, 207, 208, 211, 213, приповідка св. Теодори (див. ред. γ).

Витяги зроблено, видимо, з рукопису патерика, який зводиться до редакції γb, на це вказує повість про Сергія поміж повіями 106 й 116. Зазначений витяг із зведеного патерика рукоп. ч. 272 можна вважати за своєрідну редакцію патерика (групи γb).

Згадаємо ще за рукопис Моск. Рум'янцівського Музею збірки В. Ундольського ч. 222 — XVII віку, in quarto, великого півуставного письма на 120 аркушів. Цього невеличкого збірника (титул — арк. 1 — патерікъ скѣтцкой сѣгъхъ ѿцѣ) складено мало не виключно з повістей зведеного патерика. Він має всього 20 статтів (1—25—27—46—63—65—68—72—80 — повість про якогось мужа Сергія — старшину над повіями — слово отця Логина — 83—104—105—106—107 — житіє Марка Афинейського. Кінчається він низкою притч: про пам'ять смертну, про довершеність, про злочин й т. и.).

Чималі витяги з зведеного патерика читаються також у збірках: М. Рум'янцівського Музею ч. 360 (арк. 4—арк. 125), Р. Публічн. бібл. збір. Кирило-Білоз. монастиря ч. 6—1245 (після арк. 37 звор.), збір. Погродіна ч. 885 (арк. 256—арк. 327 зв.), Київського Церковно-Археологічного Музею ч. 154 (О. 8. 15), у „Старцестві“ сербської редакції XVI в. (від арк. 31 зв.) та ч. 519 (О. 8. 30) збір. сербської ред. XVI в. (від арк. 39)...

Де й коли повстав слов'яно-руський зведений патерик (його архетип)?

Усі списки зведеного патерика, котрі до нас доходили, одні більше, інші менше, рясніють середньо-болгаризмами (див., зосібна, текст Мінейної редакції вид. Археогр. Комісії) й, очевидно, зводяться до середньо-болгарського первотвору. Цікаві з цього погляду деякі лексичні болгаризми в тексті зведеного патерика — томгъ, коупиуа. Цей факт, поруч з деякими іншими, і примушує нас питання про місце й час, коли повстав слов'янський зведений патерик розв'язати гіпотезою, що за батьківщину його була, видимо, Болгарія XIV віку. Справді, всі мені відомі списки зведеного патерика зводяться до часу, не ранішого од XIV віку, що може побічно доводити нашу думку.

Надто яскраво виявляє своє середньо-болгарське походження рукопис Новгородсько-Софійської збірки ч. 1366 — XV віку.

Наведу низку прикладів:

Уживання юсів, іноді правильне: на пѣти (арк. 6), малѣ часть (арк. 6), рѣкодѣліе (арк. 6), ѡзыкъ (арк. 6), вѣзмѣ (арк. 6), женѣ своѣ (Асс. арк. 10), смѣѣ (арк. 56), голѣбица (арк. 10 звор.), цѣломѣдрѣнѣ (арк. 20), тѣлѣкнѣвши (арк. 22), чѣдо (арк. 23 звор.), блѣдѣ (арк. 24), вѣ инѣ странѣ (арк. 44), припадаѣ (арк. 49). Поплутання юсів: ж замість ѡ: сѣнидошѣ (арк. 1), имѣѣ (арк. 1), вѣкѣшѣ (арк. 2), еѣ (арк. 13), ѿ александрѣѣ (арк. 6), поѣтѣ (арк. 8), сѣсаѣи (арк. 14 звор.), оѣдаѣ (арк. 14 звор.), прѣѣшѣ (арк. 14 звор.), жѣтѣ (арк. 15), мѣрѣскѣѣ (арк. 15), познашѣ (арк. 16), единомѣ

(арк. 20), бышѣ (арк. 24), оставишѣ (арк. 28), стѣжишѣ (арк. 30 звор.), ѿрѣзашѣ (арк. 33 звор.), наказѣшѣ (арк. 34), рекошѣ (арк. 38), стѣнѣ литѣригѣшѣ (арк. 42 звор.), смываѣшѣ (арк. 48), положишѣ (арк. 59), тѣщѣшѣ (арк. 61).
 ѣ замість ж: вънѣтрѣ (арк. 12, 61 звор.), въ пѣстынѣ (арк. 26), что стѣвориѣ (арк. 22), твориѣ (арк. 28 звор.).

Уживання глухих після плавких: грѣдость (арк. 15), тврѣдѣшѣ (арк. 13 звор.), ѿврѣжѣшѣ (арк. 6), исплѣнено (арк. 61 звор.), млѣнѣа (арк. 55 звор.), влѣхвѣ (арк. 53), дрѣзость (арк. 46 звор.), прѣси (арк. 12), оскрѣбѣшѣ (арк. 130 звор.), зрѣнь (арк. 20), облѣкѣшѣ (арк. 8), стѣмрѣтѣшѣ (арк. 22), влѣшебношѣ (арк. 59).

Змішування ѣ й ѣ: вѣсѣко (арк. 42), вѣшѣ (арк. 6).

Уживання ѣѣ, коли збігаються юси, згідно з вимогами Евфимієвої ортографії: дрѣгѣшѣ (арк. 8), члѣтѣскѣшѣ (арк. 12), рѣннѣшѣ (арк. 13 звор.) далнѣшѣ (арк. 15), прочѣшѣ (арк. 29), стѣшѣ (арк. 30), клѣнѣнѣшѣшѣ (арк. 35), кѣшѣ (арк. 37), похотнѣшѣ (арк. 38), стошѣшѣ (арк. 47), синаискѣшѣ (арк. 61 звор.); ѣ на кінці слів: монастирь (арк. 10), игѣмень (арк. 14 звор.), великѣшѣ (арк. 22), видѣль (арк. 23), бѣсѣшѣ (арк. 25).

Типове для середньо-болгарських пам'яток написання нѣ (староцерк.-слов'янське ѣ, російське но) — арк. 10 звор., 15, 20, 23, 27, 28 звор., 25 звор., 38 звор., 52 звор.; відсутність йотації: моѣ (арк. 48 звор.), дрѣгаа (арк. 18), оубоашѣ (арк. 12).

Історичне оточення, серед якого зведений патерик з'явився, було виключно сприятливе.

Болгарія XIV віку переживала одну з найясніших епох усієї своєї історії. Письменство й освіченість досягають високого ступеня розвитку. П. Сирку¹⁾ порівнював цю епоху з віком царя Симеона.

У величезній, давно вже небувалій кількості переписують книжки, виправляють давні, з'являються нові переклади.

Дослідники зазначають надзвичайне поширення аскетичної й містичної літератури, в зв'язку з тим, що суспільство захоплюється містицизмом (ісихасти). З надзвичайною любов'ю переписують та перекладають аскетичні твори. Поривання до ідеалів східного чернецтва, що в пустелях перебувало, стало, як каже П. Сирку, — „духом часу“²⁾. Справді, саме з XIV віку в Болгарії спостерегаємо велике поширення скитського пустельничого життя³⁾.

Що зведений патерик з'явився саме в цю добу, було дуже на часі — він цілком задовольняв потреби й смаки своїх читачів.

Легендарні оповідання про чудовні подвиги великих східних самітників, що прославилися в пустелях, були безперечно дуже цікавій повчальні для суспільства, яке переживало відповідні настрої.

¹⁾ П. А. Сирку, „Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV в.“. СПб., 1899, стор. 411.

²⁾ Ibid., стор. 24.

³⁾ К. Радченко, „Религіозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ“. Київ. 1898, стор. 339.

Можливо, що повстання зведеного патерика належить до найясніших років болгарського Відродження, саме до часів Івана—Олександра (1331—1365). Наприкінці XIV віку зведений патерик уже існував, й його переписували навіть у Росії. Південно-слов'янський вплив XIV—XV віків одкрив для зведеного патерика широкі шляхи для розповсюдження серед українських та московських читачів, аматорів духовної літератури.

Що-до „скитського патерика“ тепер Московського Історичного Музею Синод. збірки ч. 836—1296 року (див. Указатель для обозрѣнія Моск. патріаршей (нині Синод.) библ. сост. арх. Саввою изд. 2. Москва. 1853, стор. 215 й 275)—то його названо патериком¹⁾ власне через непорозуміння—проф. Д. І. Абрамович правий²⁾. Е. Голубинський (Історія рус. церкви³, т. І.—стор. 914) сподівався навіть, що в ньому знайде розв'язок проблеми слов.-руськ. патериків скитських.

Рукопис Синод. бібліотеки ч. 836—збірник, що містить у собі на початку рукопису життів Симеона Стовпника та низку слів із Пандект Нікона Черногорця. І. Срезневського та Волкова, певне, містифікували назви рукопису на спинці—патерик і скорописна дописка на аркуші 1-му (долі)—патерикъ.

Закінчивши наш огляд рукописного переказу зведеного патерика, пропонуємо графічну схему його літературної історії (stemma codicum).

III.

Тепер торкнемося питання про назву зведеного патерика, питання, що має, як побачимо, крім спеціального, і загальний інтерес. Наша бібліографія (опис рукописів) вже давно і навіть в особах найавторитетніших своїх представників додержується звичаю (нічим не виправданого та дуже шкідливого) прикладати назву „скитський патерик“ до всіх патериків, окрім Синайського, Римського, Абеткового (иноді Єгипетського та Єрусалимського), хоч які вони різноманітні. Цей звичай не вивівся навіть після праці В. Преображенського³⁾, що вийшла р. 1909 і що в ній автор спитувався визначити поняття „скитський патерик“. „Скитським“ охрестила бібліографія й зведений патерик, сплутавши його, зосібна, із скитським патериком В. Преображенського (слов. перекладом грецького *Ἀυθρον ἁγίων βιβλος*—*Verba Senjorum*).

Сумарність і неточність бібліографічного терміну „скитський патерик“ видима.

¹⁾ Див. И. Срезневский, „Древние памятники рус. яз. и письма“. Изд. I, 1863, стор. 76. Волковъ, „Статист. свѣдѣнія о древне-рус. пам. XI—XIV в.“, 1894, стор. 87. Е. Голубинский (Історія рус. церкви², т. І, с. 414) навіть сподівався у ньому знайти розв'язання проблеми слов.-руських патериків скитських.

²⁾ Д. Абрамовичъ, „Исслѣдованіе о Кіево-Печерскомъ патерикѣ, какъ ист.-лит. памятникѣ“. СПб., 1902, стор. 139.

³⁾ В. С. Преображенскій, „Слав.-рус. скитскій патерикъ“ Київ 1909.

Рукописна традиція зберегла нам цілу низку назв зведеного патерика. Так найпопулярніша (трапляється по багатьох списках усіх його редакцій) була така (писано її звичайно на першому аркуші циноброю):

Списанія—е от поучений и от житий и от повестей преподобных и богоносных отец наших. Гадаю, що ця назва зведеного патерика була первісна (тоб-то — титул його архетипу). Усі списки редакцій α, β, γ, що безпосередньо зводяться до його архетипу, окрім Синодального ч. 563—α, Ундольського ч. 220—β, Тр. Лаври ч. 702, 706 та Моск. Дух. Академії ч. 23 (59)—γ, що взагалі з тих або інших причин назву втратили, мають титул: „Списанія от поучений и от житий и от повестей“...

Деякі списки, що зводяться до редакції γb, зосібна, до — γk, набули й іншої назви патерика — книга глаголемая Лавсаик, і через це, мабуть, з'явилася низка непорозумінь у нашій науці, саме, поплутання зведеного патерика з Лавсаїком Паладія Елеонопільського.

Треба зазначити той цікавий факт, що титул Лавсаїк у списках зведеного патерика з'явивсь, видимо, по-за всякою рукописною спадковою традицією — сам собою. Так протограф рукописів Уварова ч. 958 й Толстого Q. I. 399 (редакція γn) мав титул — Книга глаголемая лапсаик починаемая о Бозе. Лавсаїком називався зведений патерик і списків Соловецького м-ря ч. 485 й Погодіна ч. 946 (книга глаголемая лапсаик четеса въ ѿти великии постъ) — усі три один від одного незалежно зводяться до редакції γk. Чи звали Лавсаїком і протограф редакції γk? Нема ніяких підстав так гадати. Списки, що найближче передають редакцію γk: Погодіна ч. 874 й Толстого F. I. 211 (редакція γp) не знають такого титулу, вони зберегли давній — „Списанія от поучений и от житий“...

Що титул „Лавсаїк“ повстав сам собою, це надзвичайно яскраво можна ілюструвати прикладом рукопису Синод. бібліотеки ч. 214, що зводиться до редакції γb.

Рукопис Синод. ч. 214 один лиш з усіх списків, що зводяться безпосередньо до γb, назвав зведений патерик і Лавсаїком, асимілювавши, очевидно, цю нову назву з давньою: Списанія..., яка була в протографі самої редакції γb. Рукопис Синодальний ч. 214 має титул — Патерикъ именемъ Лавсаикъ, сі ѿсть отечникъ повѣстный. В немъ же житіа, повѣсти и поученіа ѿшеполѣзна различна, прѣбныхъ ѿцъ нашихъ ескитскихъ (в орнаментованих рамцях арк. 1).

Пор. такі асимільовані титули: Рукопис Тітова ч. 859 — Книга глаголемая: Лавсаикъ; Списанія от поученіи и житіи... Рукопис Московськ. Істор. Музею Епархіальної Бібліотеки ч. 27 — XVII віку. — Книга глаголемая лавсаикъ, списаніе ѿ поученій, повѣсти ѿли бесѣдованіе ѿтихъ мѣжеи ѿ прѣбныхъ ѿцъ, ѿ житіихъ ихъ (арк. 21). Див. ще ркп. Троїцької Лаври ч. 707, арк. 10—10 звор.

Слово „Лавсаїк“ з функцією титулу зведеного патерика з'явилося давно, не пізніше од кінця XIV віку. (Перший випадок — рукопис ризиці Соловецького м-ря ч. 485. — Книга Лапсаи з Бѣ).

За стародавніх часів називали зведений патерик, порівнюючи часто, ще й скитським, звичайно, або асимілюючи цю назву із давньою: Списання..., або рівнобіжно з нею. Див. Мінеї-Четїї (31 грудня) — Патерикъ скитскїи ѿ прочїихъ свѣхъ списанїа ѿ повѣщенїи ѿ повѣстїи прѣбныхъ ѿ ѿгонѣсныхъ ѿѿѣ нашихъ сѣтѣа горы синаїскїа; рукопис Уварова ч. 957 — Сїя книга глаголемая патерикъ скитскїи (арк. 1); рукопис Погодїна ч. 881 рівнобіжно з „Списання“... — Патѣрикъ скитѣцкїи і житїа свѣтыхъ ѿѿѣ пѣстыножителѣствующихъ (арк. 1 циноброу). Див. ще рукопис Троїцької Лаври ч. 704 арк. 2 зв., Уварова ч. 957 — арк. 8—11, Погодїна ч. 875 — дописку на арк. 245 — написана бѣ книга сїа глѣмаѣ патерикъ скѣтской..., Новг.-Соф. ч. 1366 арк. 1, Новг.-Соф. ч. 1367 арк. 1 і 2 зв. та інші.

Мних Паисїи Ильин, що прийняв постриг у Троїцькій Лаврі, переписувач рукопису Лаврської бібліотеки ч. 702 характеризує свою працю: Глѣбоуѣннаѣ книга скитѣ (арк. 367).

З індивідуальних назв нашого патерика зазначимо: рукопис Московського Історичного Музею Епархіальної бібліотеки ч. 600 — XVI віку — Кнїга глѣмаѣ патерикъ, житїа ѿ подвижи ѿ наказанїа свѣтыхъ ѿтецѣ (арк. 1 циноброу); рукопис збірки Погодїна ч. 882 поруч із „Списання“... — патерикъ александрьскїи; рукопис Кирило-Білозерського м-ря ч. 3 — 1242 — патерикъ египетской (арк. 327).

Слово „Лавсаїк“, яким за давніх часів частенько називали зведений патерик, зводиться до грецького *το Λαβσαϊκόν* (*Лавсаїкόν*), одної з найпопулярніших¹⁾ назв патерика, приписаного Паладієві Елеонпільському та складеного коло 420 р.; воно походить від якогось імені Лавса (*Λαβσος*), що йому вп. Паладій і присвятив свою працю та що був, як каже Паладій²⁾, за постельничого (*πραιβόσιτος τοῦ ἐκτεφροτάτου κοιτῶνος*) при царському дворі.

Той факт, що в нашому давньому письменстві Лавсаїком називали зведений патерик, доводить, очевидно, що первісне значіння цього слова нашим книжникам було неясне, і вони вживали його, як синонім „патерика“ взагалі.

Цікаво, що слов'янський переклад³⁾ грецького Лавсаїка Паладія (sic) у списках до XVIII—XIX в., видимо, ніколи не мав заголовку — Лавсаїк, але — Сказання о египетскихъ черноризцехъ (див. старовинний список бібліотеки Троїцької Лаври ч. 710—1493 року, Толстого Q. I. ч. 76, Казанської Духовної Академії Соловецьку збірку ч. 458 (635) (Опис II, 154—161) та інші.

Наш здогад стверджує живовидлячки й те, що зазначена назва „Лавсаїк“ сама собою з'явилася в деяких списках зведеного патерика. Справді, як-би назва „Лавсаїк“ не була родова, тоб-то не визначала пам'яток, написаних у жанрі патериків взагалі, важко було-б пояснити той факт, що вона спорадично з'являлася в списках зведеного патерика. Лавсаїком

¹⁾ G. Butler, The Lausiac History of Palladius, t. II, 1904, p. 8.

²⁾ G. Butler, *ibid*, p. 169.

³⁾ Див. про нього статтю Сергія в „Чтенїяхъ въ Обществѣ люб. дух. просвѣщенїа“. 1882, ч. 2, стор. 235.

наші книжники називали вряди-годи й Абетковий патерик (див. рукопис збірки Погодіна ч. 876 — XV віку — сля книга глаголема ладсаикъ имѣтъ житіа сѣтыхъ о҃гцѣ ститѣстихъ (арк. 3).

Нерозуміння первісного технічного значіння назви „Лавсайк“, перетворення її з видового терміну на родовий — явище, властиве не самим слов'яно-руським патерикам, ба навіть грецьким¹⁾.

Назва „скитський“ патерик (руськ. скуть, скить, скыть → грецьке σκήτις, σκήτη), відома тільки слов'яно-руському письменству (здається, вперше трапляється в XIV віці у требнику мітрополіта Купріяна)²⁾ — так само була родова, вепереч В. С. Преображенському³⁾, що спитувавсь сполучити її, принаймні, для XVII віку, з слов'яно-руським перекладом грецької збірки Ἀδρῶν ἁγίων βιβλος. Доводи В. Преображенського мало переконують. Якщо навіть низка списків патерика XVII в., котрі він досліджував, і зветься „скитський патерик“ (але не всі), то в тому самому XVII віці „скитським“ наші книжники дуже часто називали й зведений (див. Погодіна ч. 881 — арк. 1, Большакова ч. 72, Кирило-Білоз. ч. 10—1249 — 1686 р. (через усі аркуші), Тітова ч. 856 — арк. 1, Синод. ч. 214 — р. 1667 (через усі аркуші), Ундольського ч. 222 — арк. 1, Большакова ч. 401 — р. 1667, Історичного Музею ч. 914 — арк. 11—13) — а це, очевидно, було-б неможливо, коли пристати на твердження В. Преображенського.

Все що ми попередку казали, приневолює нас зробити певний висновок, а саме: назви „Лавсайк“ і „скитський патерик“⁴⁾ нашим стародавнім книжникам правили за один з засобів означати взагалі патерики східнього походження, що не мали традиційного, сталого титулу та ні до одної з них не належали.

З усіх слов'янських перекладних патериків, здається, один лиш переклад „Луга Духовного“ (Λιγὴν πνευματικὴς) Івана Мосха, що за сивої ще старовини здобув собі загадкову назву „Синайський патерик“ (див. рукопис Синод. бібл. ч. 551 — XI—XII в. арк. 3) стало⁵⁾ зберегав її й по тому.

Щоб упорядкувати хаотичну термінологію нашої бібліографії, я пропонував-би слов'янський переклад патерика, за розділами укладеного (Ἀδρῶν ἁγίων βιβλος) зазначати, слідом за В. Преображенським (але умовно, певна річ) як скитський патерик, а наш за М. Петровим — як зведений — тоді-б ми забезпечили себе од можливих непорозумінь, через поплутану й несталу термінологію.

¹⁾ Див. И. Троицкий, „Обозрѣніе источниковъ начальной исторіи египетскаго монашества“, Сергіев Посад. 1907, стор. 225.

²⁾ Православный Собесѣдникъ. 1858, ч. II, стор. 190.

³⁾ В. Преображенскій, *ibid.*, стор. 8—9.

⁴⁾ Скитським називали часом і Абетковий патерик. Див. рукопис Новгородської Соф. бібліотеки ч. 1391 — арк. 1, ркп. Московської Дух. Академії ч. 58 — XV в. — арк. 3. Пор. Х. Востоковъ, „Опис. рукоп. Румянцевск. Музеума“. 1842, стор. 435 — ркп. ч. СССРII.

⁵⁾ И. М. Смирновъ, „Синайскій патерикъ въ древне-слав. переводѣ“. Серг. Посад. 1917, стор. 15.

IV.

Історія тексту зведеного патерика не є завдання цієї моєї розвідки. Скажу тільки, що мої спостереження над текстом патерика в усіх відомих мені його списках — позверхові, звичайно — проте ж привели мене до певного переконання, а саме, — текст зведеного патерика жадним редакційного типу переробкам не підлягав, і всі списки передають його порівнюючи дуже стало — історія його тексту звелась-би на аналізу варіантів звичайних супутників кожної літературної рукописної пам'ятки нашої старовини.

З усіх списків зведеного патерика, котрі я вивчав, своєрідний виїняток являє тільки рукопис Р. Публічної бібліотеки збірки Кирило-Білозерського монастиря ч. 10—1249, написаний „во обители ꙗ҃тѣа пребл҃-словеннѣа славнѣа вл҃чицы нашеа ꙗ҃цы и ꙗ҃роудѣа марїи и ꙗ҃рѣбнаго ѿца ꙗ҃не҃го кирилла бѣлозерска҃го чюдотворца. По произволенію и по бѣгословенію тоа ꙗ҃тнѣа обители настоа҃теля всеꙗꙗрѣбнѣа҃го ѿца архимандрита тимодеа в лѣто 3341 (1686) в мѣцѣ апрѣлїи и маїи“... (арк. 378). (Своїм складом зводиться безпосередньо до редакції β — див. угорі ст. 29, 30, 31).

Текст повістів 15, 20, 21, 26, 30, 31, 44, 45, 50, 64, 65, 66, 73, 90, 92, 95, 129, 133, 134 й 135 рукопис ч. 10—1249 передає в іншій, зведеному патерикові не властивій, стилістичній конструкції. Перерахованих повістей переписувачі-редактори зведеного патерика ч. 10—1249 наново з грецького не перекладали, а виписали, зосібна з руського Пролога, що в складі його вони теж є, тільки в іншому перекладі. Таку заміну, певне, треба пояснити більшою авторитетністю тексту Пролога — як гадають переписувачі.

Наведу низку прикладів:

Пов. 21 зведеного патерика за виданням Мінейної ред.

Повѣда намѣ ѿ ꙗ҃кїи ѿ ѿцѣ, ꙗ҃ла, ꙗ҃ко бѣ, ꙗ҃кѣ, ѿ ꙗ҃кїи ст҃а-рець великѣ, нач҃никѣ сынѣ ѿ ꙗ҃коу ѿ ѿбщемоу житію, ꙗ҃ бѣ славы ѿ чакѣ мно҃го, бѣ бѣ ѿцѣ мнѣхѣмѣ ꙗ҃ко двѣстѣ...

Рукопис Кирило-Білозерської збірки ч. 10—1249.

(арк. 48 звор). Общемꙗ житію бѣ ꙗ҃кто старѣа-шина ꙗ҃гуменѣ, ꙗ҃мѣа ꙗ҃ ꙗ҃ собѣю (арк. 49) бр҃атїи не мнѣ двѣ ст҃, ꙗ҃же бѣ ꙗ҃ ꙗ҃сперва нищелюбївѣ, ꙗ҃ послѣди же славѣлюбївѣ, ꙗ҃ мѣа великѣ любѣвѣ кꙗ богатымѣ, ꙗ кꙗ болѣромѣ...

Пролог під 18 жовтня за ркп. Кир.-Білозер. збірки ч. 11—1250—XVII в. арк. 141 звор.

Общемꙗ житію бѣ ꙗ҃кто старѣашина ꙗ҃гꙗменѣ ꙗ҃мѣа ꙗ҃ ꙗ҃ собѣю бр҃атїи двѣстѣ, ꙗ҃же бѣ ꙗ҃сперва нищелюбївѣ, послѣди же славѣлюбївѣ, ꙗ҃мѣа великѣю любѣвѣ кꙗ богатымѣ болѣромѣ...

пов. 45 зведеного патер.

Повѣда намѣ ѿ ꙗ҃кїи Кїрїакѣ, ꙗ҃гꙗменѣ лавры, ꙗ҃лемѣа Каламонѣ, ꙗ҃же блїзѣ ст҃го

арк. 103 звор.

Кїрїакѣ ꙗ҃ ꙗ҃ лавры каламонѣ, ꙗ҃же на ст҃омѣ ꙗ҃рданѣ, повѣдаше намѣ, ꙗ҃ла,

Пролог під 1 жовтня за тим самим рукописом.

(арк. 89) Кїрїакѣ ꙗ҃ ꙗ҃ лавры каламонѣ ꙗ҃ на ст҃ѣ (арк. 89 зв.) ꙗ҃рданѣ, повѣ-

Іордана, ꙗко едіною спа-
щоу ми въ ноши, зрѣ же-
ноу чтѣш...

пов. 133 зведеного
патер.

Бл҃женни въ сѣѣхъ по
и҃стинѣ ꙗѣ Мѣрко, съста-
виви манастирь бли҃ сѣго
мѣнка ꙗѣфоники въ томѣ
Константиѣ градѣ, сказа-
намъ, ꙗко и҃еромона бл҃го-
говѣниѣ и҃сповѣда ємоу...

ꙗко во едінь дѣнь видѣхъ
во снѣ женѣ нѣкъ, бл҃го-
говѣниѣ збразомъ...

(арк. 268 зв.) Бл҃женни
зѣѣ нашь мѣрко чернорі-
зецъ повѣдаше: ꙗко и҃дшѣ
ми ꙗѣ стараго (арк. 269)
рѣма ꙗѣ константию градѣ
и҃ пристахомъ в нѣкомъ
зѣстровѣ...

даше намъ сице, ꙗко, ꙗко
во едінь ꙗѣ дѣнь видѣхъ
во снѣ женѣ нѣкую говѣни-
збразомъ...

Пролог під 26 бе-
резня за ркп. 2 пол.
XVII в. Новг.-Соф.
збірки ч. 1348.

(арк. 201) Бл҃женни ꙗѣ и҃ше
маркѣ чернорізецъ повѣ-
даше ꙗко и҃дшѣ ми ꙗѣ ста-
раго рѣма к ѣрьскомъ гра-
у и҃ пристахомъ в нѣкомъ
зѣстровѣ...

Порівн. Пролог під 27 лютого (пов. 64); 28 травня (пов. 134);
30 травня (пов. 50); 5 жовтня (пов. 65); 15 жовтня (пов. 66)...

V.

Тепер торкнемось питання, що має чималу вагу, про те, як повстав у нашому письменстві зведений патерик, тоб-то про його первісний, архетипний склад, що ми його відновили.

Чи слов'янський зведений патерик — це переклад з відповідного грецького патерика, для нас невідомого, як гадав акад. М. Петров, чи зведений патерик — компіляція, яку в Болгарії скомпонував слов'янин на підставі слов'янських-таки джерел? Коли й не розв'язати це питання остаточно, то, принаймні, подати деякі матеріали до його більш-менш уґрунтованого розв'язання — і буде завдання наступних сторінок.

Мало не третю частину всього архетипного складу зведеного патерика, як я це показав у примітках до його опису (див. Додаток), обіймають повісті й перекази, що зводяться до „Лугу Духовного“ (Λεγόμενον πνευματικός) Івана Мосха, відомого грецького агіографа VI віку. Повстає питання, який стосунок між текстом цих повістей зведеного патерика та текстом тих самих повістей старо-болгарського перекладу „Лугу Духовного“ — патерика Синайського — чи різні це переклади?

Слов'янський „Синайський“ патерик існував уже в XI—XII віці (див. рукопис збірки Синодальної бібліотеки, тепер Московського Історичного Музею ч. 551)¹⁾.

Порівняна аналіза текстів зведеного патерика й найстарішого Синайського переконує нас у тому, що тексти зведеного патерика не позначені

¹⁾ До часу, коли з'явився зведений патерик, тоб-то в XIII—XIV віці відома була лиш перша, найдавніша редакція Синайського патерика, що репрезентують її тільки двоє рукописів: Синод. чч. 551 та 848 — XVI віку. Пор. І. Смирнов *op. cit.*, стор. 280, 283.

рисами нового перекладу з грецької мови — тоб-то редактор зведеного патерика взяв дані повісті з слов'янського Синайського патерика, підновивши трохи архаїзми у мові.

Приклади:

Зведений патерик.

Повѣда намъ вѣкии ѿ ѿцѣ ѡ нѣкоемъ
ѿповѣ, ꙗко ѿставль свое ѿпѣство, и ѿде въ
Феѡѡболѣ, и наѣмника створи себе, слоужа
и рабѡтаа зъдѣлаѣмъ...

(Вид. Арх. Коміс., стор. 2742).

ѿвва Полихроніе повѣда на, гл҃а, ꙗко въ
лаврѣ гл҃емѣ Пиргіа прѣстависѣ наѣкии
братѣ. И гл҃а ми иѡноу: Створи любѡвь
братѣ, и прїиди съ мною, ꙗко да съсоуды
братѣ принесѣ въ манастирь. Да ꙗко начѣ-
хомъ сѣа приносѣти, зрѣ иѡнома пла-
чуща...

(Ibid. стор. 2715).

пцѣ ириней повѣда намъ, ꙗко г҃да прї-
идоша варѣвари въ скиѣ и изыдоу въ газ-
скыа и даша ми келїю въ лаврѣ. и ѿспро-
си книгоу ѿ иѡоумена (παρά τοῦ ἰωββᾶ),
ꙗко да прочю и прочитаю сѣа ми. ѿбрѣтоу
главизноу сѣю, ꙗко братѣ наѣкии ѿде къ
старѣцѡ и гл҃а ѿмѡ моли за ма ѿче.

(рпк. Пог҃одіна ч. 875, арк. 186 звор.)

Повѣдаша намъ пакы илюще, ꙗко ѡбы-
чай бѣ по всѣа лѣта во стѣи великии чет-
вергѡ проходить здѣ всѣмъ оубогымъ, вдо-
вицѣ же и сиротѣа страны сѣа и подаѣти
имъ по єдиному къ блѡ пшеница и по
пятинадесяѣ хлѣбѣ. и по пати пѣназѣ
и по кѡчагоу вина и по др҃гѡ корчагоу
меда и масла и оубо прѣже сѣхъ трѣхъ
лѣтъ, бысть ѡск҃дѣніе пшеници и на
єдиному коблѣ кї злѡтникъ.

(рпк. Пог҃одіна ч. 875, арк. 203).

Гл҃аше ѡцѣ феѡѡрѣ иже ѿ киликиа. ꙗко
сѣдашѣ ми во скѣтѣ. и бѣ тѣ старѣ іме-
немъ ѿвѣ. и бѣ єдиноу. вниде в мирѣ на
жатѣ сѣ инаѣми ѡцѣ. се бо бѣ ѡбычай
скытѣномъ по всѣа лѣта, шѣ же старецѣ,
ꙗко рѣко, и наѣтѣа оу нѣкое імаща пивы

Рукопис Моск. Синод. бібл.

ч. 551 — XI—XII в.

Повѣдаше намъ одинѣ ѿцѣ наѣкомъ єпи-
скоупѣ. ꙗко оставивъ єпискоупѣ свое. иде
въ антиохійскій градѣ. (ἐν Θεουπόλει) и
наимѣ сѣа дѣлаше тоу зѣданиѣ... (а. 23 зв.).

Пакы тѣ же авѣа полухроніи повѣда
ны, гл҃а, ꙗко въ тої же лаврѣ поур҃гий
братоу ѡмьрѣшѣ. Гл҃а ми оукономѣ. Ство-
ривъ любѡвь придоу. да братѣна съсоуды
донесѣ оукономаѣ (εἰς το οἶκονομεῖον).
и ꙗко начѣховѣ прѣносити съсоуды. ви-
дѣхъ оуконома плачущасѣа... (арк. 6).

(арк. 37 зв.) Тѣ же ѿвва иринѣи. повѣ-
даше намъ пакы гл҃а. ꙗко г҃да придоша
варвары въ скѣтѣ (арк. 38) ѿидохъ и при-
дохъ въ страны газвѣ. (ἀνεχώρησα καὶ
ἦλθον εἰς τὰ μερη Γάζης). и възѣхъ себѣ
клѣтѣкоу (κελίον) въ лаврѣ. и ѿ ѿвва
лаврѣ възѣхъ книгы старѣскы (βιβλίον
γερωντικόν) и въ тѣ днь възѣхъ книгы
чисти. и ѡбрѣтохъ ꙗко же ѿврѣзохъ глав-
ство се (καὶ εἰρον ἔμα τῇ ἀναπτύξει το
κεφάλαιον) ꙗко братѣ приде къ старѣцѡ.
и рече братѣ. моли за ма ѿче...

(арк. 58 зв.) Повѣдаша намъ пакы и се
глюще. (καὶ τοῦτο λέγοντες) ꙗко обычай бѣ
въ великыи стѣи четвертѣкѣ, приходити
сѣмо вѣсѣмъ оубогымъ. и вѣдовицамъ
(арк. 59) и сиротамъ сѣа землѣ. и вѣзи-
мати имъ по полуотѣкоу великоу пшѣ-
ница. (μυδιόν σίτου) и по гї еулогий. и мѣ-
даницѣ. ꙗ. (καὶ ἀπὸ παντὸς εὐλογιῶν καὶ
ἀπὸ φαλερῶν ἐ) и по крѣчажѣю вина.
и по шести ї медоу. прѣже сѣхъ три
лѣтъ. бысть пшеница скоудо. и продаѣ-
шесѣ пшеница въ земли сѣи. на злѣт-
никъ къбѣла. кї...

(арк. 127 звор.) Гл҃аше ꙗко Феѡдѡрѣ
строуѣникѣ. (Θεόδωρος ὁ Κιλίκ) ꙗко сѣ-
дашю ми въ скѣтѣ. бѣ тоу старѣцѣ єгѣп-
тѣнинѣ (арк. 128) іменемъ ѿвѣ. єдиноу
же иде въ жатѣ хотѣ жати. се бо ѡбѣчай
єсть скѣтанемъ ходити на села и жати

рі́чєтєсѧ Каламѡнѣ. Вѣ тоу оубо лаврѣ
пѣшемъ нѣмъ, повѣдахоу на ѡже тѣмо
живоущєи ѡцы ѡ ѡцѣ Герасимѣ, сѣце
глаголюще, ѡко ходѣиѣ ѣмоу нѣкогда при
брезѣ стго иѡрдѣна, срѣте ѣго левѣ, вель-
ми рыкаѣ: имѣашє бѣ въ ногѣ своей
пѣвѣ лютоу ѡ трѣсти. възвѣшаа емѣ...

(арк. 737 звор. за вид. Арх. Ком.).

ἐνός του ἁγίου Γερδάνου λαύρα ἐστὶ τοῦ
ἁγίου Ἀββᾶ Γερασίου λεγομένη) въ тоу
лаврю прѣходящемъ намъ, повѣдаша.
сѣдѣвши тоу старци (διηγήσαντο οἱ ἐκεί
καθήμενοι πατέρες) ѡ авѣ герасимѣ.
ѡко ходѣа единою по бластоу (τὴν ὁχθρὴν).
стго иѡрдѣна. оустрѣте ѡ левѣ зѣло
рыкаѣа ѡ ногѣ своей. (ἐκ τοῦ ποδός αὐτοῦ)
имѣашє бо трѣста (ἀπὸ καλάμου) ноутрѣ
скоую ѡ възвѣшю ѣмоу...

Повісті зведеного патерика, що зводяться до грецького збірника
Ἀνδρῶν ἁγίων βιβλος або Verba Senjorum — за латинським перекладом VI віку
(текст див. у V і VI книгах „Vitae Patrum“ Росвейда) — виявляють також
видиму текстуальну залежність від старо-слов'янського перекладу цього
патерика, відомого в нашій бібліографії під назвою не зовсім вдатною —
скитського (що його досліджував В. Преображенський).

Наведу низку фактів.

У складі архетипу зведеного патерика за чергою, як повість 12-та,
читається переказ про якогось старця, що був за свідка, як сатана роз-
правлявся у пеклі з своїми підвладними. Переказ цей, по-над усякий
сумнів, зводиться до грецького Ἀνδρῶν ἁγίων βιβλος (див. Древній патерикъ
складений за розділами. 1892² стор. 90—91, розділ 42 (39) і Migne s. l. t. 73,
col. 885). Порівняння текстів цього переказу за зведеним і скитським па-
териками не залишає ніякого сумніву в тому, що редактор — автор зве-
деного патерика взяв його саме з слов'янського скитського патерика —
навіть щоб з Прологу, звідки так само міг-би його взяти, бо зазначена
легенда читалася звичайно в Пролозі під 10 листопада вже з XII віку
(до Прологу вона увійшла теж із слов'янського скитського патерика) —
ми знаходимо її в найдавнішому вже списку Прологу, який до нас дій-
шов — Новг.-Софійська Збірка ч. 1324 кінця XII — початку XIII віку,
арк. 227 а — d. Порівн.:

Зведений патерик.

Глаше нѣиѣи ѡ фиваид-
скихъ старецѣ, ѡко азѣ
бѣхъ чѣ иѣреѣ иѣдоѣска. мѣ
сѣ оубо бѣхъ, сѣдѣхъ въ
цркви ници иѣдоѣсѣи, видѣхъ
ѡца своего мнѡжицею
жрѣтвы творѣща иѣдоломѣ,
пѣчѣ бѣсѣмъ. ѡ ѣною ѡтаи
внидоѣ въ слѣдѣ ѡца своего ѡ
видѣ сѣтанѡу сѣдѣща, ѡ всѣ
воѣ ѣго прѣстоѣща ѣмѣ... (за
вид. Арх. к. арк. 707 звор.).

Скитський патерик.

Глаше ѣтерѣ ѡ тиваидьскы^х
старѣ, ѡко азѣ бѣхъ снѣ
ѣ, ѣмѣ иѣдоѣскаго, малѣ же
сынѣ, сѣдѣхъ въ требици
иѣдоѣсѣи. видѣвѣ ѡца свое^{го}
мнѡжицею кѣходѣща. ѡ жеѣт-
вы творѣща иѣдолѣ. единою
таи внидоѣ въ слѣдѣ ѣго,
видѣхъ сѣтанѣ сѣдѣща, ѡ
всѣ воѣ прѣстоѣща ѣмѣ...
(за рук. Р. П. бібл. збірка
Тіханова ч. 552—XVI в. —
арк. 59 звор. — на жаль,

Пролог.

Глаше ѣтерѣ ѡ вифанскы^х
старецѣ. азѣ бѣхъ чѣдо
идолоскаго жерца. малѣ оубо
сѣдѣхъ в цркви иѣдолѣстѣ.
видѣ ѡца своего пшеницею
жрѣтвы творѣща иѣдоломѣ.
единою внидоѣ таи в
слѣдѣ ѣго ѡ видѣхъ сѣто-
ну сѣдѣща ѡ всѣ воѣ прѣ-
стоѣща ѣму... (за рукопи-
сом Погодіна ч. 59—XIV в.
арк. 118). Порівн., окрім
Новг.-Соф. ч. 1324 — Про-

давніших списків я не мав під руками. Порівн. скитські патерики ркп. Погод. ч. 885 — арк. 75—76; Кирило-Білозерськ. збірка ч. 1244 арк. 31—32; Тіханова ч. 147 арк. 37—37 зв.

лога Р. П. бібліотеки — F. n. 48—XIV в. арк. 91 зв. арк. 92; Погод. ч. 601—XVI в. арк. 207—208; друков. 1642 р. I, арк. 330—331.

Від слов'янського скитського патерика йде й 13-та повість зведеного патерика про ченця, що вкинувся у блуд (див. Древн. пат.² стор. 92—96 розділ 44 (41). Порівняй початок зведеного патерика (арк. 708 за виданням Арх. комісії): Повѣда намъ нѣкѣи ѿцѣ, гл҃а, мнихъ, рече, нѣкѣи бѣ бл҃гоговѣннѣ зѣлѣ, ѿ въ пѣстыни живѣше въ странахъ гл҃емыхъ Антинѣоу, ꙗкоже слышахѣ... із текстом скитського патерика — Початок: Мни^х ѿ гер ѿ древни^х говѣннѣ имѣ спѣаніе въ горѣ сѣдѣ въ странахъ Антіновахъ, ꙗко слышахѣ... (за рукописом Кирило-Біл. Збірки ч. 5—1244—XVI віку арк. 32 звор. Пор. Тіханова ч. 552 арк. 61—64; ч. 147 арк. 37 звор. — 38 звор.).

Цікаво, що обидві згадані повісті (12 й 13) ідуть безпосередньо одна за одною і в слов'янському скитському патерику, і в архетипі зведеного. Редактор зведеного патерика взяв їх, видимо, з скитського, не порушивши навіть порядку, в якому вони йшли.

Наведемо ще кілька прикладів.

Повість зведеного патерика про якогось вельможу, що постригся в ченці (44) (див. Древн. пат.² 1892, стор. 188—191 розділу 106 (76); Migne s. l. t. 73, col. 955) взято теж безпосередньо з слов'янського скитського патерика — а не з Прологу, в складі якого, між иншим, вона читалася вже з XII віку (див. Новг.-Соф. ч. 1324 арк. 298d — 300a) під 9 лютого.

Зведений патерик.

Приіде нѣкогда нѣкѣи ѿнок римланинъ великѣ бы^в въ полѣтѣ цр҃вѣ, ѿ живѣше въ скитѣ бл҃з цр҃квѣ, ѿмѣашѣ єдина брата, сл҃жащаго ємоу. Сѿцѣ же ска^т-скіи видѣвѣ немощь єго... (за виданням Археограф. Комісії арк. 742).

Скитський патерик.

Приіде ѿногда мни^х ѿтерѣ римланинъ великѣ бы^в въ полѣтѣ цр҃а. ѿ живѣше въ скитѣ бл҃з цр҃кви. имѣашѣ єдинаго раба сл҃жаща єм҃у. и видѣвѣ^ж попѣ (presbyter) немощь єго... (за рукописом Тіханова ч. 552 арк. 395 звор. — 397 звор.). Порівн. ркп. Троїцької Лаври ч. 703 — XV в. арк. 27 звор., Погод. ч. 885 арк. 217 звор. — 219 звор.

Пролог.

Бѣ нѣкто мнихъ жигтѣи въ скитѣ бл҃з цр҃кве римланинъ, великѣ бы^в въ полѣтѣ цр҃вѣ имѣашѣ же єдинаго раба слоужаща ємоу. видѣвѣ же попѣ немощь єго... (за ркп. Погод. ч. 59—XIV в. арк. 292 звор.). Пор. Пролога: F. n. 1. 48 арк. 225 зв. — 226; Спасо-Прилуцького м-ря кол. П. Дух. Акад., темер. Р. П. бібл. ч. А 1/264—XIV в. арк. 266—267; друк. 1642 арк. 785 звор. — 787.

Повість про Павла простого-прозірливця (85) зведеного патерика (див. Древн. пат.² стор. 355—358 розділ 24 (20); Migne. s. lat. t. 73 col. 985) так само, видимо, іде від тексту слов'янського скитського патерика.

Зведений патерик

Бл҃женныи ѿць Павѣ про-
стыи, оученикѣ ѿца Антоніа
повѣда ѿцемъ гла вещь
сидевъ яко шѣш ми, рече,
въ нѣкій монастырь посѣ-
щеніа ради братіи и ползы
и по ѿбычѣніи мѣтвѣ и бе-
сѣдѣ вѣишиа въ цркви
сътворити ѿбычное црвѣе
вечернее. Бл҃женныи Павѣ
смотраше вса, входящаа
въ црковъ, оубо како и ко-
имъ ѿобразъ вѣходѣтъ въ
цркви: имѣше бо таковыи
даръ ѿ Б҃га данныи йому...
(за виданням Археограф.
Комісії арк. 765 звор.).

Скитський патерик

Бл҃жныи ѿць павель про-
стыи и кроткыи оучникъ
ѿца антоніа. повѣдаше
ѿцемъ вещь сицю. яко
иногда пришеѣ къ монастырь
посѣщеніа ради ползы бра-
тій и по ѿбычѣніи к себѣ
бесѣдѣ, вхожахоу встоуѣ
бжїю цркви. въ ѿбычѣнїю
слѣбу пѣніа и скоча(арк.
200 звор)ти. бл҃жный же
павель рече, видаще кождо
въ цркви, какоу оубо ѿшею
владахоу вноутрь, имѣше
бо сію бл҃гѣть ѿ б҃га данѣю
ему... (за Тіхан. ч. 552
арк. 200—203 звор.) Пор.
Погод. ч. 885 арк. 152 зв.—
155; Кирило-Біл. ч. 5—1244
арк. 128—130 звор.; бібл.
Троїцької Лаври ч. 703—
арк. 156 звор.).

Пролог 1 квітня.

Бл҃жныи ѿць ишѣ павель
простыи оучникъ с҃того б҃ца
антоніа. повѣдаше вещь
сию, яко нѣкогда иде въ
монастырь, посѣщеніа ради
и ти вхожаху въ цркви по
обычаю свершити пѣние.
бл҃жныи павель видаше
кождо входяща въ цркви
какою ѿшею вѣлазаше
внутрь, имѣше бо сию
бл҃гѣть данную ему ѿ б҃га...
(за Прологом Спасо-При-
лудького м-ря ч. А 1/264—
XIV в. арк. 46а). Порівн.
Пролога; збірки Погодіна
ч. 610—1505 р.; арк. 37
звор.—39; ч. 624—1521 р.
арк. 89—91; ч. 619—1601 р.
арк. 56—58; друк. 1643 р.
арк. 176 звор.—178 звор.).

Повість про якогось старця та його слухняного вченика (20) (Древн. пат.² стор. 128; Migne. s. l. t. 73. col. 903) — виявляє так само свій щільний текстуальний зв'язок з тою самою повістю скитського патерика, і, здається, знову-таки — не з прологовою її версією.

Зведений патерик

Старець нѣкій живѣше въ
пещерѣ нѣкоєи въ стра-
нахъ диваїды имѣше же
и оучника некуюсна зѣло
ѿбычѣи имѣше старецъ по
всѣмъ вечера наказовати
брата ѿ ползѣ, и по нака-
зованіи сътворѣше мѣтвою
и ѿпущає брата спати...
(за виданням Арх. Комісії
арк. 712).

Скитський патерик.

Старець єдинъ бѣ въ ви-
фаїдѣ, имѣше єдиного
оучника своєго некуюсна
ѿбычѣи же бѣ старцю по
всѣмъ вечера (арк. 254 звор.)
оучити єго иже ѿ ползѣ
и по пощевіи творѣше
мѣтвѣ тогда ѿпущаєше єго
спати... (за Тіх. ч. 552
арк. 253—255). Пор. Погод.
ч. 885 арк. 181—182 звор.;
Кирило-Біл. збірки ч. 5—
1244 арк. 45 звор.—46 звор.).

Пролог — 16 липня.

Старець етеръ бѣ въ ви-
фаїдѣ имѣше оучника своего
іскушена. обѣцає же бѣ
старцю по всѣмъ дніи і ве-
черѣи оучити о вѣрѣ и о
ползѣ, по оученіи творѣше
мѣтву і тако ѿпущаєше
спати... (за Прологом Спасо-
Прилудького м-ря ч. А. 1/
264—XIV в. арк. 192 звор.
Пор. Погод. ч. 624 арк.
325 зв.; друк. 1643 арк. 662
зв.—663 зв.).

Відомий переказ зведеного патерика, що в XVІІ віці увійшов і до складу Синодика, про Макарія єгипетського та череп геллінського жерця (220) (див. Древн. пат.² 1892 стор. 34—35 розд. 18), так само, здається, не є вказівка на новий переклад з грецької мови, а лиш варіація давнього слов'ян.-скитського патерика.

Зведений патерик.

Повѣдаѣхъ старци ѿ ѿци Макаріи величѣмъ ꙗко нѣкогда ходишъ ѿ поустыни ѿбрѣте на земли лежащую главою члѣчу и прикоснѣвшасѣ ѿмоу ѿнъ вѣрбовоу своєю томоу. и прогла к немъ глава и рече азъ ѿсмъ служитель ꙗлиньскій и коумирѣ ѿнѣмъ бываюу в мѣстѣ семъ нѣкогда... ркп. Погод. ч. 875, арк. 221.

Текст скитського патерика ближчий до відомого нам тільки з перекладу грецького тексту цієї легенди (див. Древн. пат.² стор. 34).

Те саме треба сказати й за переказ про зустріч блаженного Макарія з сатаною в пустелі (84) — (Древн. пат.² 1892 стор. 348—350 розділ 14 (9); Migne s. l. 73 col. 981). Порівняй арк. 764 звор. зведеного патерика за вид. Арх. Комісії, від арк. 195 до арк. 197 звор. скитського патерика ркп. Тіханова ч. 552; арк. 149 зв.—151 Погод. ч. 885.

До числа статтів зведеного патерика, що їхня текстуальна залежність від слов'янського скитського патерика для мене не підлягає сумніву, можна долучити ще такі: повість Івана Саваїтського (209), казання бл. Макарія до запитувачів про спасіння (122), легенда про ігумена, який не впустив до монастиря Христа, що прийшов, прибравши вигляд подорожнього (21), віщування ави Памво про часи антихристового приходу (5), навчання старече (207). Порівняй:

Зведений патерик.

Чюдныи въ ѿцѣхъ ꙗвѣ ꙗвѣ саватинъ повѣдаше на глѣ сѣдашъ ми, рече, нѣкогда въ дальнѣи поустыни. Приде къ мнѣ братъ нѣкин ѿ монастиря посѣщеніа радѣ...

(За рукописом Погод. ч. 875 арк. 215).

Ѿци Ісѣѣѣ повѣда намъ ꙗко сѣдашъ ми нѣкогда блиꙗ сѣго ѿца Макарія, прідоша ѿ братіи ѿ ѿлеѣандріи ісѣшающе его и глѣюще: Рци намъ, ѿче, како сѣсеме...

(За вид. Арх. комісії арк. 792 звор.).

Ѿцѣ памѣво посла оуѣнка своего въ граѣ ѿлеѣандрію продаати рѣкодѣліе его. сътвори въ градѣ и дѣи...

(За вид. Арх. Комісії арк. 703).

Скитський патерик.

Томъ же сѣмъ макарію нѣкогда ходишъ по поустыни ѿбрѣте главу члѣчу лобъ голѣ и бѣа кнѣю жезло вѣрбовоу и въпроси ѿ, глѣ. кто іси ѿ члѣче и ѿвѣща ѿмоу глава азъ ѿсмъ бѣи жрець мерзкыи ідолѣ. на сѣхъ мѣстахъ поганскыи...

(За Тіх. ч. 552, арк. 136—137 звор. Пор. Погод. ч. 885, арк. 116 звор.—117 звор.).

Скитський патерик.

Чюдныи ꙗвѣ саватскыи повѣдаше, глѣ, ꙗко сѣдашъ ми нѣкогда на край поустыни приде къ мнѣ нѣкто братъ ѿ монастиря посѣщеніа радѣ...

(За Тіх. ч. 552 арк. 124 звор.—арк. 125 звор.). Пор. Погод. ч. 885 арк. 108 звор.—109 звор.).

Рече сѣгын ісѣѣ ꙗко сѣдашъ ми некогда блиꙗ сѣго макарія. прідоша ѿ-мъ ѿ ѿлеѣандріа, ісѣшающе его и рѣша рци на ѿче. како сѣсеме...

(За Тіх. ч. 552 арк. 32—38). Пор. Погод. ч. 885 арк. 35 зв.—42 зв.).

Ікѣва памѣво посла оуѣнка своего въ ѿлеѣандрію граѣ потреби радѣ нѣкогда прідати рѣчѣное дѣло его. сътвори же дѣи и...

(За Тіх. ч. 552 арк. 43 зв.—арк. 49 зв.).

Паралелія до 21 — див. скитський патерик збірки Тіханова ч. 552 арк. 38—39, Погод. ч. 885 арк. 43—44; до повісті 207 — Кирило-Біл. ч. 5—1244 арк. 47 звор.

Повісті 5 й 21 читаються так само в Прологах XIV в. Із слов'янського скитського патерика вони увійшли до Прологу без текстуаль-

них змін. Пор. пов. 5—див. Пролог: F. n. 1. 48—арк. 103—103 звор.: Спасо-Прилуцького м-ря—арк. 114 звор.—115 звор.—під 16 листопада. Початок (за Прологом Погод. ч. 59—XIV в. арк. 130 звор.): Авва памвѣ посла оучѣнка своего во александриѣ потреби ради нѣкиѣ и продати ручное дѣло его створи же дѣни ѿ...
 Пов. 21—під 18 жовтня—див. Погод. ч. 59 арк. 77 зв.—78 зв.; F. n. 1. 48 арк. 51—51 зв. друк. 1642 р. арк. 219 звор.—220 звор.

Пов. 209—під 22 жовтня. Початок (за Новг.-Соф. ч. 1324—XII—XIII в. арк. 210 в.): Чюднѣи іѡа. саватіискѣи. повѣдаше гл҃а. ꙗко сѣдѣху ми нѣкогда на край поустыни. ꙗже приде къ мнѣ браѣ. нѣкто ѿ (арк. 210) манастирѣ. посещения дѣла... Пор. Погод. 59 арк. 84—84 зв., F. n. 1. 48—арк. 57—57 зв., Спасо-Прил. арк. 65 звор.—66, друк. 1642, арк. 240 зв.—241 зв.

Існував безперечно ще якийсь зв'язок між зведеним патериком та Абетковим (слов'янським перекладом — *Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων ἡσυχαστῶν*)¹⁾—на жаль, долю Абеткового патерика на слов'янському ґрунті ще зовсім не досліджено, і це серйозно перешкоджає той зв'язок з'ясувати. Зазначу хоч декотрі факти.

Так, повість 2-а зведеного патерика (про Євлогія й прокаженого—зводяться до Лавсаїка Паладієвого), в перекладі редакцій α й β—читається й у всіх відомих мені списках Абеткового патерика (див. рукопис Моск. Синод. бібліотеки ч. 213—1417—1418 р. арк. 2; ркп. бібл. Троїцької Лаври ч. 701 арк. 2; Збірки Погодіна ч. 876—XV в. Моск. Дух. Акад. ч. 58; Новг.-Соф. ч. 1391 та інші).

Текст цієї повісті в читанні обох патериків сходиться дослівно. Порівняй:

Зведений патерик.

Повѣда ми Крѡвіе прозвѣтеръ нитрѣискѣи. ꙗко и нѣкогда оунынію напѣшоу ми ползы ради придохъ къ аввѣ антонію. И дошѣшоу ми въ монастырь долинѣи, идеже оученицы его сѣдѣху...

(За вид. Арх. Комісії стор. 2530).

Абетковий патерик Моск. Синод. бібл. ч. 213, арк. 2.

Повѣ ми крѡвіе презвѣтеръ нитрѣискѣи. ꙗко и нѣкогда оунынію напѣшоу ми, ползы ради придохъ ко аввѣ антонію. и дошѣшѣ ми в монастырь долинѣи, идеже оученицы его сѣдѣху...

¹⁾ Текст див. *Ecclesiae Graecae monumenta*. Johannes Baptista Cotelerius. Luteciae Parisiorum MDCLXXVII.—передрук див. Migne s. gr. t. LXV. Рос. переклад — „Достопамятныя сказанія о подвижничествѣ святыхъ и блаженныхъ отцевъ“ М. 1846. З 1907 р. абат F. Nau у журналі „Revue de l'Orient Chrétien“ почав видавати ще одну редакцію цього патерика, під титулом — *Histoires des solitaires Egyptiens*, *Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων ἡσυχαστῶν*. Походженню й долі грецького тексту цього патерика присвячено переважно праці російських вчених, зазначу головніші: А. Бронзовъ. „Преп. Макарій Єгипетскій, его жизнь, творения и нравственное міровоззрѣніе“. СПб. 1899, стор. 48—61; И. Троицкій. „Обозрѣніе источниковъ начальной исторіи египетскаго монашества“. Серг. Посадъ 1907, стор. 310—354; В. С. Преображенскій. „Слав.-рус. скитскій патерикъ“. Кіевъ, 1909, стор. 52—55.

Окрім повісті 2-ої, в Абетковому патерику читаються ще й такі — звичайно в складі повістей літери Д: повість 108-а за зведеним патериком (про отця Данила) — див. Синод. ч. 213 арк. 19 зв.—20 зв.; Троїцької Лаври ч. 701 арк. 22 зв.—23 зв.; збірки Тіханова Р. П. 6. ч. 147 арк. 126 зв.—127; Погодина ч. 876 арк. 23—24; Новг.-Соф. ч. 1390 арк. 140 зв.—142; Новг.-Соф. ч. 1391 арк. 39—41 та інші. Повість 40 (про черницю, що, смиренства ради, прийняла на себе вигляд п'яниці) — див. Синод. ч. 213 арк. 23 зв.—25 зв.; Тр. Лаври ч. 701 арк. 27—30 та інші. Пов. 115 (Повість про отроковицю, що її навідав свекор) — див. Синод. ч. 213 арк. 22 зв.—23 зв.; Троїцької Лаври ч. 701 арк. 26—27 зв. та інші. Повість 3 (про Андроника та жінку його Афанасію) див. Синод. ч. 213 арк. 25 зв.—29; Троїцької Лаври ч. 701 арк. 30 та інші. Повість 71 (про ченця, обвинуваченого в крадіжці) — див. Синод. ч. 213 арк. 29—31 зв.; Троїцької Лаври ч. 701 арк. 37 та інші.

Усі ці повісті (108, 40, 115, 3, 71) зводяться до грецьких текстів, що їх видрукував L. Clugnet („Vie (et récits) de l'abbé Daniel le Scétiote“. Paris. 1901) й становлять цикл переказів про аву Данила Скитського. У грецькому оригіналі нашого Абеткового патерика (див. Migne s. gr. t. LXV — *Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων ἡσυχαστῶν*) — цих повістей, так само як і повісті 2-ої, нема.

Не виключено можливості, що до слов'янського Абеткового патерика ці повісті перенесено з зведеного. Повість 2-а (за головного героя її є Великий Антоній) могла бути додатком до групи переказів літери А — повісті 108, 71 до циклу повістей про аву Данила, дуже нечисленних в Абетковому патерику (Cotelerius'a). На жаль, цієї гіпотези я не можу довести так само, як і гіпотези зворотної: зазначені повісті дісталися до зведеного з слов'янського Абеткового патерика. Вони могли вже читатися в невідомому для нас грецькому оригіналі, з якого зроблено переклад на слов'янську мову нашого Абеткового патерика. Можливо, що ця гіпотеза правдоподібніша. Інтерпольовані грецькі редакції *Ἀποφθέγματα* існували¹⁾.

Повісті зведеного патерика 127 й 128 (приповідки ави Пімена) й 126 (про аву Агафона й прокаженого), понад усякі сумніви, зводяться до слов'янського Абеткового патерика. Статті 126, 127, 128 читаються навіть в *Ἀποφθέγματα* Cotelerius'a. Порівн.:

Зведений патерик.

Въиѣде ѿногдѣ ѿава Агафѣ въ гра̑ прода-
дати малы съсоуды и збрѣте при пѣти
прокажена нѣкого. И рече ємоу прокаже-
нны. Камо ѿдеше; И гла̑ ємоу авва ѿга-

Абетковий патерик.

Вниде ѿногѣ авва агаѣвъ въ гра̑ про-
дати малы съсуды (μικρὰ σκεύη) и ѿбрѣ-
те при поути прокажена нѣкогого (τινὸς
λελωφθμένον). И рече̑ ємоу прокаженныи.

¹⁾ E. Nau (дав. „Histoires des solitaires“ у „Revue de l'Orient Chrétien“ 1907) дає вказівки на рукописи *Ἀποφθέγματα*, які „sont bien souvent des compilations récentes de toute provenance qui ont fondu à nouveau les apophthegmes alphabétiques avec les autres... On le reconnaît à ce fait que les pères cités sont rangés par ordre alphabétique, et que les récits de Daniel le scétiote (VI-e siècle) sont déjà fondus parmi les autres“ (Див. Introduction p. 44).

фонѣ: Вѣ гра̃ ѿдѣ продати сѣсоуды. И рѣ̃
ѿмоу: сѣтвори любовь и ѿнеси ма̃ тамо.
и вѣзвѣтъ ѿго старецъ ѿнесе вѣ гра̃..

(За вид. Арх. Комісії стор. 2804).

камо ѿдеши. Гѣла емоу авва агадонѣ. вѣ
гра̃ ѿдоу продати сѣсоуды. и рѣ̃ емоу.
сѣтвори любовь. и ѿнеси ма̃ тамо. и
вѣзвѣтъ его старецъ ѿнесе вѣ гра̃..

(За ркп. бібл. Троїцької Лаври ч. 701
арк. 100 зв.).

Вѣпрѣсиша пѣцѣи ѿ ѿцѣ аввы Пимина,
гѣлюще: Како сице терпѣше ѿва Нистерѣ
ронѣ оученика своѿго; и рѣ̃ ѿмъ: ѿще быхъ
я, и вѣзглавницѣ положил быхъ ѿмѣ. Гѣла
ѿмоу ѿва ѿноувѣ.

(За вид. Арх. Комісії, стор. 2805).

Вѣпрѣсиша нѣцѣи ѿ ѿцѣ авва пѣна (арк.
84 зв.), гѣлаше. како сице терпѣше авва
нистерѣнѣ оученика своѿго (πὸς οὐτόν
ἠρώμετο ὁ ἀββᾶς Νιστέρωνος τοῦ μαθη-
τοῦ αὐτοῦ) и рѣ̃ ѿмъ аще би хъ азъ, и вѣзгла-
вницѣ (το κερβίχιον) положилъ быхъ емоу
гѣла емѣ авва аѿѿвѣ..

(За ркп. Р. П. В. збірка Погодіна
ч. 876 арк. 84 і звор.).

Порівн. також стор. 2693 (повість 75) й арк. 78 рукопису Київ-
Печерської Лаври ч. 272—XVI віку, стор. 2805 (повість 127) та арк. 84
зв. рукопису збірки Погодіна ч. 876—XV віку.

Слов'янський Абетковий патерик, так само як зведений, повстав не
раніш од XIII—XIV віків. Дійшов до нас у списках не раніш, як XV
віку¹⁾ (найстаріші: Білградської Народньої Бібліотеки 461 (726), хара-
тийний, „сербске реценсије, краја XIV или поч. XV века“ (Луб. Стојано-
вић. Каталог народне библиотеке у Београду. IV. 1903 с. 280) та Моск.
Синод. бібл. ч. 213 — 1417—1418 року).

Переклад, очевидячки, зроблено в Болгарії—його списки рясніють
середньо-болгаризмами (див. Синод. ч. 213, Погодіна ч. 876, Моск. Дух.
Акад. ч. 58 та інші).

О. І. Соболевський до свого огляду літератури доби південно-слов'-
янського впливу на Русі (див. його „Переводная литература московской
Руси XIV—XVII вѣковъ“. СПб. 1903, стор. 5) рішуче заніс і Абетковий
(+ Єрусалимський) патерик.

Зведений патерик виявляє текстуальну залежність ще від одного
слов'янського патерика, що його й бібліографія наша, і часто давнина
називають—Єрусалимським. Патерик Єрусалимський (зовсім ще не
досліджений ні на слов'янському, ні на грецькому ґрунті. Деякі уваги
про його грецький оригінал див. у В. Преображенського — „Слав.-рус.
скитскій патерикъ. Київъ. 1909, стор. 30—54) у наших рукописах зви-
чайно завісида йде безпосередньо за патериком Абетковим (Азбучнымъ)—
иноді і в грецьких (рукописах). Десь, певне, одночасно з останнім і пере-

¹⁾ Пор. А. И. Соболевский, „Материалы и изслѣдованія въ области слав. фило-
логії и археології“. Сборникъ 2 отд. Ак. Н. т. 88. 1910, № 3, ст. 139.

кладено його на слов'янську мову (XIII—XIV в.). Своєю композицією Єрусалимський патерик дуже подібний до „скитського“ патерика (Ἀγέρων ἁγίων βίβλος, Verba Senjorum). Розповідний матеріал у ньому також за тематичним принципом систематизовано за певними розділами (звичайно — 22). Слов'яно-руський Єрусалимський патерик звичайно починається великою передмовою. Початок: *Иже ѿскѡни бѣше къ бгѡу ѿ слово, многы ради блгостыни, въ миръ ѿ небытіа прѣмѣдростиѣ създавъ, ѿбо сътвори...* (цитую за рукописом збірки Погодіна ч. 876 — XV в. арк. 110 звор.). Розділ перший — поучення *сѣтихъ ѡцъ на оуспѣваніе съврѣшеніа*. Початок: *Рече старець, ѡбнажи ѡрѣжіе своє...*

Наведу кілька фактів що-до текстуральних взаємин зведеного й слов'янського Єрусалимського патериків. Оповідання зведеного патерика про неблазнену жінку, що навела на розум старця, який наблизився до неї з нечистою думкою (16) — читається так само і в складі Єрусалимського патерика в розділі „о на встающих на нас плотских браней слово є“. Переклад виразно той самий.

Зведений патерик.

Братъ нѣкии посланъ бѣ на слоужбоу ѿ ѡца своего, и пришѣ на мѣсто нѣкое, имоущее воду, и ѡбрѣте тоу женоу першюу платно. Бранъ же пріят братъ на нѣ, и глѣ ѿи ѡко да лежи съ нею. Рече же ѿмоу ѡна: Еже бѡ послѣшати тебе, ѡче, ѡудобѣ є, но вина бѡудѣ тебѣ мнози скръби...

(За виданням Арх. Комісії арк. 710).

Єрусалимський патерик.

Братъ посланъ бѣ ѿ старца своего на слоужбѣ и пришѣ до мѣста нѣкогѡ имѣща водѣ. ѡбрѣте тамо женѣ першѣи ризѣ. приде же ѿмоу бранъ и рече ѿи спати с нимъ. глѣ ѿмоу ѡна. еже да послоушаѣи тѣ, ѡудобно є нѣ вина ти хощѣи бѣти мнози скръби...

(За рукописом Погодіна XV в. ч. 876 арк. 134—134 зв.). Порівн. Єрусалимські патерики за рукописами Погод. ч. 877 — XVI в. арк. 62 звор.—63; Тиханова ч. 147—XVII в. арк. 39 звор.).

Оповідання зведеного патерика про якогось старця, що був за свідка, як розлучалися з тілом душі грішника й праведника (84) — також виявляє одність перекладу з тою самою легендою слов'янського Єрусалимського патерика.

Братъ нѣкии въпроси старца: имѣ ли є сїсаа, или дѣло: ѡвѣща старець: видѣхъ азъ брата дѣла творѣща и молѣща Бгѡу, бѣ бо пришѣ ѿмоу помысль ѡко хотѣ бы видѣти дѣла грішнаго и правѣнаго, разлоучѣмы ѿ тѣлѣсѣ. Бѣ же не хотѣ ѡскорбити брата ѿ желаніа єго, единою сѣдаѣщу ѿмоу и ѡ семъ молѣщюу, вѣниде къ нему вѣлкѣ и оустѣ своїми ємѣ за ризѣ єго, и влѣчааше єго вѣнь...

(За виданням Арх. Комісії арк. 759 зв.).

Братъ въпроси старца глѣ. имѣ ли є спѣи ѡче или дѣло глѣ ѿмоу старець. вѣмъ азъ брата молѣвшасѣ нѣкогда и привѣниде ѿмоу помысль. ѡко хотѣлѣ бы видѣти дѣла грішника, възривѣмѣи ѿ тѣла. не хотѣше бѣ ѡскръбити старца въ желаніяхъ сѣдаѣщюу ѿмоу въ клѣти. вѣниде вѣлкѣ къ нему. и ємъ за ѡдежѣ єго оустѣ и поведе єго вѣнь...

(За рукописом Погод. ч. 876 арк. 197—197 зв.). Пор. Погод. ч. 877 арк. 161—162; рукопис Київсько-Печерської Лаври ч. 272 арк. 201 звор.).

Повість 50 (про воеводу, що вкинувся в блуд з жінкою вояка свого).

Въ лѣта Никѣты патрикѣа въ кафаргенѣ африкѣистѣ бѣ нѣчто сицево. Въвода нѣкѣи въ претори въ мнозѣхъ грѣхѣхъ оудѣнѣи нѣхъ прѣбываѣ, смѣртѣносноу врѣмени нѣкоемѣ наставшѣ съ въ оумилѣніе прѣиде...

(За вид. Арх. Комісії арк. 744 звор.).

Въ лѣта іракліа црѣ. і никиты патрікіа въ картагені африкѣистѣмѣ бѣ нѣчто сицево. воінъ нѣкѣи (арк. 203) і бѣше въ преторы. въ мнози^х грѣсѣхъ прѣбываѣ. съ смѣрти велицѣ постигши картаген. въ оумилѣніе прѣиде...

(За ркп. Погод. ч. 876 арк. 202 зв.—204 зв.). Пор. Погод. ч. 877 арк. 170 звор.—173 звор. Печерської Лаври ч. 272 арк. 208.

Повість про біса Зерефера, що покався (113).

Прѣче^ж къ семѣ слыши. Нѣкѣи ѿ сѣхъ ѿцѣ великѣ і прозорлѣвъ прѣвѣсше бѣ совокаѣ инокшѣніа...

(За вид. Арх. Комісії арк. 783).

Нѣкто ѿ сѣ старецъ великѣ і прозорлѣвъ прѣшѣ бѣсовскаѣ инокшѣніа...

(За Погод. ч. 876 арк. 200 звор.—202 звор.). Пор. Погод. ч. 877 арк. 166 звор.—170 звор.; Печ. Лаври ч. 272 арк. 205 звор.

Повість 151.

Братъ вопросы старца глѣ, ѡче, како нѣцѣи зрѣтѣ ѡкровѣніа и видѣніа аггелѣскаѣ. і рѣ старецъ бѣженѣ ість чадѣ иже зрѣтѣ грѣхы своѣ всѣгда...

(За рукописом Погод. ч. 875 арк. 194).

Братъ въпроси старца глѣ. како нѣцѣи видѣтѣ ѡкрѣвѣніа і зрѣніа аггелѣска. і рѣ старецъ. бѣженѣ і, чадѣ, зрѣтѣ грѣхы свои^х всѣгда...

(За Погод. ч. 876 арк. 168 звор.). Пор. Погод. ч. 877 арк. 117—117 звор.

Повість 78.

Глѣше нѣкѣи ѿ ѿцѣ, а^ко бѣ рѣ нѣкѣи магистріанѣ въ константинѣ градѣ і єдиноу посланѣ бѣ ѿ црѣ на нѣкѣи ѡвѣтѣ, идоуцѣ імѣ поутѣ збрѣте на поутѣ нѣкого мѣтвеца нага лежаща і оумилосердивсѣ рѣ къ зтрокѣ своѣму...

(За вид. Арх. Комісії арк. 761 звор.).

Глѣше нѣкто ѿ ѿцѣ, а^ко бѣше нѣкто магистріанѣ посланѣ на работѣ црѣкѣа і градѣицоу імоу ѡбрѣте чѣка мѣтва нага лежѣш на пѣти, оумилосердивсѣ рѣ, іроку своѣмоу...

(За Погод. ч. 876 арк. 176—176 звор.). Пор. Погод. ч. 877 арк. 127 звор.—арк. 129, Печерської Лаври ч. 272 арк. 177 звор. Грецький текст див. у виданні F. Nau (ib. p. 66—68) Початок: Διηγήσατο τις ὅτι μαγιστριανὸς τις πράκτωρ υἱότερος καλὸς πάνω τῷ εἶδει ὁπηρετεῖ βασιλικαῖς ἀποκριθεῖσι...

За цим оповіданням і в зведеному і в Єрусалимському патериках іде друге — „о ином магистриане“ (79). Порів. арк. 762 за виданням Археографічної Комісії та арк. 176 звор.—177 звор, Погод. ч. 876, арк. 129—130 звор. Погод. ч. 887, Печерської Лаври ч. 272 арк. 178 звор. Грецький текст див. ibid. p. 172—173.

Од слов'янського Єрусалимського патерика йдуть, здається, й оці повісті зведеного: 35 (про заздрісного старця); порівн. початок зведеного

патерика — Повѣда нам нѣкїи ѿ ѿцѣ, ꙗко бы, рѣ, нѣкїи зпешельникъ зѣлѣ рас'сѣдливъ... (за вид. Арх. Комісії арк. 736 звор.) — в Єрусалимському (за рукописом Погод. ч. 876, арк. 161—161 звор.; Погод. ч. 877, арк. 105 звор.—106 звор.) — Бѣше нѣкто ѿпешельникъ зѣло расжидивъ... Повість 156. Порів. тексти зведеного патерика (Погод. ч. 875, арк. 196) і Єрусалимського (Погод. ч. 876, арк. 178; Погод. ч. 877, арк. 116). Повість 80. Порів. текст зведеного патерика — Початок: Повѣда намъ нѣкїи ѿ ѿцѣ ꙗко бы рѣ въ нѣмъ моужь нѣкїи, богаты зѣло... (за вид. Арх. Комісії, арк. 2701) з текстом Єрусалимського — Початок: Мѣжъ нѣкто бѣше въ зѣмлі богаты... (за рукописом Київсько-Печерської Лаври ч. 272, арк. 184 звор.).

Зазначені факти текстуальної залежності зведеного патерика від слов'янських джерел, гадаю, дають уже право рішуче виставити, як найправдоподібнішу, таку теорію, як повстав у слов'янських літературах зведений патерик: зведений патерик, видимо, не припускає безпосередньо грецького тексту (у цьому почасти переконався я переглянувши приступні мені описи грецьких рукописів) — він не є переклад з грецького, а компіляція, яку зробив слов'янин (у Болгарії XIII—XIV в.) на підставі знов-таки слов'янських джерел. Частина цих джерел нам уже відома — це слов'янські: Синайський патерик (старо-слов. переклад), Скитський (= *Ἀυδρῶν ἀγίων βίβλος*), Абетковий та Єрусалимський патерики.

Мало не 75 відсотків усього обсягу зведеного патерика аналізу його джерел, що я перевів, з'ясовує, як наслідок витягів з слов'янських з грецького перекладів, що вже існували, — як слов'янську компіляцію. З Прологу редактор-автор зведеного патерика, видимо, не користувався. Вище, аналізуючи взаємини зведеного й скитського патериків, я вже пробував низкою прикладів зілюструвати цю гіпотезу. У прологах найдавніших і тої доби, коли повстав зведений патерик (XIII—XIV вв.), крім уже зазначених, читаємо ще низку повістей і оповідань сюжетом ідентичних з тими самими зведеного патерика, але стилістична їх конструкція в Пролозі так відрізняється від текстів зведеного патерика, що за якусь текстуальну залежність зведеного патерика від Прологу годі й казати. Перелічу ці повісті:

Повість про Євлогія й прокаженого (сюжет іде від *Λαυταίων* у Паладія) (2) уже з XII віку читається в Пролозі під 12 вересня (див. Новг.-Соф. ч. 1324, арк. 172 зверху — 174 знизу) Початок (за Соф. ч. 1324): Слoхастикъ (схоластик) нѣкый ѿменемъ ѿвлогий сый бѣше любовикъ подвижень. ѿ ѿвръжесѣ мълвы. ѿ все житїє свое распыавъ. ѿставивъ собѣ хоудо имѣнище... (Пор. текст Прологів: Погод. ч. 59—XIV в., арк. 18—19 зв.; Спасо-Прилуцького м-ря — XIV в., арк. 16—17; Погод. ч. 636—1542 р., арк. 11—14; Погод. ч. 601 — XV віку — арк. 32 звор.—35; друк. 1642, арк. 50 звор.—53). Пор. текст зведеного патерика (повість 2) — Поведа ми Кроение прозвистер нитрийский, яко и некогда унынию нападшу ми... (за вид. Арх. Комісії, арк. 698 звор.).

Повість про трьох жінок, знайдених у безодні (129) — (епізод з життя Павла Монемавсійського) так само з XII ві у читалася вже в Пролозі під 10 вересня (Див. Новг.-Соф. ч. 1324, арк. 170^a—172^a). Початок: Паоульъ снъ Леѡниѡвъ. сказа ѡ стѣхъ сихъ. посланъ быхъ рѣ на вѣстокъ ѡмать оурокъ цѣвъ. ѡ вышѣ въ нѣкий манастирь ѡмать оурокъ. ѡиде ѡгоуменъ съ чернѣи въ срѣтениѣ ми... (Пор. Погод. ч. 59, арк. 15—16 звор.; Спасо-Прилуцького м-ря, арк. 13—14 зв.). Пор. текст зведеного патерика: Поведа нам некий от отец, глаголя, при Константине цесаре, рече, сыне Львоѡе послан бысть некий от вельмож... (за вид. Арх. Ком., арк. 795 звор.).

Повість про брата, що змагався з блудним бісом (13) — див. Прологи Новг.-Соф. ч. 1324 — XII—XIII в., арк. 176 b—c; Погод. ч. 59, арк. 23; Ф. п. I. 48 — арк. 3—3 звор.; Спасо-Прилуцького м-ря арк. 20—20 звор. — під 15 вересня. Початок: Брат един живый в пустыни и мучим бе от беса блудного на похотение женское... Пор. текст зведеного патерика за вид. Арх. Ком. арк. 709.

Повість про смиренного старця (135) — в пролозі під 24 вересня — див. Новг.-Соф. ч. 1324, арк. 181 c—d; Погод. ч. 59, арк. 34—35; Спасо-Прилуцького м-ря арк. 31—41 звор.; Ф. п. I. 48, арк. 15—16 звор. Початок: Поведаше Иоанн Лествичник, бе некто игумен свят, общему житию отец, всякою добродетелью украшен... Пор. вид. Арх. Комісії арк. 802.

Повість за презвитера, що вкинувся в блуд (131) — у Пролозі під 25 вересня. Див. Новг.-Соф. ч. 1324, арк. 183b—185a; Погод. ч. 59, арк. 35 зв.—36 звор.; Ф. п. I. 48, арк. 16—17; Спасо-Прилуцького м-ря арк. 32—33. Початок: Пресвитер некий бе в Константине граде... Пор. зведений патерик за вид. Арх. Ком., арк. 797 звор.

Текст цієї повісти в читанні зведеного патерика й Прологу, очевидно, йде від спільного слов'янського джерела, нам поки що невідомого.

Оповідання про милосердного мужа, що гостинно вітав подорожніх (145) — в Пролозі під 8 жовтня — див. Погод. ч. 59, арк. 57 звор.—58 звор.; Спасо-Прилуцьк. м-ря, арк. 50—51; Ф. п. I. 48, арк. 36—37; у Новг.-Софійському ч. 1324 — XII—XIII в. цього оповідання немає. Початок: Бысть мужъ боголюбив в аскалони, имей обѣчай странные приимати... Пор. текст зведеного патерика за рукописом Погод. ч. 875, арк. 186—186 звор.

Повість про жінку, що прийшла сповідатися (26) — у Пролозі під 18 жовтня. Див. Погод. ч. 50, арк. 76—77 звор.; Ф. п. I. 48, арк. 49 звор.—50 звор.; у Соф. ч. 1324 — немає. Початок: Честный неофит добродетельный мних и божий иерей, иже и постническое проходя житие... Пор. за Арх. Ком., арк. 728.

Повість про лукавого чарівника, що хотів спокусити юнака (73) — в Пролозі читається під 2 грудня — див. Нов.-Соф. ч. 1324, арк. 245b—246b; Погод. ч. 59, арк. 161 звор.—162 звор.; Ф. п. I. 48, арк. 126—126 звор.; Спасо-Прилуцького м-ря, арк. 143—144. Початок: В Константине граде бысть некий человек, чародей лукав, глаголемый Месит, той Месит прият отрока... Порівн. за вид. Арх. Ком., арк. 758 звор.

Повість про жінку, знайдену на острові з сином її (134) — в Пролозі під 30 травня. Див. Новг.-Соф. ч. 1348, арк. 201—203 звор.; Кирило-Білозерської збірки ч. 10—1249, арк. 268 звор. Початок: Блаженный отец наш Марко черноризец поведаше, яко идущу ми от старого рима... Пор. за вид. Арх. Комісії, арк. 860.

Повість про шевця при церкві Божої Матері в Халкопратії (134) — в Пролозі під 29 травня — див. Погод. ч. 627, арк. 128 звор.—130; Новг.-Соф. ч. 1348, арк. 197; Кирило-Білоз. ч. 10—1249, арк. 242. Початок: Царев пиसेц некто поведаше... Пор. за вид. Арх. Комісії, арк. 801.

Серед витягів із старо-слов'янського Синайського патерика в складі Пролога читаються такі повісті й перекази, відомі й зведеному патерикові: — повісті зведеного патерика, що йдуть від Лугу Духовного І. Мосха, їхній автор-редактор запозичив безпосередньо з Синайського патерика, що ми вже були зазначили вище, і не мають жадного стосунку до надто індивідуального їх читання проти тексту Синайського патерика в Пролозі — це видко вже з початкових рядків того чи іншого оповідання (про текст Синайського патерика в Пролозі див. уваги І. Смирнова, *op. cit.*, стор. 259—272).

Під 6 вересня повість про Давида розбійника (в зведеному патерику повість 41, за вид. Арх. комісії арк. 740 звор.). Див. Прологи: Новг.-Соф. ч. 1324 арк. 165b—166c; Погод. ч. 59 арк. 10—11; Новг.-Соф. ч. 1325 арк. 2a—4a; Спасо-Прилуцьк. арк. 9—9 звор. Початок: Сей святой и преп. отец наш Давид бяше прежде разбойник, в пустыни живяше...

Під 1 жовтня — оповідання про попа Киріяка (в зведеному — повість 45; за вид. Арх. комісії арк. 744) див. Новг.-Соф. ч. 1324 арк. 190c—191a; F. n. 1. 48 арк. 25 звор.—26; Погод. ч. 59 арк. 45—45 звор.; Початок: Кирияк поп лавры Каламонь иже на святом Иордане...

Під 26 жовтня оповідання про неблазнену жінку (повість 86 за вид. Арх. комісії арк. 766) Див. Погод. ч. 59 арк. 91 звор.—92 звор.; F. n. 1. 48 арк. 64—65; Спасо-Прилуцьк. арк. 72 звор.—73 звор. Початок: В граде Тире бе некто десятичник, именем Мусх...

Під 6 лютого оповідання про смиренного єпископа (повість 101, за вид. Арх. ком. арк. 775) Див. Новг.-Соф. ч. 1324 арк. 297a—d; Погод. ч. 59 арк. 287i звор.; F. n. 1. 48 арк. 219 звор.—220; Спасо-Прилуцьк. арк. 259 звор.—260. Початок: Поведаше некто отец о сем Павле епископе...

Під 11 лютого — повість про ченця, що пограбував мертву дівчину (повість 91; за вид. Арх. ком. арк. 771). Див. Новг.-Соф. ч. 1324 арк. 301a—303c; Погод. ч. 59 арк. 295—296 звор.; F. n. 1. 48 арк. 228—228 звор.; Спасо-Прилуцького Ман. арк. 269—270. Початок: Поведеше Иоани, игумен монастыря Гиганта...

Під 17 березня — повість про отця Георгія, що їздив на чорті до Єрусалиму (повість 39, за вид. Арх. Ком. арк. 738 звор.). Див. Спасо-Прилуцького Ман., арк. 19b—19d; Погод. ч. 627, арк. 22 звор.—23 звор.; Новг.-Соф. ч. 1348, арк. 40—40 звор.; Погод. ч. 624, арк. 41—45; Новг.-Соф. ч. 1347, арк. 26 звор.—27 звор.

Під 8 квітня — повість про дівчину, що її охрестили янголи (пов. 137, за вид. Арх. ком. арк. 803). Див. Спасо-Прилуцьк., арк. 55d—56c; Пог. ч. 624, арк. 106—107 звор.; Новг.-Соф. ч. 1348, арк. 92 звор.—94 звор.; Пог. ч. 627, арк. 56 звор.—57 звор.

Під 11 квітня — повість про Синесія єпископа (повість 64, за вид. Арх. ком., арк. 749 звор.). Див. Пог. ч. 627, арк. 61 звор.—62 звор.; Новг.-Соф. ч. 1347, арк. 69—70 звор.; Новг.-Соф. ч. 1348, арк. 98 звор.—100. Початок: При Феофиле папе александрьском бысть в Киринии епископ...

У середині XVII-го віку зведений патерик став за одне з джерел новішої, перводрукованої редакції російського Прологу. Деякими статтями з нього редактор перводрукованого Прологу (перше видання так зване йосипівське 1642—3 р.) поповнив склад давніх рукописних Прологів — факт доволі цікавий для літературної історії зведеного патерика. У перводрукованому Пролозі й деяких його списках другої половини XVII віку читаються такі статті зведеного патерика (текст патерика редактор видання залишив без змін):

Житіє Андроника й Атанасії, дружини його (повість 3-тя зведеного патерика) дісталася до Прологу під 9 жовтня. Див. вид. Прологу 1642 р., арк. 173 звор.—178. Під 23 березня — уривок з статті 9-ої. Початок: Веси ли, рече, колико днии пред враты монастырскими сотворил еси... кінець: ...неподвижим ко всякой воли своей и похотению плотскому — арк. 120 звор.—121 звор.

Під 7 квітня — уривок із Євлогієвих привиддів (24). Початок: Поведаху нам ученици отца Евлогия... кінець: ...бесов борими будете... — арк. 206—206 звор.

Під 7 червня — повість про отця Данила скитського (108) — арк. 491—492 звор.

Під 14 червня — повість про неблазнену жінку (18) — арк. 520—522.

Під 13 червня в перводрукованому Пролозі читаються об'єднані в одну дві повісті (15 й 16) зведеного патерика — арк. 516 звор.

Під 19 червня — повість про презвитера, позбавленого сану (130) — арк. 538 звор.—539 звор.

Під 20 червня — повість про старця, що вчинив перелюб з родичкою своєю, мирянкою (11) — арк. 542—542 звор.

Під 27 червня — оповідання про грішного ченця (23) — арк. 560 звор.—562 звор.

Під 14 серпня — повість про двох купців (86) — арк. 791 звор.—793.

Між иншим, коли мої спостереження не помилкові, і редактор-автор зведеного патерика справді не користувався з текстів Прологу, то цей факт міг-би стати за новий довід на користь мого твердження про південно-слов'янське (болгарське) походження зведеного патерика. Південно-слов'янські Прологи-синаксарі, як відомо, взагалі не знають патерикових і навчальних статтів — у них читаються виключно самі житійні пам'я-

ятки по святих. Повісті й оповідання — специфічна властивість Прологів українських та російських¹⁾.

Про компілятивність зведеного патерика, здається, свідчить і його архетипна назва, яку я вище відновив — *Списания от житий и от повестей и от поучений святых и богоносных отец наших*.

Те, що зведений патерик — компіляція, утворена на слов'янському ґрунті й на підставі слов'янських таки джерел, надає йому, певна річ, подвійної цікавості й повинно забезпечити йому особливу увагу істориків південно-слов'янських, української й російської літератур.

Зведений патерик — одно з величезних літературних підприємств стародавнього слов'янства в його шуканнях популярної й цікавої книги до читання.

VI.

Той факт, що в тому самому XIV віці (вік, коли, як гадаємо, в слов'янських літературах з'явився зведений патерик) і, безперечно, наприкінці його²⁾ — зведений патерик устиг уже пережити складну літературну історію, розколотися на низку редакцій, що своєю чергою мали свою власну історію (отож редакція як наприкінці XIV віку вже існувала — див. рукопис Соловецького м-ря ч. 485), звичайно, є один з найпевніших доводів його надзвичайної популярності.

Діставшись до нас у добу південно-слов'янського впливу, він, очевидно, зараз-таки здобув симпатії наших стародавніх читачів, що цікавилися духовно-аскетичним письменством (здебільшого, певна річ, духівництва). А втім, велика сила повістей напівсвітського змісту в зведеному патерику — між иншим, його характерна відміна від инших патериків, зокрібно, від Скитського, Абеткового з Єрусалимським, які, протилежно до зведеного, часто перевантажені сухими й безбарвними приповідками аскетично-повчального змісту — натурально, цікавими для певного читача — могла здобути йому симпатії й серед инших кіл читачів³⁾. Його літературна несамотійність зробила його популярним. „Ізборник“ з багатьох патериків та инших творів, він давав читачеві як-найкраще з того, що переписувалося за тих часів у царині духовного розповідного письменства. За браком світської повісті, оповідання й легенди зведеного патерика, видимо, спромоглися замінити її й дати достатнє задоволення читачам, прихильникам цікавого читання.

За велику популярність зведеного патерика може свідчити й величезна, проти инших слов'янських перекладних патериків, кількість списків,

¹⁾ Пор. М. Н. Сперанский, „К истории взаимоотношений русской и юго-слав. литератур“. Известия 2 отд. Р. Ак. Н. за 1921 г. т. XXVI. П. 1923, с. 176. Пор. вид. болгарського Пролога Погодінської збірки ч. 58—1337 р. в О. Л. Д. П. СХХХV. 1917.

²⁾ Сліди зведеного патерика виявляє також цікавий сербський збірник XIV віку, на пергамені, Білградської Народньої бібліотеки ч. 446 (71). Див. арк. 2 звор. 4, 5, 55, 86, 98 та инші (Стојановић. Каталог. IV. 1903, стор. 223—225).

³⁾ Зведеного патерика духовні особи читали вголос мир'янам (див. арк. 179 рукопису Соловецької ризниці ч. 485).

котрі до нас доходили. Число лиш тих списків, що я особисто дослідив, сягає 60. Тимчасом кількість усіх списків Синайського патерика, що його вважають за один з найпопулярніших патериків, як пильно підрахував його дослідник І. М. Смирнов¹⁾, ледві становить 30 списків (до того до цих 30 списків входять: списки з київського видання Лимонаря р. 1628 мітрополіта Йова Борецького й Лимоніса (витяг з Синайського патерика). В. С. Преображенський нарахував тільки 20 списків Скитського патерика²⁾).

Усе це примушує мене цілком певно визнати зведений патерик за найпопулярніший з усіх слов'янських (перекладних) патериків.

Наука несправедливо занехала цю визначну пам'ятку слов'янської літературної старовини.

Підсумовуючи свої спостереження над літературною долею зведеного патерика, я не крию від себе усіх дефектів моєї праці — вони видимі й, мабуть, неминучі для того, хто вивчає зовсім не досліджений ще, сировий матеріал. Фрагментарність і, можливо, недостатність потрібного ілюстративного матеріалу пояснюються, що правда, дуже обмеженими розмірами моєї статті.

Вважатиму, що моє завдання виконано, коли майбутні дослідники зведеного патерика та його історії подивляться на мою спробу, як на чорнові нариси, на підставі яких вони візьмуться за свої докладніші розвідки і тим полегшать собі підготовчу працю.

Мої студії над зведеним патериком привели мене до таких висновків:

1. Зведений (візантійський) патерик, що на нього вказав професор М. Петров, — не міт. Він нам відомий з численних рукописів, починаючи з кінця XIV віку й кінчаючи XVIII віком, болгарського, сербського, російського та українського ізводів.

2. Зведений патерик дійшов до нас у 20 з чимось відмінах (редакціях) свого складу. З них тільки троє безпосередньо зводяться до його архетипу (редакції α , β , γ). Усі інші так чи инакше зводяться до редакції γ .

3. Рукопис зведеного патерика українського ізводу з бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря ч. 486 зводиться до редакції $\gamma r \rightarrow \gamma k \rightarrow \gamma b \rightarrow \gamma$.

¹⁾ І. Смирновъ, *op. cit.*, стор. 147—157.

²⁾ В. Преображенскій, *op. cit.*, стор. 173—175. Проте В. Преображенський не дуже пильно зазначив списки „скитського“ патерика, що до нас збереглися. Користуюся з нагоди, щоб трохи його покажчика поповнити. В. Преображенському, очевидно, лишилися невідомими рукописи: Р. П. Б. збірки Кирило-Вілозерського м-ря ч. 5—1244 — XVI в., збірки Тіханова ч. 552 — XVI в. збірки Погодіна ч. 885, Моск. Рум. Музею, збірки Н. С. Тихоновова ч. 334 — XVI в. (арк. 118 звор. — 239 звор.), Істор. Музею, Синод. збірки ч. 216 — XVI в. (арк. 666—782), Синод. збірки ч. 265 — XV в., збірки Воскресенського Новоєрусалимського м-ря ч. 121 — XVI віку.

4. Редакції зведеного патерика здебільшого — наслідок умисної, тоб-то свідомої редакційної переробки. Слідами такої переробки часто позначено навіть ті списки, що зводяться до однієї редакції.

5. Архетипний склад зведеного патерика реставрувати можна.

6. Повстав зведений патерик у Болгарії в XIV віці.

7. Назви „Лавсаїк“ та „Скитський патерик“ у старовину були терміни родові, а не видові.

8. Зведений патерик — компіляція, що її скомпонував слов'янин на підставі слов'янських таки джерел, зокрема, слов'янських патериків: Синайського, Скитського (Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος), Абеткового та Брусалимського.

9. Зведений патерик став за основне джерело цілої низки збірників, зокрема, з нього скориставсь редактор російського перводрукованого Прологу 1642—3 рр.

10. Зведений патерик з усіх перекладних патериків був найпопулярніший серед стародавніх читачів.

Ігор Єремін.

Склад архетипу „Зведеного патерика“.

(Спроба реставрації).

*Списання от поучений и от житий и от повестей преподобных
и богоносных отец наших.*

1. Повести отца Даниила о Евлогии каменосечьци. Початок: Поведа нам некий отец, глаголя, шедшу, рече, некогда отцу Даниилу презвитеру скитскому в Фиванду... (Vie (et récits) de l'abbé Daniel le Scétiote, publié par Léon Clugnet, Paris. 1901, p. 30—37) — (повість про те, як Євлогій, знайшовши скарб, зробився багатим вельможею і перестав допомагати жебракам; Богородиця ратує Євлогія, і він вертає до свого колишнього життя).

2. О авве Антонии и о прокаженном. Початок: Поведа ми Кроние презвитер Нитрийский (G. Butler, The Lausiace History of Palladius. II. 1904, p. 63—69) — (Якийсь Євлогій, роздавши всеньке своє майно жебракам, заходився доглядати прокаженого, але той замість дякувати відплачує йому ворожнечею. Покривдженого Євлогія заспокоює св. Антоній).

3. Того же о. Даниила о Андронике и о жене его. Початок: Поведаше нам о. Даниил, бысть, рече, некий муж именем Андроник в великой Антиохии, художеством златопродавец... (L. Clugnet, ib., p. 47—52) — (Андроникові та його жінці Атанасії вмирають діти — вони обоє йдуть у ченці. Їхнє життя).

4. Того же о. Даниила о евнусе, иже в ските. Початок: Евнух некий пребываше в внутренней пустыне Скита... (L. Clugnet, ib., p. 2—4) — (життя й смерть жінки, що спасалася в пустелі в образі євнуха, аби не стати за імператорову любовницю).

5. Початок: Отец Памво посла ученика своего в град Александрию продати рукоделие его... (Пророцтва отца Памви про час антихристового приходу).

6. О послушании. Початок: Поведа нам некий от отец, глаголя: бысть, рече, некий отец нарицаемый Патермуфие... (Migne, s. l. t. LXXIII. Vitae Patrum, l. IV, c. XXVIII) — (Подвиг послуху: о. Патермуфій з игуменового наказу ладен утопити свого сина).

7. Початок: Другого же видехом брата, отрекшагося мира... (Migne, s. g. t. XXVIII, p. 860) — (Подвиг послуху: один брат, що був вельможею, іде з наказу старця на базар торгувати кошиками).

8. Початок: И иного же некоего от отец видехом, отца Пануфия... (Migne, ib., c. 861) — (З покори о. Пануфій прагне кинути людське товариство, але це йому не щастить).

9. Початок: Сему же св. мужу сожителствовах аз лета доволна в Египте... (Migne, s. l. t. LXXIII, l. IV, t. XXXI) — (Напутіння ново-постриженому ченцеві).

10. Початок: И другой отец поведа нам, сие глаголя: яко, шедшу ми, рече, в общее житие посещения ради отец... (Повість про ошадливого старця).

11. Початок: Старець некий живяше в дальней пустыни, имеяше сродницу в мире... (Migne, s. l. t. LXXIII, c. 879) — (Про старця, що вчинив перелюб з родичкою своєю).

12. Початок: Глаголаше некий от фиваидских старець, яко аз бех чадо иерея идольского... (Migne, ib., c. 885) — (Привид якогось старця: сатана допитує бісів про їхню роботу. Найвищу нагороду дістає від нього біс, що спокусив одного пустельника).

13. Початок: Поведа нам некий отец, глаголя, отшельник, рече, некий бе благоговеин зело... (ibid., стор. 886) — (Один старець вкидається в блуд, але кається. На ознаку, що Бог його простив, вогонь з неба запалює його світильника).

14. Початок: Брат некий поведа нам, сие глаголя, случимися, рече, стужаему быти часто от блудного беса... (G. Butler, The Lausiac History of Palladius. II. 1904, p. 74—77) — (Змагання одного старця з блудними помислами).

15. Початок: Поведа нам некий от отец, яко, глаголаше, рече, отец Федор, яко бысть некий затворник в горе Елеонстей... (Migne, s. g. t. LXXXVII, c. 2900, „Луг Духовный“ І. Мосха, переклад М. Хітрова, стор. 59—61) — (Диявіл мучить блудними помислами одного пустельника, але погоджується залишити його, нехай-би тільки той покинув вклонятися образів Богородиці — пустельник на те не пристає).

16. Початок: Брат некий послан бысть на службу от отца своего... (Жінка навела на розум старця, що підступив до неї з нечистими думками).

17. Початок: В Антиохии Великой патриарх Анастасие поведа нам нечто сиево... (із Лугу Духовного, ib., col. 2889 — стор. 51—52) — (Про ченця, що його вратувала дівчина від перелюбу).

18. Початок: Поведа нам некий отец, яко шедшу ми, рече, в Аскалонь... (ibid., cap. 189, c. 229—231) — (Повість про чеснотливу жінку, яка, навіть щоб уратувати свого чоловіка, не погодилась втратити свою чистоту).

19. Початок: Друго сказание, подобно сему, от инех слышах, и яко полезно, се восхотех писанию предати в пользу слышащым) — (Хитрощі неблазненної дівчини).

20. Початок: Старець некий живяше в пещере некоей в странах Фиваиды... (Migne, s. l. t. LXXIII, с. 903) — (Старець, заснувши, забувся пустити на одпочинок свого учня — той просидів цілу ніч).

21. Початок: Поведа нам некий от отец, глаголя, яко бысть, рече, некий старец велик, начальник сыи некоему общему житию... (Христос в образі подорожнього приходять до монастирської брами й прохає впустити його. Ігумен монастирський, бачучи вбогу одежу мандрівця, не впускає його).

22. Початок: Глаголаху о некоем старци, яко посла ученика своего в Египет... — (Про покору старців).

23. Початок: Видехом же и отца Палладия добродетельного и просвещенного... — (Повість про грішного ченця).

24. Евлогиево видение. Початок: Поведаху нам ученици отца Евлогия...

25. Початок: Видехом и великого постника Виссариона... — (Повість про старця, що дав сала пісницям) — (див. грецький рукопис М. Синодальної бібліотеки ч. 345, арк. 313—316. А. П. Рудаковъ, „Очерки по истории византийской культуры“, 1917).

? Житие и жизнь преп. отца нашего Марка Афинейского... Поч.: Поведа нам авва Серапион...

? Преподобного отца нашего Стефана фивейского заповеди отрекшихся мира и иже в мире... Поч.: Первое убо и не имаша причащения с женами...

? Того же заповеди, больша первых, к хотящим спастися. Поч.: Прежде всего требуем целомудрия...

? Молитва. Поч.: Владыко, Господи, Иисусе Христе, ты помощник мой буди...

? Слово св. отца Логина. Поч.: Поведа нам авва Пиор, яко сущу ми юну, идодх аз и старец мой к знаменосцу Логину...

? Слово св. отца нашего Илариона о отвержении мира, иноческого ради жития. Поч.: Все, иже мира сего отвергшеся и образ иноческий восприимше... (Н. К. Никольскій, Матеріали для повремен. списка рус. пис. и ихъ соч. СПб. 1906, с. 100—102. Ждановъ, Соч. I, с. 32—33).

26. О жене пришедшей исповедатися. Поч.: Приснопомнимый Евфимие, добродетельный инок...

27. О мужи спирающемся с бесы три часы прежде смерти его. Поч.: Поведа нам некий от отец, глаголя, яко презвитер некий прииде в монастырь...

28. О мнихах плененных в Африкию. Поч.: В странах, глаголемых Калаврия, есть в пустыни монастырь... (Один чернець виховує дитину, її викрадають сарацини — чернець іде розшукувати її. Знаходить і забирає назад. Сарацини дивуються з святости ченця. Морська вода під той час, коли подорожує він назад, чудодійно перетворюється з гіркої в солодку).

29. О исповедавшем своя согрешения к св. старцу. Поч.: Мних некий благоговейн, именем Софроние, пршед от горы Олимба... (Мирянин сповідається, а янгол, стоячи поруч, закреслює гріхи його на таблиці).

30. О исповедавшемся к образу Господа нашего И. Х. Поч.: Муж некий от преславных... (Образ розгрішає і зціляє його).

31. Поч.: Поведа нам авва Иоанн, иже поведа ему некий от отец... (Migne s. g. t. LXXXVII c. 2932; „Луг Духовный“... 1896, стор. 96—98). — (Юнак плачучи оповідає про свій гріх старцеві: у гробниці він роздяг дівчину, щоб ограбувати її, але вона, підвівшись з труни, наказала йому знову одягнути її та спасатися в монастирі).

32. Поч.: Поведа нам отец Феодул... (Migne ib. c. 2961; стор. 125—127). — (О. Феодул оповідає про те, як він зустрів авву Христофора й попросив його розповісти за своє життя й подвиги. Повість Феодула).

33. Поч.: Отца Макария Александрийского ученик поведа нам сице... (Migne s. gr. t. XXXIV c. 385—392. Пор. Ф. Батюшковъ, „Споръ души съ тѣломъ въ памятникахъ средневѣковой литературы“. СПб. 1891, стор. 14—15) — (Янголи розповідають Макарієві про життя на тому світі).

34. Поч.: В едином месте страны Антиохия монастырь есть женский... (Розбійники в образі ченців проходять у монастир, але чудо над розслабленою примушує їх справді постригтися).

35. Поч.: Поведа нам некий от отец, яко бысть, рече, некий отшельник зело рассудлив... (Migne s. l. t. LXXIII, c. 754) — (Повість про заздрісного старця).

36. О отци Герасиме, ему же лев поработа. Поч.: Сказа нам некий от отец, яко от единого поприща вдале святого Иордана лавра есть... (Migne s. g. t. LXXXVІІ, c. 2965. „Луг Духовный“, стор. 129—132) — (о. Герасим зціляє хору лапу левові і той на знак вдячності, усуди ходить за старцем).

37. Поч.: Поведаше нам и се о отци Герасиме, нарицаемом Арселаит... (Як чудодійно наповнено посудину олією).

38. Поч.: Сему св. и великому Георгию придоша ѿ срацин... (Чудо з луком сарацина).

39. Поч.: И другое поведашу о том же отци Георгии, яко единою в святую и великую субботу... (Migne s. g. t. LXXXVІІ, c. 2988. „Луг Духовный“, стор. 151—154 (Чудодійна подорож повітрям до Єрусалиму)).

40. Поч.: Взыде некогда отец Даниил с учеником своим от Скита в горнюю Фиваиду в скит... (Clugnet, ib. p. 22—25) — (О. Данило в одному жіночому монастирі знаходить велику святу в образі п'яниці).

41. Поч.: Поведа нам некий отец. Разбойник, рече, бе в стране, глаголемей Ермополь, именем Давид... (Migne s. g. t. LXXXVІІ, c. 3004. „Луг Духовный“... c. 168—170) — (Оповідання про розбійника, що постригся в монастир).

42. Поч.: Мних некий, именем Аввакум поведа нам... (Одна жінка чинить перелюб з ченцем та вбиває свого чоловіка й діти).

43. Поч.: Поведа нам некий отец, глаголя, бысть, рече, некий старец, пребывая в обители отца Евсторгия... (Migne s. g. t. LXXXVII, с. 1; „Луг Духовный“, с. 3—4) — (Якийсь Іван зрікається високого сану, знаходить печеру, що, як каже янгол (привиддя), більша від самої гори Синайської (в ній жив Христос). Старець зостається в ній жити).

44. Поч.: Прииде некогда некий инок римлянин велик быв в полате цесареве... (Migne s. l. t. LXXIII, с. 955) — (Якийсь вельможа з доброї волі спасається в пустелі, про що й розповідає якомусь старцеві).

45. Поч.: Поведа нам о. Кириак, игумен лавры глаголемой Каламонь... (Migne s. g. t. LXXXVII, с. 2900; „Луг Духовный“, стор. 61—62) — (Видіння: Богородиця не хоче ввійти до келії святого, бо в нього лежить книга з написом єретика Несторія).

46. Поч.: Сему св. и великому Кириаку и еще сущу в лавре св. Герасима... (Migne, ib., с. 2872; с. 32—33) — (Один несторіянець, побачивши в видінні, які муки чекають на єретиків, повертається в лоно св. соборної й апостольської церкви).

47. Поч.: Братия некая, испедшая из монастыря... (Абсолютна повдержливість пустельників здивувала монастирську братію).

48. Поч.: Поведаше нам о иже во святых отци нашем Леонтии, папе Римском... (Migne, s. g. t. LXXXVII, с. 3012; „Луг Духовный“... с. 174—175) — (Апостоли Павло й Петро виправляють послання папи).

49. Поч.: Глаголаху паки о нем, яко прежде успения его... (Migne, ibid., с. 3013; стор. 177—178).

50. Поч.: В лета Никиты Патрикия в Карфагене Африкийцем бысть нечто сицево... (F. Combefis, Bibliothecae graecorum patrum auctarium novissimum. I. 324—326) — (Один воєвода чинить перелюб з жінкою свого воєяка, на нього нападає хвороба, і він помирає. Підчас похорону, з його труни чути голосіння й ридання. Він розповідає про свої пекельні муки. Епізод: важення на терезах добрих і лихих учинків).

51. Поч.: Поведа нам отец Палладие, яко в Фиваиде ят бысть некий мних, яко убийство сотворь... (Migne, s. g. t. LXXXVII, с. 2924; „Луг Духовный“... стор. 86—87) — (Про якогось ченця, що бажав побачити страту ченця-убійника).

52. Поч.: И другой брат поведа нам, яко шедшу ми, рече, единою к отцу Павлу... (ib., с. 3029; стор. 193—194) — (Про бл. Павла, що з своїх рук годував лева).

53. Поч.: Поведаше нам и се о отци Сергии... (ib., с. 2988; ст. 150—151) — (От. Сергій благословляє лева).

54. Поч.: Поведа нам и се отец Савватие... (ib., с. 3033; ст. 197—198) — (Холодними ночами отця Саватія зогрівав леопард).

55. Поч.: Тот же брат поведа нам и о Стефане отци... (Дикі свині попеували городину о. Стефана, він наказує леопардові доглядати города).

56. Поч.: Поведа нам отец Христодул, яко пред малыми леты бысть смертоносие в пустыни... (Чудо: тіло святого викидає з могили тіло грішникове).

57. Поч.: Тот же отец Христодул глагола, яко единою творящим нам праздник святых пентикостия... (Гори окселентують словам молитви старців).

58. Поч.: Поведаша нам и се, яко ѿ поприщъ в дале св. горы Синайския место есть глубоко Тирван... — (Учень якогось св. старця після його смерті, бажаючи вшанувати його, поклав його тіло поміж мощами двох святих братів. Два брати в видінні прохають учня старцевого не розлучати їхніх тіл і покласти старця поруч з ними).

59. Поч.: Поведа нам некий от отец, глаголя, яко старец, рече, некий живяше велик в ските... (Migne, s. g. t. LXXXVII, с. 3048; „Луг Духовный“... стор. 210—211).

60. Поч.: Сказа нам и се тот же старец, яко отец некий добродетелен и свят (ibid., с. 3088; с. 246—247) — (Один старець править літургію за допомогою двох янголів).

61. Поч.: И другой отец поведа нам яко в Александрии, рече, бе некий богат зело... — (Щоб зцілитися, один багач роздав жебракам коло 30 літр золота, але зцілившись пожалкував, за що й був покараний).

62. Поч.: Се и другую повесть сказа некий от отец. Бысть, рече, некий брат в общем житии... (Древній Патерикъ, М. 1892, стор. 371) — (Один брат помер грішником, братія молиться за нього. Епізод: розмова Бога з дияволом).

63. Поч.: Поведа нам некий отец, глаголя: бысть, рече, некий презвитер, жительствуя в горе некоей... (Повість про презвитера-грошолюба).

64. Поч.: Поведа нам Иоанн же и Софроние... (з Лугу Духовного. Migne, ib., сар. 193; стор. 238—241) — (Оповідання про єпископа Синесія й філософа Евагрія).

65. Поч.: Поведаша нам и се, яко бе, рече, некий отец велик, именемъ Козьма... (Чудовне видіння отця Кузьми).

66. Поч.: Слышахом и се от некоего отца, глаголавша и поведаяща некимъ мнихом, яко мних, рече, некий в Ските... (Один чернець не послушавсь старця й пішов від нього в Олександрію. Там за небажання вклонитися ідолам князь замучив його. Вірні поклали мученика в домовину, але домовина чудодійно всякий раз після літургії загальної (для тих, що готуються до хрещення) сама виносилася на паперть — і це діялося доти, поки старець простив мученика).

67. Поч.: Поведа нам о. Силуан, глаголя, яко в едином, рече, палестинских монастырей бысть некий мних, именемъ Павел... (Епізоди з життя бл. Павла Повинника: 1) Павло голою рукою мішає смолу в казані, 2) ченці уві сні бачать бл. Павла в раю й беруть із раю на спогад квіти).

68. Поч.: Поведа нам некий от отец, глаголя: бысть, рече, некий отец, жилище имея во внутренней пустыни... (Древній Патерикъ, М. 1892, стор. 408). — (Повість про одного ченця, що мав од Бога дар розмовляти з янголами).

69. Поч.: Поведа нам блаженный Павел простой, яко имех, рече, ученика... (Павло мав учня, що помер, не встигши спокутувати гріхів;

на Павлове прохання Бог показує йому душу учня в пеклі. Павло широко молиться, і Богородиця, нарешті, сповіщає його, що Бог простив учня.

70. Поч.: Бысть, рече, некий мних в Фиваиде... (Повість про ченця, що загордів).

71. Поч.: Поведа нам отец Даниил, яко бысть, рече, некий мних, именовъ Дула... (Clugnet, ib., p. 64). — (Повість про покірливого ченця).

72. Поч.: Старец некий поведа нам о отци Макарии... (Migne, s. l. t. XXXIV, c. 50—53). — (Щоб перекопати одного єретика в помилковості його науки та правдивості своєї, преп. Макарій творить чудо: — воскрешає одного стародавнього мерця).

73. Поч.: Слышахом и се некия поведающа, яко в царстве, рече, Маврикия цесаря бысть некий волхв в Константине граде... (У Царгороді був якийсь ворожбит, що своїми пекельними чарами хотів спокусити одного богобійного юнака. Чарівник веде юнака в місто сатани, але й там юнак залишився вірним Богові, за що йому після й дякує Спасів образ).

74. Поч.: Брат некий вопросы старца: имя ли есть спасая или дело?... (Migne, s. l. t. LXXIII, c. 1011). — (Один брат бачить, як розлучаються з тілами душі праведникова й грішникова).

75. Поч.: Тот же старец поведа нам и се о некоем старци, яко иде, рече, некогда в град продати рукоделие свое... (ib., c. 1012). — (Старець бачить, як якісь чорні верхівні приймають душу багатиря).

76. Поч.: Поведа нам отец Феона о святом Маркеле... (Біс в образі Маркела спокушає дівчат, за що безневинного Маркела жорстоко б'ють. Але, кінець-кінцем, чеснота перемагає).

77. Поч.: Поведа нам некий отец о иноке некоем, молящу Бога да сподобит его быти якоже Иов или якоже Исаак...

78. О магистриане, иже мертва и нага обрете на пути и ризою своею покры его. Поч.: Глаголаше некий от отец, яко бысть, рече, некий магистриан в Константине граде...

79. О ином магистриане. Поч.: Тот же отец поведа нам о ином магистриане... (Магістріан подає сліпому золотого, за що той ратує його на морі).

80. Поч.: Поведа нам некий от отец, яко бысть, рече, в Израили мужь некий богат зело. (Багатій, за св. Письмом, роздає все своє майно, але опісля жалкує. Проте Бог посилає йому нагороду — камінь з одежі Аронової).

81. Поч.: Слышахом же и некоего от отец поведающа сие: бысть, рече, некий мних безмолвствуя в некоей пустыни... (Древній Патерикъ... 1892, стор. 336). — (Одному ченцеві подарували хліб, він вирішив поділити його з іншим пустельником, по дорозі до нього сильно забив ногу, янгол потішає його).

82. Поч.: Близъ лавры св. Савы, отстояние яко ѿ поприщъ, есть другая лавра, иже глаголется Хузива... (Пророцтво про загин Св. Міста).

83. Поч.: Ходящу некогда отцу Макарию во внутренней пустыни и сrete некоего старца бременем тяжким обременена зело... (Бл. Макарій раз якось зустрічає в пустелі сатану, обвішаного посудом. Сатана оповідає про його пекельне діяння).

84. Поч.: Поводаху о том же отци Макарии, яко живяше, рече, во внутренней пустыни... (Migne, s. l. t. LXXIII, с. 981). — (Сюжет подібний до повісти 83).

85. О простом Павле. Поч.: Блаженный отец Павел простой, ученик отца Антония, поведи нам... (ibid., с. 985). — (Епізод з життя Павла Простого, що мав дар прозирати чужі душі. Раз якось Павло виявляє потайний гріх одного ченця).

86. Поч.: Поведи нам некий от отец, глаголя, яко купца, рече, два от единого веси беста... (Коли один купець помер, инший побажав одружитися з його вдовою. Честлива вдова хитрощами одхилив його сватання).

87. Поч.: Слышахом же и иного отца поведаяща; мирянин, рече, некий имеше дщере... (Один мирянин мав дочку біснувату. Молодий чернець своєю смиренністю зціляє її).

88. Поч.: Авва Полихроние поведи нам, глаголя, яко в лавре, глаголеми Пиргия преставися некий брат... (Із Лугу Духовного, ib., сар. 5; стор. 11—12). — (Брат пророкує собі день власної смерті).

89. Беседы душеполезны отца Зосимы. Поч.: Поведи нам ученик отца Зосимы... (Migne, s. gr. t. LXXVIII, с. 1680).

90. Поч.: Поведи нам отец Палладие, глаголя, яко слышах, рече, некоего от отец поведаяща сие... (Із Лугу Духовного, ib., сар. 176; стор. 206—208). — (Хрещення піском у пустелі одного юнака-жида і його зцілення через це).

91. Поч.: Поведи нам отец Иоанн отшельник, яко слышах, рече, поведаяща отца Стефана (ib., сар. 97; стор. 118—120). — (Два брати заприсяглися ніколи не розлучатися. Незабаром один з них, подоланий блудними помислами, тікає в мир, але за молитви брата повертається назад у пустелю).

92. Поч.: Видехом же и иного старца велика и по Бозе жителствующа, родом суща Каппадокия, имя же ему Леонтие... (ib., сар. 112, стор. 137—138).

93. Поч.: Скажи нам отец Евсевие, игумен лавры иже в Раифу... (ib., сар. 119; с. 144). — (Диявол в образі ченця хотів увійти в келію пустельника, той не пустив його).

94. Поч.: Тот же отец и се поведи нам. Юну ми, рече, еще сущу в горе Синайстей... (ib., с. 2985; стор. 146—147). — (Оповідання авви Зосими).

95. Поч.: Поведи нам некий от отец, яко идох, рече, в лавру иже во святых отца нашего Савы к игумену Евстафию... (ib., сар. 186; стор. 224—226). — (Щоб уратувати чоловіка, одна жінка зважується продати своє тіло вельможі. Вельможа, зворушений її героїзмом, дає їй потрібну на викуп чоловіка суму грошей і відпускає невинною. Багато років пізніше жінка ратує вельможу від страти).

96. Поч.: Слышахом же и иного отца о Зиноне цесари поведаяща... (ib., сар. 175; с. 206) — (Милостина розгрішає).

97. Поч.: В церковных повестех слышахом нечто сичево, яко во временах гонения епископ некий отлучи презвитера от святых литургий... (Цей священник згодом став мучеником, але церква не приймає його тлінних зостанків, доки єпископ не зняв з нього відрішення).

98. О презвитере крестившому умершее отроча. Поч.: Лаодикия град есть...

99. Поч.: Глаголаху о некоем брате, яко бывшу собору в день недели... (Древний Патерикъ, 1892, с. 342). — (Один брат мав сумнів, чи доцільне св. причастя — привиддя наводить його на путь істини).

100. Поч.: Прииде некогда некий брат к старцу некоему и глагола ему: како пребываеши, отче?

101. Поч.: Поведа нам некий отец о некоем епископе, яко оставль свое епископство и иде в Феополь и наемника сотвори себе, служа и работая зодчиям... (Migne, s. g. t. LXXXVII, с. 2885; стор. 48—49).

102. Поч.: Старец некий живяше в пещере некоей, имея с собою единого ученика... (Помираючи обіцяв старець своєму учневі бути завжди при ньому підчас його молитви, коли він виконуватиме старцеві заповіді. Раз якось учень порушив старцевого наказа, і одтоді вже не з'являвся до нього старець, коли він молився).

103. Поч.: Слышахом же и иного отца поведаяща. В дни, рече, Аркадия, архиепископа Копрьского бысть некто мужь... (Один муж був великий прихильник старців, але одночасно й великий розпусник. Коли він помер, старці заходилися споритися: у пеклі чи в раю його душа? Чудовне привиддя одному старцеві відкрило: поміж неклімі раєм).

104. Поч.: Некий от отец поведа нам, глаголя, яко сущу ми, рече, в Константине граде, видех своим очима преславно нечто... (Один муж Христофор, посідаючи високий уряд при дворі, таємно провадив аскетичне життя. Раз якось він знайшов померлого пустельника, приготував його до похорону і попрохав поцілунку — мрець підвівсь і поцілував його).

105. Поч.: Бысть некий отшельник имея две ризе, едину праздничную и другую повседневную... (Найкращу свою одежину старець віддає вбогому — Христові).

106. О мужи милостивом. Поч.: В Антиохии велицей бысть муж некий, творя милостыня многи... (Якийсь муж на ім'я Федір роздавав убогим одежу. Один з убогих скільки разів приходив до нього по одежу. Федір засмутивсь. Христос уві сні розважав його, кажучи, що всенюку милостину свою він дає лиш йому — Христові).

107. Поч.: Диакон некий именем Иоанн поведа нам, глаголя, вещь сичеву...

108. О отци Данииле скитстем. Поч.: Сей убо отец Даниил от младенства отречеса мира и живяше в ските... (Clugnet, ib., p. 27) — (О. Данило раз якось забив варвара, але потім глибоко покався).

109. Поч.: Слышахом же и иного отца поведаяща нам се, яко в граде Александрия бысть жена некая благочестива... (Migne, s. g. t. LXXXVII col. 3057; „Луг Духовный“, стор. 221—224) — (Якийсь чоловік і жінка мали 8 золотих. Жінка радить роздати їх убогим (у лихву Богові). Той роздав. Епізод з рибою, в якій вони знаходять коштовний самоцвіт).

110. Поч.: Се и друго, подобно сему сказа нам ин старец, глаголя, яко бысть, рече, юноша некий в Александрии... (ibid., col. 3072; стор. 234—237). — (Один добродішній юнак збіднів. Патріярх хоче йому допомогти, видає йому фальшивого векселя на самого себе).

111. От патерика главизны душеполезны. О мнїсе бывшем в горе Синайстей, потом же шед и бысть еврейн. Поч.: Сказа нам некий от отец мних, рече, некий живяше в горе Синайстей...

112. Поч.: К сему же и другое приложив, рек: Брат некий побежден бысть от беса блудного... (Один брат зівсїди щиро каявся в гріхах своїх, Бог і диявол сперечаються за його душу).

113. Ина повесть чуднейша первыхъ. Поч.: Прочее же к сему слыши. Некий от отец святых, велик и прозорлив... (повість про біса Зерефера, що хотів покаятися).

114. О разбойнице, спасшемся покаянием Поч.: Бысть, рече, разбойник в лета Маврикия благочестивого цесаря в странах фракийских... (З Анастасія Синаїта, Migne, s. g. t. LXXXIX, col. 1112).

115. О отроковици, посещенной от свекра ея, понеже не остави его блудити с нею. Поч.: Отец Даниил взыде с учеником своим в град Александрию... (Clugnet, ib., p. 17).

116. О милостыни. Поч.: Ходящу ми некогда по стогне града...

117. Поч.: Старец некий сидя в пустыни лет 5 в велице посте... (Один старець, потрудившись багато для Бога і не діставши від нього нагороди, засмутився. Бог наказує йому йти в пустелю. У пустелі він зустрічає розбійника, що хоче його забити. Бог ратує старця).

118. Поч.: Поведа нам отец Евстафие, глаголя, яко егда бех в мире, николи же ядох прежде солнечного захождения... (Покаяння о. Євстафія).

119. О велицем Василии. Поч.: Поведа нам некий от отец яко шедшу ми, рече, единою в град Кесарию... (З життя Василя Великого. Combefis, Ss. Patrum Amphilochii, Methodii Patar. et Andreae Cret. opera. P. 1644, p. 155—225).

120. Поч.: Тот же отец поведает нам и се, яко же слышал от богоносных оных отец... (ib., p. 220).

121. О отроковицы, погубленной от матере ея. Поч.: Поведа нам отец Иоанн, яко идох некогда аз и отец Софроние в Александрию к отцу Павлу...

122. Поч.: Отец Исаия поведает нам, яко сидящу ми некогда близь святого отца Макария... (Наука бл. Макарія тим, хто запитував його, як спастися).

123. Того же отца Исаии ученик Петр поведает нам яко сидящу ми некогда с отцем моим Исаиею у отца Макария... (До Макарія приведено

біснувату черницю, що до неї біс увійшов на молитву о. Данила. Так скарав її о. Данило за те, що вона кохалася в оздобах і милася в лазні).

124. Поч.: Мних некий именем Иоанн устремися от Антиохия ити и поклонитися св. местам. (Чернець Іван подорожував до св. місць. Коли йому не вистарчило грошей, Христос дає їх йому).

125. Поч.: Поведа нам отец Палладие, глаголя, яко старец некий мирянин ят бысть, яко убийство сотвори... (Із Лугу Духовного, *ib.*, сар. 72; стор. 87—88).

126. Поч.: Вниде иногда отец Агафон в град продати малы сосуды... (Migne, t. LXV, с. 117). — (Янгол Господній спокушає Агафона).

127. Поч.: Рече авва Пимин: писано есть: яко видесте очи твои, си свидетельствуй... (*ib.*, col. 352). — (Приповідка авви Пимена).

128. Поч.: Возпросиша некий от отец аввы Пимина... (*ib.*, col. 356). — (Приповідка авви Пимена).

129. О трех жен, обретенных в пропасти. Поч.: Поведа нам некий от отец, глаголя, при Константине цесаре, рече, сыне Львову послан бысть некий от вельмож... (Із життя Павла Моневасійського).

130. О презвитери, отлученном от своего епископа. Поч.: Презвитер некий от своего епископа отлучен бысть, еже не творити ему божественные литургии...

131. О ином презвитери, иже в блуд впадшем. Поч.: Поведа нам и се другой отец, яко презвитер некий бе в Константине граде.

132. О двою брату ненавидящих друг друга. Поч.: И се поведаше нам. Беста, рече, два брата по плоти...

133. О жене обретенной в острове с сыном ее. Поч.: Блаженный во святых по истине отец Марко, составивый монастырь близь святого мученика Агафоника...

134. О убогом, иже в храме св. Богородица в Халкопратии. Поч.: Презвитер некий поведа нам, глаголя...

135. Поч.: Поведа нам некий от отец, глаголя, старец, рече, некий, наставник, рече, сыи некоему общему житию... (Старець молит бога одарувати братію таким самим життям на тому світі, яке він подасть йому. Раз якось, лагодячись на свято до сусіднього монастиря, старець послав братію наперед. Христос в образі жебрака ліг на їхньому шляху — братія байдужно проходить повз нього. А старець підвів і поніс його. Жебрак таємно зникає, а старець чує дивний голос).

136. Поч.: Поведа нам авва Иоанн, яко единою шедшим нам, аз и отец Софроние в дом Стефана-философа... (Із Лугу Духовного, *ibid.*, сар. 77; стор. 93—95). — (Повісті трьох старців).

137. Поч.: Поведа нам отец Феона, яко шедшу ми, рече, в Александрию к патриарху Павлу... (*ib.*, сар. 207; стор. 256—258). — (Повість про дівчину-повію, що її охрестили янголи).

138. Поч.: Бысть некий старец имея страноприемство... (Біс спокушає одного старця трьома спокусами: шматочком м'яса, золотом і клятьбою).

139. Поч.: Поведа нам отец Василие, глаголя, яко есущу ми в Феополе... (Із Лугу Духовного, *ibid.*, сар. 41; стор. 53—54). — (До патріярха Григорія приходить якийсь Козма і вмирає. Щоб ушанувати його тіло, Григорій кладе його в одну могилу з єпископом. Оповідання вбогого про те, як Козма в домовині заборонив єпископові наближатися до нього, бо він був еретик).

140. Поч.: Отец Іриней поведа нам, яко егда приидоша варвари в скит... (*ibid.*, сар. 56; стор. 72). — (Коли варвари прийшли до скиту, отець Іриней утік до газької країни, до однієї з лавр. Раз якось попрохав він лавреського ігумена дати йому почитати отечник. Йому трапляється повість про брата, що покинув своїх батьків, які через те й не моляться більше за нього. Іриней кається й повертається назад у скит).

141. Поч.: Другий отец поведа нам о блаженнем Ефреме патриархе... (*ibid.*, сар. 56; стор. 46—48). — (Патріярх Єфрем, почувши про якогось стовпника, що визнавав вресь Северову, вирішив напутити його на путь істини. Чудо з омофором, що не зотлів у вогні).

142. О трех ошельниках. Поч.: Отец Матфія поведа нам, яко есущу ми в горе Синайстей...

143. О иных трех ошельниках. Поч.: Поведа нам отец Мисаил, яко егда сотвориша мя дьякона...

144. Поч.: Сему же подобно поведа нам отец Анастасие, два, рече, некая от отец горы синайския...

145. Поч.: Бысть некий христолюбив схоластик в Аскалоне имеа дар милостыни... (Якийсь брат милостивий раз якось роздав усе, що мав — чудовний старець дав йому грошей і зникає).

146. Поч.: Старец некий поведа нам о отци Маркиане сущим во святемъ Вифлиеме... (Чудо: з однієї зернини — ціла клуня пшениці).

147. Поч.: Другий христолюбец поведа нам, яко идох некогда в общее житие некоего отца свята в Фиваиде... (Ігумен фіваїдського монастиря підчас божественної одправи заборонив собакам зачіпати людей і верблюдам тягати воду).

148. Поч.: В Александрия слышахом поведающа некия, яко в церкви святыхъ Марии... (Один старець продавав плетені кошики по 10 нумій. Його поклали випробувати, запропонували йому одну лиш нумію за кошик. На диво тим, хто пропонував, старець покірно погоджується).

149. Поч.: В Фиваиде гора есть некая, в ней же седяху иноци мнози... (Із Лугу Духовного, *ib.*, сар. 161; стор. 191—192). — (Оповідання Ісака Фівеянина: раз якось він попеував своє рукоділля і ніяк не міг його полагодити. Якийсь дивний юнак сповіщає його, що це його покарав Бог за те, що він запричастивсь, не помирившись із братом своїм).

150. Поч.: Брат некий отрекся мира, вся имения своя расточи и остави себе едину ниву точию...

151. Поч.: Брат вопроси старца, глаголя, отче, како неции зрят откровения и видения аггельская?..

152. Поч.: Подобно сему поведи нас отец Мина, яко сядящу ми некогда в келии малой, прииде ко мне странен брат моля мя и глаголя: веде мя к отцу Макарию... (Брат питає Макарія, як йому спастися, Макарій радить ніколи не обмовляти брата свого).

153. Поч.: Старець некий от великих испед от скита единою и прииде в Александрию продати рукоделие свое... (Із Лугу Духовного, іб., сар. 194; стор. 237—238). — (Старець побачив, як молодий чернець зайшов до корчми, засмутився і почав докоряти ченцеві, той відповів йому, що Бог вимагає від ченця тільки чистого серця).

154. Поч.: Другий отец поведи нас, яко некая Синклитикия прииде поклонитися св. местом... (іб., сар. 120; стор. 255—256). — (Свята прохає єпископа, щоб призначив usługувати їй черницю, яка-б їй була для душевної користи, єпископ спочатку дав їй покірливу, потім сварливу).

155. Поч.: Глаголаше отец Феодор, иже от Киликия, яко сядящу ми в ските... (іб., сар. 183; стор. 217—218). — (Старець Давид найнявся жати ниву. Підчас південної спеки він сів одпочинути. Господар ниви розлютувавшись загадує йому працювати далі. Давид попереджує його, що нива може згоріти. Господар напосідає — старець починає жати. Враз вогонь охоплює ниву, і тільки після старцевої молитви гасне).

156. Поч.: Тот же отец глаголаше, мнози от мних расточиша имения свои...

157. Поч.: Другий отец Николае поведи нас, яко в начале цесарства Маврикия цесаря... (іб., сар. 155; стор. 186—187). — (О. Микола побачив, що сарацини забрали в полон юнака, який гірко плакав. Микола прохав їх пустити його на волю, сарацини не погодилися. Тоді на молитву Миколину сарацини знавісніли й порубали один одного. Юнака було врятовано).

158. Поч.: Аз же и отец Софроние идохом в лавру глаголемую Каламонь... (іб., сар. 157; стор. 187—188). — (З наказу ігумена пес вказує дорогу до монастирів одному мужеві, що роздавав милостину).

159. Поч.: Друго подобно сему поведи нас тья же отца, гора есть, рече, прилежащи вскраи мертвого моря... (іб., сар. 18; стор. 188—189). — (Про осла, що виконував накази старців).

160. Поч.: Единою идохом к отцу stefanu иже от кападокия... (іб., сар. 121; стор. 146—147). — (Оповідання Стефанове: Раз якось підчас Божественної літургії побачив він двох пустельників, зовсім голих, — вони запричастилися та й пішли. Стефан наздогнав їх і прохав узяти його з собою. Старці не погодилися. Стефан побачив, як вони, ніби суходолом, пішли мертвим морем).

161. Поч.: Отец Фаласие поведи нас, яко слыша от сестры своея Дамиани глаголющи... (іб., сар. 198; стор. 154—156). — (Бажання о. Фаласія побачити в раю Івана Золотовутого).

162. Поч.: Отец Анастасий поведи нас, игумен сын монастыря иже в Райфу... (іб., сар. 116; стор. 141—142). — (Один старець кудись запропорив свого золотого і винуватив у крадіжці юнака Анастасія. Анастасій

продав свою одєжу й віддав старцеві золотого, — тимчасом старець розшукав свого золотого, і був дуже засоромлений).

163. Поч.: Братия некая от лавры глаголемая Фара поведаше нам... (ibid., сар. 120; стор. 144—145). — (Мошці пустельників утихомирюють бурю на морі).

164. Поч.: Тыя же лавры отци поведаше нам се о отци Георгии и ученице его... (Ib., сар. 121; стор. 145—146). — (Георгій та його учень гинуть на пустельному острові від спраги).

165. Поч.: Другий отец поведа нам, два отшельника, рече, живяста в горе глаголемей Птеригию... (Ib., сар. 90; стор. 110—111). — (Коли один з пустельників помер, другий прохає брата викопати могилу поруч з небіжчиком, потім лягає в неї і помирає сам).

166. Поч.: Глаголаху паки о том отци Георгии, яко живущу ему в тои же горе, имеаше иного ученика... (Ib. сар. 91; стор. 111—112).

167. Поч.: Другий отец Георгие поведа нам, игумен сый обители отца нашего Феодосия... (Ibid., сар. 92; стор. 113—114). — (Якийсь брат Геласіє полою своєї одєжі мете піч, де горить вогонь, щоб посадити хліби).

168. Поч.: Тот же отец Георгие поведа нам, яко единою шедшим к отшельнику отцу Сисинию... (Ibid., сар. 93; стор. 14). — (Уже мертвий о. Сисиній вітає Георгія).

169. Поч.: Тоя же Лавры отци поведаша нам, яко пред сим летом преставися zde старец именем Анфим... (Ib., сар. 99; стор. 120—121). — (Підчас нападу сарацини з мечем кинулися до Анфіма. На старцеву молитву сарацинів поглинула земля).

170. Поч.: В той же Лавре сущии отцы поведаша нам, яко отшельник некий безмолвствоваше в горе сей и бе велик по Бозе... (Ib., сар. 84; стор. 104—105). — (Про оленя, що знайшов мошці старця).

171. Поч.: Поведаше нам паки, глаголаша, яко обычай бе по вся леты в святый великий четверток... (Ibid., сар. 85; стор. 105—106). — (Про ішеницю, що проросла).

172. Главизны отца Макария и прочих святых. Поч.: Рече авва Макарий, неподобает христианину оклеветати или осуждати...

173. Поч.: Рече паки, мнози убо суть от нас чтущи божественное писание...

174. Поч.: Рече паки, уподобися подвизаяйся в мире сем человеку цесарю в багор одету...

175. Поч.: Рече паки, якоже земледельатель сада лозы многи и егда сажит я, не посаждает неплодны и непотребны...

176. Поч.: Рече паки, якоже злато с землею смешено есть...

177. Поч.: Тот же рече, тело человеке церковь Божия есть...

178. Поч.: Тот же рече, престол Божества ум наш есть...

179. Поч.: Рече паки, яко же жена имяци сына премудра еди-нородна...

180. Поч.: Рече паки, диавол убо есть жезл наказания.

181. Поч.: Рече паки, яко же тело приобщаяся иному телу растле-
вает и блудит...
182. Поч.: Рече паки, яко же солнце сияя и ветер дыша...
183. Поч.: Рече паки, яко же человек зряи орла летяща и приидет
ему желание летати...
184. Поч.: Рече паки, блажен инок прешедши страшная места...
185. Поч.: Рече паки, подобает человеку по вся часы посещати свое
сердце...
186. Поч.: Тот же рече, яко нищъ кто иного богатство исчисляя...
187. Поч.: Тот же рече, егда убо услышиши яко Христос сниде в ад
свободи душа...
188. Поч.: Брат вопроси старца, глаголя, почто забы мя Бог...
189. Поч.: Рече паки, помолиши Бога, яко да просветит очи сердец
наших...
190. Поч.: Рече старец, аще страх Божий в сердци имамы...
191. Поч.: Тот же рече, братие, стяжаши небесную мудрость...
192. Поч.: Рече паки, подражайши три отроки и пещь страстей еже
есть тело наше...
193. Поч.: Рече авва Пимен, яко же источник имея смрад мног...
194. Поч.: Рече авва Макарий, яко же пещера темная жилище гадо-
вом бывает...
195. Поч.: Рече авва Исайя, яко же мертвыи в гробе от червей сне-
дается...
196. Поч.: Тот же, рече, от пятиих страстей умножается брань блуда...
197. Поч.: Тот же, рече, яко же смилакс сплется древу и вкушает
плод его...
198. Поч.: Рече авва Исаак скитский, инок сяди на трапезе...
199. Поч.: Рече старец, яко сяду ми некогда с отцем Иоанном
Коловом...
200. Поч.: Поведа нам авва Петр ученик отца Исайя, яко вопроси же
отца моего Исайя, глаголя, почто, отче, не исходиша в любовь, яко же
и вси отцы...
201. Поч.: Рече авва Исайя, хотяи спастися от празднословия...
202. Поч.: Рече св. Нил, сый век покаяния, он воздаяния...
203. Поч.: Тот же рече, братие, яже ищет Бог от нас, сия и твори...
204. Поч.: Тот же рече, братие, не здешняя ищем славы, ни плоти
промысла...
205. Поч.: Брат прииде к отцу Нилу и глаголеть ему, что сотворю,
авва, яко помышления яко же от источника кипят в сердци моем...
206. Поч.: Брат вопроси старца глаголя, что сотворю, отче, яко не
делаю ничесох в мнишестве семь...
207. Поч.: Брат вопроси старца, глаголя, аще есмь на месте, и при-
идет ми скорбь и не имамъ кому поведати...
208. Поч.: Рече отец Исайя, аще призовеши нища упокоити его..
(стор. 172—208 — приповідки св. отців).

209. Повесть дивна зело о осуждении, яко лют и злейший грех есть; еже осудити или оклеветати коего либо. Поч.: Чудный во отцех авва Иоанн Саватин поведаше нам, глаголя, сядяшу ми, рече, некогда в дальней пустыни...

210. Поч.: Глаголаше некий от старец, яко молимся, братие, богу глаголюще; не введи нас в напасть...

211. Поч.: Брат некий вопроси старца рци, старче, како диавол напасти творит на святых...

212. Афанасия Великого о умирающих юных детех. Поч.: Отрочата верных христиан...

213. Видение старца некоего, како душа праведного исходит. Поч.: Некий от святых именем Иоанн, желание имеше видети како душа праведного исходит... (див. Ф. Батюшковъ, „Споръ души съ тѣломъ въ пам. среднев. лит.“ 1892, с. 17). — (Раз якось о. Івана чудом перенесло у Віфлєем, де він і бачив жебрака, що помирав, слухаючи, як співають янголи).

214. Поч.: Поведаше некий старец, глаголя, яко брат некий хотяше отрещися мира и возбраняше ему мати его...

215. Поч.: Поведаше нам авва Анастасие затворник глаголя, яко сушу ми некогда канонарцу... (Із Лугу Духовного, ів., сар. 50; стор. 67—68). — (Пророкування одного старця про гнів Божий).

216. Поч.: Тот же Анастасие паки поведаше нам о том же старци велицем... (іbid., сар. 40; стор. 67—68). — (Сюжет той самісінський, що й у статті 215).

217. Поч.: И сию повесть поведаше нам некий от отец, глаголя, яко сушу ми некогда в святем храме св. Воскресения Христова в Иерусалиме... (Із Лугу Духовного, ів., сар. 49; стор. 65—66). — (Вівця не пускає палестинського князя до гробу Господнього).

218. Поч.: Поведаша нам некий отец, глаголя, два брата некая по плоти отрещася мира... (Два брати своїми слізми змивають гріхи, записані на хартії).

219. Поч.: И другой брат некий прииде к старцу некоему живуцу в синайстей горе и рече ему: молю тя, отче святыи, научи мя, како подобает молитися Богу о гресех своих...

220. Поч.: Поведаху старци о отци Макарии велицемъ, яко некогда ходящу ему по пустыне, обрете на земли лежащу главу человеку... (Migne, s. l. t. LXXIII, col. 1013). — (О. Макарій знаходить голову геллінського жерця, що розповідає йому про муки в пеклі й прохає Макарія помолитися).

221. Поч.: Вопросиша отца Макария неции, глаголюще, научи нас, отче, како подобает молитися... (Достопамятныя сказанія... ст. 146).

222. Поч.: Брат вопроси старца, глаголя, что сотворю, авва, яко егда вижду некоего согрешивша... (Старець радить раз-у-раз гадати про день страшного суду).

? Поч.: Глаголаше святая Феодора, яко ни пост, ни бдение, ниже всяк труд спасаеть человека... (Migne, s. g. t. LXV, col. 205).

223. О инокини бежавшей в пустыни иорданьстей. Поч.: Отец Иоанн поведает нам, глаголя, яко черноризица некая живяше в святом граде... (Из Лугу Духовного, ib., сар. 179; стор. 212—213).

224. Поч.: Другий инок поведает нам, яко в кипрьстем острове есть монастырь глаголемый странноприемница... (Повість якогось Сидора. Він забив свою жінку за те, що вона прилучилася до апостольської церкви — сам він належав до єреси Северової). — (ibid., сар. 39; ст. 39—40).

225. О инокини обретенной в пустыни. Поч.: Поведает нам авва Кирилл иже и жития написа святых отец Евфимия и Саву...

226. О другой инокини обретенной в пустыни. Поч.: Отшельник некий поведает нам, глаголя, в един от дний сидящу ми в пустыни, прииде ми некое помышление малодушное...

Ранній Коцюбинський¹⁾.

(Вінницька доба в житті та творчості Михайла Коцюбинського).

II.

1.

Перші проби пера Коцюбинського це проби юнака, що набув собі народницький світогляд і з усім запалом молоді натури взявсь переводити в життя свої улюблені народницькі мрії. Маючи таке поважне на той час завдання, початкуючий письменник, захоплюючись тодішньою народницькою літературою, до того-ж не зівсід першосортною, узяв звідти разом з тим і хиби, як надання своєму твору характеру публіцистичного твору, неприховане прагнення засобами оповідання прицепити чесні пориви та думки, стійкість, провадячи боротьбу з лихом, з народньою темрявою, як в „Андрії Соловейкові“, чи з безпритульністю старих, як у „На Введеніє“.

Нейманова критика та збуджене власне критичне почуття сказали йому, що в тому напрямі, куди він скерував своє перо, далі йти нікуди. Сталася криза на полі повістярському. Проте потреба виливати громадські настрої та виявляти наміри в молодого автора не зникли. Коцюбинський пробує писати вірші. Віршів таких, писаних роками 1887—1889, було напевно більше, ніж ми знаємо тепер. Коли повістярський твір „Андрій Соловейко“ повинен був вплинути на масу, бо писано його „для народа“, то тепер молодий автор пише про свій тісний гурток і для нього. Це хоч і не довга, але рішуча зміна орієнтації, бо й улюблені поети тепер у Коцюбинського інші. Гайне своїми песимістичними поезіями притягає увагу нашого письменника.

Проте ці два початкові моменти були тільки підхідки до літератури. Справжня літературна діяльність починається з того часу, коли Коцюбинський систематично взявсь до перекладів. Хронологічно найперші переклади були два віршики з німецького поета Гайне через польську мову (1887 р.). Але спочатку переклав їх Коцюбинський не для друку, а на потребу собі та приятелям, як М. Ф. Мальчевська. Переклади ширшого значіння Коцюбинський починає з польської мови, перекладаючи

¹⁾ Див. Записки, кв. XII, стор. 122—138.

„Tadeusz'a“ Ожешкової (дата 1 березня 1890 р.), далі „Powrót tata“ (дата 25 квітня 1890 р.) з Міцкевича. Пізніше наш письменник збирається перекладати твір, що тільки в наші часи дочекався перекладача в особі поета Максима Рильського „Pana Tadeusza“ Міцкевича. Про це Коцюбинський подав звістку до редактора галицької „Правди“ Олександра Барвінського. Ось які свідчення про це є в архіві Коцюбинського:

„Вельми зрадів я вісткою про переклади Пана Тадія і Мільтона та нетерпеливо жду першої пісні, бо вона опріч того увійшла б в читанку гімназіяльну, котра тепер друкуватиметься. Одже не гайтесь з присилкою¹⁾. (Лист О. Барвінського до Коцюбинського 26. XII. н. ст. 1892).

Чому Коцюбинський кинув намір перекласти „Пана Тадеуша“, невідомо, але певно зустрів труднощі, які не сподівався щасливо побороти. Переклади з польської мови і зокрема Міцкевича, треба підкреслити, в початковій творчості Коцюбинського були вислідом доброго знайомства з польською літературою, замишування до неї, як показують уже цитовані спогади М. Ф. Мальчевської, твір „Дядько та тітка“, спогади В. Г. Боровика, що служив разом з Коцюбинським у Філоксерній Комісії, починаючи з 1892 року. А одружившись Коцюбинський намагається прищепити інтерес до польської літератури й дружині, пишучи з Криму:

„Добре, що ти маєш польські книжки, тільки жаль, що такий мало цікавий автор попався тобі. Вільчинський писав давно вже, він не з кращих письменників, хоч і у нього є нічогенькі речі, особливо гумористичні, напр., „Dla dobra dzieci“, „Pamiętniki plotkarza“, „Woły robocz(y)“ і др. Вже як приїду — сам виберу тобі що краще. А тим часом вчися читати. Прочитай Міцкевича, особливо Пана Тадеуша, здається, том III-й. Дуже гарна річ“²⁾.

Пізніше поруч перекладів з польської мови Коцюбинський заходжується перекладати з російської мови. Цікаво, що письменник у перекладах з російської мови, як і в перекладах з польської, швидким темпом переходить до кращих речей, бо починає з дуже слабкої речі „Люди та собаки“, образку із східного життя (дата 24 березня 1890 р.), де поруч любих перекладачеві братів-бідаків Абассана та Аль-Джабара фігурує одірвана рука французької пані і жахливий розбійник Аль-Рахим, що, сидючи поплич судді-баші, спокійно дивиться, як за його злочин гине не-

¹⁾ Хоч Коцюбинський певно раз тільки прохопивсь з цією звісткою, проте ця думка дуже сподобалась Барвінському, бо ще два рази про це пише: „Писав я вже давній ще Вам, щоб зволити першу пісню Пана Тадія прислати для читанки для 5-ої кл. гімназіяльної. Тепер вона вже друкується, отже будьте ласкаві хоч з 300 віршів тої пісні хоч би вбортною поштою вислати на мою адресу“. (Лист О. Барвінського до Коцюбинського 14. IV. 1893). „Виїзжаючи на три тижні у Відень (до мене сюди можна писати на ул. Микол. 13) прошу як найшвидше, хоч би зараз ласкаво переслати переклад I пісні Тадея, то вйде в читанку на адресу Костю Лучаковському професору руської гімназії Львів“. 26. II (певно того-ж 1893 р.).

²⁾ Недрук. лист до дружини 13. X. 1896.

повинний Аль-Джабар. Але далі Коцюбинський перекладає „Ради хозяйства“ Потапенка (дата перекладу 22 вересня 1890 р.). Це оповідання в перекладі Коцюбинського, як відомо, було надруковане тільки через п'ять років, проте ця праця дала себе відчутти в ранній творчості письменника і як указав акад. С. О. Єфремов „епізод Семен — Мотря в повісті „На віру“ нагадує оповідання з українського життя Гн. Потапенка „Ради хозяйства“, в манері старших наших белетристів написане“¹⁾. Ще далі йде переклад з Достоевського „Святий вечір у Христа“ (дата 28 вересня 1890 р.). Така порівнюючи інтенсивна праця перекладача, що протягом трохи більш як півроку (з березня 1890 р. до 28 вересня того-ж року) дала 5 перекладів з польської та російської мов та переробку двох віршів з Гейне, раптом припиняється. Через це Коцюбинський раптом кинув переклади, в деякій мірі це з'ясовується негативним поглядом на цю справу редактора „Зорі“ В. Лукича, що його висловив він у листі до Коцюбинського:

„Станіславів, 18 нов. ст. мая 1891

Вельми Шановний Добродію!

Два переклади з Гейне одержав я прямо, а переклад повісти Потапенка „За-для хазайства“ — за посередництвом д. Павлика. На жаль однаке я від нового року 1891 не міщу в „Зорі“ ніяких перекладів — і так буде до кінця року певно, як небудь хочу сю практику завести на все в „Зорі“, бажаючи, аби вона була правдивим зеркалом наших самостійних літературних змагань. Тому-то Ваші переклади не можуть увійти до „Зорі“.

Хочу їх однаке помістити або в літературній часті календаря „Просвіти“, котрою редакцією сам займаюсь, або передати львівському „Ділу“ до поміщення в фельетоні. На се потребую Вашої згоди й дозволу, та о се Вас і прошу“. (Арх. Коцюб. Чер. Дер. М.).

Але Коцюбинський і сам почував, що праця над перекладами це засіб до розвитку самостійної творчості й тому легко перейшов до цієї останньої, розпрошавшись з перекладами назавсіді.

Коли перше спитування 20-літнього юнака — Коцюбинського виступити на літературне поле скінчилось невдало через наслідування зразків, що сами, як літературна форма, зайшли в заулоч і не мали ніяких перспектив, коли засуд Цеслава Неймана загнав Коцюбинського в вузьке коло кустарної творчості на гуртковий ужиток, то піврічна діяльність Коцюбинського: перекладача навчила виходити з власних спостережень, дбати про художню обробку, посіяла йому певність у собі і цим допомогла вийти на ширше літературне поле. Не випадково і перший самостійний твір „Наша хатка“, що його згадує в своїх автобіографіях письменник, з'являється в самий розпал праці над перекладами.

¹⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський. Критично-біографічний нарис „Слово“, 1922. Стор. 84.

2.

Після цього загального погляду на перші етапи в творчості Коцюбинського перейдім до розгляду окремих творів.

Перші твори Коцюбинського за Вінницької доби „Андрій Соловейко“ (1884 р.) та „21 грудня на Введеніє“ (без дати). За фабулу в „Андрії Соловейкові“ стала така життєва подія¹⁾. Волосний старшина Станіслав-чицький Скульський, у якого писарював батько Мих. Мих., вирядив з села кривого хлопця за те, що той крав. Минуло декілька років, і ось пішла чутка, що той самий хлопець, здобувши освіту, став за вчителя у Жмеринці²⁾. Що-до інших осіб твору, то з такими прізвищами були знайомі Мих. Мих. за того часу — Жук та Лотоцький. Коли порівняємо цю дійсну подію з сюжетом, як його подано в творі, ми побачимо, що то Коцюбинський примушує Соловейка повернути по одержанні права учителювати до рідного села Босівки, а коли так, тоді саморекомендація Соловейка селянам, каяття в своїх гріхах, проповідь просвіти з такою ґрунтовною аргументацією набуває особливого значіння і початок літературних проб М. М. у тісний ставить зв'язок і залежність від народницького руху в літературі.

Можна вказати на такі характерні риси, що єднають М. М. в перших двох творах з тодішніми улюбленими авторами Омулевським та Сахер-Масохом³⁾.

Коцюбинський закінчує свої оповідання відокремленням від цілого твору висновком. В „Андрії Соловейкові“ показує добру школу через 2 тижні, що з'явилась в наслідок змальованої події; Андрія вихвалено „за розум, добре серце, чесність, щирю пораду і поміч“. В „21 грудня“ — ж у висновку взагаліює свій образ безпритульної жінки та закликає „звернути увагу й на цих нещасних, бо і то люди“. А Омулевський в своєму романі „Шагъ за шагомъ“ в XII-му кінцевому розділові 3-ої частини ставить таке завдання „Подводитеся общій итогъ“, де теж, вийшовши за межі роману, дає загальну оцінку свого головного героя Світлова, як нової „восходящей на общественномъ горизонтѣ силы, когда эта сила... неизмѣнно направлена къ благу и преуспѣянію родины“. Проте висновок не єдине місце, де автор скидає з себе машкару і говорить від себе без будь-якої художньої ілюзії. По всьому романі „Шагъ за шагомъ“ розкидані уваги авторові, який не може утриматись, перебуваючи за лаштунками літературного твору. Розуміється цей „вихід“ авторів глибшого умотивування не має, дуже примітивні завдання художні на собі несе. „Но о дѣтствѣ и первоначальномъ развитіи характера Александра Васильича Свѣтлова, какъ и вообще о немъ самомъ, мы намѣрены поговорить, при случаѣ, подробно, въ особой главѣ, какъ о главномъ

¹⁾ Розповідано за спогадами Хоми Михайловича Коцюбинського.

²⁾ Х. М. навіть згадує, що з доручення М. М. їздив у Жмеринку з листом до того вчителя. Прізвища не згадує, хоч згадує, що разом з ним учителював там Чернявський.

³⁾ Саликовскій А., Изъ восп. о М. М. Коцюбинскомъ. „Укр. Ж.“, 1916, кн. IX, ст. 54.

⁴⁾ Всі цитати подано за „Полное собрание сочинений Омулевскаго (И. В. Федорова). Подъ редакціей П. В. Быкова. Въ 2 томахъ. Томъ I“.

дйствующемъ лицѣ нашей исторіи“ (стор. 64). Такі нотатки та ще загостреніші маємо в „21 грудня“, що їх звичайно автор бере в дужки, як і в нижчеподаному уривкові з розповіді героїні: „Дивлюсь — мій Стефанко лежить, як колода спухлий. (Чи баба бреше, чи вона дурна. Де-ж таки видно, щоб зарізані були від того спухлими?)“.

Витикання автора в творі, що своєю ремаркою намагається дешево типізувати наступну долю свого героя, псує вражіння від твору, як це ми бачимо в „Андрії Соловейкові“: „Так і залишився Андрій на госпитанії в Шакули. Яке йому там життя буде — можна вгадати: то буде життя сиротини, котрого ненавидять“¹⁾. Схожу підхідку типізації героя, хай і з іншого табору, ми зустрічаємо у Сахер-Масоха.

Розповідаючи за дитину генеральші Ганни Мардефель, що через неї всі в домі ходили навшпиньки, автор висловлює жаль, що це робиться „изъ-за ребенка, который получитъ глупое воспитаніе и современемъ сдѣлается разслабленнымъ, болѣзненнымъ и несчастнымъ человекомъ“²⁾. (Розбивка моя. С. К.).

Поруч цієї паралелі можна поставити штамп, яким характеризується переживання тяжких моментів у житті героя. У Коцюбинського:

„В своїм оповіданні вона багато наплутала. Частенько верзла нісенітницю. Але тут була часточка болючої правди. Так чи інак, а щось же її допровадило до такого нещасного стану. І те „щось“ (Розб. Коцюбинського. С. К.) зовсім не пахло щастям, достатком, спокоєм (розб. моя. С. К.), на що має право кожний чоловік“³⁾.

В Омулевського:

„Сапа послѣ того даже какъ будто выросъ немного, выпрямился, сталъ развязнѣе, точно прибавилось къ нему что-то. Не дешево досталось ребенку это „что-то“ (розб. моя. С. К.), но за то досталось, видно, нѣчто прочное“...⁴⁾.

Подібні приклади можна ще-б множити, але й поданого, гадаю, досить, щоб побачити, які близькі до народницьких зразків перші оповідання нашого письменника. Стилистичні⁵⁾ шаблони сучасної народницької літератури в першому творі, що їх певно й звів на очі Коцюбинському Нейман, ще чимало й потім переслідували письменника, коли він знов повернув до повістярської форми. Слід зазначити також, що в „Андрії Соловейкові“⁶⁾ крім того наслідується манера Шевченкова, яка виявляється, напр., у будуванні 1 розділу — природа в селі тихий рай — а в хатах

¹⁾ М. Коцюбинський, Твори під ред. ак. Сфремова. Т. V, ст. 29. (Розб. моя. С. К.).

²⁾ Идеалы нашего времени. Романъ въ 4 частяхъ Захеръ-Мазоха. М., 1876 г., ст. 283.

³⁾ М. Коцюбинський, Твори під редакцією акад. С. Сфремова. Том V, стор. 50.

⁴⁾ Цит. „Собр. сочин.“, стор. 184.

⁵⁾ Про шаблони в сюжетах української літератури того часу писав О. К. Дорошкевич: „Идеологічні постаті в українській літературі після Шевченка“. „Черв. Шлях“, 1923 р. кн. 3 та 4—5, стор. 171—172.

⁶⁾ Андрій Дуляк, що йому Коцюбинський читав „Андрія Соловейка“ в р. 1891, запевняє, що цей твір то переробка відомого російського оповідання „Пятачокъ погубилъ“.

люте зло, дошкульні злидні. В III розділі моральне переродження Андрія Соловейка з злодія на чесну людину також не умотивовано, як і Шевченківського „Варнака“, звідки взято й епіграф до III розділу: „Диво-дивне стало надо мною, недолюдом“. Щоб остаточно покінчити з „Андрієм Соловейком“, треба ще згадати розправу про нього. Розправа належить А. Д. Лебедєві („Україна“ 1924, кн. 3, стор. 111). Він помиляється, припускаючи на підставі згадки А. Саліковського, який назвав твір „если не ошибаюсь, Михайло Соловейко“, що „Андрій Соловейко“ міг бути перероблений з „Михайла Соловейка“ на „Андрія Соловейка“. Перше, у самого Саліковського цілком природньо могло поплутатися ймення героя з іменням автора твору. По-друге, ствердження цього припущення аналогією з пізнішими творами, як „П'ятизлотник“, „Помстився“, „На віру“, де Коцюбинський перероблював імення, не переконує, бо твори ці належать вже до пізнішої доби в творчості письменника. В першу-ж добу, що почалась „Андрієм Соловейком“, він зовсім ще нехтує прізвиськами та йменнями. По-третє, відсутність засуду Неймана, за який згадує Саліковський, в рукописові, нічого не може довести, бо Коцюбинський міг зліквідувати „менторські рядки“. Бо-ж потім йому доводилось рукопис показувати знайомим, що їм за засуд говорити він не хотів. Проте сам на увагу таки взяв пораду Неймана, і скільки нам відомо, ніколи не робив спроб надрукувати цю першу річ. — Не йде також вислів до „Андрія Соловейка“: „ходив серед мешканців с. Лопатинець“, бо Коцюбинський сам читав „Андрія Соловейка“ тільки близьким приятелям, як це було в Михайлівці 1886 року, де він читав Марії Федорівні Міхневич, кажучи, що то його перший твір, чи року 1891 в Лопатинцях, де він читав його Андріїві Дулякові.

В другому оповіданні „21 грудня, на Введеніє“ чутливий на народне горе автор подає вражіння з дійсного життя про жінку з народу. Тут уже виступають близькі особи до автора: мати, брат, сестра, тоб-то мати Михайла Михайловича Глікерія Максимівна, сестра Лідя та брат Льоня. Місцевість, де відбувається подія, як каже Хома Михайлович, цілком підходить до місцевості й обставин, як жила тоді родина Коцюбинських. В останньому з перших трьох творів „Дядько та тітка“ автобіографічний не тільки Муся, а й усі інші постаті. Дядько й тітка це родина Блошевських, до яких Михайло Михайлович, у Вінниці живучи, вчашав. Навіть Явтух увійшов до твору без зміни свого ймення¹⁾. Характери головних діячів дядька й тітки автор намагався списати з дійсності, те-ж саме ситуації в творі, принаймні так запевняє Х. М. Коцюбинський. При читанні твору Х. М. впізнає місцевість. На опис у творі (том V, ст. 55): „Тепер стежка побігла високим лісом. Кілька років назад була в нас здоровенна ожеледа. Ні одну деревину не минула та лиха година“, Х. М. робить примітку, що ожеледа була року 1881 (приблизно). На порівняння,

¹⁾ Що-до Явтуха, то, як свідчить Хома Михайлович, у дійсному житті він користувався значно більшою увагою від Мих. Мих., за-для нього-бо Коцюбинський здебільшого й ходив до Зарванців.

де розмова йде за дядьків сад (том V, стор. 63): „в місця, де деревини — як крупа від крупи в московським куліші“: Х. М. подає увагу, що в їхньому домі в Вінниці жив Барановський, завідувач господарства в 47 пішому українському полку, у якого був денщик Омелько. Дуже часті були розмови за салдатецький куліш.

На цих перших трьох творах Коцюбинського можна помітити, що він еволюціонує від розв'язання громадських питань на постатях, об'єктивних для автора, як в „Андрії Соловейкові“, до розв'язання громадської справи в злучі з переживаннями постатів близьких собі, членів своєї родини. Тут передусім, треба гадати, подіяв на початкуючого письменника засуд Цеслава Неймана¹⁾. Нарешті, в третьому творі, поруч людей близьких, дядька та тітки, показується нам сам автор — Муся з своїм громадським сумлінням. В парі з цією еволюцією йде у Коцюбинського й манера означувати у творі дійових осіб. Коли в „Андрії Соловейкові“ кожен діяч має прізвище та ймення, як Іван Соловейко, Харитон Шакула, то в другому оповіданні він оперує таким означенням, як баба, сестра, мама, брат, а в „Дядькові та тітці“ виводить себе в постаті Мусі, саме ймення якого має виразне емоційне зафарблення. Ця еволюція тем убік особистого життя письменника й заваджала йому читати два останні твори тому товариству, де він без вагання читав „Андрія Соловейка“. Разом з тим цей нахил письменника показує, що тимчасовий його перехід до лірики в дальшому, як побачимо, був цілком природній.

3.

Переходячи до дальших письменницьких спроб Коцюбинського, треба сказати, що межа поміж першою та другою добою — то Михайлівка. Переживання в Михайлівці та післямихайлівське життя в Вінниці дали зміст тому виду творчості Коцюбинського, в якому він далі за проби не пішов. Це лірика. Ми маємо повне право його відносити з Марією Федорівною Міхневич, а пізніше й з Таїсією Федорівною кваліфікувати, як нещасливе кохання. Проте настрої ліричних творів стане нам зрозумілий тільки тоді, коли ми візьмемо на увагу, що Коцюбинський у той час захоплювався Гайне та певною мірою суголосними йому польськими поетами, Сахер-Масохом, який творив під великим впливом Шопенгауера, та що в другій половині 80-х років дійшло й до Вінниці оте перше розчарування в народницьких ідеалах, похоронні пісні, що їх співали російські поети та письменники: Надсон, Гаршин та Осипович. Цей хвилинний вплив чужої природі нашого письменника стихії і спричинив у ліричних віршах того часу такий песимістичний погляд його на дійсність, глибоке розчарування у всьому. Хоч Коцюбинського гнітив важкий політичний стан — „розум розв'язан — так зв'язані руки“, зв'язаність через родину, бо-ж він її мусів утримувати на свій заробіток, безнадійне кохання, бо воно не

¹⁾ Саликовскій А. л., Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. IX, стор. 56.

могло його привести до одружіння, але без стороннього впливу він не відчув-би всього цього так гостро, бо Коцюбинський Михайло „обтерпівся“, як писав він в останньому листі (26 травня 1887 р.) до Марії Федорівни Мальчевської (Міхневич).

Вірш на новий рік висловлює ті-ж побажання, за здійснення яких він так уперто стоїть у перших двох листах до Марії Федорівни:

„Ця рожева самотійність,
Що Вам тільки мріє,
Найхутчій до Вас прилине,
Й серце обігріє“¹⁾.

Не може бути сумніву в тому, що цей вірш висловлював побажання на новий 1887 рік.

4 місяці по цьому привітанні настрої ліричних творів Коцюбинського рішуче занепадає. Свої сумні переклади з Гайне²⁾ він надсилав Марії Федорівни в супроводі такої заяви: „Часом, у хвилини спокою, відпочинку — якась муза ледача підмовляє мене віршувати. Посилаю Вам кілька перекладів з чужосторонніх поетів. Як не до вподоби — вибачте“³⁾.

Звертає увагу в цитаті те, що Коцюбинський певно посилав переклади не тільки з Гайне, а й ще з якихсь інших чужих поетів, які до нас проте не дійшли. Що-до перекладів з Гайне, то передусім треба підкреслити, що перекладав їх Коцюбинський не з німецької, а з польської мови, бо в архіві збереглися перші редакції перекладів (що їх написано в травні 1887 р.), які це стверджують. Треба тільки порівняти ці чернетки (в правопису додержую оригіналу) з перекладами польського поета Краусгара.

З ГАЙНЕ.

Сьвіт такий красний, так небо блищить,
Тут ранньайа роса на квітках тремтить,
Вітрець пестливо деревце(м) гойдає,
Всюди веселість та пісня лунає,
А серце розбите так трібно болить,
Що хтів бы в холодній могилі спочить!

(Рукою Коцюбинського через увесь вірш
написано: „Переробляне“).

Świat jest tak piękny — tak lśnią niebiosa,
Drży na kwiataczkach poranna rosa,
Wietrzyk tak miłe drzewkami miota,
Wszędzie weselość, śpiewy, pustota,
A jednak chciałbym leżeć w mogile
I z trupem łubiej spędzać tam chwile...

(Цитую за Henryk Heine. I. Poezye, ст. 50).

¹⁾ Записав із слів Марії Федорівни Мальчевської в серпні 1925 року, бо вірш цей присвячений і надісланий, у неї не зберігся.

²⁾ Дата з перекладів Гайне „травень 1887 року“.

³⁾ Лист з Вінниці 26 травня, 1887 року. (Див. додаток).

Впадає в око відступ від оригіналу в останніх двох рядках, де Коцюбинський висуває мотив „боління розбитого серця“. Цього мотива ми не бачимо в польському перекладі та й у німецькому оригіналі не зустрінемо („Und doch möcht ich im Grabe liegen, Und mich an ein todes liebchen schmiegen“), як і в пізнішому українському перекладі Лесі Українки (Книга пісень Гайнріха Гайне. Переклад Лесі Українки і Максима Ставицького. Львів 1892 р., стор. 13). Схоже-ж Коцюбинський висловлює бажання лежати в могилі самому, бажання спочивати разом з трупом коханої не віддано в нашого письменника. Такий уже самотній наш лірик.

Уже ніякого відходу від тексту не дає перша редакція другого перекладу з Гайне, де натрапляємо на слово „лоскоту“ — полонізм:

З ГАЙНЕ.

(Теж написано через увесь вірш рукою Коцюбинського „Переробляне“).

На груди мої наболіли
Покладь свою руку, дівчино
Чи чуєш? там столяр працює —
Будує мені домовину.
Посеред його праці лоскоту
Покінув вже сон мої вікі..
Ах, поспішай же пильну роботу —
Скоріще б заснути на вікі!

Do piersi mojej zbolalej
Przyłóż najmiłsza swą rękę,
Słyszysz — tam stolarz pracuje,
By mi zbudować trumienkę.
Wśród pracy jego łoskotu
Opuścił sen me powieki..
Ach! spiesz się, spiesz z swą robotą,
Bym mógł już zasnąć na wieki..

Першу редакцію обох віршів (травень 1887 р.) Коцюбинський переробив десь року 1890 чи на початку 1891 перед тим, як посилати за кордон до друку.

Того-ж 87 року певно Коцюбинський написав і „Як раннім морозом побиті квіти“¹⁾, „Як промінем щастя, спахнувши засяють“²⁾. Треба гадати, що Коцюбинський не робив спроб друкувати цих самостійних віршів тому, що він писав для себе, виливав у них своє горе й радість і через це йому ставало легше.

Вірш „Як раннім морозом побиті квіти...“ виявляє бажання разом з „дівчиною гожою“, як він звертається в останньому куплеті „горячим коханням світ весь нагріти“, „знайти місце і чистим бажанням“, але цьому на перешкоді стає те, що у молоді завчасно волосся сивіє, серце розбите,

¹⁾ На оригіналі, що зберігся у Марії Федорівни, стоїть (рукою Коцюб.) „Марусі М.“ з одного кінця, другий кінець одірвано.

²⁾ Зберігається в архіві Коцюбинського (Черн. Держ. Музей).

„бо“ — як каже письменник у передостанньому куплеті — „кругом з неправди й горе й бідота, Аж серце стискає від страшної муки. А поміч давати... даремна турбота: — Хоч розум розв'язан, так зв'язані руки!..“

Виходить за цим віршем, що й особистому щастю заваждає соціальне лихо. Улюбленою піснею Мих. Мих. в цей час, згадує М. Ф. Мальчевська (Міхневич), була пісня „Ой з-за гори вітер віє, калина не спіє“, де виявляється потяг юнака до подружнього життя з коханою. (Див. у додатку, де подано пісню з слів Марії Федорівни).

Наступний вірш Коцюбинського „Як промінем щастя, спихнувши засяють“¹⁾ малює момент розставання, й тут уже письменник звертається до коханої на „ви“: „Тоді пам'ятайте про мене згадати“. Будування цього віршу не заперечує тому, щоб тут вбачати протиставлення надто сумного настрою авторового проти „не безнадійно сумного“ настрою коханої. Для коханої він передбачає у вірші два можливі настрої — радість („Як хочеться долі і другим жадати“), чи горе („Як туги тра буде частину віддати“), собі-ж передбачає тільки один настрій, безпросвітній:

Як віри забракне у власнії сили,
З гіркої муки
Опущу додолу неначе в могилі
Безсилії руки...

За перехід до наступного моменту в творчості письменника треба вважати вірша „Як за боки музу візьму“, присвяченого Марусі Недоборовській, що його Ю. Філь датує кінцем 80-х рр.²⁾

4.

Значно продуктивнішими спроби Коцюбинського зробилися тоді, коли він серед напруженої праці над перекладами почав віршувати на теми з дитячого життя, почавши третій момент в розвитку своєї творчості. Спостережень над дитячим життям у Коцюбинського в той час було вже багато, бо-ж він мав тоді мало не десятирічний стаж педагогічний, а зформуванню цих вражень у художні дитячі твори допомогло близьке знайомство з авторами, що твори їх Коцюбинський тоді перекладав. Чимало заважили тут і редактори галицьких журналів „Дзвінка“ та „Зорі“.

Ми вже знаємо, що Коцюбинському доводилось змагатися з навалюю стилістичних шаблонів російської народницької літератури. Але й тут, виходячи на ширше літературне поле, списа нашому письменникові довелося направляти на шаблони в самій українській літературі. Тепер у першому-ж самостійному творі „Наша хатка“ треба було заперечувати

¹⁾ На уривкові, що зберігається в архіві Коцюбинського, стоїть присвята „Шановній Пані К. Г.“. Можливо, що позначені ініціали вказують на Габрієлович — польську пані, аристократку, що крім Михайла Михайловича була приятелька Нейманова та Тжцінського. Його написано пізніше за інші вірші, як це показує й правопис оригіналу. (Черн. Держ. Музей).

²⁾ „Україна“ 1926 р., кн. I, стор. 62.

сантиментальні сцени, повиті козацькою романтикою, що їх навівали сучасні українські твори, переважно драматичні. В рукописі цей твір має не 4 строфи, як ми знаємо його друкованим, а 5 і третя, центральна, яку Коцюбинський викинув певно тільки посилаючи твір до „Дзвінка“, має як-раз такий сантиментальний характер. Ось вона в правописі оригіналу.

На стінах світлиці біленьких снігових
Замріє малюнок на прочуд чудовий:
Козак (іде, іде)¹⁾ виїжджає бряжнить острогами,
Сестричка вмиваєсь дрібними сліз(к)¹⁾ами.

Вже після першого твору, надрукованого в „Дзвінкові“²⁾ — „Наша хатка“ — бадьорого настрою, Коцюбинський дає „Поворот тата“ переклад з Міцкевича, твір перейнятий вірою в дитячу молитву, „Святий вечір у Христа“ переклад з Достоевського, твір з вірою в потойбічне життя. Пише це Коцюбинський здебільшого на замовлення редактора „Дзвінка“ В. Шухевича. Що-до „Святого вечора у Христа“, то про це ясно свідчить не друкований лист В. Шухевича до Коцюбинського (без дати). „Мені конче треба би якого оповідання хоть би в переводі з московського. Пошукайте за коротким а гарним та коли не успієте з часом перекласти його, так висилайте в оригіналі. Про се дуже Вас прошу“. А в листі з 3.XI.1890 р. уже дякує Коцюбинському: „Спасибіг сердечне Вам за „Св. вечір“. Я, бачите, все шукав за статтею відповідною, аж тут Ви мене вибавили з клопоту. Спасибіг за се. Буде ілюстрація і смечка з діворою і пр....“

Ще за рік у „Зорі“³⁾ ми маємо „П'ятизлотника“, де розв'язується моральна проблема. Моральне почуття Хими, виховане церквою, дає їй силу зректися п'ятизлотника на користь голодних, хоч ні голод власної родини, ні навіть тиск соцького з десяцьким за податі не підважують її на це. „П'ятизлотника“ Коцюбинський написав на запросини М. Ф. Комара. В не друкованих листах М. Ф. Комара до Коцюбинського є таке місце (лист без дати, але писаний, треба гадати, в лютому року 1892): „Діло, бачите, таке, що маємо видати в Одесі український літературний збірник „Запомага“, призначений на користь голодаючим. Думка така, що такий збірник легше пройде через цензуру, а тим більше, що єсть надія перевести його через Одес. Слов. Общ-во Кирила і Мефодія. Збірник має складатись з української белетристики і науково-популярних статтів, писаних по російськи, але дотикаючих України. Бажалось би, щоб збірник вийшов яко мога більше розмаїтий і кращий. Тож обертаюся до всіх наших письменників і учених з прозьбою допомогти в сій справі і з тим удаюся до Вас, Шановний Добродію, щоб Ви були такі ласкаві і прислали до збірника повість чи оповідання і декілька віршів“...

Сюжет-же нашому письменникові дало тодішнє духівницьке оточення. Андрій Андрієвич Дуляк каже, що „П'ятизлотника“ Коцюбинський на-

¹⁾ Показане в дужках в оригіналі перекреслене.

²⁾ 1890 року, ч. 8.

³⁾ 1892 року, ч. 23.

писав з розповіді Ярошенківської матушки (йому казав Коцюбинський). А „Ярошенківська матушка“ (Таїсія Федорівна Дабіжа, бо її чоловік П. Р. Дабіжа був священником у с. Ярошенці, верстов за 8 од Михайлівки) на запитання так відповіла: „В Дзигівці була патріархальна бідна родина, а в тій родині дочка Юля, що товаришувала з родиною священника Міхневича. Вона, чи її мати, розповіла про подію, що стала за фавулу в „П'ятизлотникові““. (Коцюбинський був там на Різдвяні свята 1887 р.).

Разом з тим Коцюбинський починає розуміти вимогу відповідності до сезону дитячих оповідань і, напр., влітку 1891 року пише дитяче оповідання „Харитя“, де змальовано участь хліборобської дитини в роботі своїх батьків¹⁾, а на Різдвяне (24) число „Дзвонка“ 1891 р. (за рік по „Святому вечорі“) готує і містить оповідання „Ялинка“, де, хоч пристосовується до релігійного свята, а проте вносить яскравий соціальний момент у своє оповідання²⁾.

Треба взагалі сказати, що на згаданих допіру дитячих творах відбився несвідомий³⁾ вплив духівницького оточення разом з морально-релігійним напрямком галицьких редакторів. Що це так, стверджує ще раз рецензія Мусія ІІ-ка (М. Кононенка) на „Харитю“, „Ялинку“, „Маленького грішника“ та „П'ятизлотника“ („Зоря“, 1895 р., ч. 10, стор. 199), де він, підкресливши у автора „той симпатичний напрям, щоб читач конче виносив з його творів якусь моральну науку“, віддає перевагу „Хариті“ та „Ялині“, від яких „дише живою дійсністю і широким та правдивим обмальовуванням вдачі і дітей, і людей дорослих“, тимчасом як у „П'ятизлотникові“ та в „Маленькому грішникові“ рецензент бачить якісь виключні події. Невитриманість в ідеологічному розумінні в даних творах

¹⁾ „Дзвонки“, ч. 16, ст. 129—132. (Дата: 18. VII. 1891. С. Лопатинці). Таїсія Федорівна Міхневич (тепер Дабіжа) каже, що „Харитю“ Коцюбинський написав на честь її дочки Хариті і, приїхавши до Дабіж 8 жовтня 1892 року в день її, Таїсії Федор., янгола, подарував їй друкований примірник з відповідним написом. (Дата подарування „П'ятизлотника“ — непевна, бо його вперше надруковано тільки наприкінці 1892 р. С. К.). Але чоловік її, Петро Романович Дабіжа, поставився до Михайла Мих. холодно, а пізніше примірник „Хариті“ несподівано десь зник. Вона гадає, що то знищив її покійний чоловік. З Мих. Мих. по тому Таїсія Федорівна ніколи вже не зустрічалася.

²⁾ Подаю тут, як Коцюбинський дивився на себе як письменника, коли писав ці твори, живучи в Лопатинцях. Микола Мельников, тодішній його учень, так пише в своїх спогадах: „Бувши взагалі людиною скромною, він був дуже помірною здання й що-до свого писання. Одного разу розглядав я в журналі фотографії українських письменників, що їх було вміщено, й запитав М. М., чому там немає його; на це М. М. одповів, що таку пошану можуть здобути тільки відомі письменники, і що, як-би хто й схотів вмістити його, то він не згодився-б. (Матеріали Кабінету вивчення Поділля. Вінницька Філія В.Б.У. при У.А.Н.).

³⁾ Таїсія Федорівна Дабіжа пригадує такий випадок. Раз на Зелені Свята вона з Коцюбинським пішла до церкви. Стояли поруч. Причащають. Він і питає: „Як вам подобається це?“ Таїсія Федорівна відповіла, що хай він собі лишається з своїми думками, бо вона сама думає по своєму.

А. А. Дуляк пригадує з лопатинського життя Коцюбинського, що в церкві він ставав ззаду, а коли його питали, чого він не напереді, він сміючись відповідав, що святами не цікавиться, а ззаду, тимчасом, побачить усіх дівчат та молодичь.

особливо кинеться в вічі, коли пригадаємо собі пізніше признання Коцюбинського, що „на 13 році життя він став атеїстом, а на 14 соціалістом“¹⁾. Розуміється, цю невитриманість згодом Коцюбинський дуже добре собі з'ясував. Це теж була одна з причин, чому він ці дитячі оповідання вилучав з збірок, з „основного корпусу своїх писаннів“ і чому, напр., Коцюбинський, як це видно з кешенькової його книжечки, бере до читання для своїх старших дітей „Юрка та Оксанки“ тільки два віршики з колишньої своєї віршової продукції „Наша хатка“ та „Вечір“.

Знов-же-таки тільки „Наша хатка“ потім увиходить у склад „шости казочок“, які взагалі дають одбиття пізнішого письменникового світогляду, де між иншим ніже словом не згадано за релігійні переживання людини²⁾.

¹⁾ Лист Коцюбинського до Мочульського 17. XI. 1905 р., надр. в „Укр. Жизни“, 1916 року, кн. 10—11.

²⁾ М. Коцюбинський. Твори під редакцією і з переднім словом академіка Сергія Єфремова. Том. V. (З молодих літ. Літературна спадщина і матеріали). Державне Видавництво України. 1925. Стор. 117—120.

Взагалі, розглядаючи цей V том, додаток до головного матеріалу перших 4 томів, де зібрано великий і цінний матеріал до вивчення початкових ступенів творчості Коцюбинського, за вінницької доби, та й не тільки початкових, треба визнати велику заслугу редактора V тому, акад. С. О. Єфремова, який за таких несприятливих тоді ще обставин зумів подати в своєму виданні і тим зробив приступними для нас матеріали з далеких закутків України, ба навіть з-за кордону. Проте в дальшому виданні (очевидно, повному, як це передбачає й акад. Єфремов) у зв'язку з появою нових вищенаведених матеріалів конче доведеться з початкової доби творчості виділити деякі нові розділи і передусім з розділу „Дитячі твори“ переклади з Гайне, разом з „Новорічним побажанням“, „Як раннім морозом побиті квіти“ та „Як промінем щастя“. Ці твори наближаються до дитячих тільки в розумінні недосконалості віршової техніки, але змістом дають незрозумілі для дітей переживання, що в ґрунт їх покладено переживання самого автора, і тому становитимуть вони окремий розділ. Схоже-ж з „Дитячих творів“ випаде й „Шевченкова могила“ і, сполучившись з уривками „Подорож по Бесарабії“, а може й ще з деякими, теж становитиме окремий розділ. Разом з тим не можна не пожалкувати, що в копії М. Могилянського „З ненаписаної повісти“ трапились деякі пропуски (крім зазначених точками), переинакшення слів. Так, на стор. 89 після слів „і бив мокрою ливною“ проминено: „Симбрила — служба... (слово нерозбірне). У симбрилі — в службі мужеська одежа до 130 гульд. Посіявем 2 дні риллі, прийшла вода тай заси (слово не докінчене)“. Замість слів на стор. 99: „Ой кє зозуля, кє... в мене не парубок (що любки не має)“ в оригіналі стоїть:

„Ой кє зазулиця кє виволає
Тото в мене не парубок
Що любки не має
Тото в мене не парубок
То в мене не жінка
Тото в мене називатси
Кобиня гомінка“.

Або переинакшення слів: на стор. 85: „бабу скривдили і вона пішла хатами та пряла (не „прямо“) по людях“. На стор. 84: „Кіла = 100 кільограмів“ (не „кіль отримав“).

У „Хронологічному покажчику творів М. Коцюбинського“ на стор. 231 подано „Іван Франко. Біографічні замітки“ під 1890 р., але написав цю річ Коцюбинський 1900 року.

Взагалі твори, що їх подано на цій початковій сторінці Покажчика (231), в такий черзі виходили з-під пера Коцюбинського:

5.

Зазначивши ці три виразні періоди в житті та початковій творчості Коцюбинського, цікаво поглянути й зазначити, хоч у загальних контурах, як ішов розвиток описового та розповідного елементів у початковій творчості Коцюбинського. Уже після перших віршів в одному з перших листів Шухевича, редактора „Дзвінка“ ми читаємо: „Ваше перо гладке, радо дітьми читавсь, тож не здивуйтеся, коли Вас попрошу спомагати мій „Дзвінок“. Найрадше я хотів якісь описи цікавих подорожей, котрі би дались коротшими уступами містити“¹⁾. Ми не знаємо докладно, чи під впливом цього листа, чи ще раніш незалежно Коцюбинський зробив подорож на Шевченкову могилу, а що написав завдяки цій пропозиції, то це напевне, бо В. Шухевич до Коцюбинського писав:

„Вашу статтю о могилі Шевченка поміщу в слідуючій році в роковини смерті, а зараз і нутре хати, котре надослалосьте“. (Арх. Коцюбинського).

Важно відзначити, що розвиток описів у початковій творчості йшов у Коцюбинського найчастіше в супроводі заходів доповнити описане поміттю пензля. Микола Мельніков у споминах про Коцюбинського пише:

„З нами, дітьми, М. М. часто читав, децю давав нам самим читати. У мене був альбом, куди я переписував вірші, байки; переписав я між иншим і „Нашу хатку“ М. М.; до деяких віршів М. М. робив в моєму альбомі невеличкі малюнки чорним та червоним олівцем. На жаль, альбом цей пропав.

Такого-ж малюнка додав М. М. й до опису могили Т. Г. Шевченка, яку одвідав він тоді незадовго. — Взагалі малюнків таких було багато у М. М., вони хоч і не дуже гарно виходили у нього, але досить яскраво ілюстрували написане.

Андрій Соловейко, або вченіє світ, а невченіє тьма. 1884 р.

21 грудня, на Введеніє. (Без дати).

Дядько та тітка. 1886 р. 4 лютого.

Як раннім морозом побиті квіти. (Перша редакція з присвятою Марії Міхневич, 1887 р., а друга, що зберігається в Черн. держ. музеї, 1887—1889 р.).

Переклади з Гайне (1-а редакція), 1887 р., травень.

Як промінем щастя. Перша редакція, треба гадати, з присвятою Н. Г. (рік 1887—89). З неї в архіві зберігся тільки уривок. Другий список уже повний, зберігається теж в архіві.

Як за боки музу візьму з присвятою Марусі Недоборовській (1888—1889 р.). Тадейко. Оповідання. Е. Ожешкової. Переклад. Дві редакції, 1 березня 1890 р. Люди та собаки. Образок східного життя. З російської мови переклав 24 березня 1890 р.

„Наша хатка“ (Вірш), 27 березня 1890 р.

„Поворот тата“. З Міцкевича. (Вірш), 25 квітня 1890 р.

За-для хазяйства. Оповідання І. Н. Потапенка. Переклав 22 вересня 1890 р. Шевченкова могила, 23 вересня 1890 р.

Святий вечір у Христа. З Достоевського 28 вересня 1890 р.

Життя українців по малих містах, 21 жовтня 1890 р.

¹⁾ Недр. лист Шухевича до М. Коцюбинського (без дати).

В останніх державних виданнях „Хо“ малюнки дуже подібні до оригіналів¹⁾.

В „Дзвонкові“ ми не знаходимо більше описів подорожувань Коцюбинського. Його увага протягом, напр., 1891 року звернена на твори дитячі, де переважає розповідний елемент. Напр., у „Нюрнберзькому яйці“, що подано в формі простого викладу, спочатку ніби автор потрапляє на дитячий колектив: „Мабуть усі ви, діточки, бачили годинник; можете дізнатись, глянувши на його — чи вдень, чи вночі — котра година, можете почислити кожную хвилину“... До речі, „Нюрнберзьке яйце“ може правити за гарний зразок дидактичної літератури в народницькому дусі. Коцюбинський бере одну річ нашого щоденного вжитку, годинник, і на ній намагається показати сторінку з історії культури людства. І знов як джерело такої підхідки просяться відповідні сторінки з літератури, що нею захоплювався наш письменник за юнацьких років. В „Марцеллї или сказкѣ о счастіи“ Сахер-Масоха ми читаємо про те, як граф, що одружився з простою селянкою Марцеллою, вчив свою дружину: „Вотъ, напр., на дняхъ самоваръ послужилъ поводомъ къ разсказу о Джемсѣ Уаттѣ и къ объясненію паровой машины, а медвѣжья шкура у ея кровати, издавшая искру, когда она скользнула по ней своими обнаженными ножками, доставила мнѣ случай заговорить объ электричествѣ. Печатка изъ чернаго горнаго хрустала на ея письменномъ столѣ повела къ изложенію всего, что извѣстно о преломленіи лучей свѣта“²⁾.

Такий напрямок що-до дитячих оповідань на початку 1892 року³⁾ санкціонує Шухевич: „Подавайте описа Под. в формі оповідань, краще приймаються до дітей“. І далі „Дзвонки“ уже має твори тільки розповідного характеру — „Завидущий брат“ та „Маленький грішник“. Коли Коцюбинський і містить щось з старого надбання, як „Вечір“, то дав в 2 редакції, вносить зміни, щоб порушити статичність опису.

Початкова строфа:

1 редакція:

„На заході сонце... В підземні кімнати,
Натомлене, на ніч іде спочивати“.

2 редакція:

„Скотилося сонце з високого неба
За день утомилось — спочить йому треба“.

Інтересно відзначити, що цей образ вечірнього сонця, як він став перед нами в другій редакції „Вечора“, вперше з'являється в Коцюбинського в перекладі „Люди та собаки“, де ми читаємо (рукоп. стор. 7): „Настав (вже) вечір. Сонце ско(тилося)чувалося (за) до мор(е)я...“ і далі: „Вже як було сонце на заході, як воно тихо скочувалося під гарячим шатром небосклону в тихі води синього моря, і все море горіло і мигтіло

¹⁾ Матеріали Кабінету вивчення Поділля. Вінницька філія В.В.У. при У.А.Н.

²⁾ Цитую за „Захеръ-Мазохъ. Завѣщаніе Каина. Галицкіє разсказы. Переводъ съ нѣмецкаго С. А. Кательниковой. Москва 1877 г.“.

³⁾ 11. I нов. ст. 1892 року.

чистим червоним золотом, чутно стало гомін“... ¹⁾ (В дужках подано позакреслюване. С. К.).

Перехід Коцюбинського від простих описових форм, як подорож, до інших складніших форм творчості легко простежити на, так званій, статті „По Бесарабії“. Відбувши подорож до місця своєї служби ²⁾ на філоксерії весною 1892 року, Коцюбинський збирається написати „По Бесарабії“. В вересні того-ж року ³⁾ В. Лукич, редактор „Зорі“, пише до Коцюбинського: „Ваша вістка, що лагодите для „Зорі“ деякі праці, дуже мене вразувала“. В наступному листі ⁴⁾, сповіщаючи за вміщення „По Бесарабії“ в проспекті на 1893 рік, Лукич запитує Коцюбинського: „Чи „По Бесарабії“ оповідання, чи може наукова стаття, або подорож? Звістуйте ласкаво, щоби в проспекті не ввадив там, де не треба. Але дайте вістку скоро, хоч-би карткою“. Очевидно, Коцюбинський сповістив, що „По Бесарабії“ подорож, бо далі в листах В. Лукич зве її подорожжю: „Тож велику ласку зробили-б Ви, Добродію, мені, наколи-б запомогли мене яким оповіданням, очевидно цензурним. За те подорож „По Бесарабії“ може прийти і пізніше (напр. в місяцю квітню). (7 н. ст. січня 1893. Станіславів).

Станіславів 21 н. ст. марта 1893. „По Бесарабії“ ладьте на кінець квітня: а може додасте до статті які малюнки?“

Настає час, коли редактор „Зорі“ особливо напосідливо прохає Коцюбинського, щоб надсилав подорож „По Бесарабії“: „Жду-дожидаю присилки Вашої подорожи „По Бесарабії“, котру Ви обіцяли в р. 1893 прислати для „Зорі“. Прошу Вас отже ладити сю подорож, бо з ч-м 1 або 2 р. 1894 хочу зачати її містити. До „Подорожи“ можете додавати малюнки, а редакція постарась о кліші: прошу одначе давати що найкопачніші“. (Лист 3 н. ст. вересня 1893 р.). Або 7 н. ст. травня 1894 року: „Дуже нетерпеливо дожидаю присилки статті „По Бесарабії“. Тепер в числі 9 кінчиться подорож Ол. Кониського „По Вкраїні“ — отже з ч-м 10 можна-б розпочати Вашу подорож. Уклінно одже прошу ладити по змозі як найшвидче статтю, бо саме тепер на ню час і вольне місце“... Але Коцюбинський затримує, відкладає. „Коли „По Бесарабії“ тяжко Вам, тепер ви-слати — то, очевидно, я не можу мати нічого проти сього. Одначе прошу уклінно не забувати, що я все сподіваюсь і рахую на Вашу статтю“... (8 н. ст. VIII. 1894).

Так ніколи й не дійшло до присилки, а значить і надрукування цієї статті, хоч Лукич припиняє свої благання мало не тільки з кінцем 1894 року. „Дуже нетерпеливо жду на обіцяну повість, котру бажав-би розпочати з новим роком друкувати, — і на подорож „По Бесарабії““. (18 н. ст. X. 1894).

¹⁾ Порівняти також: Ів. Н. - Левицький, Повісті й оповідання. Том I, Київ 1909, стор. 7. „Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечорить“.

²⁾ У Басарабії.

³⁾ 10 н. ст. вересня 1892 р.

⁴⁾ 28 падолиста н. ст. 1892 р.

Коли ми звернемось до тих решток матеріалу, що лишилися з цієї нещасливої статті, то побачимо, що перше це мала бути нестотно така-ж подорож, як „Шевченкова могила“. В архіві М. Коцюбинського зберігається уривок з першої редакції на 2 листочках поштового паперу, позначених ст. 5 та 6 (очевидно, перші 4 сторінки загубились): „...провалля, на якусь безодню, ніж на тиху воду инчих річок, з котрих мов з дзеркала, осміхається погідна блакить неба. Біля мосту стояло кілька барок, виладнованих зерном, але ні на барках, ні на березі — нігде ні души, жодного руху, що ще більше додавало мертвоти сумному краєвидові.

Зникли врешті з ока у далині Бендери, проскочило кілька станцій з чудними для славянського вуха назвищами, майнув сіренькими хатками слобідки Кишенів і сховав ся, а я все подавав ся у глиб Басарабії, про що свідчив насамперед усе („усе“ перекр. від Коцюб.) збільшуючий ся елемент пасажирів-молдуван, а відтак специфічний краєвид середньої Басарабії, який вже з вікна вагона можна було („було“ перекр. від Коцюб.) запримітити: пасма гір, вкритих інколи („інколи“ перекр. в оригін.) подекуди лісом, чергуються з глибокими долинами що зеленіють пасовищами, або високим комишом на мочарах. Коли ж додати сюди біленькі села, що розбіглись по долинах, попритулювались до гір, то лишать ся тільки дрібнички, доповнюючі лишень цей типічний краєвид.

Але ось і моя станція, звідки я маю подати ся кіньми на село. Слава Богу! Аж тут, в самому осередкові, в самому серці Басарабії, я матиму змогу придивити ся до цієї цікавої країни з її природою, людністю, етнографією. З гарячковим поспіхом одбіраю я свій багаж, складаю на станції і вихожу на перон — шукати собі підвідчика“. (Подаючи, додержую правопис оригіналу).

Треба гадати, що Коцюбинський описує першу свою подоріж до Басарабії, бо Михайло Комаров, що рекомендував Коцюбинського на працю експертів філоксерної комісії Панасові Йвановичу Погибці, подавав у листі з 22 травня (1892 р.) такий маршрут:

„Коли Ви згожуєтесь, то можете зараз же їхати на місто і удатися просто до Погибки. Їхати треба по залізниці на Кишинев, відтіля по залізниці одну станцію до Страшени, а відти на конях до села чи містечка Телешов, де пробуває філоксерна комісія. За підводу від Страшени до Телешова платиться всього 1 р. 50 к.“

Особливо кидається в вічі манера закінчувати описи. Порівняймо в уривкові з Басарабської подорожі: „Коли ж додати сюди біленькі села, що розбіглись по долинах, попритулювались до гір, то лишать ся тільки дрібнички, доповнюючі лишень цей типовий краєвид“. У „Шевченковій могилі“: „Як ще додати, що межі тими двома вікнами висить дзеркало, скрашене вишиваним рушником, то описання тої простої, але милої обстанови буде скінчене“. Ясно, чому Коцюбинський кинув цю подорож, не закінчивши. Тоді, пишучи „Шевченкову могилу“, Коцюбинський починає свій опис з того моменту, коли він устав з поїзду: „Поміж широкою, синьою биндою Дніпра та юрбою зелених гір побігла з Канева трех-

верстова дорога до Шевченкової могили“ (розбивка моя. *С. К.*). А тепер йому, авторові „На віру“, представникові етнографічно-реалістичної маніри письма, доводилось писати з „вікна вагона“. Це було тяжко, неможливо для нього. Ми бачимо, що й пізніше спроба Коцюбинського написати подібну подорож „У вагоні“¹⁾ вийшла невдала і письменник ніколи не давав її до друку. Подорож залізницею Коцюбинський прекрасно міг змалювати тільки пізніше, 1908 р., в „Intermezzo“, коли перейшов на імпресіоністичну маніру.

Переконавшись, що не може написати подорожі, Коцюбинський береться до літератури за Басарабію, але й з науковою статтею у нього не вийшло²⁾, а здобуті матеріали письменник використав у своїх Басарабських оповіданнях.

6.

Слід зупинитися ще на випадковому зацікавленні Коцюбинського тією чи іншою галуззю людської творчості, що бувало в нього замолоду. Сюди належить праця над історією.

Не може бути сумніву в тому, що інтерес до історії XVII століття Коцюбинському виник під впливом історичних та етнографічних студій Цеслава Неймана й Валеріяна Боржковського, вони-бо в своїх працях моральну незісцугність села протиставляють інтелігенції та виявляють особливий інтерес до старих часів, XVII століття. Цікаво, що улюблену пісню Михайла Коцюбинського „Ой з-за гори вітер, — калина не співає“ обидва вони і Нейман і Боржковський цитують у своїх наукових працях (Ц. Нейманъ, Куплетныя формы народной южно-русской пѣсни. „Кіев. Стар.“ 1883 р., серпень, стор. 636 і В. Боржковскій, Парубоцтво, какъ особая группа въ малорусскомъ сельскомъ обществѣ. „Кіев. Стар.“ 1887 р., кн. 8, стор. 774). Улітку 1886 р. Коцюбинський взявся був до історії, праця над якою впливала, як перемога над мрійництвом, що його письменник намагається позбутися. В листі 6 липня 1886 року Коцюбинський писав до Марії Федорівни Мальчевської (Міхневич): „Въ послѣднее время началъ

¹⁾ М. Коцюбинський. Твори. Під ред. акад. Єфремова, том V, стор. 67.

²⁾ В архіві М. Коцюбинського (Державний Чернігівський музей I відділ ім. В. В. Тарновського) є 3 поштові листки (4 стор. кожен) з виписками з друкованих праць, що їх читав Коцюбинський.

1 пошт. листок має дату 21/IX р. 93 с. Ішновець. Замітки про положення Басарабії, поверхню, підсоння. Тут і вказівки на джерела що-до вивчення Басарабії: „Матеріали для географії и статистики Россіи Бес. область 1862 г.“ „Сборникъ статистическихъ свѣдѣній по Хотинскому уѣзду 1886 г.“ „Обзоръ Бес. губ. за 1890 и 1891 годы“. На 4 стор. деякі відомості за Мазепу.

2 пошт. лист., що на ньому стоїть „9“, початку не має, містить відомості про Басарабію в середні віки. Багато відомостів зазначено з XVII—XVIII вв., стосунки з українськими козаками, з українськими освітніми установами.

3 пошт. листок, що починається нотаткою: „Іванчани і Рашківці дражнять семанщан — Гуцулія клята не хоче робити, іно їсти-спати та в коршмі сидіти“. Мало не весь заповнений відомостями про Басарабію з того часу, коли її прилучено до Росії.

мечтать. Давно подобная окаянія случалась со мною, а теперь — смѣшно становится при одномъ сознаніи, что я, не помилованный грубою дѣйствительностью — мечтаю! Но мнѣ кажется, что такое состояніе не долго продлится: нужно серьезно работать, да и пора вѣдь уже начать“.

В дальших листах він уже конкретніше говорить за свою працю, що полягає в студіюванні політичної економії, „стану умислого розвою України в XVII віку“. Хай це студіювання не лишило нам ніяких праць з тієї доби, проте воно стоїть у логічному звязку з пізнішими журнальними статтями та замітками Коцюбинського.

Лист до Марії Федорівни Мальчевської (Міхневич).

22 жовтня, 1886 р., Вінниця.

„Тосковалъ бы, если бы не занимался серьезно. Днемъ ребята, которыхъ я учу, а вечеромъ, или политическая экономія, или Исторія, надъ которой я думаю трудиться серьезно (и уже тружусь)“, і

Вінниця, 26 травня, 87 р.

„Пам'ятаєте — ще в осені розпочав я працю літературну. Схтілося мені збадати стан умислого розвою України в XVII віку“.

Правда, тут Коцюбинський повідомляє, що у нього настала перерва, що він звернувся до віршування.

„Лежить тепер моя розпочата праця — а я і не зазирну ні у папери, ні у книжки. Чи я розледащів, чи то літо мені перескаже, чи може цілоденна праця — сам не знаю. Здається усе воно вкупі. Часом, у хвилини спокою, відпочинку — якась муза ледача підмовляє мене віршувати“. (Вінниця, 26 травня, 1887 р.). Проте інтерес до історії не пропадає у нього й пізніше, як бачимо з листа О. Барвінського до Коцюбинського 20/10 н. ст. 1890 р.

„Історію Русі рад би я Вам вислати, так інакше не пішла-б як у рек. листах, а се-б стояло з р. 30 кр.“.

А років через двох Коцюбинський навіть пропонує редакторові „Зорі“ В. Лукичеві наслідки своєї праці на історичному полі, як це видно з листа В. Лукича до Коцюбинського: „О монографію Каменця не прошу, бо не було б місця на вї поміщення“ (7 нов. ст. січня 1893 р.).

Взагалі треба сказати, що виключно оповіданнями Коцюбинського журнали галицькі почали цікавитись пізніше¹⁾. На початку його письменницької діяльності його запрошувало писати за все. Редактор „Зорі“ В. Лукич, сповіщаючи за долю двох перекладів з Гайне, прохає: „Не менше прошу Вас помагати „Зорі“ оригінальними творами чи з белетристики, поезії чи науки (підкр. авторове). Дуже також потребую всіляких хоч би дрібних вісток з літератури, науки, штуки, музики, театру, малярства і т. и. Коли-б де по московських газетах чи журналах

¹⁾ 7 н. ст. травня 1894 року редактор „Зорі“ В. Лукич писав М. Коцюбинському: „Чи не були-б Ви, Добродію, ласкаві написати для „Зорі“ [на р. 1895] повість? Ви маєте таке легке перо, що довшу повість Вам би не прийшло тяжко написати, а земляки з великою радістю її відчитували. Знаю се певно, що Ваші твори нашим людям подобаються“.

найшли що цікавого, а не мали часу перекласти, то уклінно прошу ви-тяти і прислати в оригіналі, а я вже собі якось пораджу. Не менше зда-лись-би нам які рисунки чи фотографії наших визначних діячів з літе-ратури, науки і штуки. О поміч в тій справі також сердечно Вас прошу¹⁾.

І Коцюбинський, щб тільки міг здобути — все надсилав „Дзвонкові“, „Правді“, „Зорі“. „Портрет Гонти і діда-Чумака прошу прислати, я поміщу їх... Матеріяли до „Ілюстр. України“ дістав. Прошу Вас на дру-гий раз виписувати коло кожного малюнку і ч-о дотичної часописи, де він був поміщений“ (Недрук. лист В. Лукича до Коцюбинського 7 нов. ст. січня 1893 р.).

Так виникла у Коцюбинського низка статтів: „Нюрнберзьке яйце“, „Життя українців по малих містах“, „Вироби селянок з Поділля на ви-ставі в Чикаго (З України)“, „Причинок до біографії Тараса Шевченка“ та „Яків Кухаренко“.

Псевдоніми Михайла Коцюбинського „М. Коцюб.“ (під „Шевченко-вою могилою“ та „Виробами селянок з Поділля на виставі в Чикаго“) „Захар Козуб.“ (під „Життям українців по малих містах“, „Причин-ком до біографії Тараса Шевченка“ та „Яковом Кухаренком“) дадуться нам до розуміння, коли ми звернемось до розвідки Цеслава Германовича Неймана „Старая Брацлавщина и ея люди“ („Кіевск. Стар.“ 1889, кн. 5—6). Там на стор. 535 ми читаємо, що на початку XVII століття був звичай міняти родове прізвище на прізвище, що походить від назви маєтности, і подається приклад: „Такъ, родъ Козубовъ или Коцубовъ сталъ зватьсѣ Козубами-Якушинскими, а затѣмъ просто Якушинскими отъ родового имѣ-нія Якушинецъ“.

Як бачимо, ці псевдоніми походять від інтересу до історії XVII сто-ліття та інтересу до власного родоводу. Цікаво, що в цих розглянутих творах ми помічаємо ті елементи світогляду нашого письменника, що еднають його з автором найпершого його твору „Андрія Соловейка“, хоч, як ми бачили, він р. 1887 і пережив кризу своїх народницьких ідеалів. Коли там Коцюбинський ідеалізує інтелігенцію, що, здобувши освіту в місті, вертає на працю в село, то тут він ганить інтелігенцію, байдужу до народніх інтересів. Так, у статті „Вироби селянок з Поділля на виставі в Чикаго“ він з жалем зазначає „вельми некорисні умови, в яких стоїть у нас, на Україні, народній промисел“. І шукаючи причини цьому, міркує: „І не диво, бо бідний, неосвічений український селянин не може дати собі ради, а байдужна інтелігенція не поспішається подати руку мен-шому братові“, бо їй не стає почину, вона чекає, поки „німець“ покаже стежку, а то й просто не доміркується до того, що давно вже пора звер-нути увагу на народній промисел та всякими заходами підняти його“.

Сергій Козуб.

¹⁾ Недр. лист В. Лукича до Коцюбинського 18 нов. ст. травня 1891 року.

5 іюля ¹⁾ 1886 г. г. Винница.

Мыла, кохана Марусе!

Если бы Вы знали с какой тоской, с каким нетерпѣніем я ожидал и до сих пор ожидаю Вас, то Вы хоть немножко пожалѣли бы меня и приѣхали бы в Винницу, не откладывая своего обѣщанія. Мнѣ тяжело без Вас я хочу видѣть Вас, мнѣ, наконец, нужно видѣть Вас, чтобы сказать то, чего я не могу (підкр. Коцюб.) и не хочу (підкр. Коцюб.) выразить в письмѣ. С каждым днем становитесь Вы для меня милѣе, дороже, ближе, и кто знает, что будет дальше со мною, моя хорошая, моя дорогая Маруся!

Быть может Вы, привыкшая недовѣрять людям, с сомнѣніем отнесетесь к тому, что я пишу. Допустить это для меня было бы очень больно, потому что не в силах человѣческих отнестись ²⁾ болѣе искренне и задушевно к человѣку, как (от) ³⁾ я отношусь к Вам.

Странное дѣло! тысячи мыслей, одна разнообразнѣе другой, толпятся в моей головѣ, а я ни одной из них не могу переложить на бумагу! Взволнован я очень, вот и все.

6 іюля (на другой день). Прочиталъ написанное и задумался: вымарать ли все, или оставить? Рѣшилъ оставить. Не хочу быть по отношенію къ Вамъ скрытнымъ.

————— ⁴⁾

Жизнь моя съ тѣхъ поръ, какъ мы видѣлись, перемѣнилась не многимъ. Въ общемъ — страшно недоволенъ и собой и своею жизнью (и собой) ⁵⁾. Задумалъ кое что писать — да какъ то не работается; лѣто ли мѣшаетъ, другое ли... напримѣръ „что-то“... Смѣйтесь, Марія Федоровна! Въ послѣднее время началъ мечтать. Давно подобная оказія случалась со мною, а теперь — смѣшно становится при одномъ сознаніи, что я, не помилованный грубою действительностью — мечтаю! Но мнѣ кажется, что

¹⁾ Правопис оригиналу; підкреслення скрізь Коцюбинського.

²⁾ Так в оригіналі.

³⁾ В оригіналі перекреслено.

⁴⁾ Риса в оригіналі.

⁵⁾ Перекреслено в оригіналі.

такое состояніе не долго продлится; нужно серьезно работать, да и пора вѣдь уже начать.

Непишется Вамъ письмо. Ожидаю Васъ, и все, что имѣю сказать, откладываю до свиданія. Вотъ Вы теперь, какъ живая стоите предъ моими глазами, и Боже мой! Сколько я могу и имѣю Вамъ сказать, а какъ мало могу написать!

Мама и сестра — ужасно желаютъ видѣть Васъ: недѣляйте же всѣмъ намъ непріятности своимъ отказомъ или откладываньемъ и пріѣзжайте какъ можно скорѣе. Посылаю Вамъ книгу: читайте.

Пока пріѣдете къ намъ — напишите мнѣ, только вполнѣ откровенно и *все* ¹⁾, какъ общали.

Вашъ навсегда

М.—

Жду Васъ.

Сестра кланяется.

2.

22 октября 1886 г. Винница.

Ждал, ждал от Вас письма — недождался и пишу первый. Отчего Вы не писали? Здоровы ли Вы? Не случилось ²⁾ ли чего нибудь особеннаго? Не забыли-ли Вы и про Винницу и про меня совсѣм? Вот тѣ вопросы, которые и теперь стоят предо мною, как неразгаданная загадка.

Брат Ваш ³⁾, (Володя) такой недобрый. Я ему написал в отвѣтъ на его письмо и просил написать мнѣ: молчит, и я не знаю, как ему живется, хотя это и интересно мнѣ. Как будете писать ему — упрекните его от меня.

Живется мнѣ — грѣх сказать, чтобы хорошо. Но не скажу, чтобы совсѣм худо: бывает хуже, но рѣдко.

Тосковал бы, если бы не занимался серьезно. Днем ребята, которых я учу, а вечером, или политическая экономія, или История, над которой я думаю (и уже) ⁴⁾ трудиться серьезно (и уже тружусь).

Часто я вспоминаю Вас и задаю себѣ вопрос: неужто Вы, в энергію и самостоятельность которой я до сих пор вѣрю, смалодушествуете и откажитесь от возможности сделать шаг к независимому положенію? Неужто Вы загрязните в (тин) ⁵⁾ Дзыговской тинѣ и никакія соображенія и побужденія не вытянут Вас оттуда? Было бы печально, если бы пришлось утвердительно отвѣтить на эти вопросы.

Но я до сих пор не вѣрю в возможность такого малодушія с Вашей стороны и надѣюсь скоро видѣть Вас в Винницѣ.

1) „все“ — підкреслено в оригіналі двома рисами.

2) Так в оригіналі.

3) Брат Марії Федорівни Міхневич та Таїсії Федорівни Міхневич називав Коцюбинського, як пригадує ця остання, „Сахар Медович“.

4-5) Перекреслено в оригіналі.

Имѣете ли Вы что-нибудь для чтенія? Я приготовил для Вас нѣсколько хороших вещей.

Видите, какой я заботливый, а Вы, залѣзши в Дзыговку, и не пишните оттуда, чтобы я знал покрайній мѣръ, как Вам живется, можете?

Сообщать Вам о Винницких новостях? Но вѣдь они Вам мало интересны: Вы еще не приобщились к нашей жизни. Дагадывается¹⁾, вѣроятно, что въ Винницѣ, как я думаю и во всѣх уѣздных городках, самую живую, интересною новостью служат скандалы. А их то вездѣ много.

Как то так устроено на Святой Руси, что скандалы милѣ нам отцаматери — милѣ всѣх семейных радостей. Они нас питают, согрѣвают и одушевляют...

Кланяйтесь Клавдіи Ѳедоровнѣ²⁾, и просите её, чтобы она, как Вы будете ѣхать в Винницу передала Вами мнѣ свою карточку. Кланяйтесь Ант. Гр.³⁾ и всѣм Вашим.

Пріѣзжайте, а тѣм временем пишите. Адрес: Винница, домъ Монашекъ, кварт. Неймана.

Простите что так пишу: очень спѣшу. Ваш навсегда.

М. Коцюбинскій.

(Лидя и мама кланяются и цѣлуют Вас).

Р. S. Вы забыли у нас „Дви московкы“. Я хотѣл прислать Вам. Когда пріѣдете — прочтете.

3.

Винница, 26 Травня, 87 р.

Шановна Маріе Федоровно! Марне надалы Вы собі клопоту и праці, накрываючи мене мокрым рядом за те, що я не обизвався а ни словечком до Вас. Щире сказати — я незнав куды обернутися з листом — у Дзыгивку — у Михаливку, чи у Немирич, куды Вы малы, як згадую собі, замир переихати на якійсь час. От ця невидомість и зтримовала мене. Я чекав — чи не обизветесь Вы — не подасте звистки о собі... а то писати лист навмання, не знаючи чы дійде він по адресу, чы ни, якось не выпадало. Ге! Як бы знати, що Вам така пригодонька сталась, що Вы занедужали та сумуете, як и звичайно пры такой хороби⁴⁾ — то яб доси розислав не иден лист у ти стороны, де Вы не можете завитаты та забарытыся. Усим нам сумно якось стало и сердечне жалѣ Вас, як дозналися мы про Вашу слабисть. И тра ж було лыхій годины спиткаты Вас аж двичи! Жычу Вам як найскорище выздоровлюваты и завитаты у нашу

¹⁾ Так в оригіналі.

²⁾ Сестра Марії Федорівни, дружина Антона Григоровича Мончинського.

³⁾ Священик Мончинський, що у нього в Михайлівці Коцюбинський учив дітей.

⁴⁾ Марія Федорівна пригадує, що в неї тоді боліли очі.

сторону: тоді Ви переконаєтесь, що надаремне наляля мене непамятливим.

У нас праве жадних новин не має, оприч того, що я вже (жю)¹⁾ зо два тыжни жюю в дома и звитися хожу на лекції. Як вихожу в $\frac{1}{2}$ 9 годины, то вертаюся з лекцій о $\frac{1}{2}$ 8 вечора, не личучы обида, котрый займає не бильше годины. Спервоначалу было²⁾ мени страх тяжко, а теперьничого, обтерпився.

Пам'ятаєте — ще в осени розпочав я (ро)³⁾ працю літературну⁴⁾. Зхитилося мени збадаты стан умислового розвою (на)⁵⁾ України в ХVІІ віку.

Лежить теперь моя розпочата праця — а я и не зазырну ни у папери, ни у книжки. Чи я розледащив, чи то лито мени перескажає, чи може цилоденна праця — сам не знаю. Здається усе воно вкупи. Часом, у хвилыны спокою, видпочынку — якась муза ледача пидмовляє мене виршоваты.

Посылаю Вам килька перекладів з чужесторонних поетив. Як не до вподобы — выбачте.

Мама дякує Вам (, що В)⁶⁾ за Вашу добру хить для Оли. Про Лёню ничогисенько з Кам'янця⁷⁾ нечутно. Як будете пысаты до Петра Романовича — поспытайте. Мама цюлує Вас сердечно. Сестра також. Уси Недоборовськи и стари и молоди кланяются Вам и дуже скучають безъ Вас. Панчохи, що лежать у мамы готовисеньки — також тужать за Вами.

На цим слови бувайте здорови!

Кланяйтесь нызенько Вашим батькови и матери — Афанасіи Федоровни, Таисіи Федоровні, а як будете пысаты у Немирив до брата — и ёму.

Пишть.

От ще що! Напышть — колы прыидете у Винныцю. (Уси)⁸⁾ Выйдемо (на)⁹⁾ гуртом на спитканне¹⁰⁾ Вас на винныцьку австерію.

Ще раз бувайте здорови и весели!

Щырый для Вас *Михайло Коцюбинский*.

Важне¹¹⁾: як найскоріше вышлить по почти „Кропивницького творы“: чужа книжка, кажутъ звернуты найскоріше також.

¹⁾ В оригіналі перекреслено.

²⁾ Так в оригіналі.

³⁾ В оригіналі перекреслено.

⁴⁾ Так в оригіналі.

⁵⁾ Перекреслено в оригіналі.

⁶⁾ Перекреслено в оригіналі.

⁷⁾ Лёня — це менший брат Мих. Мих. („кривенький“ — як каже Марія Федорівна), якого вчив удома сам Мих. Мих., а потім через Петра Романовича Дабіжу, що служив тоді в Кам'янці, пробував віддати до братської школи при монастирі для сиріт та безпритульних. Проте це не пощастило зробити через брак місць.

^{8/9)} В оригіналі перекреслено.

¹⁰⁾ Слово написане не зовсім виразно.

¹¹⁾ Підкреслено в оригіналі.

4.

МАРУСИ М.¹⁾

Як ранім морозом п(обитії квіти)²⁾
 Головы сумно додо(лу схиляють,) —
 Як нібы тугою³⁾ (та горем повиті)
 Завчасу и марне (навік пропадають,—)
 Оттак тепер (молодь досхочу не впеіе)
 Жыттем молоде(цьким у світі пожити,) —
 Гляды — уже в ёго в(олосся сивіе,) —
 Дывысь — уже в ёго (і серце розбите.)
 Из чого на світі (тё лихо коіться)
 Що забороняе на(м весело жити?)
 Від чого так бб(ляче серце ятриться,)
 Чыж то мы не вміе(м мир Божий любити?)
 Эй де-там! Эй де-(там! Гарячим коханням)
 Здолалыб мы світ (весь нагріти,) —
 Знайшлы бы мы місце і чыстым бажанням —
 А нам такі⁴⁾ гірко і тяжко⁵⁾ так жыты!
 Бо кругом з неправды и горе й бідота,
 Аж серце стыскае від страшноі мукі...
 А поміч даваты... даремна турбота: —
 Хоть розум розв'язан, так зв'язані рукі...
 Така то, така то, дівчынонько гожа,
 (Людей на сім світі) прычына морочыць...
 (Хоць як би там пышно не росцвіла рожа —
 (Зів'яне завчасно), як хробак підточыць.

Через те, що архівний список (з Черн. Держ. музею) різниться від автографу, що зберігся у М. Ф. Міхневич, подаю тут і цей архівний список, що являє собою пізнішу редакцію (правописом оригіналу).

На це вказує відсутність присвяти, бо в Коцюбинського кожний такий вірш виникав звичайно в наслідок якогось зворушення авторового й мав на собі присвяту панночці, заміна слова „гóлови“ на „головоньку“, щоб здовжити рядок до 12 складів⁶⁾, уникання повторень, як „Гей, де там! Змоглиб ми горячим коханням“... замість „Ей де-там! эй де-там горячим коханням“... та інші стилістичні одміни.

¹⁾ Треба читати „Міхневич“. Оригінал писано рукою Коцюбинського. Він у Марії Федорівни Мальчевської від довгого лежання розпався на клаптики, деякі загубилися, хоч М. Ф. пригадує всього на пам'ять.

²⁾ У всіх строфах одірвані рядки автографу Коцюбинського подаю в дужках () і теперішнім правописом.

³⁾ З розповіді Марії Федорівни „Неначе тугою“.

⁴⁾ Так в оригіналі.

⁵⁾ З усної розповіді М. Ф. „тяжко і гірко“.

⁶⁾ Проти першого та другого рядка цієї пізнішої редакції стоїть цифра 12 (чорним слівцем) — кількість складів у кожному рядкові.

Йак ранім морозом побиті квіти
Головоньку сумно до долу схильайуть —
Неначе тугою та горем повиті
Завчасу і марне на вік пропадайуть —
Так молодіж наша: зрости не успіє
Та по молодецькі на світі пожити,
Дивись, а у нього волосся сивіє,
Поглянь, вже у нього і серце розбите.
З чого-ж то на світі береться те лихо?
Що серце так гнітить, не дає нам жити?
Чого дві минають без діла, так тихо?
Чи ж то ми не вмійем мир божий лубити?

Гей, де там! Змоглиб ми горьачим коханням
Зумілиб ми серцем і світ весь нагріти,
Знайшли би ми місце і чесним бажанням —
Так годіж! Не сила... одно лиш тужити.

Кругом нас неправда, горе і бідота,
Аж серце стискає від гіркої мукі,
А поміч подати — даремна турбота:
Розв'язаний розум — так зв'язанні руки ¹⁾.

Така то сумная, дівчинонько гожа,
Льудей на сім світі причина морочить:
Хочь йак би там пишно не розцвілась рожа
Зів'яне и зсохне, йак робак підточить.

5.

ЯК ПРОМІНЕМ ЩАСТЯ ²⁾

Як промінем щастя, спанувши, засяють
Ті очі, мов зорі,
А хвилі відради серденько гойдають,
Мов човен на морі —
Як хочеться долі і другим жадати, —
Тоді пам'ятайте про мене згадати.
Чи серце у грудях від горя заб'ється,
Як пташка у клітці,
Й на віях перлиста слезина збереться,
Мов на квітці, —
Як тугі тра буде частину віддати,
Й тоді не забудьте про мене згадати,

¹⁾ Так в оригіналі.

²⁾ Оригінал у Чернігівському Держ. Музеї. А ось початок списку, що на ньому збереглась присвята (зберігається в архіві Коцюбинського Черн. Державного Музею; правопис оригіналу):

Шановній Пані Н. Г.

Як промінем щастя, спанувши, засяють
Ті очі, мов зорі,
А хвилі відради серденько гойдають,
Мов човень на морі —
Як хочеться долі і другим жадати,
Тоді пам'ятайте про мене згадати.

Як віри забракне у власні сили,
 І з гіркої муки
 Опущу до долу неначе в могилі
 Безсилі руки,
 Як нікому буде порадоньки дати,
 Чи можу тоді я про Вас нагадати.

6.

Улюблена пісня М. М. Коцюбинського за михайлівського та після-михайлівського життя¹⁾.

Ой з-за гори вітер віє, калина не спіє.
 Любить козак дівчиноньку, зайняти не сміє,
 Він її не займає, бо сватати має.
 Він до неї не горнеться, — не слави боїться.
 Вислала мати сина та й на косовицю,
 Розчесала чорні кудрі аж на потилицю.
 Я-ж думала, мій синоньку, що будеш косити,
 А ти бросив косу в росу, — сам став голосити.
 Як-би ти мати знала, яка то досада,
 То-б ти мене оженила, щоб була відрада.
 Оженися, мій синоньку, візьми собі любку,
 Кохай її, милуй її, як голуб голубку.
 Сивий голуб, сивий голуб, — голубка сивіца.
 Милый батько, мила мати, — дівчина милаца.
 Я з батьком посварюся, — гріху наберуся.
 А з дівчиною зійдуся, — не наговорюся.

7.

Подана нижче розправа Коцюбинського являє собою примітку до російського перекладу „На віру“, що його письменник готував, надрукувавши повість у „Правді“, для „Кіевской Старини“ (зберігається в Черн. Держ. Музеї, архів Коцюбинського № 1736).

„На віру“ *)

повість

Михаила Коцюбинського
 (переводъ съ українскаго).

*) Подъ такимъ названіємъ извѣстны въ Подольской губер. (а так же въ Кіевской, Волынской, въ Галиціи) гражданскія сожительства въ крестьянскомъ быту. Много различныхъ условій и причинъ вызываютъ это явленіе. Чаше все живутъ „на віру“ въ томъ случаѣ, когда каноническія преграды мѣшаютъ легализаціи брака, а экономическія условія побуждаютъ къ совмѣстному сожительству. Такъ, напримѣръ, крестьянинъ, похоронившій трехъ женъ; для поддержанія хозяйства, для сохраненія обычнаго теченія семейной жизни, съ которой онъ свыкъ, ищетъ себѣ по-

¹⁾ Записано з слів Марії Федорівни Мальчевської (Міхневич).

други и находить её обыкновенно въ лицѣ вдовы, похоронившей трехъ мужей или въ лицѣ бобыльки, брошенной мужемъ. У болѣе молодыхъ причиною вступленія въ гражданскій бракъ часто бываетъ неудачная женитьба, невозможность ужиться съ мужемъ или женой при влеченіи къ другому лицу. Контингентъ живущихъ „на виру“ съ женской стороны пополняется въ значительной мѣрѣ „покрытками“, желающими какънибудь пристроиться, а съ мужской — зашлымъ людомъ, быть можетъ оставившимъ свои семейства на родинѣ. (Въ особенности по селамъ, гдѣ существуютъ сахарные заводы). Не смотря, однако, на распространенность описываемаго явленія, мнѣ никогда не приходилось встрѣчать или даже слышать о гражданскомъ сожителствѣ между холостою молодежью.

Словомъ, жизнь ставитъ много задачъ, которыя такъ или иначе нужно рѣшить, а крестьянская находчивость не обинуясь разсѣкаетъ гордіевъ узелъ, если его нельзя развязать.

О распространенности сожителства „на виру“, о территоріи, какую захватило это явленіе — точныхъ свѣдѣній не имѣю. Въ Подольской же губ. мнѣ приходилось встрѣчать села, гдѣ насчитываютъ болѣе десяти семействъ, живущихъ „на виру“. Въ Киевской губерніи, на Волини, въ Галиціи — тоже извѣстны подобные факты. По всей вѣроятности можно встрѣтить ихъ и на лѣвой сторонѣ Днѣпра (такъ въ Черниговской губ. (Сосницькій уѣзд) жена, бросившая мужа, называется „покидычкой“, а если сойдется съ другимъ — „прыставакой“).

Практиковались ли сожителства на „виру“ въ прежнія времена или же представляютъ наслоеніе новѣйшаго времени — опредѣлить съ точностью трудно. По народнымъ рассказамъ раньше рѣже встрѣчались невинчаные, чѣмъ теперь. Г. Рыльскій въ статьѣ „Къ изученію укр. народ. міровоз.“ (Кіевская Стар., т. XXXI, 1890 г.), слегка касаясь интересующаго насъ вопроса, рѣшеніе суда, гдѣ обвиняются живущіе „на виру“ помѣчаетъ 1864 годомъ. По всей вѣроятности жили и раньше внѣ брака.

Не буду разбирать описываемаго явленія со стороны этической, замѣчу только, что сами крестьяне относятся къ нему съ полной терпимостью, особенно въ томъ случаѣ, когда оно является необходимымъ слѣдствіемъ экономическихъ условій крестьянскаго быта.

Предлагаемая повѣсть была напечатана на украинскомъ языкѣ въ одномъ изъ галицкихъ журналовъ (Августъ, Сентябрь и Октябрь 1892 г.), съ предисловіемъ отъ редакціи, которая видитъ причину распространенности нелегальныхъ браковъ въ упадкѣ нравственности и религіозномъ индиферентизмѣ среди украинскаго крестьянства.

М. Коцюбинскій.

8.

Витяг з листа М. Ф. Комарова до П. І. Погибки (травень 1892 р.), де він просить за М. М. Коцюбинського.

...Та ще до Вас одна просьба. Чи не має часом у Вас вакантного міста по филоксері для одного дуже сімпатичного чоловічка. Чоловічок

сей М. Коцюбинський¹⁾ — писатель український, молодий чоловік, дуже щирий, служити він на сахарні в конторі²⁾, але хотів би призвичаїтись до якого иншого діла, дуже интересується филоксерою і хотів би поки що хоч на се літо мати роботу руб. на 30—40 в місяць. Коли часом яке місто вакуе, напишіть міні, я буду Вам дуже вдячний...

9.

Листи М. М. Коцюбинського до П. І. Погибки.

2 Іюня 1892 г.

г. Винница.

Милостивый Государь

Афанасій Ивановичь!

Михайль Федоровичь Комаровъ недавно писалъ мнѣ, что я могу разсчитывать на занятія при филоксерной коммисіи подѣ Вашимъ руководствомъ.

Охотно соглашаясь занять мѣсто, любезно предложенное Вами, я пишу это письмо съ цѣлю³⁾ предупредить Васъ, что сейчасъ приѣхать не могу, такъ-какъ семейныя дѣла задержатъ меня въ Винницѣ 7—8 дней. Надѣюсь, что это обстоятельство не будетъ имѣть для Васъ большого значенія, и что мѣсто, обѣщанное Вами, останется за мной. На всякій случай сообщаю свой адресъ.

Съ совершеннымъ почтеніемъ

Михайль Коцюбинскій.

Г. Винница, Под. губ. Михайлу Михайловичу Коцюбинскому, собствен. домъ.

10.

17/XII, 1893 г.

Винница.

Многоуважаемый

Афанасій Ивановичь!

Только-что получил Вашу телеграмму⁴⁾ и отвѣчаю не телеграммою, а письмом, разсчитывая, что завтра Вы уже получите его.

Прежде всего примите сердечную благодарность за память обо мнѣ, которую я в[с]егда⁵⁾ съумѣю оцѣнить.

¹⁾ Так в оригіналі.

²⁾ Коцюбинський тоді був за репетитора при дітях бухгалтера Джуринської цукроварні Кондрата Мельникова в с. Лопатинцях. Комаров, згадуючи про службу в конторі Коцюбинського, просто кепсько був поінформований, бо наш письменник тоді в конторі не служив. ³⁾ Так в оригіналі.

⁴⁾ П. І. Погибка, каже, що телеграму він послав з доручення одеських громадян, що чимало дбали за М. М. Коцюбинського.

Мѣсто економа в пріютѣ, конечно, было бы для меня очень желанным мѣстом, если-бы (не)¹⁾ нѣкоторыя соображенія не удерживали меня от согласія занять его.

Во первых, я не одинок, у меня есть семья²⁾, и с семьею жить в Одессѣ на 25 руб., хотя бы и при бесплатной квартирѣ и содержаніи для меня, согласитесь, по меньшей мѣрѣ затруднительно. Во вторых(ъ)³⁾ — живя в Одессѣ пришлось бы увеличить расходы на одежду, да и вообще большой город увеличивает потребности, а удовлетворить даже самыя скромныя потребности цѣлой семьи за 25 р. в мѣсяц — невозможно. В третьих я чувствую себя совершенно неподготовленным⁴⁾ к занятіям, сопряженным с обязанностями эконома, больше того, я даже не обладаю практичностью, хозяйственными способностями, необходимыми при веденіи хозяйства.

Впрочем, не смотря на всѣ эти соображенія, я был бы вынужден⁴⁾ занять предлагаемое мѣсто, если бы был без мѣста в данную минуту, а так как свое мѣсто в комиссіи⁵⁾ я считаю болѣе выгодным (несмотря на всѣ неудобства его), то мнѣ трудно согласиться занять мѣсто, представляющее гораздо меньше выгод от занимаемого мною теперь.

Поэтому, еще раз благодаря Вас за память обо мнѣ, я должен отказаться от мѣста эконома в пріютѣ, хотя очень и очень чувствуется потребность в мѣстѣ болѣе щедро оплачивающем труд и дающем возможность жить по человѣчески.

11 или 12/XII писал я Вас¹⁾, прося выслать мнѣ жалованье перед 20-м с. м. Теперь позволяю себѣ припомнить мою просьбу, увеличенную еще тѣм обстоятельством, что деньги у меня вышли совсѣм и что теперь, болѣе чѣм в другое время, я нуждаюсь в них.

От всей души желаю Вам „веселих съвят“ и всего наилучшаго. Остаюсь с совершенным почтеніем.

Щирий М. Коцюбин.

11.

Лист А. Ейсмонта до П. І. Погибки⁶⁾.

г. Измаилъ 8. V [1894].

Многоуважаемый Афанасій
Ивановичъ

Въ высшей степени обрадовало меня Ваше письмо извѣстіемъ, что уступаете для меня г. Коцюбинскаго и онъ соглашается принять у меня мѣсто. Я очень радъ что въ лицѣ г. Коцюбинскаго пріобрѣтаю разслѣдо-

¹⁾ В оригиналі закресл.

²⁾ Крім матери, в М. Коцюбинського були ще 2 молодші брати та дві молодші сестри.

³⁾ Так в оригиналі. ⁴⁾ Підкреслено в оригиналі. ⁵⁾ В одеській філоксерній комісії.

⁶⁾ Лист Ейсмонта, експерта одеської філоксерної комісії, важливий тим, що вказує нам дату, коли М. М. Коцюбинський перейшов на службу в Басарабії з Оргіївського повіту на південь до Рені, та свідчить про пошану до нього, як до працівника-філоксери-ста в колі службовців-фахівців.

вателя—со всіми качествами какихъ я требую отъ своихъ помощниковъ—; мнѣ кажется что и Коцюбинскій будетъ доволенъ. Со своей стороны постараюсь сдѣлать для него все что будетъ возможно.

Что касается времени приѣзда его то мнѣ кажется — что конецъ мая (число 28—31) будетъ наиболѣе удобнымъ такъ чтобы онъ считался у Васъ по 1 іюня, а у меня только съ этого числа начнетъ работы — До этого времени успѣть подготовить лупщиковъ (4) — практически; въ Джуржулештахъ съ этимъ было бы трудно. — Я начну работы по осмотру въ Джуржулештахъ съ половины мая — но только потому, что на конецъ мая я назначилъ это мѣсто сборнымъ пунктомъ для новыхъ разслѣдователей которыхъ нужно обучить.

Вашъ А. Эйсмондъ.

Вол. Дебагорій-Мокрієвич.

(Посмертна згадка).

Один по одному йдуть на той світ учасники першої активної боротьби з російським самодержавієм, — могутнє покоління, що видало з себе таку силу міцних духом людей і що мало не все вигинуло в нерівній боротьбі — на шибеницях, у казематах Шлісельбурзької фортеці, по Сибірських норах, на еміграції. Тільки одиниці з цього першого призову революційної молоді в Росії вийшли живими з цієї запеклої боротьби. Зате це були одиниці, що жили довго, кипіли до останніх часів і були справжніми свідками минулого, живим мостом поміж мріями перших борців та втіленням тих мрій у реальному житті. Хто вижив опі буквально такі каторжні умови, той був на довго вже загартований і вмів боротись за життя.

В кінці минулого року помер один із тих останніх могиқан, з тих сильних людей, що почали були свого часу нову сторінку в громадському житті колишньої тюрми народів — Вол. К. Дебагорій-Мокрієвич. Помер, маючи під 80 років, помер на чужині, в Болгарії, що здавна стала йому за другу батьківщину, коли перша його батьківщина викинула його була за свої межі. Ми не знаємо обставин його останніх днів. Але можемо гадати, що не з легким почуттям згадував небіжчик батьківщину, де не знайшлось про його місця навіть тоді, коли чимало справдилося з тих мрій, за які боровсь він за молоду. Не легко мабуть було йому кидати цей світ на чужині, хоча-б вона й стала йому за батьківщину.

Небіжчик сам розповів про своє життя, — розповів з такою щирістю й одвертістю, що його відомі „Воспоминання“ на довго зробилися були класичним зразком революційної мемуаристики, одним з найкращих джерел для оцінки руху 70-х років навіть тепер, коли мемуарна література вже вельми збагатилася. Свого-ж часу ці спомини робили вражіння, яке тепер навіть важко було-б схарактеризувати. Пам'ятаю, що нелегальна тоді, за кордоном видана книга Дебагорія-Мокрієвича потрапила мені до рук, як я був учнем середньої школи, і з попередженням, що маю я її тільки на одну ніч. Я почав читати з вечора і читав буквально цілісіньку ніч, не помічаючи, як плине час, не почуваючи втоми, забувши про сон. І лиш коли дочитав останню сторінку, побачив здивовано, що на дворі

вже день білий, а моя лямна бореться з ясним світом нового дня. Пам'ятаю, скільки питаннів збудила в мені оця рідкосна книга, і як, відсижуючи в класі обов'язкові години, я пускав мимо ушей усе що робилося навкруги, і снував думки по тій лінії, на яку поставило мене оповідання так майстерно переведене. І потім, багато років по тому перечитуючи цю книгу вдруге вже в тутешньому — до речі, дуже неохайному — виданні, я зрозумів причину тих давніх чарів, що збудили „Воспоминанія“ Вол. К-ча. Автор, що писав взагалі не багато і не часто, в цю книгу вложив усього себе, розповів не тільки про свої власні думки, мрії, пригоди, розчарування і поразки, а й про все своє покоління. Це була справжня „Історія мого сучасника“, спокійно і об'єктивно виложена, але з тим не підробленим патосом, який передає правдивий дух часу в його типових проявах. В художніх образах таку історію дав потім Короленко і його образи лиш ствердили та ілюстрували те, що за довго до того в спокійній розповіді почули були ми від Дебагорія-Мокрієвича. Майстерний оповідач, він на довго створив форму мемуарного оповідання, до якої мимоволі може допасовувались з своїми творами пізніші мемуаристи.

Дебагорій-Мокрієвич перейшов звичайну тоді для революціонера життєву школу. Народився 1847 р., зародки свідомости прокинулися під вражінням, з одного боку, селянської реформи 1861 р. та селянських також бунтів з приводу неї на Поділлі, а з другого — польського, що незабаром почалося, повстання. Селянська реформа, що дала занадто врізану, „куцу“ волю, не захопила Дебагорія. Між численними фактами військових езекуцій, що йшли поруч з уставними грамотами, один особливо врізався в його пам'яті. „Особенно трагически, — згадує він у своїй автобіографії, надрукованій в „Энциклопедическому Словарі“ Граната, — окончилось это для одной молодой крестьянки, которую публично на площади пред церковью высекли, и она, не перенесши позора, повесилась. Подробности этого гнусного, злодейского преступления мне рассказывали очевидцы лет пять спустя и они были так возмутительны, что до сих пор (а описано це р. 1926-го!) не могут быть забыты и глубоко волнуют“¹⁾ Ще більше вражіння зробило на Дебагорія-Мокрієвича польське повстання 1863 р. Симпатії його, тоді немирівського гімназиста, були цілком із повстанцями: „Слишком уже противна была сторона воевавшая с ними — полиция и господа военные, которых мы видели у себя в Немирове“²⁾, а негативне відношення до повстанців селянства тільки згодом дійшло до свідомости і дістало пояснення. Читання, література, товариство і фізична праця нарівні з звичайними селянськими робітниками довершили ці впливи. В результаті Дебагорій-Мокрієвич робиться соціалістом, — того особливого одтінку, який мали 70-ті роки і який він сам опісля характеризував як

¹⁾ „Энциклоп. Словарь Русск. Библиогр. Института Гранат“, т. 40, вып. V—VI, стор. 87.

²⁾ Там само.

утопічний. „Мой социализм, — характеризує він свої настрої в автобіографії — если можно назвать социализмом одно желание имущественного равенства у людей, весь покоился на соображениях исключительно этического характера, а вовсе не на экономических доводах и построениях“¹⁾. „Поставить свою жизнь в согласие с тем, что признавалось в теории, — каже він у „Воспоминаниях“, — я думаю, было одно из основных требований мыслящей молодежи того, так сказать, donarodнического периода времени“²⁾. Усі етапи в історії тієї „мыслящей молодежи“ пройшов і Дебагорій-Мокрієвич.

Студентське товариство, мрії про хліборобську комуну в Америці, Цюрих і захоплення Бакунином, поворот на Поділля і зараз-же таки вимушений перехід на становище нелегального — такий був початок революційної кар’єри Дебагорія-Мокрієвича. З 1873 р. він вже нелегальний. Ходив у народ. Був пропагандистом. Завів чималі звязки з селянами. Брав участь у голосній Чигиринській справі разом з Стефановичем. Сходив мало не всю Україну, пробуючи викликати повстання селянства проти панів. Ховався од поліції... Революційна діяльність Дебагорія-Мокрієвича тяглася розмірно довго, бо тільки вже аж на початку 1879 р. його таки заарештовано, і після звичайної комедії суда, заслано на довгу каторгу. Каторги не відбував, бо зараз-же, прибувши до Сибіру, втік і опинився за кордоном, де й прожив мало не весь свій вік, опріч п’ятиліття 1918—1922 рр. Сам Дебагорій-Мокрієвич уважав еміграцію за кінець своєї революційної кар’єри. Розповівши про видання „Свободной Россіи“ 1889 р., він так пише при кінці автобіографії: „Думаю, что на этом я могу закончить свою автобиографию, так как рассказывать о том, как мне пришлось за границею вести борьбу за существование, не может представить интереса, а в общественных делах с того времени я уже не участвовал“³⁾.

Звичайно, це не зовсім так, бо маємо цілу низку фактів, які свідчать, що Дебагорій-Мокрієвич не припиняв своєї громадської діяльності. Правда тільки те, що він незабаром одійшов од активної участі в емігрантському житті, став од його осторонь. Причина тому була в певного роду розчаруванні, яке охопило Дебагорія-Мокрієвича, коли він почав зводити рахунки своїй революційній роботі й шукати причин до невдачі першого революційного покоління. Свої надруковані вже по смерті автора згадки про Драгоманова Дебагорій-Мокрієвич починає буквально так: „Року 1881, розбитий у своїх народньо-бунтівницьких віруваннях, я втік за кордон“. Оце „розбиття“ й виявилось тоді. Самі настрої села, що на них революційне покоління 70-х років покладало всі надії — ті надії розбивали. „Мне думается теперь, — пише Дебагорій-Мокрієвич згодом у „Воспоминаниях“, — что если бы мы даже и жили среди народа, то и в таком

¹⁾ Там само, стор. 89.

²⁾ Воспоминания. СПб, 1906, стор. 44.

³⁾ „Энциклопед. Словарь“, стор. 105.

случає едва ли получилось бы больше революционных следствий, так как — правду сказать — для революционной деятельности в народе почвы было мало... Еще год-два подобных странствований по деревням или жизни среди народа, и мы отрезвились бы от наших революционно-народнических утопий. Движение наше улеглось бы, приняло бы более спокойное течение и, в конце-концов, пожалуй, мы оказались бы ничем другим, как „крайней левой“ нашего обще-земского движения. Осели бы мы по деревням, кто в качестве учителя, кто фельдшером, кто ремесленником, и стали бы пропагандировать идеи социализма. Окружающая действительность скоро наложила бы печать на нашу пропаганду; мы увидели бы кругом себя почти поголовную безграмотность (а какая же широкая пропаганда возможна среди безграмотного населения?); сам собою выступил бы на очередь вопрос о распространении в народе грамотности и тому подобной культурной деятельности. Так рисуется мне теперь эволюция нашего движения, если бы условия русской жизни были сколько-нибудь нормальны, т. е. другими словами, если бы у нас вместо злого и глупого правительства оказалось бы умное, которое сумело правильно взглянуть на движение и предоставило его течение самому себе¹⁾. Під впливом життя, згаданих дошпору обставин, мінялися, з другого боку, настрої й серед самих революціонерів. „Еще в Иркутске, — пише далі Дебагорій-Мокрієвич, — читал я первые номера газеты ‚Народная Воля‘ и сильно возмущен был взглядами, проповедуемыми ею... Мои народнические чувства и понятия возмущены были народовольческим якобинизмом и борьбою с правительством, носившей политический характер“²⁾. Дебагорій-Мокрієвич пробував був спершу змагатися проти нової течії, але як людина вдумлива, зробив переоцінку, — і, завваживши свої недавні помилки, одійшов од активної роботи.

До того часу належить зближення Дебагорія-Мокрієвича з Драгомановим, підготоване — з одного боку — принципіальним федералізмом перших народників, а з другого — чисто практичними вимогами: сам Дебагорій у своїх „Воспоминаніях“ не раз зазначав, що революціонерам у зносинах з народом доводиться вживати української мови, розповсюджувати українську літературу (стор. 149, 231 та ін.). Про Драгоманова Д.-Мокрієвич згадував раз-у-раз дуже тепло і в своїх статтях про його (одна друкована в „Укр. Жити“, друга — в збірнику „За сто літ“, 1927) цілком приймає драгоманівську програму, виступаючи оборонцем її автора проти Дейча й ін. На жаль, звички та виховання не дали певне й Д.-Мокрієвичу, як і багатьом його одноліткам, цілком перейти до українства; до цього спричинилося очевидно ще й постійне перебування його по-за межами України. Дебагорій-Мокрієвич і з цього боку був типовим семидесятником, якого образ дав Короленко в своїй „Історії мого сучасного

¹⁾ Воспоминания, стор. 179—180.

²⁾ Там само, стор. 569.

ника". З усього гурту тих „сучасників“ один хіба Мачтет в останні роки життя цілком приєднався до українського руху й був членом Всеукраїнської Організації, заснованої року 1897; решта-ж, навіть ті з них, що мали всі симпатії до відродження українського народу, все-ж так фундаментально були одірвані од українства, що лишались до самого кінця общеросами. Лишився ним і Вол. Карп., хоча, вернувшись до Києва в кінці 1917 року, він пробував, як сам мені розповідав, вступити до однієї з українських партій. Життя тоді вже різко повертало від нормального гуртування громадських сил, і спроба Вол. К-ча не мала наслідків. Близький теоретично, але чужий практикою українству — він вибрався 1922 року на свою останню еміграцію, з якої вже йому не судилося повернутись.

Акад. Сергій Єфремов.

Революційна діяльність В. К. Дебагорія-Мокрієвича.

Володимир Карпович Дебагорій-Мокрієвич належав до тих народників-бунтарів, які в 1874 році дали початок знаменній епосі „Хожденія въ народъ“. Протягом усенької революційної доби був з нього послідовний народник. Він хоч і мав звязок з тими, хто пішов до терористів, був у добрих стосунках з Осинським, дечим запомагав діячів терору, але сам терористом не був ніколи; тому він не пристав до „Народньої Волі“, що утворилася після того, як заслано його до Сибіру і що з членами її він бачився вже по тому, як утік із заслання. Володимир Карпович не спочував теророві. Так само не приєднався він і до „Чернаго Передѣла“, що члени його, як відомо, залишалися на давній народницькій платформі. „Черный Передѣлъ“ його не вдовольняв своєю „мертвечиной“; від діяльності членів його залишилося в Мокрієвича вражіння повної безпорадності, він її характеризує як „канитель“ — про це він пише у своїх „Споминах“ — „Несомнѣнно, то была одна канитель, не имѣвшая ничего общаго съ живымъ революціоннымъ дѣломъ“¹⁾.

Року 1873 Дебагорій приїхав із-за кордону, де бачився був з Бакуніним і пристав до його програми.

Приїхавши з-за кордону, одразу опинився він у нелегальному становищі. Його товариші, Донецький, що приїхав теж з-за кордону, був заарештований; у його знайшли, між иншим, книгу „Статистика“ Кольба; на першому аркуші був напис „Володимир Мокрієвич“. Це стало за привід до трусу в мастку батьків Дебагорія. Але заарештувати його поліції не пощастило. Поки становий їздив до повітового міста, Володимир Карпович устиг вибратися з свого дому, а коли приїхав жандар, щоб його арештувати, він уже їхав по дорозі до Київа.

Так почалося його нелегальне становище, що тривало до 1879 року себ-то до його арешту.

Приїхавши до Київа, він увійшов до гуртка „Київської Комуні“. Гурток цей не мав сталої організації і вимагав від своїх членів, щоб узялися до практичної роботи не гаючись, себ-то зараз-же йти в народ. Про „Київську Комуну“ Мокрієвич пише: „Коммуна мнѣ понравилась, понятно почему: я самъ сильно походилъ тогда на начиненную бомбу, готовую ежеминутно взорваться. Дѣйствительно, недѣли двѣ-три едутъ,

¹⁾ Воспоминанія, 573 стор.

я живъ уже на Подолѣ въ грязной, вонючей комнатѣ, занимаемой артелью плотниковъ. Попавъ я тогда при помощи плотника Гаврилы, распропагандированнаго Аксельродомъ, членомъ кружка „Кіевскихъ Чайковцевъ“. Я обладалъ порядочною физическою силою; къ ручному труду у меня раніше була придбана сноровка. Купленъ былъ топоръ, отостренъ какъ слѣдуетъ и началъ я тесать „по шнуркѣ“, еловыя бревна“¹⁾.

Року 1874 він іде в народ укупі з 4-ма товаришами; вони поробили собі чотиримісячні пашпорти, поприкладали до них саморобні печатки та й узявши все швецьке начиння, вирушили на Жмеринку, після Жмеринки мали бути їхати на Гумань і на південь до Дніпра, з Жмеринки вони поїхали як мулярі. Практична програма, що її Дебагорій та його товариші понесли до народу, це „передѣлъ земли“. Вони сподівалися, що їм пощастить підмовити селян на повстання, вони вірили, що селяни готові до революції. „Слѣпая вѣра въ близость русской революции“, — пише Мокрієвич у своїхъ „Споминахъ“, — мѣшала намъ сознать, что народъ нашъ далеко не такъ революціонно настроенъ, какъ намъ того хотѣлось“²⁾.

За головне місце для своєї праці вони вибрали Кореунь, де ще недавнечко були селянські заколоти. Але, поки вони полагоджували грошові справи, багато дечого змінилося в їхній організації, а найгірше те, що стався перший погром у „Київській Комуні“, що примусило Дебагорія покинути Київ та й виїхати за кордон. Багато було заарештованих у справі пропагандистів 1873—74 років; у спискові секретного папера Дебагорія зазначено серед багатьох інших товаришів, що підлягали арештові³⁾. На процесі 193-х він не був, але вважався за підсудного.

У 1875 році Володимир Карпович знов у Києві. Тепер головне завдання народників було не ходити в народ, а жити серед нього. Вони мріяли орудувати серед селян іменням царя, послуговувалися фальшивими царськими маніфестами (Стефанович це перевів у життя в своїй Чигиринській справі).

На Чигиринщині й оселився Дебагорій; він працював по заводах та селах, серед селян він зав'язав широкі знайомства.

Що-до тогочасних завдань, Дебагорій пише: „Наша задача состоитъ въ томъ, чтобы осуществить назрѣвшіе требованія народа, или, какъ мы любили тогда выражаться, стоятъ на почвѣ ближайшихъ народныхъ требованій, но что касается путей, посредствомъ которыхъ мы думали осуществитъ наши стремленія, то тутъ, нужно сознаться, мы впали въ страшную ошибку. Мы избрали путь народнаго возстанія. Вѣра въ революціонность народа, въ его могущество и даже непобѣдимость — вотъ та слабая сторона, на которой, увы, построено все наше революціонное народничество“⁴⁾.

У народі, як визнає Дебагорій, вони зазнали невдачі. На початок 1877 року він переживає прикрий час — невдача в справі та ще мате-

¹⁾ Воспоминанія, 115 стор.

²⁾ Ibid., 136 стор.

³⁾ Ibid., 172 стор.

⁴⁾ Ibid., 258—259 стор.

ріяльна криза. Тоді, заробляючи на хліб, Мокрієвич з товаришами, як співаки, ходять з якоюсь мандрівною трупю по південних приморських містах та в Харкові. Дебагорій переживає поганий настрій, на гроші в нього скрутно. Згодом ми бачимо Володимира Карповича в Одесі серед південних бунтарів: Губарова, Давиденка, Рохальського.

Наприкінці 1877 року в революційному рухові помічається новий напрямок — терористична течія, що центр її стає південь, зокрема Київ та Одеса. В-осени 1877 року з'явивсь у Києві Валеріян Осинський.

Дебагорій тоді жив в Афанасіївському яру (теперішня Нестерівська). Тимчасом організується Виконавчий Комітет, відбувається низка терористичних актів, з київської в'язниці втекли Стефанович, Дейч та Бохановський, йде серед революціонерів жвава, нервова робота. Володимир Карпович, хоч і бере участь у революційній роботі (палко бравсь до праці, як згадував згодом, але не погоджувався ні з земцями, що обстоювали конституційні реформи, за легальний шлях, не погоджувався він і з терористами: „Какъ допотопному звѣрю, — пише він, — все окружающее казалось мнѣ и дикимъ и непонятнымъ. Я слышалъ земца и не понималъ его, слушалъ террористовъ и не соглашался съ ними. По моему надо было достать побольше оружія и поднимать народный бунтъ“¹⁾).

Тимчасом поки точилися ці суперечки, долю їх було вже вирішено і після „цѣлаго ряда безсонныхъ, морозныхъ, а иногда и дождаивыхъ ночей удалось установить квартиру Дебагорія“, читаємо в донесінні жандарського полковника Новицького. За ним стежили, і 11 лютого 1879 р. його заарештовано.

Перейдім тепер до справи, що в ній було засуджено Володимира Карповича.

Тут ми маємо двоє джерел: його „Воспоминанія“ та офіційна справа, що переховується в Київському Історично-Революційному архіві в фонді Київського Жандарського Правління, число 19 від 1879 р. під назвою: „О вооруженномъ сопротивленіи 11 февраля 1879 г. Бранднера, Антонова, Ковалевской, Армфельдъ, Де-Багоріо-Мокрієвича, Стеблинъ-Каменскаго, Позена, Орлова, Потылицына, Сарандовичъ, Феохара, Ниточаевой, Васильевой, Топоркова, неизвѣстнаго, раненнаго въ голову и братьевъ Ивичевичей (Игнатія и Ивана)“. Це ті товариші Володимира Карповича в його роботі у Києві, що їх судили по так званому другому процесу терористів, перший — процес Осинського, Лешерн-фон-Герцфельда та Волошенка, заарештованих 24 січня 1879 року за озброєний опір і разом з першими засуджених.

В акті обвинувачення, складеному 16 квітня читаємо, що на початок лютого 1879 р. до відома Київського Жандарського Правління дійшло, що в флігелі будинка Косаровської, на розі Жилианської та Паньківської вулиць, у приміщенні вдови доктора Ниточаєвої живуть особи, належні до таємного соціально-революційного товариства, які фабрикують паш-

¹⁾ Воспоминанія, 374 стор.

порти та печатки і серед їх є дворянин Дебагорій-Мокрієвич, винувачений у „государственныхъ преступленіяхъ“, і розшукуваний вже скількись років. Тому 11 лютого доручено штабе-капітанові Судейкінові і деяким иншим жандарам зробити трує у тому приміщенні, але побоюючись, що революціонери можуть поставити озброєний опір, Судейкінові дали 16 унтер-офіцерів з корпусу жандарів та декілька „чиновъ“ київської поліції.

Отже сталося те, що описав сам Дебагорій та акт обвинувачення. Судейкін прийшов до будинку Косаровської та спитав: „Тут живе Дебагорій-Мокрієвич?“. Вони шукали найбільше його, бо Володимир Карпович був головний член таємного товариства. Де-в-чому наші обидва джерела розходяться; Дебагорій пише, що невідомо було і на суді не з'ясовано, хто вистріляв перший, а тимчасом акт обвинувачення описує, що перші нападали революціонери, що на запит про Мокрієвича і коли Судейкін спитав одного з мешканців, який вийшов на стукіт, про його паспорт, із кімнати почулися два постріли одночасно, унтер-офіцер Казанкін упав; ще декілька пострілів, слідом за тим ті, що були в кімнатах вийшли назустріч із револьверами. Тоді почали стріляти жандари, і ті, що наступали, одійшли.

Дебагорій-Мокрієвич згадує, що жандари „сробѣли и отступили“, що Судейкін утік, з'ясовано і на суді. Він ще покликав поліцію та й попрямував до будинку Славатинського, в приміщення курсистки Бабічевої. Там і заарештовано Дебагорія, коли невеличка їх компанія сиділа за чаєм; Судейкін увійшов і запропонував „сдаться“, на це Володимир Карпович відповів — „мы не крѣпость“. Мокрієвича з товаришами, що поміж ними була М. Ковалевська, заарештовано та одведено до Либедського участка, куди ще до них привели і заарештованих у будинку Косаровської. Дебагорія впізнав полк. Новицький та Судейкін, сам він одмовивсь назвати себе. Знали його до того провокатор Веледницький, а так само і Бабічева. У кімнаті Дебагорія знайдено такі зазначені в акті обвинувачення речі: 1) Дерев'яний плісний ящик з друкарським шрифтом, уживаний, ящик являє собою друкарську касу. 2) $\frac{1}{4}$ аркуша паперу з різними прізвищами. 3) Зшиток у $\frac{1}{2}$ аркуша з різними замітками олівцем. 4) Друкарські інструменти: тенакль, ревізор, вінакль та два держачки від валка. 5) Револьвер (бульдог під № 40137) з трьома набоями. 6) Мисливський ніж у піхвах, держак з оленячого рогу. 7) Три піваркуші паперу з нотатками. 8) Кобура з револьвера, а в ній два патрони центрального бою. 9) Маленька шкуратяна торбинка з 22 патронами центрального бою. 10) Закордонний паспорт під № 981 на ім'я дворянина Павла Ярославського, виданий од одеського градоначальника. 11) Три платівки аспідного каменя і дві цинкові, з повірізуваними на них різними печатками урядових установ. 12) №№ 1 та 3 журналу „Земля і Воля“. 13) Зшиток у вісімку пописаний чорнилом і названий: „Обращение къ русской молодежи, называющей себя социалистами“. 14) Два листи до невідомих осіб, із них на одному напис „Павлюку“. 15) Оправлений зшиток

у $\frac{1}{2}$ аркуша з помітками. 16) $\frac{1}{4}$ аркуша поштового паперу з назвами друкарського приладдя. 17) Мапа Полтавщини. 18) 13 піваркушів та 2 чвертки паперу з різними начерками та помітками. 19) Лист на шматку поштового паперу бунтарського змісту. 20) Зшиток поштового паперу малого формату з статтею: „Матеріали для історії соціального руху руської молодіж“. 21) Атестат за № 28349 на ім'я Чернобаєва, виданий із Київського Інтендантського Правління. 22) Три картонні записні книжки та шматок паперу з бланком: „Императорское Московское Техническое училище“¹⁾.

Після трусу та допиту другого дня Дебагорія вкупі з його товаришами одведено до в'язниці.

Наступного дня здобуто з III відділу папера з наказом, щоб справу про озброєний опір розглянуто було негайно „безь замедлення, отдѣльно отъ политическаго дознанія“. Цій справі надавали великої ваги. Отож 16 лютого вже слідство почалося. Це слідство виявило ту ролу, так чи малу, що відогравав Володимир Карпович.

Від 17 лютого полк. Новицький — начальник Київського Жандармського Правління доносить шефові жандарів, що „болѣе 2-хъ мѣсяцевъ назадъ, путемъ негласнаго наблюденія и другими, совершенно секретными средствами было положительно извѣстно, что разыскиваемый съ 1873 г. политическій преступникъ Дебагорій-Мокрієвичъ участвовалъ вѣроятно и въ Чигиринскомъ дѣлѣ подъ фамиліей Крыжановскаго, скрывается въ Кіевѣ и имѣетъ сношеніе съ людьми съ крайнимъ направленіемъ по дѣйствіямъ своимъ“²⁾. Окрім того правлінню стало відомо, що Дебагорій буває начеб-то, удаючи з себе вчителя хімії, в курсистки Бабічевої, не тільки не належної до їх партії, а навпаки готової допомагати урядові арештувати Дебагорія-Мокрієвича; але поки помешкання Дебагорія не було вистежене, не було рації його арештовувати, арешт цей не мав-би ґрунтового значіння. Слідство виявило, що Мокрієвич мав тісний зв'язок з революціонерами інших міст. Новицький одзначає, що Дебагорій довідався про вбивство в Харкові Крапоткіна, яке сталося 10 лютого т. р., в той самий час, коли здобув депешу і київський генерал-губернатор. Отож Новицький висловлює думку, що „не была ли отправлена депеша кѣмъ-либо изъ злоумышленниковъ кіевскому сообщнику съ извѣстіемъ объ убійствѣ, только безь сомнѣнія въ иносказательномъ и темномъ смыслѣ выраженіяхъ“. Окрім того, через місяць після експертизи письма, з'ясовано, що наймав ключника до київської тюрми Понамарьова, щоб організувати втечу Стефановича, Дейча та Бохановського, той самий Дебагорій-Мокрієвич, але очна ставка, як гадають судді, мало дасть, бо підчас наймання ключника Дебагорій був з бородою, а перед арештом поголивсь.

20 березня слідство закінчено та передано командантові над військами, а 22 березня цю справу передано прокуророві.

¹⁾ А. Ж. Пр., спр. № 19.

²⁾ Ibid.

Як-же сиділи заарештовані у тюрмі? Про це маємо відомості і в „Споминах“ Володимира Карповича, а так само і в донесіннях наглядача тюремного замку. „Наша жизнь въ тюрьмѣ до суда прошла необыкновенно бурно, — пише Дебагорій. — То была одна сплошная борьба съ властями, не прекращавшаяся ни на одну минуту, а временами принимавшая даже очень острый характер“¹⁾.

Арештовані перекликалились поміж собою, що було заборонено. А щоб не було чути перекличку в'язнів, тюремна сторожа запускала торохтілку, але в'язні гукали ще голосніш, а Осинський навіть кинувсь з кулаками на завідувача замком, коли той прийшов йому робити догану. За це Осинського посадили в карцер. Тоді всі стали ламати груби; за цю провину всі по черзі сиділи в карцері, Дебагорій там сидів 11 березня один день.

Арештовані піддержували звязок з волею. Новицький одзначив, що з тюрми надсилаються листи навіть по-за межі Києва, в цих листах арештовані прохають надіслати гроші для організації їх утечі. Дебагорій у тюрмі бачився з матір'ю, з братом Іваном, що саме в лютому виїздить за кордон за дозволом од Жандарського Правління. Родичі Дебагорія передають йому гроші, листи. Наприкінці лютого Дебагорій пише полковн. Новицькому два листи; змісту цих листів у справі немає. 29 березня Володимир Карпович прохає прокурора надіслати йому французько-російський словник, що був забраний підчас трусу. Він його здобуває.

У справі про озброєний опір на Жилянській вулиці ми маємо характеристику Дебагорія-Мокрієвича, як революціонера; зробив її Новицький. У своєму донесінню Новицький пише: „Дебагорій былъ однимъ изъ самыхъ крупныхъ и энергическихъ агитаторовъ въ преступной пропагандѣ и главнымъ дѣятелемъ кievскаго революціоннаго кружка, гдѣ онъ занималъ очень видное мѣсто, его и разыскивали какъ яраго революціонера въ средѣ кievскаго кружка по процессу 1874 г.“²⁾.

В иншому місці він одзначає: „Дебагорій представляетъ типъ отчаяннаго революціонера, готоваго на самыя крайнія мѣры. Онъ, какъ мнѣ извѣстно, готовился устроить дачу съ цѣлью постоянного укрыванія преступниковъ, склада оружія и пороха для 1881 года, который считается революціонерами годомъ окончательнаго переворота, и для этой цѣли требовалъ у Бабичъ денегъ, склонялъ ее къ этому всевозможными способами“³⁾.

Що-до арешту Мокрієвича, Новицький додає: „Арестъ Дебагорія произвелъ сенсацию въ средѣ революціонеровъ, т. к. они считаютъ его человѣкомъ необыкновенной ловкости, ускользавшимъ такъ долго отъ преслѣдованія. Большинство изъ такого круга готовы употребить все средства, чтобы освободить его вмѣстѣ съ другими“⁴⁾.

¹⁾ Воспоминанія, 387 стор.

²⁾ А. Ж. Пр., спр. № 19, 1879 р., стор. 405.

³⁾ А. Ж. Пр., спр. № 19, 1879 р.

⁴⁾ Там-таки.

Взагалі місцева влада чекала, що підчас процесу будуть які-небудь демонстрації, а так само боялася, що в'язні втечуть. Від 21 квітня з III відділу повідомляють, що до них дійшли звістки, наче-б підчас процесу має бути бунт, для чого з'їжджаються соціалісти. Окрім того Новицький зазначив, що з в'язниці до Харкова надсилаються листи з проханням привезти гроші та організувати втечу. Уряд стягнув поліцію, але суд почавсь 30 квітня і на вулицях усе було спокійно; 4 травня прочитали присуд. В акті обвинувачення, складеному 16 квітня, Дебагорія обвинувачено в тому, що брав участь у „противозаконномъ сообществѣ, имѣвшемъ цѣлю въ болѣе или менѣе отдаленномъ будущемъ ниспроверженіе и измѣненія порядка государственнаго устройства“. Окрім того Дебагорія та Ковалевську обвинувачено в тому, що вони зробили собі фальшиві паспорти на ім'я дворянина Федорова, та його дружини Надії, показували його поліції і жили по цьому паспорту в буд. Косаровської. 4 травня ухвалено Волод. Карп. присуд: „По лишенію всѣхъ правъ состоянія сослать въ Сибирь на каторжныя работы въ рудникахъ срокомъ на 14 лѣтъ 10 мѣсяцевъ“.

Від 16 травня, доповідаючи, як поводитися на суді обвинувачені, Новицький пише про Дебагорія: „Дебагорій-Мокрієвичъ почему-то лично убѣжденъ, что черезъ годъ, много черезъ два, всѣ они возвратятся въ Кіевъ; это предположеніе свое онъ высказалъ частью, негромогласно, послѣ выхода изъ суда на лѣстницѣ, своимъ сотоварищамъ, которыхъ обнадёживалъ осуществленіемъ общей революціи въ Россіи черезъ извѣстный промежутокъ времени“¹⁾.

Ми знаємо, що слова ці не здійснилися. Дебагорій, справді, повернувся до Росії, він утік з заслання, пробув деякий час у Москві та Петербурзі і виїхав за кордон у 1881 р.

30 травня вкупі з дев'ятьма товаришами Дебагорія вислано до Мценської в'язниці, Орловськ. губ. під вартою дев'ятох жандарів на чолі з Судейкіним, а далі до Сибіру. Секретна доповідь від 7 грудня 1880 р. доносить, що з шляху поміж Красноярськом та Іркутськом Дебагорій-Мокрієвич утік, досі його не розшукано і має бути розшукано та заарештовано. Від 13 травня дальшого року затримали на станції Олександровка Івана Петровського, запідозреного через те, що скидався на Дебагорія, але Володимир Карпович був уже за кордоном.

Про втечу Дебагорія з Сибіру в офіційній справі ми маємо тільки невеличку замітку, що констатує факт. У „Воспоминаніяхъ“ Володимир Карпович чимало сторінок присвячує організації втечі та самій утечі. Ці сторінки, як і взагалі його „Воспоминанія“, написано яскраво та читаються з великою цікавістю.

Він утік, він знову на волі, але багато змінилося в революційному русі. „Народная Воля“ дійшла до свого тріумфу — 1 березня і почався її занепад. „Черный Передѣлъ“ його не задовольняв, він почував себе

¹⁾ А. Ж. Пр., спр. № 19, 1879 р.

„стариком“ і він згадує цей момент у своїй книжці: „Что касается моих собственных ощущений, то мне было не по себе, а прежде всего уже потому, что все они („чернопередельцы“) были слишком молоды по сравнению со мной и среди них я себя чувствовал совсем не на месте с моими длинными усами, делавшими меня похожим, по словам одного моего приятеля, на персидского шаха“¹⁾.

Він побачився з декількома з своїх давніх приятелів у революційній роботі, але почався погром у зв'язку з убивством першого березня, дехто з революціонерів був заарештований, дехто емігрував. Дебагорій теж вирішив емігрувати. Через польсько-галицький кордон він перейшов по той бік і зовсім слабкий доїхав до Женеви — Дебагорій-Мокрієвич мало не назавсіді покинув Росію.

В. Ганцова-Берникова.

¹⁾ Воспоминания, 588 стор.

Теорія „культурництва“ в Кулішевому листуванні р. 1856—7.

(За неопублікованими матеріалами)¹⁾.

Літо р. 1856 Куліш прожив на Україні. Він спочив і розваживсь, посвіжішав, почувсь знов молодим і дужим. У статті „Перебування Куліша на Україні влітку р. 1856-го“ („Кулішівський Збірник“. Збірник Іст.-Філ. Від. У.А.Н № 53. Київ, 1927) ми навели Кулішеві листи до дружини, писані влітку р. 1856, де він день за днем в докладній щоденниковій формі детально описав свої настрої й вражіння од літнього спочинку. Готуючись від'їздити до Петербургу, Куліш, прощаючись з господарями, що в них він перебував у липні й серпні р. 1856, дякував їм з щирою прихильністю за ласкаву гостинність. Ось, приміром, лист, в якому Куліш прощається з Качанівкою й Тарновськими.

„Разставшись съ Качановкою, мнѣ не хочется разстаться мысленно съ Вами, добрѣйшая Надежда Васильевна, и вотъ я пользуюсь удобнымъ случаемъ сказать Вамъ нѣсколько словъ на бумагѣ. Въ лицѣ Вашемъ я благодарю всё Ваше милое душѣ моей сѣмейство за любовь ко мнѣ и за счастливые часы, проведенные мной между вами.

Иногда я чувствовалъ себя у Васъ совершенно юношею, а это для меня истинное счастье!..

Но не станемъ превращать въ слова душевныхъ событий, которыя понимаются чувствомъ, а не умомъ. Скажу только, что Качановка произвела на меня самое благотворное впечатлѣніе и что теперь я сознаю это полнѣе, нежели въ то время, когда жилъ между Вами. Ахъ еслибъ мнѣ выздоровѣть отъ всѣхъ моихъ душевныхъ недуговъ и возблагодарить Васъ не словами, а дѣломъ! Это значитъ, что мнѣ вдругъ сдѣлалось грустно отъ тѣхъ самыхъ причинъ, которыя... но лучше не говорить объ этомъ. Будемъ только добрыми людьми и предоставимъ порядку вещей идти своимъ ходомъ. Доброта и благость души спасаетъ наше сердце отъ многихъ мукъ, и потому поставимъ ихъ главной цѣлью жизни, а всё прочее пускай будетъ только ихъ условными формами.

Преданный Вамъ всею душою *П. Кулишъ*.

1856, авг. 27. Линовица.

¹⁾ Неопубліковані Кулішеві листи до П. О. Плетвѣова, що їх тут подається, переходять в Пушкінському Домі Рос. Академії Наук, листи до дружини в Кулішівському Архіві Укр. Академії Наук, листи до О. Т. Милорадовичівни та Н. Т. Тарновської в Чернігівському Музеї.

У Петербурзі на Куліша чекала робота.

„Первый томъ Записокъ о Южной Руси напечаталъ я до отъѣзда въ Малороссію; второй приготовилъ къ печати въ промежуткахъ между корректурами и возвратясь нашелъ треть его уже напечатанною. Между тѣмъ началъ печатать проповѣди на Малороссійскомъ языкѣ, которыя писалъ по мѣрѣ того, какъ типографія набирала мою рукопись, ибо духовный цензоръ оказался для меня самымъ обязательнымъ человѣкомъ. Теперь книжка вышла и продается. Я читалъ первые листы Малороссійскимъ поселянамъ, и слезы ихъ были для меня наградой. Еслибъ я зналъ чухонскій языкъ, я писалъ бы для чухонцевъ, позабывъ о Русской литературѣ, лишь бы мое слово трогало до слезъ читателей. Напечатана въ номерѣ „Русской Бесѣды“ моя повѣсть „Оеклуша“. Вчера получилъ я разрѣшеніе печатать Чорную Раду на Малороссійскомъ языкѣ, которой ожидаютъ земляки съ нетерпѣніємъ... По окончаніи Чорной Рады и второго тома Записокъ о Южной Руси, я напечатаю еще Історію Бориса Годунова и Димитрія Самозванца, которая уже пропущена цензурою. А между тѣмъ у меня есть романъ изъ современной Малороссійской жизни, который, вѣроятно, у меня купить Русская Бесѣда“ (Лист до П. О. Плетньова 4. XII. 1856).

„Съ Харьковомъ списываюсь о Квиткѣ и о прочемъ“¹⁾ (24. X. 1856, В. В. Тарновському).

Ось його праці взимку року 1856: II-ий том „Записок о Ю. Руси“, „Оеклуша“, „Проповіді“ Гречулевича, „Чорна Рада“, „Історія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“, обробка роману „Іскатели счастья“, написаного ще в Тулі, — додайте до того організацію й устатковування друкарні, підготовчі заходи що-до видання Квітчиних творів, збирання матеріалу для I-го тому Зап. о Ю. Руси, для збірника пісень, для словника, для повної збірки творів Гоголя, то-що, — Кулішева діяльність року 1856—1857 розгортається так різнобарвно й плідно, як вона ніколи, може, не розгорталася в його житті.

Щоб виконати й закінчити усі ці накреслені роботи, треба було чимало часу й енергії. Чергова справа приходила за справою; закінчивши одну працю, одразу доводилося братися за наступну, иншу. Будь-що-будь на весну р. 1857-го роботи в Куліша не тільки не зменшилося, а може тільки побільшало. У листі з 15-го березня 1857 р. Куліш згадує за ті роботи, що за них він писав і в наведеному листі з 4 грудня:

„У меня, — писав Куліш до Плетньова 15. III. 1857, — теперь время распределено, какъ у стараго Нѣмца. Я взялся издать сочиненія и письма Гоголя, и ко мнѣ носятъ по 3 и по 4 компактныхъ листа корректуръ въ сутки изъ двухъ типографій. При этомъ я выпускаю въ свѣтъ двѣ свои книги: Чорную Раду на Малороссійскомъ языкѣ и 2-й томъ Записокъ о Южной Руси; при этомъ ко мнѣ Русская Бесѣда присылаетъ корректуру Чорной Рады на Русскомъ языкѣ; при этомъ я составляю 3-й томъ Записокъ о Южной Руси; при этомъ я завожу въ Москвѣ собственную типографію, при этомъ я готовлю къ печати двѣ книжки, которыми она займется для дебюта; при

¹⁾ Киев. Стар. 1898, IV, стор. 124.

это́мъ привожу въ порядокъ огромный сборникъ Малороссійскихъ народныхъ пѣсень и хлопочу о соединеніи въ одинъ двухъ малороссійскихъ словарей, составленныхъ людьми съ большими претензіями на безсмертіе, при это́мъ надобно обработать написанный въ Тулѣ романъ Искатели Счастья, который во многихъ мѣстахъ оказался ниже моей критики; при это́мъ веду обширную корреспонденцію и разсылаю свои книги (до появленія въ свѣтъ Чорной рады, подписчики прислали мнѣ 500 р. серебромъ, что почти окупило изданіе); при это́мъ я проводилъ до Москвы А(лександру) М(ихайловну), которая уѣхала встрѣчать весну въ Малороссію; при это́мъ у меня на рукахъ былъ до сихъ поръ сошедшій съ ума племянникъ Гоголя и его безтолковыя дѣла; при это́мъ я готовлюсь къ поѣздкѣ по Европѣ и отмѣчаю въ разныхъ книгахъ мѣста, которыя мнѣ выписываетъ писецъ, чтобы имѣть всегда подъ рукою бібліотеку всего мною читаннаго; при это́мъ у меня бездна хохлацкой лѣни, и полежать на боку, ничего не дѣлая, для меня — самое соблазнительное удовольствіе; при это́мъ я долженъ тереть пороги знакомыхъ людей, безъ которыхъ многое въ моихъ сочиненіяхъ не было бы пропущено и пр. и пр.“

Такі Кулішеві „труди й дні“ узимку р. 1856—1857!.. У цей час, власне кажучи, його діяльність досягає свого апогею, починає наближатися свого кульмінаційного пункту. У цей час він видає свої найважливіші праці, які визначають для нас ім'я Куліша, його роль і значіння в історії української культурної творчості й літератури. Тепер саме (56-й, 57-й рік) він має спроможу опублікувати й закінчити свої виправи 40-х років („Ч. Рада“, „Зап. о Ю. Руси“, „Повѣсть о Б. Годуновѣ“, то-що), підбити підсумки творчим планам, що їх накреслено ще за часів перед Кирило-Методіївським процесом, а поруч того й одночасно він починає підготовлювати й освідомлювати для себе ті літературні теми та ідеологічні тези, що їх він розвине трохи згодом в 60-х роках, беручи провідну участь і керуючи „Основою“.

Хоч часом Кулішеві де-в-чому бракувало грошей, він почував себе вперше матеріально незалежним. Ми не хочемо сказати, що він міг перебути без матеріальної сторонньої допомоги, — ні, що-до цього він залежав од „доброї волі“ великопомісного українофільськи настроєного панства, що в ці роки субсидювало Куліша, як за це ми згадували вже в іншому місці¹⁾, але тепер Кулішеві не треба було віддаватись буденній журналістській праці, дбати за те, щоб знайти будь-яку державну службу. Тепер, улітку року 1856 він зміг остаточно ліквідувати своє хуторянське господарство в Зарозі-Баївщині²⁾. Тепер з його письменник і видавець, що, використовуючи грошову допомогу Тарновського, Галагана та інших поміщиків, з власної ініціативи проторює нові шляхи для

¹⁾ Див. нашу статтю в Кулішівському збірникові: „Перебування Куліша влітку р. 1857 на Україні“. У Києві, 1927.

²⁾ Див. зазначену статтю, а так само статтю: „Куліш-хуторянин (Теорія хуторянства і Баївщанський епізод 1853—1854)“. Зап. Істор.-Філол. Від. У.А.Н., 1926, у Києві, кн. IX, стор. 156—184.

української культури. У ці роки він має спромогу нарешті здійснити свої виплекані протягом багатьох років мрії українського „просвітительства“.

Але повертаючися в-осени р. 1856 до Петербургу після літнього спочинку на Україні, Куліш не мав надто райдужних надій. До цього спричинювалося загальне політичне становище. Річ у тім, що новий уряд у своїх реформістських тенденціях посувався вперед аж надто поволі, аж надто мляво. Декларуючи в офіційних і напівофіційних заявах різні полегшення, ліберальні реформи, він, проте, не наважувався на радикальні зміни. Роблячи два кроки наперед, уряд робив потім крок назад, вагаючись, чи не треба після першої поступки одійти знов на к лишні, освячені Миколаївськими традиціями, позиції. Черепаха, що переганяє швидкого Ахіллеса, здавалася мудрим алегоричним прикладом обережної державної політики. Проте ця нерішучість, озирання назад, довгі хитання перед тим, як рескриптом маніфестувати будь-яку зміну в трухлявому державному апараті, викликали в громадянстві, що з нетерплячею напруженістю чекало чергових реформ, такі самі вагання, незадоволення й хвилювання. Нерішучість уряду тільки хоробливо дратувала нервово настроєне громадянство. Песимістична зневіра охоплювала всіх, повставало розчарування, ширилася думка про те, що будь-які сподіванки на поліпшення гнітючого поліційного режиму даремні.

У вересні р. 1856 Куліш по дорозі з Києва до Петербургу зупинивсь на якийсь час у Москві. Він хотів одвідати цензорів і з'ясувати справу з цензурним дозволом на Чорну Раду. Але становище цензури, в звязку з суперечливими вказівками з міністерства й протилежними урядовими течіями, було таке непевне, що цензор фон-Крузе, який мав підписати дозвіл на Чорну Раду, не наважувався дати свого підписа.

Куліш визначає загальний настрій як „совершеннѣйшее уныніе“. „Боятся, чтобы дѣла не пришли въ старый порядок“.

28-го вересня р. 1856 в листі до В. В. Тарновського Куліш так описував настрої, що панували в Москві:

„Цензора наши находятся въ осадномъ положеніи: ихъ бомбардируютъ столоначальники и разные чиновники министерства погашенія талантовъ, отъ имени министра и его достойнаго товарища. Тѣ человѣческія мысли, которыя Вы читаете иногда въ „Русскомъ Вѣстникѣ“, суть смѣлыя вылазки осажденныхъ. Но они едва держатся на своихъ мѣстахъ. Поэтому и Черная Рада до сихъ поръ не пропущена: фонъ Крузе не смѣетъ пропустить ее ¹⁾“.

Варт тут додати, що Куліш причину, чом Крузе не зважувався підписувати дозвіл на Чорну Раду, пояснював не тільки загальною затримкою лібералізації по всій лінії. На його думку, тут відгравали ролю ще й специфічні антиукраїнські погляди деяких урядових осіб, що приписували Україні й українській національній справі антидержавний характер. Україною можна було лякати й нею лякали.

¹⁾ Киев. Стар. 1898, т. 61, кн. 4, ст. 121.

„Надобно, — пише Куліш далі в тому-ж-таки листі до Тарновського, — дождатися перемѣны нѣсколькихъ лицъ, пугающихъ правительство Малороссією; тогда только Черная Рада можетъ быть напечатана безопасно для цензора и для автора. Много прекрасныхъ вещей теперь не пропускается; два цензора, у которыхъ я былъ, въ совершенномъ уныніи: боятся, чтобы дѣла не пришли в старыи порядокъ“¹⁾.

„Старый порядокъ!..“ Ні в кого не було певности, що уряд справді намагається стати на шлях реформ і послідовно йти цим шляхом. Навпаки, раз-у-раз з'являлася думка, що всі добрі наміри уряду це, мо-вляв, не більше, як декоративна пишновеличність риторики, необхідної в перші дні нового царювання. Сьогодні проголошують гасло реформ, щоб узавтра повернути назад.

Що ці песимістичні Кулішеві думки, висловлені в вересні, не були випадковим настроєм, тимчасовим вражінням, а відбивали переважно уперте переконання тодішнього громадянства, — за це промовляє квітневий р. 1857 лист Куліша. Од вересня до квітня, взимку 1856—7 р. ніщо не змінилось. Тільки ще гостріш, ще негативніш, ще з більшим обуренням висловлюється Куліш проти пригноблення й гнобителів. Загальне переконання Кулішеве: старий лад гніє, розкладається й смердить. Нема чим дихати від трупного смороду. „Удушающий смрадъ разложенія старыхъ началъ“, — так визначає Куліш загальне становище в державі: „будущее ужасно“. Вже не можна сміятися з Руси, як Гоголь. „Отчаянныя рыданія“... „безнадежное уныніе“, — отака тема квітневого листа до П. О. Плетньова. Почавши говорити про цензуру й цензорів, про її безглуздість, дуже різко одізвавшись про кн. П. В'яземського, — Куліш висловлює бажання видертись з цієї „жахливої держави“, де все дхне смертю.

„Наши цензоры — это собаки, которыя не даютъ человеку спокойно пройти на улицѣ, а ихъ начальники — тяжелыя колоды поперегъ дороги... Прежде нами цензура правила, какъ строгій, необразованный баринъ, воображавшій, что арапникъ есть лучший жезлъ правосудія; а теперь она превратилась въ строгую, глупую, подозрительную и неугомонную барыню, которая за одно то уже считаетъ насъ врагами своими, что мы не чиновники, а печатники, даже не литераторы. Я къ Вамъ писалъ о князѣ Вяземскомъ, что онъ кое-что для меня сдѣлалъ по просьбѣ графа Толстого; а теперь онъ даже его изумляетъ своею старушечью неподвижностью. Государь поставилъ его главнымъ лицомъ въ цензурѣ съ тѣмъ, чтобы нашу литературу очеловѣчить, а онъ отдалъ насъ подъ начальство своимъ канцелярскимъ, безъ которыхъ онъ не смѣетъ сдѣлать шагу, и теперь намъ вдвое хуже прежняго. Но зачѣмъ смущать Васъ варварскими вѣстями посреди общества, существующаго на правахъ человѣческихъ? ²⁾ Когда-нибудь и для меня настанетъ время свободы, когда-

¹⁾ Киев. Стар. 1898, т. 61, кн. 4, ст. 121.

²⁾ П. О. Плетньов був за кордоном. Куліш, перебуваючи в тяжких умовах самодержавної Московщини, не знаючи зовсім Європи, „изъ прекраснаго далека“ московському „варварству“ протиставляв європейське суспільство, як „общество, существующее на правахъ человѣческихъ“. Одвідавши р. 1858 Європу, побачивши соціальну нерівність,

нибудь вирвусь же изъ этого ужаснаго государства. Не спѣшите въ него возвращаться. Кромѣ унынія, кромѣ всеобщаго безнадежнаго унынія, Вы ничего здѣсь не найдете. Еще никогда наше общество не чувствовало такъ сильно тяжести и отвратительности мертваго трупa, который оно таскаетъ на плечахъ своихъ. Даже во времена Гоголя, какъ вижу я по его письмамъ, удушающій смрадъ разложенія старыхъ началъ не чувствовался въ такой страшной степени. Теперь уже нѣтъ никакой возможности смѣяться надъ Русью по-Гоголевски: Русское слово превратится скоро въ одни отчаянныя рыданія. Будущее современнаго поколѣнія — ужасно!“

Звертаючись до України, Куліш жадної не знаходить утіхи.

„Въ Малороссіи я не могу прожить и одного мѣсяца съ удовольствіемъ: сколько тамъ происходитъ отвратительнаго. Угнетаютъ ли кого, самъ ли кто угнетатель и негодай — всё это мои братья: недостойное въ челоуѣкѣ возмущаетъ меня тамъ гораздо сильнѣе, нежели гдѣ-либо. Единственная надѣжда найти спокойный уголокъ въ чужихъ краяхъ: но скоро-ли наступить это время — не знаю“¹⁾. (20. IV. 57. СПб).

Як гадав був Куліш, державна урядова машина в такому кепському стані, що жадної надії полагодити її не може й бути: її треба зламати. Даремно змінюють осіб; отже призначення кн. В'яземського, Пушкінового друга, поета й літерата, аж ніяк не позначилося на загальній ситуації що-до полегшень у цензурній справі. Потрібна, як гадає Куліш, не зміна осіб, а корінний переворот²⁾. Отже на посаду обер-прокурора Св. Синода призначено графа О. П. Толстого, що ім'я його звязане з ім'ям Гоголя. „Чудова людина“, але зовсім безсила перед лицем системи й бюрократичного апарату. Воля особи нічого вдіяти не може. Формалізм, безглуздя, папери, „плутни“, — ось підвалини московської державности.

„Прошлое царствование образовало такую массу безчувственныхъ формалистовъ, что усилія изъ сколькихъ разумныхъ дѣятелей производятъ едва замѣтное вліяніе на дѣла правленія. Его преемникъ найдетъ готовую машину, которую перестроить онъ не съумѣетъ, а сломать не сможетъ. Отъ этого и поставленіе прекрасныхъ людей на высшія мѣста остается безплоднымъ“. Важливо змінити систему, а не осіб. „Напр. оберъ-прокуроромъ Св. Синода сдѣланъ графъ Але-

що палувала в Європі, він різко змінив свої попередні оцінки. „Человѣчности“ він не знайшов і в Європі. Див. нашу статтю: „Хуторянство і Європа“ (листи Кулішеві з-за кордону р. 1858-го). Життя і Революція, 1926, кн. 7, ст. 71—79.

¹⁾ Пригнічений суворою дійсністю, Куліш Москві й Україні протиставить ідеал „чужих країн“. Він уживав усіх зусиллів, щоб здійснити свою мрію про закордонну мандрівку, але поїхати до Європи йому пощастило допіру через рік, на початку року 1858.

²⁾ Висловивши таку радикалістичну думку, Куліш зовсім не прихильник того, щоб полахати уряд, зчиняти галас. Коли на початку січня р. 1857 в Петербурзі порозвішувано прокламації, що могли викликати заколот в народніх масах, Куліш висловився проти таких способів. 12 січня р. 1857 у листі до дружини він писав: „7-го чи 8-го числа хтось понаклеював у Петербурзі на всіх угдах печатне об'явленіє, щоб збиравись люде слухать указ об крестьянской волі. Народ зобравсь; указу не читають; почали ломать двері в сенат; да насилу поліція розогнала. Досадно! Оттакими штуками тільки правительство полахаетъ, і нам усім буде не лучше, а гірше“.

ксандръ Петровичъ Толстой. Самъ по себѣ, онъ готовъ бы сдѣлать для Русской церкви, но его задають кипами бумагъ и собоють съ толку цаслѣдственно обрабатываемыми плутнями“¹⁾.

„Московскіе умные люди въ унынїи, и то, что я Вамъ пишу есть повтореніе ихъ словъ“²⁾. Куліш в оцінці політичної ситуації повторює думки московських слов'янофілів. Наведене місце дуже важливе для нас, бо воно дає нам спробогу з'ясувати не тільки джерела політичних міркувань нашого письменника, а й зазначити „тонус“, стиль його ідеологічних пересвідчень. Політична ідеологія Кулішева, що почала формуватись в обставинах Кирило-Методіївського Т-ва, остаточно оформилася в 50-х роках в атмосфері розмов і думок московських слов'янофілів. Досить переглянути Кулішеві листи середини 50-х років, щоб побачити, що листи, де Куліш торкається політичних і громадських тем, завжди й скрізь перейнято поглядами слов'янофілів. Даючи оцінку політичним подіям у своїх листах, він раз-у-раз підкреслює, що його оцінка — повторює слова його московських приятелів-слов'янофілів.

Не дурно-ж їхавши влітку р. 1856 на Україну Куліш віз із собою портрети Хомякова й Аксакова³⁾.

Слова й погляди його московських приятелів були за вихідний пункт, що, користуючись з них і розвиваючи подібні думки, Куліш виворював на цій основі свої власні погляди. Так от у своєму вересневому листі до Тарновського, що його ми вже були цитували, Куліш, узявши за вихідний пункт думки слов'янофілів, висловлює свої міркування про Україну. Сумну слов'янофільську оцінку московської дійсности Куліш переносить на оцінку сучасної України. „У меня тоже заболѣло сердце за нашу Малороссію. Что за бѣдная страна! Она могла бы быть покрыта розами, а растутъ въ ней одни репейники. Какъ обновить изъ упадка ея нравственныя силы, когда не позволяютъ существовать ни одному писателю? Шевченко погибаетъ по прежнему въ ссылкѣ, я долженъ бросить великія предпріятія, приостановить свои ни съ кѣмъ не раздѣляемыя изученія и сдѣлаться журнальнымъ поденщикомъ“⁴⁾.

Підкреслені рядки, нехай які вони побіжні, дають багато матеріалу для характеристики Кулішевих поглядів на Україну й українську справу за тих часів. По-перше, констатовано, що українське національне життя „занепало“, по-друге накреслено як чергове актуальне завдання — необ-

¹⁾ Лист до В. В. Тарновського. Київ. Стар., 1898, кн. IV, стор. 121.

²⁾ За таким ім'ям були в Москві відомі слов'янофіли. Порів. лист А. Н. Плещеева, написаний наприкінці 40-х рр. з Москви. Плещеев (петрашевець, поет, ім'я його згадується також і в біографії Шевченка) свідчить, що „московськими умними людьми“ називали слов'янофілів.

³⁾ За це дав. у нашій статті: „Перебування Куліша на Україні влітку р. 1856“. Кулішівський Збірник.

⁴⁾ Київ. Стар., 1898, кн. IV, стор. 121—122. Порівн. у нашій статті: „Мат. до істор. прият. Куліша й Шевченка р. 1856—57-го“. Шевченко та його доба. К. 1927, в. II, ст. 94.

хідність національного „оновлення“; до того тему „оновлення нації“ зв'язано з темою „письменників“. Відродити національні сили України з занепаду не можна, як гадає Куліш, без розвитку творчої діяльності письменників. Інакше кажучи, проблема національного відродження, відродження нації транспланується в Куліша, як проблема насамперед і переважно літературна, тоб-то як відродження національної літератури.

Оцей асоціативний перехід думки Куліша від гадки про Україну до гадки про її письменників (про Шевченка й себе), — надзвичайно характеристичний для всіх політично-громадських та національних ідеологічних побудовань Кулішових. Скорбота за Україну це для нього сум за долю її письменників. Українська справа це справа не політичної незалежності, а культурного поступу. Розквіт літератури в даній нації це ознака життя могутнішого й вірнішого ніж оце політичне існування незалежної державності. І тому долю української нації Куліш зв'язує з долею її письменників: воля для загнаних у підпілля письменників і воля слова, — вільне слово, — отже тут джерела й передумови українського національного оновлення.

„Впрочемъ, — закінчує Куліш свого листа до В. В. Тарновського, — поспотримъ, кто сильнѣе: цензура или духъ челоувѣческій. Грустно, а все таки увѣренность въ своемъ дѣлѣ не подавлена. Будемъ трудиться, какъ мученики первыхъ временъ христіанства“¹⁾.

„Увѣренность не подавлена“.

В обставинах 50-х років, коли Куліш виробляє остаточно своє політично-громадське *sredo*, за умов не тільки Миколаївської Росії, але навіть і ліберальних тенденцій Олександра II для української державної справи, надто після катастрофи року 1847, не було інших перспектив, як утворення чисто-культурницької аполітичної ідеології.

Ми не знаємо, якими шляхами пішов-би ідеологічний розвиток Куліша та його приятелів, коли-б не сталася катастрофа р. 1847, коли-б Куліш своєчасно, до арешту встиг виїхати за кордон, потрапивши одразу в вир революції р. 1848, бравши безпосередню участь у Празькому всеслов'янському з'їзді, то-що. Кирило-Методіївська катастрофа, тульське заслання, роки важкої й безплідної боротьби за існування, коли все це й не зламало, не розбило Куліша остаточно, не вбило в ньому вкрай життєвої енергії, не приголомшило в ньому творчих інстинктів, — то все-ж-таки виразно позначилося на політичних і громадських його поглядах. Коли в Куліша й лишилося дещо від радикалізму, то це був уже радикалізм внутрішніх повстань, внутрішньої боротьби. Радикалізм Кулішів — культурницький радикалізм.

Підо впливом обставин 50-х років Куліш стверджує й приймає ліквідацію державної ідеї, ідеї політичної незалежності української нації. Він проголошує „уничтоженіе и послѣднихъ остатковъ стариннаго своегообразнаго гражданскаго устройства“ України. Людина обставин, людина

¹⁾ К. Стар. 1898, кн. IV, квітень, стор. 122.

свого часу, тверезо зважуючи всі реальні можливості національної акції, — Куліш за ліквідаторство, за кінець окремого самостійного життя нації. Свое категоричне „за“ він аргументує моралістичними міркуваннями. Ідеал етичний, на його думку, вищий од усіх ідеалів, що варті людської гідності. „...Спасаетъ, — як каже Куліш, — доброта и благодать душевная“. „И потому, — додає він, — поставимъ ихъ главной цѣлью жизни, а все прочее пускай будетъ ихъ условными формами“. Національна сотеріологія Кулішева (питання „спасіння“ нації в становищі її національного занепаду) стає в нього за етичну доктрину, — чи то пак, може, навіть іноді й просто моралістичним доктринерством¹⁾.

Куліш бере свій час так, який він єсть. Він свідомий того, що в обставинах часу для будь-якої політичної боротьби немає місця. Згідно з тим, не зрекаючись остаточно ролі й місії громадського трибуна, він шукає способів здійснити громадську акцію в умовах неможливості політичної боротьби. За таких умов громадська акція може бути тільки аполітична. І Куліш одмовляється від активної боротьби, від ідеї державної самостійності нації, а натомість висовує аполітичний і антидержавний ідеал культурництва, як ідеал національного ділання²⁾. Ставлячи поруч „своеобразие гражданского устройства“ і „при-

¹⁾ До ідеологічної системи національної філософії (=філософії нації) вносяться елементи метафізичності й моралістичних тенденцій. Політичним і соціальним принципам протиставляється етичний і естетичний ідеал, ідеал „слова“ й добродійної людини. Цей аполітичний і асоціальний ідеал чистого моралізму ми знаходимо і в московських слов'янофілів і в Куліша. „Только принявъ славянофильство, — пише Н. Л. Бродський, — какъ исканіе новыхъ формъ жизни на основѣ морали, какъ преимущественно нравственное ученіе, какъ сумму этическихъ завѣтовъ, можно понять многія особенности въ ученіи славянофиловъ...“ (Ранніе славянофилы. М. 1910, стор. XLVIII). Так само й Куліш з своєї національної доктрини хтів зробити „преимущественно нравственное учение“. Цю вимогу духовного преображення, морального оновлення життя на ґрунті „соборной цѣлостности души“, як провідний принцип романтично-слов'янофільської доктрини докладно освітлено у Ф. Степуну, Р. Мысль, 1910, III, стор. 86, порівн. А. Лушниковъ, „И. В. Кирѣевскій. Очеркъ жизни и ученія“. Пр. Собесѣд. Казань, 1916, II—IV, стор. 573, 1915, V, стор. 59, 47: „о внутр. преобразованіи челоѣка, какъ основѣ порядка внѣшней жизни“, 1915, IV, стор. 616. „Собственно только путь правды въ внутренней есть путь достойный челоѣка“. О. Миллеръ, „Основы ученія первонач. слав.-ловъ“. Р. Мысль, 1880, кн. I, стор. 83; пор. Ивановъ, Р. Ист. р. общ. мысли, 1908, т. I, стор. 320 (визначення слов'янофільства, як „етичного індивідуалізму“). А. Н. Пыпинъ, Характ. литер. мѣтній, СПб. 1906, вид. 3, стор. 268.

²⁾ Аполітизм Кулішів не є його виключно особисте пересвідчення. Для 50-х років це типовий настрій. „Славянофильское учение, — пише Н. Л. Бродський, — по преимуществу учение нравственное, аполитическое. Для славянофиловъ идеальнымъ строемъ является такой укладъ, который основывается на понятіи членовъ общества о братствѣ, правдѣ и милосердіи... (Хомяковъ въ Посл. къ сербамъ) ...Хомяковъ испытывалъ органическое отвращеніе къ политикѣ“ („Ран. слав.“ М. 1910, стор. LII), пор. Э. Радлов. Очерк ист. р. ф-ии. Пб. 1921, стор. 32.

Аполітизм, як громадський настрій, це властивість романтичної доктрини; на зв'язок у цьому відношенні між москов. слов'янофільством та нім. романтизмом вказує Ф. Степун, Р. Мысль, 1910, III, стор. 86. Аполітизм покладено в основу Карлейлевих „Памфлетів останнього дня“. Негативне ставлення до політичної боротьби характери-

знаки своєобразної духовної життя“ й рівняючи ці два принципи, він віддає перевагу другому принципові. Народність може виявлятися і в са-
мобутній незалежності громадського устрою і в своєрідності творчого ду-
ховного життя, культурі, літературі, „душевній благості“, то-що. Оскільки
мріяти по-перше в 50-х роках було-б чистим утопізмом, безнадійним хи-
мерництвом, остільки Куліш, коли він хотів хоч будь-що зробити, приси-
ланий був обрати друге й проголосити культурництво за найвищу з усіх
національних цінностей.

Тверезо оцінюючи ситуацію, як вона склалася для української справи
в 50-х роках, Куліш береться до „просвітительської“ роботи: культура,
мовляв, мистецтво, література, мораль чистіш і краще виявляють на-
ціональний „логос“ перед судом сучасного й майбутнього людства, ніж
усі інші прагнення. Предки наші були козаки, але доба козацьких воєн
минулася. „Не пора!“ На зміну „козацтву“, як прояву національного
чину, прийшов „письменник“. Письменник, за умов державного занепаду,
коли чергове завдання то є оновлення моральних сил нації з занепаду, — є
найвищий і найдосконаліший вираз справжнього обличчя своєї народности.
Не час махати шаблюкою¹⁾. „Книжки підопруть наше діло на довго“
(24. XII. 56. Тарновському). Народництво Кулішеве, витворене під впли-
вом ліквідаторських настроїв, — воно є культурництво, в якому панує
ідея деструкції держави.

Коли гине держава, занепадає громадсько-політична самобутність
нації, тоді відроджується в новому пишновеличному розквіті її культурна
творчість. Цю думку, як провідну тезу, висловив Куліш у своїй статті
в „Основі“, присвяченій І. Котляревському.

„Конецъ ихъ отдѣльной, хотя уже давно не самостоятельной
жизни, въ исходѣ XVIII столѣтія, былъ временемъ упадка, какъ
польской, такъ и украинской народности. Но когда, по-видимому,
погасла и послѣдняя искра польскаго патріотизма и укра-
инскаго козацкаго духа, — въ той и другой націи начали об-
наруживаться признаки жизни, болѣе могучей и вѣр-
ной, нежели существованіе политическое, часто подчи-
няющееся нравственнымъ достоинствамъ и недостаткамъ одного
лица, — признаки своеобразной духовной жизни, опредѣляю-
щей, что вынесъ народъ изъ своего прошедшаго, счастливаго и не-
счастливаго. Польская народность проявила себя въ обширной, энер-
гической литературѣ, которая выразительнѣе всѣхъ Радзивиловъ,
Потоцкихъ и Вишневецкихъ сказала свѣту, что такое Поляки раз-
ныхъ сословій и состояній и что такое Польская нація вообще,

зує Фур'є й фур'єризм (А. Бебель, „Шарль Фур'є, его жизнь и учение“. Библиотека
„Просвѣщеніє“, СПб., стор. 21). Про вплив сучасного слов'янофілам романтизму на
провідні твердження московських теоретиків говорять як Н. Г. Чернишевський,
Очерки гоголев. періода, Совр. П. С. С., т. II, СПб. 1906, стор. 69—73, так і А. Н. Пи-
пін, Хар. лит. мнѣній, стор. 250.

¹⁾ Лист до Шевченка 5 липня 1844 р., Київ. Стар., 1899, кн. II, стор. 193—4, див.
нашу статтю: „Куліш і Шевченко. До історії їх взаємовідносин в 1843—44 роках“.
„Шевченко та його доба“, Зб. I, Київ, 1925, стор. 63.

въ своемъ прошедшемъ и настоящемъ. Что касается до Украинцевъ, то у нихъ также вслѣдъ за уничтоженіемъ и послѣднихъ остатковъ стариннаго своеобразнаго гражданскаго устройства, обнаружилась попытка къ выраженію своей народности передъ судомъ современнаго и будущаго человѣчества. Мы говоримъ о началѣ письменной украинской словесности“¹⁾.

Ось по суті антигромадська й антидержавна теорія літератури, теорія чистого культурництва, мистецтва для мистецтва в усій анархічній і деструктивній своєрідності, властивій цій теорії, — теорія, що початок вияву національної самосвідомості звязує з фактом політичного занепаду, до того культурна духовна творчість оцінюється, як вища порівнюючи з творчістю державною²⁾. „Мицкевич вище од Радзивилів і Потоцьких!“.

„Вѣнокъ изъ мирта какъ корону
Надѣнетъ вѣрная рука“, —

міг-би Куліш процитувати Новалиса.

„Къ престолу славы властнымъ словомъ,
Счастливый, призванъ ты одинъ;
Пѣвецъ по ступенямъ суворымъ
Взошелъ, какъ королевскій сынъ“.

(Новалис. Г. ф.-Офтердингенъ).

На королівський трон сходить поет; він — ватажок народу; вінок з мirtу замінив королівську корону — булаву гетьманів передано письменникові... Куліш, висовуючи на перший план поета, стверджуючи примат поета („слова“) в народньому житті, — розвивав у наведеному уривкові з „Основи“ типову романтичну теорію з характерним для романтичної доктрини аполітизмом і абстрактним іdealізмом.

Як аполітизм німецького романтизму розквітнув і поширився на поч. XIX в., коли саме існування німецької держави стало непевне, так само в відповідних обставинах розвинулись і відповідні теорії Кулішеві. Ухід у культурництво, відмовлення від ідеї державности, від громадських цілей,

¹⁾ „Основа“, 1861, кн. I. „Котляревський“, стор. 235.

²⁾ Антидержавництво національного ідеалу, як ідеалу етичного, що ми його знаходимо в Куліша, відповідає поглядам московських романтиків слов'янофілів 50-х років. „По мнѣнію славянофіловъ, смыслъ жизни заключается въ осуществленіи завѣтовъ Христа. Общество, несомнѣнно, д. б. построено на нравственныхъ основахъ... Славянофилы мечтають о такомъ строѣ, гдѣ живетъ правда внутренняя... Въ этомъ смыслѣ славянофилы, несомнѣнно, являются представителями противогосударственной теоріи, противниками власти, какъ таковой“ (Н. Л. Бродскій, Ран. слав. М. 1910, стор. I). Пор. О. Миллеръ, „Ученіе первонач. славянофиловъ“. Р. Мысль. 1880, I, стор. 83, 89, 94. Ирраціоналістичні елементи в політичних і історичних концепціях слов'янофілів зазначає П. Виноградов, „И. В. К-ий и нач. моск. сл-ва“. В. Ф. и П. 1891, кн. 10, стор. 122, 126. Анархістські антидержавні тенденції в слов'і виразно підкреслює Іванов-Разумнік, Ист. Р. общ. мысли, т. I, 1908, стор. 324. Ми, здається, не помилились, коли скажемо, що антидержавні тенденції, проповідь „слова“, культури Куліша розвинулись не без особистого впливу К. Аксакова, що з ним Куліш приятелював у 50-х роках. Венгеровъ, Крит.-біограф. Слов., т. I, СПб. 1889, стор. 286—7.

виразний аполітизм, — все це у Куліша виявляло його ліквідаторські настрої, було за відгук тих зовнішніх суспільних обставин, що важким тягарем лягли на нього та його приятелів, зводячи на нівель можливості практичної громадської діяльності. Треба було пристосовуватися до цих обставин. Людина з темпераментом трибуна, людина широких громадських цілей, — він приголомшує ці прагнення й всупереч собі проповідує антигромадські доктрини.

Куліш в одному з своїх листів нездійсненність, недокінчену й абстрактну неповноту творчості московських слов'янофілів пояснює тим, що бюрократично-урядова „німота прибила їх із-за угла лопатою да й накрила мокрим рядном, котрого вони й досі з себе не скинули; тим і туманіють“¹⁾. Це ще з більшою рацією міг-би Куліш прикласти до слов'яністів-українофілів. Їм ще важче було дихати й ще важче було скинути з себе оте „мокре рядно“²⁾. Кажучи про слов'янофілів: „туманіють“, — він і про себе та про своїх спільників каже те саме. Дозволимо навести кілька прикладів з Кулішових листів з того часу. „І самі ми, тиї люде, которі здаємось кращі од инших, самі ми ходимо часом в тумані і живемо чужою оманю, не бачачи й серцем не чуючи рідного, святого добра свого“ (18. II. 57. О. Г. Милорадовичівні). „В мене, пише Куліш до Галагана, воля єсть, да немає сили і вік мій у марних сновіданнях проходить“ (9. II. 57. К. Ст. 1899, LXVI, 344). „Душа моя смята и измучена“ (6. III. 57, до дружини). „Жизнь... разбила меня в прахъ“ (там-же).

Не бачивши виходу, не сподіваючись на успіх „прямого удара“ й не вірячи до того-ж і в лібералізм, як засіб і шлях визволення, не розраховуючи на те, щоб уряд з власної ініціативи здійснив реформи, що їх чекали, — Куліш проповідує підпілля: „Забьемся въ темную норку“³⁾. Підпілля він робить за норму поведінки.

¹⁾ 12 січня р. 1857, лист до Г. Галагана. Київ. Стар., т. 66, стор. 350.

²⁾ Заборони, переслідування, проголошення „человѣкомъ неблагомыслящимъ и неблагонадежнымъ“, примушене довголітнє мовчання, все це розвинуло в Кіреєвському „боязнь дѣйствовать“, зробило з нього „лишняго человека“. „Жизнь не удалась“. „Невозможность проявить себя во внѣ, въ обществѣ заставила Кирѣевскаго обратить взоръ внутрь“ (Герцен). Кіреєвський прийняв те становище, що в ньому через обставини опинився, він надав йому значіння певної цінності. Як пише він в одному з листів, він „боится дѣйствовать тамъ, гдѣ темно и неудобно дѣйствовать“. Кіреєвський зрештається своєї волі, чини й кінець-кінцем віддається „лодѣ начало“ „старцу“. Його більш як Куліша „жизнь разбила въ прахъ“. Див. А. Лушниковъ, „И. В. К-ий. Очеркъ ж. и уч.“ Пр. Соб., Казань, 1915, червень, стор. 238; Н. Бродскій, *op. cit.*, ст. XX; А. К. Бородинъ. „XIX вѣкъ“, т. II, СПб. 1905, стор. 306; пор. погляди А. Ю. Кинги. „И. В. К-ий. Его личность и дѣя-ть“. Воронежъ. 1915; ст. 109, 68, 66. „Мнѣ надоѣло быть нѣмымъ — пишеть онъ и все-таки нѣмота стала правиломъ въ этой жизни, а рѣчь исключеніемъ. И самая рѣчь эта, какъ будто сдавленная, уменьшенная въ своемъ ест. объемѣ и силѣ“. П. Виноградовъ, И. В. К-ий и начало моск. сл-ва. Вопр. фил. и псих. 1891, кн. 10, ст. 106.

³⁾ Цього моменту в Кулішовому світогляді ми торкалися в нашій статті: „Хуторянство і Європа“ („Листи Куліша з-за кордону р. 1858“). Там ми писали: „Куліш усвідомив для себе, що „настоящий порядокъ нестерпимъ“, що „масса людей допускаетъ его покаместъ“, на деякий час, але прийде пора, коли маси „долѣе не захотятъ терпѣть!..“ Він визнає, що революція неминуча, тільки-ж, до революції, на його думку, Європі ще

Щоб жити, щоб рухатись, щоб сподіватись і не збожеволіти, треба було виправдати, ідеологізувати те духовне підпілля, в яке їх загнали Миколаївські жандарі. Та теорія культурницького аполітизму, що її виклав Куліш у вищепитованій статті про Котляревського, це ідеологізоване й виправдане підпілля.

В 40—50-х роках не було місця для „строптивости“. Бакунін — Бакунін!.. — в 50-х роках ідеологізує Муравйова! Сибірського губернатора він проповідував, як революційного диктатора, як ватажка „земської“ армії. „Вотъ вамъ готовый спаситель Россіи!“ — писав Бакунін Герценowi¹⁾. У залізній диктатурі генерал-губернатора з далекого Сходу Бакунін хотів бачити поратунку Росії... Муравйов був реальність! І Бакунін брав Муравйова й стилізував його так, як це відповідало його Бакунінському стилю: в 50-х роках, на засланні Бакунін своє анархічне, революційне „бакунінство“ вкладав у рамці „Муравйовських“, генерал-губернаторських можливостей.

Коли це робив Бакунін, то не інакше й Куліш. Куліш брав дійсність такою, яка вона була, доктринізував і стилізував її.

Їх пригноблено. Їх загнано в підпілля. Піти не можна. Хай буде! Визнаємо те, чого не можна не визнати. Цим переможемо. Переможемо загнаністю, підпіллям, пригнобленістю. Їх мимоволі зробили лагідними, примусили бути лагідними. Вони будуть лагідні. Кротостію переможемо. „Кроткіи наслѣдять землю!“.. Українофільську політичну й громадську практику робить Куліш „практикою кротости!“.. В 50-х роках це був єдиний спосіб якоїсь акції, нехай пасивної, негативної, нехай абстрактної, але все-ж таки акції²⁾.

У що-найбезнадійнішому становищі можна знайти джерело для радієних сподіванок. „Ядь“ обернути на „ядь“. У Куліша вистарчило душевних сил не дійти до остаточного песимізму, але свою пригнобленість і загнаність ствердити, як позитивний факт. „Все, мовляв, як найкраще в цьому, мовити, найкращому з світів“.

Призвичаївшись до повітря темної норки, можна кінець-кінцем уважати атмосферу підпілля за найкращу. З погляду „кротости“ оглядає

далеко. З революційних передумов він не робить революційних висновків... Ті, котрі проти „настоящего порядка вещей“, повинні, на його думку, піти в підпілля. Беручи на увагу віддаленість того моменту, коли маси „не захотять терпѣть“, Куліш стверджує для себе відмовлення од активної боротьби. Із думки: „еще далеко“, він робить висновок: „забьемся въ темную норку“ (Життя і Рев. 1926, кн. VII, стор. 77—78).

¹⁾ Див. Ю. Стеклоу, „М. А. Бакунин, его жизнь и деятельность“. М. 1920, стор. 368—380; В. ч. Полонский. Бакунин, т. I. М. 1922, ст. 323—327.

²⁾ Порів. аналогічній ідеї московського слов'янофільства. „Смирение — вотъ основное свойство русскаго человека, вотъ та первооснова народной души, что влечетъ къ подвигу, что ограничиваетъ насъ отъ европейца... Какую другую черту національнаго характера могли выдвинуть славянофилы, считавшіе дѣйствительной силой въ исторіи только нравственныя истины?... Смирение вѣдь представляетъ такое прекрасное условіе для насажденія именно христіанской любви“ (Н. Л. Бродскій, Ран. слав. М. 1910, ст. LIII), Евг. Соловьѣвъ (Андреевичъ) Очерки изъ ист. р. л-ры XIX в., СПб. 1903, стор. 96.

Куліш історію українського народу. Українська історія, на його думку, протягом багатьох століть — виправдання „кротости“, як основного життєтворчого принципу. Лагідна смиренномудрість — сенс історичного процесу української нації. Терпіння — вищий заповіт тим, кого зневажають. Куліш проти Шевченка й проти „строптивости“, що Шевченко проповідував. „Докоряє нам Шевченко, овечою натурою; отже, — пише Куліш у листі до Юзефовича 19-го січня 1857, — отже як поглянеш на всю історію, то єсть у того сонму народнього якийсь вищий розум, і не дарма сказано: терпи козак — отаманом будеш“¹⁾. Куліш робив наголос на першій половині прислів'я: терпи! В терпінні, тільки в терпінні він бачив прояв вищого розуму українського народу та й усієї його історії. У зневазі досяг укр. народ того, що лишилося назавсіді неприступним для інших народів, гордовитих переможців.

„Прийде година, каже Куліш, — і, може, вже скоро, що кротції наслідять землю! Нас обдирали, нас зневажали не з чого иншого, як з дурного розуму, да й сами ми до того спричинялись через своїх недолюдків — панів да гетьманів. Отже й пам'ять злочинців і здиришків погинула, а сонми люду українського сіяють душевним багатством над усі народи і збагачують Московську Русь що-року. Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона тебе, чи ні — нужди мало; а що дано — те дано, і вернеться нам колись сторицею. Посіє пахар зерно, да й те не погине безплідно, а тож зерно добра святого“²⁾.

Ця своєрідна національно-народницька теорія аполітичної антидержавности висовує на перший план принцип народу, „сонму“, „соборности“³⁾. В основу її покладено поняття „добра“, а практикою стає практика

1) Київ. Стар. 1899, березень, т. LXIV, стор. 314. 2) Ibid.

3) „Славянофіли неуклонно подчеркивали значение массовых движений въ исторіи народа, при чемъ личности отводили скромную роль въ историческомъ процессѣ (въ этомъ они расходились съ противниками — западниками). Грановскій напр. писалъ о нар. массѣ: „Массы, какъ природа..., безмысленно жестоки или безмысленно добродушны. Онѣ коснутся подъ тяжестью историческихъ или естественныхъ опредѣленій, отъ которыхъ освобождается мысль только отдѣльная личность. Въ этомъ разложеніи массъ мысль заключается процессъ исторіи“. Для Хомякова наоборотъ, „все значатъ народы... Великія историческія явленія производятъ общее стремленіе народа... Въ наше время... личность много утратила своего значенія. Поэзія, величіе принадлежатъ дѣйствию массъ...“ (Н. Бродскій, Ран. слав. М. 1910, ст. LXI).

Визнання слов'янофілами масового розуму, масової свідомости народу в звязку з відповідними твердженнями народників та Л. Толстого, див. Евг. Солов'єв (Андреевичъ). „Оч. изъ ист. р. л-ры XIX в.“ СПб. 1903, ст. 96. Ідею „колективістичної психології“ в світлі загальної слов'янофіл. теорії розглядає П. Виноградов. „И. В. К-ий и начало моск. сл-ва“. Вопр. Фил. и Псих. 1891, кн. 10, ст. 121—122; на джерела анти-індивідуалістичних тенденцій сл-ва (Луї Блан) і на залежність слов'янофільства в цьому відношенні від соціалізму вказує Іванов-Разумнік. Ист. р. общ. мысли, СПб. 1908, т. I, ст. 309, 313, пор. П. Сакулин, Р. л-ра и социализм. М. 1924, ст. 478—484.

Щодо „проблеми народа, какъ сокровеннаго источника національнаго творчества“ в московському слов'янофільстві див. Ф. Степунъ, „Нѣмецкій романтизмъ и русское славянофільство“. Р. Мысль, 1910, кн. III, ст. 66, див. також Д. Самаринъ, Поборникъ всел. правды. Возраженіе В. С. Солов'єву. СПб. 1890, ст. 21, 61—2. А. Н. Пыпинъ, Характ. лит. міфів, СПб. 1906, стор. 265.

смирнення, лагідності й покори. Гинуть пани й гетьмани, ті, що змагаються за маєтки й владу, але сяє тихим саявом душевне багатство народу. Політичну акцію державних людей Куліш розцінює, як зди́рство й злочинство. Злочинцям і зди́рщикам, панам і гетьманам Куліш протиставить „сонми люду українського“. Неправді державницькій, злочинству влади й владарів він протиставляє внутрішню правду народньої душі. „Святе добро“, добро душі, народньої душі, для Куліша, єдиний певний і реальний історичний факт. Все інше — омана і кара! Куліш вірить у моральні цінності, як єдині варті визнання реальні факти народнього життя. „Добро“ є єдиний реальний факт історії; етика — єдина історична доктрина, що її слід студіювати державним діячам. Чи-ж треба додати, що в цих твердженнях Кулішевих його історично-державна теорія доходить до самозаперечення: поняття державности й історизму розпливається в поняттях етичних, поняттях по-суті абсолютних, тоб-то поняттях позачасових і тому позаісторичних. Куліш ірреалізує поняття держави: зникає пам'ять за тих, що змагаються за умовні земні зовнішні цілі, тимчасові тутешні блага, а існує над усі віки правда.

Наведені цитати з Кулішевих листів р. 1856—7 дуже важливі, бо вони не тільки як-найкраще коментують провідні ідеологічні тези, висловлені в „Чорній Раді“, але й свідчать за те, що в середині 50-х років у Куліша вже остаточно склалися ті погляди на владу, як на лихо, що згодом знайшли собі вираз в негативному ставленні до козацтва, до історичної боротьби козацтва за державу.

Моралістична теорія національної місії — цікаво, що Куліш ухилиється од будь-яких натяків на теократизм — це філософія „добра“ в її пристосуванні до процесу історичного життя народу: народ живе не здійсненням своїх політично-державних і економічних завдань, а здійсненням найвищої правди. Історична місія укр. народу, за Кулішем, полягає не в будівництві своєї самостійної державности, а саме у відмовленні од прагнення певних практичних мет і в шуканні вищої правди. Не Шрамко ідеал Куліша, а Божа Людина, сліпий співак, кобзар!..

Поняття влади Куліш підпорядковує поняттю правди, як це єсть і в народньому уявленні про владу: для народу, згідно з фольклорними документами, владу виправдано, як моральну: вона існує доти, доки вона етична. Та влада, що ухилилась в зло, занепадає (цар, прим., що согрішив в особистому житті — зрадив жінку, не охрестив дитину, кинув ходити до церкви, гине. „А коли-б не те, то й до цього-б часу царював“). За народніми поняттями уявлення влади — уявлення добродійного господаря. Це уявлення Куліш переносить і в свою фольклорно-народницьку теорію трактування політичних проблем, що в ній немає ані крихти політики, ані натяку на принципи економічних доктрин.

Негативне ставлення до гетьманської й старшинської політики, що не раз ми стріваємо в Куліша, підказане тим-же аполітизмом, загально-негативним ставленням до політики: українська історія спричинилась через своїх панів та гетьманів до зди́рств і злочинств, до зла; через

панство й гетьманство ухилилась від свого прямого призначення: шукати царство божє на землі. А тому, як гадає Куліш, треба заперечити „панство й гетьманство“, як джерела зла. Конкретні політичні цілі не можуть виправдати неправди. Таке принципове ставлення до політично-державних справ прикмета, на думку Кулішеву, не „овечої натури“, як гадав, докоряючи Шевченко, а вираз ствердженого примата добра: за зло треба платити добром, треба ставати на захист іншої нації, коли-б це навіть і не відповідало конкретній вигоді даного народу¹⁾.

„Ми Московською Землею не ворогуємо, — писав Куліш до Юзефовича в тому-ж-таки листі до Юзефовича, — і любим московську словесність, як і свою руськую. Сохрани нас Боже Московської Землі одбігати! Це тільки москалі нас одбігали, кидавши нас то орді, то ляхам на поталу. Раз одцурались вони нас, як уломився Батий у Золотії Ворота, а в друге — по ганебному Андрусовському договору.

І ніхто українців не рятував,
Ніхто за їх Богові молитов не посилав;
Тільки святий Бог наших не забував,
Тільки він тєс знав,
Що він думав, гадав, замишляв,
Як невгодины на Українську землю посилав...

Знав Господь, що з нами діє і на які учинки, на які подвиги готує. Загартовалося наше серце в бідах і напастях і сіяє душа наша, „яко злато седмерицею искушено“. Шукай чого іншого по тих Суздалях, Псковах да Тамбовах, а щирого серця, а душі святої не забивайсь шукати на чужину, — не знайдеш нігде такої, як дома“. Для своєї доби й своїх сучасників Куліш радить прагнути того, чого й предки прагнули: „святої душі“ й „щирого серця...“²⁾. „А поки

¹⁾ Конструктивна фантазія московських теоретиків романтично-слов'янофільської доктрини обертала сучасну Московщину в „святую Русь“. За Іваном Кіреєвським закон любови керував життям росіянина й закон егоїзму життям європейця (А. Лушниковъ. Пр. Соб. 1916, VII—VIII, стор. 59). Куліш слов'янофільську антиномію „Московщини-Європи“ реконструє як антиномію „України-Московщини“. За Кулішем, як бачимо з наведеного листа його до Юзефовича, закон любови є привилей українського народу, а егоїзм національна властивість народу московського. Те, що Кіреєвський закидав Європі, той самий обвинувальний акт подає Куліш Московщині. Свята Русь то, для Куліша, Київська Русь, Україна-Русь. На Україні немає державности, правових норм, влади, то-що. Треба визнати, що чути від слов'янофілів твердження про „антидержавний характер“ московського народу, що побудував величезну імперію, було чудно. Така заява брєніла як парадокс. У Куліша було більше радії застосовувати цю історично-філософську концепцію до України свого часу. Парадоксальна замкнена неполадженість концепції К. Аксакова й Ів. Кіреєвського пояснюється груповим замкненим становищем слов'янофілів: психологічним настроєм своєї групи вони надавали всенародне значіння, проєктували їх на всєнєке історичне життя нації. Звідсіля загостреність, штучність, парадокс.

Про класовий характер слов'янофільської доктрини див. Евг. Соловьевъ-Андревичъ. Оч. изъ ист. р. л. XIX в. СПб. 1903, стор. 92, 99. Теорію „Св. Руси“ у К. Аксакова докладно висвітлено в С. А. Венгєрова. Кр.-біогр. слов., т. I, СПб. 1889, ст. 291—307.

²⁾ Те, що Куліш так піднесено проголошує значіння „душі“, це типово романтична риса. Не дурно Ервін Кірхер романтичний світогляд визначив, як „почуття про буждення душі“. Пор. Ф. Степпунъ. „Нѣм. ром. и р. сл-фо“. Р. Мысль, 1910, III, стор. 70. Принцип „тайны сердечной“, що дає „жизнь жизни“ у Ів. В. Кіреєвського, див. А. Лушниковъ. „И. В. К-ий. Очеркъ жизни и учения“. Пр. Собесѣд., 1916, IX—X, ст. 211.

що будем чинити так, як чинили наші предки. Москва їх одбігає, а вони до Москви горнуть, наче той брат, що покинули рідні брати на самарських степах; Москва їх цурається, а вони славлять царя і бажають піддатися під його руку; Москва роздирає Україну різно і одну частку кидає Ляхам на поталу, другу Турчину на наругу, третю сама обдирає, а вони за зло платять добром і заступають її од шведа, так як заступили християнський мир од мусульман, а православний од католиків¹⁾.

Ім'я цьому подвигу — жертвність. Історична доля українського народу — офіра на вівтарі найвищого самовідданого добра: щоб вибавити інші народи²⁾.

Попереду ми були згадали, що Куліш свою ідеологічну систему будує, спираючись на поняття народу³⁾. Підносячи значіння внутрішнього над зовнішнім, він стверджує примат „слова“ над усіма зовнішніми проявами життя і до того-ж-таки „слова всього народу“: „Все народне зникає часом, піде в непам'ять“; залишиться, перебуваючи навіки, тільки „слово всього народу, проглаголане вікам“. Ледві чи можна було виразніш зформулювати ідеалістично-народницьку природу своєї теорії з її провідним антиіндивідуалістичним та колективістичним основним принципом. Куліш різко протиставить „одиницю“ „сонму“, „особу“ „народові“. Кажучи про „душу святу“, „правду“, „дух людськості“, „красоту божественну“, він має на думці не особу, не індивідуума, а народ, сонм, „слово всього народу“, „дух плем'я“, „душу народу“.

„Не про одиницю веду я річ, — пише Куліш, — а про великі сонми; бо що казати про єдиницю, коли Господь можетъ и отъ камене воздвигнути чада Авраамовы? Сонми, сонми велике діло роблять, як настане велика година! Сонми рождають із себе великих чоловіколюбців, великих граждан, великих мудреців. Із цієї ріллі благодатної виростає насичающее і плодотворящее живно, а нігде не родить духовного живна більше, як на Україні“⁴⁾.

¹⁾ Київ. Стар. 1899, т. 64, кн. 3, стор. 314.

²⁾ Пор. тему жертвности, як її висловив Куліш у листі з того-ж часу до Ол. Григ. Милорадовичівни 6. III. 57. „Нехай Бог прийме страданія мої і інших щирих душ у жертву угодную і просвітить світом своїм Україну. Ради мучеників Він ізвергав не раз огонь на землю; чому-ж не звергне й до нас, коли вже багато мук за Україну перенесено, багато чистих жертв принесено! Нам тільки треба очищати душі свої, щоб було тому огневі божому достойне хранилище, щоб не згас він од повсяднього нечестія і не прийшлося купувати його новими, тяжкими, кривавими жертвами“.

³⁾ „Мысль, что народъ — громадная движущая сила, вѣра, что въ немъ, простомъ, забитомъ загнанномъ народѣ, скрываются всякія нравственныя залежи... что впередъ можно итти только исходя изъ изученія особенностей его быта, что счастье и благоденствіе Россіи неразрывно зависить отъ этой сѣрой крестьянской массы — это настроеніе...исходило отъ славянофилонъ“. (Н. Л. Бродскій. Ран. слав. М, 1910, ст. LX). „Къ народу лишь свобода низлетѣла, могуществовъ народа только кликъ, принадлежатъ народу только дѣло...“ (Вірш К. Аксакова). Про народництво К. Аксакова див. С. А. Венгеровъ. Крит.-біогр. словарь. Т. I, СПб. 1889, стор. 239—243.

⁴⁾ Київ. Стар. 1899, т. 64, березень, стор. 314.

Що-до „натури доброї“, що-до „духовного розуму“, Куліш віддавав перевагу селянинові і саме селянинові українському. Кулішеве народництво націоналістичне. Коли Г. Галаган, покликаючись на свій досвід, не цілком погоджувався з Кулішевою ідеалізацією українського селянина, то той виставляв проти Галагана такі думки:

„Не дивуйтесь словам моїм про великі надії на народ український¹⁾. Погляньте на його історію: чого не перебув він, які недолюдки з його не знущались! а в його більше людськості осталося, ніж у москаля і ляха. Коли не ймете віри серцю, то поймайте віри самім ляхам і москалям, котрі отдають йому зверхність над своїм племям що-до натури доброї, що-до духовного розуму. А втручаючись у повсякденні справи своїх подданих, вам трудно доглядитись чистого й святого добра між вашим миром, бо добро тихо сіяє в своїй красі, а тільки саме зло гомонить і тиснеться перед пана¹⁾).

Народницька теорія українського месіанізму ґрунтується в Куліша на припущенні, що „правда“ й „добро“ належать „уничтоженным и оскорбленным“, одсуненим і ліквідованим. Його теорія — наука пригнічених націй і пригноблених клас, наука гнаних та переможених. Добро тихо сіяє: воно здійснюється в тиші й мовчанні, в несказаності й відокремленості. Тиша — прикмета добра; „зло гомонить“. А тому добра не видно; — за повсякденним галасом буднів його важко побачити й почути. Воно по той бік лихого галасу життя. У месіаністичне народництво Куліша вноситься певний момент заперечення й негативізації; його ідеологічні побудування обертаються в пасивне споглядальне сковородинство.

Надзвичайно з цього погляду характеристична та цитата з Гоголя, що її бере Куліш як епіграф до одного з своїх листів, писаних на-весні р. 1857: „Состояние души страждущей есть уже святыня и все, что не исходит оттуда, драгоценно, и поэзия, возникшая из такого лона, выше всех поэзий“ (Гоголь къ Языкову 1844, февр. 15).

Куліш не належав до тих осіб, що, нехтуючи сучасне, покладають надії на прийдешнє або-ж утворюють культ минулого. Він брав сучасність такою, яка вона є, він пристосовувався до неї, увіходив в неї, брав од неї все, що вона могла дати. Він вірив у сучасність, бо він вірив у себе й своє призначення. Він вірив, що йому призначено в століттях зробити те, чого не зробили його попередники і чого не зроблять наступні покоління. Куліш дискредитував минуле за-для сучасности. Дискредитація минулого за-для сучасного — характерна риса для всієї літературної діяльності Куліша. Куліш реабілітував сучасність, виправдував сучасність, щоб ствердити справу життя свого. З Куліша була — дозвольте вжити цього слова — натура егоцентрична. На себе він покладався більше, ніж на будь-кого іншого. Він звик працювати сам. Як на себе, так і на

¹⁾ 9 лютого 1857 р. Киевская Старина, 1897, стор. 344.

свою добу він дививсь як на осередок, як на „сосредоточіє“ всієї української історії, як на час оновлення нації.

Як московські слов'янофіли свої групові настрої проголошували за всенародні, так і Куліш те, що підказали й викликали умови даного часу, розцінював як загальний ідеал національного „дїланія“. „Ухїд у культурництво“ було обумовлено обставинами доби, коли інші прояви громадського життя були неможливі. Проте, Куліш робить цей „ухїд у культурництво“ за принцип загально-необхідний.

На тлі цих непевних ранкових громадських настроїв і особистих хитань висвітлюється й Кулішеве самовідчування. Він відчуває себе як людину, що стоїть на межі. Багато днів і років загинуло марно, але ще не все втрачено й відродження ще можливе.

„Въ умѣ моемъ водворяется мерзость запустѣнія на мѣстѣ святѣ. Душа моя смята и измучена. Читая теперь историческія сочиненія и великихъ поэтовъ, я кой какъ себя возстановляю, наполняю и привожу въ порядокъ. Еслибы дѣла шли такъ, какъ до сихъ поръ, я бы съ отчаянья сдѣлался пьяницей, или застрѣлился. А теперь я бы желалъ отдать себя въ руки какому-нибудь мудрому человѣку, который бы все во мнѣ пересмотрѣлъ и дополнилъ. Еще чувствую возможность быть человѣкомъ; еще остается во мнѣ юношескій жаръ къ ученію, но знаю, что это послѣдній порывъ; если имъ не воспользуюсь, то лучше мнѣ не существовать, чтобы не презирать самого себя за пустую, мелкую, вздорную, ни къ чему святому не направленную жизнь. Всѣ мои сочиненія — сущій вздоръ. Они получаютъ значеніе только въ такомъ случаѣ, когда я выскажу какую-нибудь великую идею въ болѣе совершенныхъ созданіяхъ. Тогда они окажутся необходимыми ступенями къ какой то высотѣ, а когда высоты нѣтъ, то къ чему ступени? И такъ, я еще не совсѣмъ падшій человѣкъ. Я еще могу встать, еще могу торжествовать надъ жизнью, которая разбила меня въ прахъ. Одинъ годъ такого торжества — и душа моя совершенно и навѣки исцѣлится, и кромѣ благодати ничего изъ нея не изыдетъ, и уже тогда ничто ее не возмутитъ; безсиленъ будетъ весь міръ возмутить ее“ (6. III. 57. Петербургъ. Лист до дружини). „Наконецъ, — додає Куліш у дальшому листі з 9 березня, — я починаю приходити въ себя и въ душѣ моей являються неясные образы, которые, можетъ быть, предстанутъ передъ обществомъ въ осязательной и гармонической выразительности“.

Свій час, свою добу Куліш розглядає як зворотний пункт: була ніч, настає ранок.

„Батки й діди наші прожили вік свій поночі, і хоть що вбачали, то ж не инако, як при чужому каганцеві; а праведне сонце не для їх сяло. Оце ж нашому вікові судилось Божого світу дождається. Проходить ніч, настає ранок, далеко сягає око наше по рідним степам і побережжям, і розпізнаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома, на Україні... Настав благодатний ранок!“ (18. II. 57. О. Г. Милорадовичівні).

„Ще тільки на світ благословляється, то не дивно, що важкий туман стоїть по наших селах. Ось нехай підіб'ється вгору сонце — заблищить він россою на тих же квітах, котрі тепер од нас закриває, й заграє вгорі кучерявими хмарами“ (6. III. 57. О. Г. Милорадовичівні).

У листі з 19 лютого 1857 р. до Ол-ри Гр. Милорадовичівни висловлює Куліш своє profession de foi, письменника й громадського діяча.

„Нас послано, — пише Куліш про себе, — пророкувати воскресеніє мертвих і будить сонних... Пройду я, може, по землі марою і покинувши не надовго слід свій; може, утвори мові необачної юности не багато дадуть користи землякам моїм. Може! А що ж, коли справді Господня рука простерта надо мною? що, коли воля Всемогущого дасть нечоловічу силу річам моїм? що, коли мої великі муки сердечнії, мої помисли нікому не висповідані оберне дух Господень на велике, негибнущее для потомства діло? Погляньте оком духовним у грядущії часи, чи не буде мати учити сина добру і благородству по книжкам моїм? чи не зродять вони красоту помислів і діяній у молодих душах дівоцьких і юнацьких, на користь мирові?“ (19. II. 57).

Віктор Петров.

Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя ¹⁾.

II.

Широчезний розмах, що характерний для російської політики на Сході (як турецькому, так і перському) за перших років XIX століття, був би незрозумілий, коли б не брати на увагу інтереси російського і українського капіталізму. Проте, мабуть не можна перебільшувати тоді інтереси промислового капіталу. Вони, звісно, були, і першій половині XIX століття властива отая пильна увага до басарабського й молдавського ринків з боку російської та української індустрії. Не дарма-ж іще в останніх десятиліттях XVIII в. правобережна мануфактура цікавиться „турецьким“ (насамперед молдавським, валахським і, можливо, болгарським) ринком ²⁾. На початку XIX століття знаємо про звязки української промисловости з Басарабією та Молдавією ³⁾. Російська індустрія теж не гаялася з опануванням цього важливого ринку ⁴⁾. Та інтереси української й російської промисловости зустрілися тут з старими інтересами Австрії (і взагалі Німеччини) ⁵⁾. Але не самі інтереси російського промислового капіталу керували політикою того часу. І навіть не вони перед у цій справі вели. Вже географічні межі російської експансії на Балканах і на Адріатиці це доводять. Балканський політичний вузол одночасно був дуже важливий і складний вузол міжнародніх торговельних інтересів. Проблема міжнароднього транзиту тоді сполучена була

¹⁾ Див. „Записки“, кн. XII, стор. 234—252.

²⁾ Про це спеціально в нашій праці „Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика“ (друкується). Див. Журналъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, 1849, ч. XXV, стор. 396.

³⁾ Оглоблин, Кріпацька фабрика. Нпр., килимова фабрика київського купця Бухтеева р. 1811 продавала свої вироби також у Молдавії (Київський Центральний Історичний Архів ім. Антоновича, Архів Київського Військового Губернатора, № 119, арк. 21—21 зв.).

⁴⁾ Див. Коммерческая Газета, 1826, № 26; Журналъ мануфактуръ и торговли, 1832 № 1, стор. 103—118 („О мануфактурной и торговой промышленности въ Молдавіи, Валахіи и Бессарабской области“).

⁵⁾ Див. Wilkinson, Tableau historique, géographique et politique de la Moldavie et de la Valachie (Paris, 1824. Seconde édition), p. 75—76.

з Балканами. І російський уряд дбає про те, щоб застерегти інтереси української (у межах Імперії) транзитної території й російського контролю над шляхами міжнародної торгівлі. Потреба забезпечити обидва шляхи західно-європейського транзиту на Україні — і через Австрію (згадаймо хоча-б за кампанію р. 1809 у Галичині), і через Молдавію, — а разом усунути французького конкурента (ілірійський транзит), — також керувала східною політикою Російської Імперії на початку XIX ст. Ці завдання висунуто не одразу, і вага їхня не була незмінна. Північні шляхи йшли через Правобережну Україну й Галичину, тоб-то на території колишньої Польщі, були пов'язані з усіма труднощами й випадковостями польської справи. До того ще вони найбільше могли сприяти транзитові західно-європейських фабрикатів на Схід, що не аби-яку вагу мали для азійських (і почасти для українського) промислових ринків. Отож російський уряд передовсім звертає увагу на південний шлях. Він зв'язаний був з Дунаєм, з тією торговельною магістраллю, що всеньку Центральну Європу сполучала з Чорним морем і Сходом, до чорноморських інтересів її втягувала. Цей шлях треба було перейняти, скерувати його на Одесу й кавказьке надбережжя Чорного моря, тоб-то підпорядкувати інтересам російського торговельного капіталу і російському урядовому контролю. Це було перше й головне завдання, і вплив його в міжнародній політиці Російської Імперії за першої половини XIX в. безперечний ¹⁾.

Український транзит має свою багатовікову історію ²⁾. На території України віддавна проходило кілька транзитних шляхів. Звичайно, економічне значіння тих шляхів не було однакове й незмінне. Найстаріші (для доби торговельно-капіталістичної) напрямки зв'язані тут з територією Речі Посполитої. Перший напрямок (пізніше Ляйпціг-Одеса і *vice versa*) — то шлях з Західної Європи через Галичину (або з Галичини) до Чорного й Озівського морів. Російський уряд, після заведення портів на Чорному морі (Херсон), надає певних пільг польському (правобережно- і західно-українському) експортові, намагаючися скерувати його на російські порти.

¹⁾ Вагу дунайської проблеми сучасники дуже добре розуміли. Немцевич писав пізніше (1818 р.): „gdyby się Moskwie udało otrzymać je wszystkie (=усі гірла Дуная) od Portu, co nie jest niepodobnem, wtenczas cały handel Austrii i znacznej części Niemiec został by w ręku jéj“ (Podróże historyczne, 310, 322). Авалязу дунайсько-балканської політики Імперії за другої чверті XIX в. (перед Кримською війною) маємо подати в іншій праці.

²⁾ Історію транзитної торгівлі України не досліджено. У цій розвідці спиняємося лиш на транзиті за першої половини XIX ст., спеціально студіюючи так званий одеський транзит, тоб-то європейський транзит (до Азії: Броди — Одеса, Яси — Одеса) і азійський транзит (до Центральної й Західної Європи: Одеса — Броди, Одеса — Яси). Спеціально питання транзиту російського та польського через Україну, а так само транзиту закавказького маємо подати в іншому місці. Для історії одеського транзиту маємо невеличку літературу. Окрім дуже побіжних згадок у працях Неболсіна, Dede, „Министерство Финансовъ“ (стаття Міллера), Вітчевського (див. вище), є короткі нарис: П. Міллера „Русская транзитная торговля въ XIX столѣтіи“ (Русское Экономическое Обзоріе, 1903, V—VI), проф. М. Н. Соболева „Транзит, как проблема нашей торговой политики“ (Экономическое Обзоріе, 1924) та в збірнику „Транзит“ (Москва, 1925.— Н. Г. Чернобаев, Значение транзита для внешней торговли СССР).

Економічні зв'язки Галичини з Правобережжям не урвалися й після розборів Польщі. Східня Галичина безперечно, разом із Поділлям та Брацлавщиною, тяжить до Чорного моря (Дністер—Акерман)¹⁾. Після розборів Речі Посполитої, те, що колись було внутрішнім обміном, перетворюється на зовнішній і транзитний торг. Та за XIX ст. тут по-над інтересами галицького транзиту маємо ширші інтереси транзиту західньо-європейського. Другий шлях транзитний (пізніше Москва—Одеса, Москва—Таганрог, Москва—Феодосія, — і *vice versa*) теж скерований був до Чорного моря. Відколи Гетьманщину сполучено з Московським Царством, а згодом з Російською Імперією, російський торговельний капітал розпочинає свій переможний наступ на південь, до чорноморських і озівських ринків. Цей шлях мав кілька варіантів, з яких основні—кавказький (на Таганрог і Ростов), кримський (на Феодосію), український (на Херсон, а пізніше на Одесу)²⁾. Після Яського миру й ліквідації Польської держави, цей правобережно-український варіант набирає особливої ваги. Центром цього російського транзиту теж стає Одеса. Отже в Одесі схрещуються два основні транзитні шляхи—західньо-європейський і російський. Третій шлях намітився пізніше, хоч його початки безперечно зв'язані ще з польською добою: це польський транзит (пізніше Варшава—Одеса і *vice versa*). Він сполучав чорноморські ринки з ринками балтичкими (Гданськ). Розбори Польщі також на його шкоду були. Окрім цих головних напрямків чималу роль відграють у певні моменти інші шляхи: пруський, (пруський кордон—Одеса і *vice versa*), молдавський (Яси—Одеса і *vice versa*), російські (Петербург—Одеса, Москва—Радзівілов)³⁾, Петербург—Радзівілов, і *vice versa*⁴⁾. Меншого значіння такі шляхи: Кяхта (через Іркутське)—Одеса, волинські й подільські митниці—Кавказ, Персія, Хіва й Бухара, Китай та інші азійські країни⁵⁾. З другого боку, основні магістралі були: Одеса—Царгород, Одеса—Кавказ та інші⁶⁾.

Питання що-до організації транзиту на Україні (зокрема одеського) повстає ще наприкінці XVIII ст.⁷⁾. Інтереси польського й правобережно-

¹⁾ Про це докладніш у нашій праці „Кріпацька фабрика“, відд. I.

²⁾ Про це — Оглоблін, Очерки истории украинской фабрики, Мануфактура в Гетманщине (Київ, 1925), стор. 37—43, 144—146; його ж — таки, Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика (Київ, 1925), стор. 39—52; Слабченко, Матеріали, I, 9—19.

³⁾ Див. I. ПСЗ, т. XXXV, № 27615; т. XXXVII, № 28496.

⁴⁾ Напр., р. 1812 з Фінляндії, через Петербург і Радзівілов, було перевезено до Австрії рафінаду на 717648 карб. 40 коп. („Госуд. Внѣшн. Торг.“ за 1812 р.; Зябловський, V, 161—163).

⁵⁾ Маємо р. 1802 проект транзиту з Галичини до Ріги (через Поділля й очевидячки Волинь. — Арх. Гос. Сов., III, 391—392).

⁶⁾ Окремі напрямки транзитної торгівлі (опріч, звичайно, російського транзиту) на Україні можна частково встановити за даними „Госуд. Внѣшн. Торговли“ 1802—1806 років. Деякі напрямки встановити точно — неможливо.

⁷⁾ Див. А. Скальковскій, Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края, ч. I (Одеса, 1836), стор. 284—287; Скальковський, Первое тридцатилѣтіе, 143—144.

українського торгу на Чорнім морі збіглися з намаганням російського уряду скерувати той торг на Херсон. Указ 18/XI р. 1784 дозволяв транзит „польської“ сировини через Херсон¹⁾. Тарифи 16/IX р. 1796 і 14/X р. 1797, що дозволяли транзит через Україну, ставили цю справу ширше²⁾. Проте розміри того торгу на початку XIX століття дуже незначні. Р. 1802 було провезено транзитних товарів: до Молдавії та Валахії — на 49406 крб. ас.; до Туреччини — на 7238 крб.; до Західньої Європи (Швеція, Прусія, Любек), через чорноморсько-озівські порти, — на 1037 крб.; до азійських країн (Хіва, Бухара, Киргиз-Кайсацька Орда, Китай, Персія), через чорноморсько-озівські порти й митниці Подільської та Херсонської губернь, — на 3743 крб.³⁾. Р. 1803: до Молдавії та Валахії — на 40297 крб.; до Туреччини — на 7144 крб.; до азійських країн (Персія, Хіва, Бухара, Киргиз-Кайсацька Орда) — на 27053 крб.⁴⁾. Окрім того, частина товарів, як до Західньої Європи, так і до азійських країн (через митниці Виленської, Гродненської та Волинської губернь), так само йшла через Україну⁵⁾. Мабуть помилково уряд гадав був (р. 1804), що „какъ ни мѣстъ, ниже дорогъ, чрезъ которыя дозволить транзитъ, назначено не было, то и положеніе сіе (=тариф 1797 року) безъ дѣйствія оставалось“⁶⁾. Одеське купецтво рано звертає увагу на транзитну торгівлю, і указ 5/III р. 1804 тільки поширював попередні спроби що-до транзиту. Р. 1802 одеський купець, австрійський комерції-совітник барон Безнер одкрив в Одесі постійну контору для закордонного торгу (очевидячки, з азійськими країнами й Балканами) мануфактурними товарами. Уряд сприяв цим спробам. Безнерові було віддано для встаткування перших комор кілька військових будівель⁷⁾. Мали успіх і спроби де-Рібаса та Мержеївського. Відколи почалося управління Рішельє, справу поставлено ширше. Рішельє, дбаючи про розвиток одеського торгу, прохав, щоб дозволений був транзит між Одесою — і Молдавією, Валахією, Австрією й Прусією⁸⁾. Це домагання

¹⁾ ІПСЗ, т. XXII, № 16093.

²⁾ ІПСЗ, т. XXIV, № 18207; т. XLV (Книга тарифовъ), „Приложеніе къ отдѣленію второму“, стор. 11, 12, 21, 23. Див. ІПСЗ, т. XXIII, № 17511 (тариф 16/IX р. 1796).

³⁾ „Государственная Внѣшняя Торговля за 1802 годъ въ разныхъ ея видахъ“, таблиці XVIII, XIX, XX.

⁴⁾ „Государственная Внѣшняя Торговля“ за 1803 рік, табл. XIX, XX, XXI.

⁵⁾ На жаль, не можемо тут вилучити суми, що до України стосуються. Загальний розмір:

Роки	(В тис. крб. ас.)
1802	29,0
1803	47,4.

⁶⁾ ІПСЗ, т. XXVIII, № 21196, ст. 191. Див. „Министерство Финансовъ. 1802—1902“, ч. I (СПБ., 1902), ст. 128.

⁷⁾ Скальковський, Первое тридцатилѣтіе, 105—106; „Одесса. 1794—1894“ (Одеса, 1895), ст. 172. Безнер провадив також торг і з Росією, зокрема вивозив (через Москву — Радзивілов) мідь (див. Архів Київського Губерніяльного Правління, 1811 р., № 3516, „По отношенію Волынскаго губернатора о задержаніи мѣди, слѣдующей изъ Москвы въ Радзивіловъ къ Безнеру и К.о“).

⁸⁾ Скальковський, op. cit., 142—144.

було саме на часі. Імперський уряд, за часів перебування в Міністерстві Комерції гр. М. П. Румянцева, захоплений був грандіозними перспективами посередницької ролі Росії в міжнародній торгівлі. Ідеї Смітові про вільний торг знайшли своїх adeptів в особі Румянцева й Олександра I¹⁾. Програма Румянцева р. 1802 між иншим мала на меті „распространение транзита“²⁾. Отож уряд пристав на прохання Рішельє. Укази 5/III р. 1804 утворили правні підвалини для одеського транзиту. Усім імперським і чужоземним купцям, що користувалися правом закордонної гуртової торгівлі, дозволено було провадити транзитний торг будь-якими чужоземними товарами, окрім заборонених за тарифом. Товари, що їх довозили до Одеси, або морем, або з инших місцевостів Імперії, дозволено одправляти транзитом до Молдавії, Валахії, Австрії й Прусії. З другого боку, можна було чужоземні товари приставляти до Одеси „для заморскаго отпуска“ (§ 1). Транзитні товари мали перевозити через митниці Одеську, Могилівську й Дубосарську (Молдавія та Валахія), Радзивілівську (Австрія) і Кринківську (Прусія) (§ 3). Деякі товари, здебільшого азійські, можна було перевозити безмитно. Купцям, що мали провадити транзитний торг, надано було різних пільг. „Въ облегчение же купечества и дабы торговой вѣтви сей дать возможнѣйшую силу при Одесскомъ портѣ“, купцям в Одесі „предоставляется... на волю“, довозячи товари до Одеси, або платити мито, або-ж замість того „представляют надежное поручительство“ (§ 6). Проте, при довозі товарів транзитних із-за кордону через митниці на сухопутнім кордоні, наказано було побирати мито цілком, що з нього $\frac{7}{8}$ поверталось власникові „по выпускѣ за границу“, а $\frac{1}{8}$ лишалася на скарбову користь (§ 8). Що-ж до товарів, привезених морем, або з Імперії до Одеси, то тут усенька сума мита поверталася власникові (§ 9). Це звичайно сприяло розвитку транзиту азійського (азійські товари) й безперечно ставило російський транзит в умови дуже упривилєйовані. Огляд і перевірка транзитних товарів, що за них мито не було заплачено (була лиш порука), провадилися для тих, що йшли до Молдавії, Валахії, Австрії, — на Дубосарській митниці, а для пруських — там, де начальники губернь призначають це, сповіщаючи про це міністра комерції (§ 15)³⁾. Одночасно з тим видано указа, що дозволяв в Одесі завести комори для складки товарів, терміном на 5 років (як спробу). Товари могли лежати там $1\frac{1}{2}$ роки без оплати митної⁴⁾. Отже Одесі надано було права *entrepôt*, що наближало її до порто-

¹⁾ Русское Экономическое Обозрѣніе, 1903, V, 86; „Министерство Финансовъ“, I, 126—127; Вітчевський, 32—33.

²⁾ „Министерство Финансовъ“, I, 127; Русск. Эконом. Обзор., 1903, V, 85—86.

³⁾ ІПСЗ, т. XXVIII, № 21196; т. XLV (Книга тарифовъ), відд. III, ст. 56. Див. Журнали Комитета Министровъ, I, 97; Antoine, 219—220; „Министерство Финансовъ“, I, 127, 128; Русск. Экон. Обзор., 1903, V, 86—87.

⁴⁾ ІПСЗ, т. XXVIII, № 21197. Див. Antoine, 220; „Министерство Финансовъ“, I, 127—128. Р. 1809 це право було продовжено на 5 років (ІПСЗ, т. XXX, № 23572); р. 1814 — на 2 роки (ІПСЗ, т. XXXII, № 25547); так само р. 1816 (ІПСЗ, т. XXXIII, № 26270). Існувало воно до 1819 року, коли заведено було порто-франко.

франко¹⁾. Р. 1806 право складки поширено так само на Феодосію й Таганрог²⁾. Це безперечно зроблено в інтересах російського транзиту й мало на меті хоч трохи нейтралізувати пільги, Одесі надані. Тоді-ж-таки встановлено основні шляхи транзиту. Це були лінії: Одеса—Дубосари й Одеса—Могилів (до Молдавії та Валахії), Одеса—Радзівілов (до Австрії), Одеса—Кринки й Одеса—Мокрани (до Прусії: сухопуттям і Огинським каналом). Перший шлях ішов на Григоріопіль; другий—на Ананьїв, Балту, Ольгопіль, Ямпіль; третій—на Балту, Ольгопіль, Тульчин, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Ляличів, Проскурів, Кремінець, Радзівілов (поштовий тракт на Радзівілов); четвертий—на Балту, Кремінець, Дубно, Луцьке Рожиче, Ковель, Несухойжі, Ратно, Мокрани, Берестя, Волчин, Кринки; п'ятий (водний)—Дністром до Могилева, далі сухопуттям на Виндичани, Бар, Деражно, Проскурів, Кремінець, Мокрани, і далі Огинським каналом до Прусії³⁾. По-за межами Імперії: молдавські шляхи йшли на Скуляни, Яси (і далі до Молдавії, Валахії й Балканських країн); австрійський—на Броди, Львів, Краків, Ляйпціг (і далі до Центральної й Західньої Європи); пруський—до пруської Польщі й Прусії. Морський шлях з Одеси йшов на Царгород і Артакі, а далі до Смірни⁴⁾.

Транзитні товари йшли: європейські—до Туреччини, Молдавії, Валахії, Басарабії, Кавказу, Персії, Хіви, Бухари, Киргиз-Кайсацької Орди, Китаю; азійські йшли до Молдавії, Валахії, Басарабії, Туреччини, Західньої Європи (Німеччина, Прусія). З європейських (тоб-то тих, котрі йшли з Західньої Європи) товарів визначилися: цукор, кава, фарби (здебільша червець), олово, коралі, хутра й м'яка рухлядь, текстильні вироби (здебільша сукна) і, звичайно, монета. З азійських товарів—бавовна, тютюн, ладан, вовна, шовк, чай, ревені, риж, садовина, олива, вино, хутра, грецька губка, перли, корольки китайські, мило, вироби бавовняні (китайка), шалі вовняні, то-що⁵⁾. Починаючи з 1804 р., транзитний торг України поволі зростає⁶⁾. На жаль, і тут не можемо подати повні відомості⁷⁾.

¹⁾ Див. E. D. Clarke, *Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie*, t. III (Paris, 1813), p. 295—296 (Lettre sur Odessa par John-Henry Sievrac, voyageur pour les maisons Boerner et Compagnie, de Brody et d'Odessa. — Août 1804).

²⁾ ІПСЗ, т. XXIX, №№ 22062, 22078; т. XLV (Книга тарифов), відд. III, ст. 57. Див. „Министерство Финансов“, I, 128.

³⁾ ІПСЗ, т. XXVIII, № 21530 (25/XI 1804). Див. *ibid.*, № 21864 (4/VIII 1805). С. Руссовъ (Волинскія записки — СПб., 1809, — ст. 175) каже, що „отъ Радзивилова чрезъ Кременецкій и Староконстантиновскій повѣтъ вновь проложена дорога для транзитныхъ товаровъ въ Азію“. Точні маршрути можна встановити за „Почтовымъ Дорожникомъ Россійской Имперіи“ й відповідними мапами.

⁴⁾ Див. Sicard, 69—73; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, 267—269; Сб. Р.И.О., LIV, 39—40.

⁵⁾ „Государственная Внешняя Торговля“ за 1802—1806 роки.

⁶⁾ Зате транзит монети де-далі зменшується. Було провезено монети (золотої та срібної) європейської й азійської:

1802 р. 1803 р. 1804 р. 1805 р. 1806 р.

(в крб. ас.)

До Молдавії, Валахії, Басарабії	1446564	970310	928723	460792	499539
„ Туреччини	—	—	—	9937	18186 (ibid.).

⁷⁾ Таблицю складено за даними „Госуд. Вн. Торг.“ за 1804, 1805, 1806 роки. На

	Р. 1804	Р. 1805 (В крб. ас.)	Р. 1806
До Туреччини	45728	14519	46341
„ Молдавії, Валахії та Басарабії	18855	13571	44021
„ Німеччини	?	3137 + ?	4570 + ?
„ азіатських країн (Кавказ, Хіва й Бухара, Китай, Персія)	4 + ?	2736 + ?	14083 + ?
Разом	64587 + ?	33963 + ?	109015 + ?

За складної міжнародної ситуації 1807—1808 років, коли російська дипломатія хотіла відтягти увагу Австрії від справ балканських, російський уряд робить чималі поступки що-до одеського транзиту. Р. 1808 австрійський посол звернувся до російського уряду з нотою, де обстоював думку про поширення одеського транзиту¹⁾. Міністерство Комерції склало проєкта відповідного указу. Державна Рада, ухвалюючи цілий проєкт, піднесла думку про дальші полегшення транзиту. „Члены Соеѣта убѣждены въ знатной пользѣ, каковая отъ свободы сего торго для города Одессы и вообще для всего южнаго края Россіи произойти долженствуетъ, и потому признають, что препонъ оному поставлять никакихъ не слѣдуетъ“. Державна Рада відкидала, щоб можна було оглядати товари „по единому подозрѣнію“. Щоб уникнути зловживань, вважали за потрібне призначити певні шляхи від кордонних митниць до Одеси, „что ни мало стѣснительнымъ для сего торго почестся не можетъ, поелику большія дороги по государству всегда бывають лучше содержаны боковыхъ и проселочныхъ, и исправнѣйшія на нихъ, гдѣ нужно, существуютъ мосты и переправы“. Але запровадження континентальної системи ускладнило справу. Побоювання за те, що англійські товари могли б використати той транзит, очевидно вимагало або огляду транзитних товарів, або-ж узагалі „торгъ сей до времени отложить“²⁾. Лип 2—12/X р. 1808, підчас переговорів в Ерфурті, чи не в зв'язку з конвенцією 12—2/X р. 1808, що скерована була проти Австрії та Англії, видано указа про нові пільги для транзитної торгівлі. Указ 2/X 1808 р. безперечно зв'язаний був із запровадженням континентальної системи—це застережено у вступі³⁾—

жаль, у нас бракує даних за 1807 рік, бо в Києві ми не знайшли „Вид. Вн. Торг.“ за цей рік. Ми не могли встановити точно, в якій сумі транзитні товари азіатські йшли через Україну від сухопутних кордонів Виленської, Гродненської та Волинської губернь до Німеччини й Прусії. Загальна сума (для всіх трьох губернь) була:

Роки	(в тис. крб. ас.)
1804	36,6
1805	34,7
1806	41,7.

Частина товарів європейських, що йшли до Кавказу та Персії (взагалі до Азії) через сухопутні митниці на західнім кордоні Імперії, теж безперечно проходила через Україну. Знаки запитання й вказують на ці невідомі нам точніше цифри.

¹⁾ Арх. Гос. Совѣта, III, 401.

²⁾ Ibid., 401—403.

³⁾ „При настоящихъ неудобныхъ обстоятельствахъ по случаю войны“ (ІПСЗ, т. XXX, стор. 595).

і мав на меті полегодити стосунки між Австрією й Російською Імперією. Указ дозволив російським підданцям перевозити транзитом будь-які закордонні (окрім англійських) товари, навіть ті, що довозити їх до Імперії було заборонено. Транзитне мито встановлено завбільшки 40 копійок (асигнаційних) на пуді, незалежно від якості товару. Огляд транзитних товарів було скасовано¹⁾. За континентальної блокади одеський транзит швидко зростає. Одеса й Правобережжя опинилися в центрі міжнародного торгу. Головні шляхи торговельні між європейським континентом і Сходом через Україну пройшли, і транзит Одеса—Броди набуває міжнародної ваги. Маса азійських і колоніальних товарів могла вільніше дістатися до зголоднілого європейського ринку лиш тим шляхом. Кава, цукор, бавовна—ось головні товари, що їхній обіг у транзитному торгіві відразу досягає грандіозних розмірів. „Cała droga od Tryestu do Odessy—zgađував пізніше Немцевич—napelniona była nieprzeliczonym mnóstwem ładownych wozów furmańskich“²⁾. Особливе значіння це мало для Одеси й Бродів. 1808 рік, „La brillante année“, довго пам'ятали в Одесі. „Si l'on décrivait en détail tout le commerce de la Mer Noire, pendant cette année, l'on croiroit à peine que dans un espace aussi borné, et en pareilles circonstances, il ait pu y avoir un revirement aussi considérable de capitaux“³⁾. Довезено до Одеси левантських товарів на 16 мільйонів крб. ас. (самих транзитних—на 10 мільйонів); вивезено на 6 мільйонів крб.⁴⁾. Чистого прибутку від транзиту того року рахували на 1227 тис. крб. „A-peu-près les deux tiers de cette somme, ou soit 817868 roubles 58 copecs, sont restés sur place (= Одеса); le tiers restant a été répandu dans les environs, ou sur la route de Brodi et de la Moldavie“⁵⁾. Коли додати сюди ще комісійний прибуток од „містнаго обращенія сихъ товаровъ“ (les revirements des marchandises sur place), то цифру цю треба ще збільшити⁶⁾. Не менше скористали з транзитного торгу Броди, вільне місто (porto-franco), що зайняло дуже важливу позицію на тому шляху⁷⁾. Особливу вагу для європейської індустрії мав транзит бавовни. Цілком слушно каже професор Тарле, що „шлях з Одеси через Броди на Відень і Саксонію, за часів континентальної блокади заступив старі шляхи, по яких бавовну

¹⁾ ІПСЗ, т. XXX, № 23292; Сб. Р.И.О., LIV, 40; Русск. Экон. Обзор., 1903, V, 87; „Министерство Финансовъ“, I, 134. Того-ж-таки року (12/VI 1808) було поширено права феодосійського транзиту (ІПСЗ, т. XXX, № 23087).

²⁾ Niemcewicz, 456.

³⁾ Sicard, 35—36; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, 237—238. Див. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie, t. III (Paris, 1820) p. 95; Lettres sur la Crimée, Odessa et la Mer d'Azof (Письма о Крымѣ, объ Одессѣ и Азовскомъ морѣ)—Москва, 1810,—стор. 282—283; Niemcewicz, 322; I. Dede, Der Handel des Russischen Reichs (Mitau u. Leipzig, 1844), S. 167—168.

⁴⁾ Sicard, 36; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, 270.

⁵⁾ Sicard, 80—81; див. ibid., 75—80; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, 271—273.

⁶⁾ Sicard, 81; Духъ Журн., ч. XXX, 273.

⁷⁾ Див. Niemcewicz, 322—323, 456; Коммерческая Газета, 1828, № 38; Броневський, Путешествіе, ч. II, 62—74; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I (Warszawa, 1880), str. 372.

до саксонських бавовняного прядива фабрик приставляли“¹⁾. Р. 1808 перевезено через Одесу понад 33 тис. кип бавовни, тоб-то мало не 265 тис. пуд., вартістю на 8¹/₂ міл. крб.²⁾. Поширення транзитних пілг р. 1808 сприяло дальшому розвитку цього торгу. Не дурно-ж р. 1810 „одеські купці — писав Броневський — сказывали, что съ того времени, какъ объявлена война Англіи, обороты чрезъ Броды, и особенно транзитный торгъ хлопчатою бумагою увеличились“³⁾. На превеликий жаль, бракує систематичних даних про транзит за часів континентальної системи⁴⁾. Мавмо неповні й сумарні дані за рр. 1808 та 1811 і деталізовані дані р. 1812, тоб-то відтоді вже, коли транзит було дуже обмежено. Загальна вартість транзитних товарів (з Одеси на Броди) р. 1808 становила 10787320 крб. ас.; р. 1811 — 2050000 крб. (обидві цифри очевидно приблизні); р. 1812 — 2436637 крб. 84¹/₂ к.⁵⁾. Перше місце безперечно належить бавовні й бавовняному прядиву. Далі йдуть медикаменти, фарби, тканини, пряності, садовина, кава, какао, цукор, то-що⁶⁾. Разом з поширенням азійського транзиту зростає й транзит товарів європейських. „Depuis quelque temps — писав р. 1811 Сікар — le commerce de l'Autriche, de la Saxe, Prusse, France et Italie, n'ayant plus la facilité de faire ses expéditions par mer à Constantinople et autres lieux du Levant, a pris aussi la voie d'Odessa“. Західно-європейські товари (головне — сукна, шовкові тканини, парча, галуни, галантерія, то-що) йшли через Австрію (Броди) і Молдавію (Яси) — на Одесу й Царгород⁷⁾. Проте, цей транзит був значно менший⁸⁾. Сучасники добре розуміли вагу транзитного торгу для українського господарства. „Chacun sait — писав Сікар, — que le commerce de transit, par sa nature, est le plus avantageux de tous pour le pays qui le fait, puisqu'il n'emploie qu'un très-petit capital et beaucoup de main-d'oeuvre,

¹⁾ Тарле, Блокада, 484—485. Див. А. König, Die Sächsische Baumwollenindustrie am Ende des vorigen Jahrhunderts und während der Kontinentalsperre (Leipzig, 1899), S. 233. Див. *ibid.*, S. 289.

²⁾ Sicard, 74—75; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, 270. Мабуть неточна гадка автора відповідної статті в збірнику „Министерство Финансовъ“ (Міллера) про те, що р. 1808 самої бавовни було перевезено транзитом більше, ніж р. 1807, на 9 міл. крб. (*ibid.*, 134). Проте проф. Тарле каже, що лиш за серпень р. 1808 через Одесу провезено було близько 50 тис. кип бавовни (Тарле, Блокада, 484). Питання вимагає певної перевірки за архівними матеріалами.

³⁾ Путешествіе отъ Триеста до С.-Петербурга въ 1810 году, ч. II (Москва, 1828), стор. 67. Див. Lettres sur la Crimée, 284—285.

⁴⁾ „Госуд. Внѣшн. Торговля“ не виходила за рр. 1808—1811 (див. Н. Кайда новъ, Систематическій каталогъ дѣламъ Департамента Внѣшней Торговли — СПб., 1877, — стор. 625).

⁵⁾ Дані за 1808 р. — Sicard, 75; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, стор. 270; за 1811 р. — Духъ Журн., 1818, ч. XXXI, стор. 332; за 1812 р. — „Госуд. Внѣшн. Торговля“, 1812 р. таблиця № 5.

⁶⁾ „Госуд. Внѣшн. Торговля“, 1812 р., табл. № 5; Sicard, 75.

⁷⁾ *Ibid.*, 72—73; Сб. Р.И.О. LIV, 40—41. Див. De Lagarde, Voyage de Moscou à Vienne, par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt (Paris, 1824), p. 197—198; Журн. Мин. Вн. Дѣлъ, 1850, ч. 29, стор. 322—323.

⁸⁾ Sicard, 79.

n'expose à aucune perte, constitue une nouvelle source de travail et donne plus d'activité aux autres, en augmentant la consommation des productions locales¹⁾. Звичайно, не можна перебільшувати вплив одеського транзиту на українське господарство. Він-бо розвивався за незвичайних умов і до того ще чинний був за дуже короткого часу. Українське господарство за континентальної системи ще зовсім не досліджено. Проте факт піднесення господарчого життя є досить помітний²⁾. Особливо це позначилося на торгівлі й промисловості. Мабуть транзит також на це впливав³⁾. Вартість земель на Правобережжі й на Півдні підвищується. Розвивається сільське господарство, зокрема скотарство⁴⁾. Прибуток (чистий) від довізного транзиту був р. 1808 — 981440 крб.; од вивізного — 245 тис. крб.; разом 1227 тис. крб., не рахуючи ще комісійного відсотку від місцевого обігу транзитних товарів⁵⁾. Р. 1810 Рішельє передбачав можливу користь од транзиту за 1811 рік більш, як на 1 міл. крб.⁶⁾. Тим-то, хоча „le Gouvernement ne perçoit directement rien de ce transit, il est très avantageux, non-seulement pour notre ville (= Одеса), mais encore pour tout l'Empire⁷⁾).

Організація одеського транзиту повднувала дві основні економічні тенденції, взаємочинні, але природою своєю безперечно самостійні. Російський торговельний капітал особливо зацікавлений був у тому, щоб постачання азійських товарів (зокрема левантських) для Західної Європи сконцентрувати на території Російської Імперії. Урядові економісти російські мріяли про утворення безпосереднього сполучення Західної Європи з Індією через Україну. Вирахувано, що шлях на Одесу—Таганрог—Астрахан—Хіву й Бухару—Кабул значно коротший що-до часу (84 дні), проти напрямку Царгород—Мала Азія—Персія—Кабул (236 днів)⁸⁾. Не дурно-ж Сікар зв'язував одеський транзит на початку XIX в. з давніми шляхами міжнародного транзиту, що вони через Україну проходили⁹⁾. Але з другого боку Західна Європа теж шукає вигідніших, отже коротших і зручніших шляхів на Схід для своїх фабрикатів. Події французької революції, що чимало обмежили вплив французької індустрії на ринках Леванту,

¹⁾ Ibid., 73—74; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, ст. 269—270.

²⁾ Див. Слабченко, Матеріяли, I, 77—78; М. Яворський, Україна в епоху капіталізму, I (Харків, 1924), 139—142.

³⁾ Рішельє писав р. 1811, що „съ прекращеніемъ транзита уменьшится и вывозъ собственныхъ нашихъ произведеній, которыя, будучи тяжелы и малоцѣнны, одни не могутъ съ выгодною оплачивать перевозки и всегда бывають погружаемы съ товарами легкими, но дорогими“ (Арх. Гос. Сов., IV, 1374; Русск. Экон. Обзор., 1903, V, 89). Про стан української промисловості за часів континентальної системи і вплив блокади на розвиток українського промислового капіталізму — у нашій праці „Кріпацька фабрика“ (відд. II).

⁴⁾ „Министерство Финансовъ“, I, 128. Не спиняємось тут спеціально на важливому питанні про вплив транзиту на українське господарство.

⁵⁾ Sicard, 75—82; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, ст. 271—273. „До 2 мил. рублей дохода“ (Журн. Мин. Вн. Дѣл., 1850, ч. 29, ст. 323; „Одесса“, 179).

⁶⁾ Сб. Р.И.О., LIV, 309—310. Див. ibid., 416.

⁷⁾ Sicard, 82; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, ст. 273. Див. Essai sur l'histoire, III, 95.

⁸⁾ „Министерство Финансовъ“, I, 128; Русск. Экон. Обзор., 1903, V, 86.

⁹⁾ На думку Сікара, одеський транзит „rappelle les temps anciens et du moyen âge“ (Sicard, 65—66; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, ст. 264—265).

поширили туди шлях центрально-європейській (пруській, саксонській і австрійській) індустрії, а з другого боку утворили там для англійської промисловості мало не монопольне становище. Звідси й виходили всі ті складні, поплутані й суперечливі інтереси що-до українського транзиту. Зате російський промисловий капітал безперечно невдоволений був з того транзиту. Той-бо транзит азійської сировини (нпр., бавовни), що йшла до Центральної Європи, підсилював тамтешню промисловість, отже зміцнював її позиції також на східно-європейських ринках. Та найголовніше транзит західно-європейських товарів через Україну заваджав поширенню російського транзиту на Близький Схід. До того ще західно-європейські фабрики могли просмоктуватися й на український ринок, тим самим підриваючи тут позиції промисловості російської. Російський уряд добре розумів політичну небезпеку від транзиту. Транзит той збагачував Україну, а не Росію; через українські землі йшли (і чимало тут поширювалися) не самі західно-європейські фабрики, а й витвори духовні, певні політичні ідеї, впливи та інтереси. Звичайно, ідеї революційні так само цього шляху не обминали. Але російський уряд мусів зважати на те, що система азійського транзиту неминуче зв'язана була з транзитом європейським. Оця складна система міжнародного транзиту і всіх економічних та політичних інтересів, з ним сполучених, надзвичайно гостро й яскраво виявилася за часів континентальної системи. Сучасники звертали увагу на дуже цікавий факт. „C'est ainsi que — писав Сікар — tandis que les soldats russes et tures se battaient sur le Danube, les negociants russes et tures commercaient tranquillement dans tous les ports de la mer Noire“¹⁾. Безперечно не прохання Рішельє або „великодушність“ Олександра I тут щось важили. І навіть не самі інтереси південно-українського господарства керували політикою імперського уряду. Тут мусимо взяти на увагу господарче становище центральної та й узагалі континентальної Європи за часів блокади. Український транзит — то був один з основних, а для Прусії й Австрії єдиний шлях торговельного обміну Європи з Азією, головне єдиний шлях, яким можна було легально здобути деякі азійські й колоніальні товари (нпр., бавовну). І коли-б російсько-турецька війна припинила торговельний рух на Чорному морі, — тим самим було-б закрито для континентальної Європи мало не останню продуктивну, яка до того ще давала такі великі зиски бодай частині Російської Імперії. І тиск з боку західно-європейського господарства, надто-ж із боку центральних держав, був такий дужий, особливо ускладнений в умовах польської справи, що треба було чимсь поступитися.

Тариф 1810 року полегшив був суворий режим континентальної системи. „Положение о неутраальной торговлѣ на 1811 годъ“ 19/XII р. 1810 (продовжене потім до 1815 року) дозволило було широкий приступ до Російської Імперії колоніальним товарам²⁾. Тоді-лиш великої ваги набирає

¹⁾ Скальковський, Первое тридцатилѣтіе, 158, пр. 22; „Одесса“, 176.

²⁾ ППСЗ, т. XXXI, № 24464. Див. „Министерство Финансов“, I, 136—138; Лодигенський, 163—168; Шильдер, III, 22—23.

инший вид торгу — посередницька торгівля (*Zwischen-Handel, commerce d'économie*)¹⁾. За 1811—1812 рр. надзвичайно поширивсь отой торг американськими й європейськими товарами — з європейськими та азійськими країнами. Колоніальні товари — американського й англійського походження — через західні кордони Російської Імперії широко проходять до Центральної й Західної Європи, роблячи величезний і загрозливий вилам у континентальній системі²⁾. Після погрому Австрії року 1809 „англійська контрабанда свої шляхи раз-у-раз скеровує на північ, до Балтицького моря й Фінської затоки“³⁾. Не дурно-ж французькі купці в Росії констатують (наприкінці 1809 р.), що англійці велику кількість текстильних виробів (особливо бавовняних) продають у Росії. Року 1810 французький уряд доводив, що всенький торг колоніальними товарами провадиться через Росію. Справді, довіз американської бавовни до Російської Імперії зростає з 557924 фунтів р. 1809 — до 3769137 фунтів — р. 1810 і до 9255404 ф. — р. 1811. Року 1811 Російська Імперія є головний поставачальник бавовни для європейських фабрик прядива⁴⁾. Року 1812 було провезено американських (і європейських) товарів (головне, кави, цукру, бавовни, фарб, пряноств, сандалу) до Західної Європи на величезну суму — 29 мільйонів карбованців ас. (а разом із довозом тих-же товарів до Азії — і азійських товарів до Азії й Європи, — на 30721083 крб. 59¼ к.). Прибуток од посередницького торгу, по самих головних статтях, подав чималу суму — 10 мільйонів крб.⁵⁾. Частково ця посередницька торгівля зачіпала й українські шляхи (з Австрією — на Радзівілов; з Молдавією — на Дубосари). Але, звичайно, левину пайку брав собі російський торговельний капітал. Навіть р. 1814, коли вже континентальну систему трохи чи не скасовано, провезено до Західної Європи, через Росію й Україну, американських та європейських товарів (здебільшого бавовни та прядива) на 5728205 крб. 10 к., а разом із тими, що з Азії походили, на 6167969 крб. 60 к. (загалом розмір посередницького торгу 1814 р. — 6797978 крб. 21 к.)⁶⁾. Вигоди посередницького торгу, після Тріанонського тарифу⁷⁾ та указу

¹⁾ „Посредническая торговля разумѣется здѣсь собственно та, посредствомъ которой выписываемые въ Россію иностранные товары, по заплатѣ за ввозъ ихъ тарифной пошлины, обратно отпускаются за границу, и такимъ образомъ не только пошлинная сумма остается въ государствѣ, но и капиталъ, на выписку употребленный, возвращается съ прибылью, доставляя торгующему комиссію за его труды, а народу плату за перевозъ и другіе сопряженные съ тѣмъ барыши“ („Гос. Вн. Торговля“ 1812 року, передмова).

²⁾ Покровський, Дипломатія и войны, 29—30. ³⁾ Тарле, Блокада, 485.

⁴⁾ Correspondance, XXI, 296—297; Тарле, 485—502. Зокрема французький уряд р. 1810 був дуже невдоволений з того, що Росія постачає колоніальні товари Герцогству Варшавському (Correspondance, XXI, 296).

⁵⁾ „Госуд. Внѣшн. Торговля“, 1812 р., табл. VI; *ibid.*, передмова; Е. Зябловскій, Статистическое описаніе Россійской Имперіи въ нынѣшнемъ ея состояніи, ч. V (СПБ, 1815), стор. 161—163.

⁶⁾ „Госуд. Внѣшн. Торговля“, 1814 р., табл. XI. „Гос. Вн. Торг.“ р. 1815 за посередницький торг не згадує.

⁷⁾ Про це — див. Тарле, Блокада, 269.

24/III р. 1811 про обмеження одеського транзиту, були надзвичайні. Уряд російський безперечно підтримував отой посередницький торг. „Кромѣ барышей, которые она (= посередницька торговля) приноситъ внутренней промышленности, посредническая торговля дѣйствуетъ и на расширение отпуска, способствуя къ его усиленію;... тѣмъ самымъ торговля сія имѣетъ выгодное вліяніе и на вексельные курсы и доставляетъ торговымъ капиталамъ прибыльное употребленіе;... торговля сія наполняетъ и таможенный доходъ значущими суммами, которыя окончательно, при обратномъ вывозѣ товаровъ, падаютъ на иностранцевъ-потребителей“¹⁾. Хай російський уряд міг тут покликатися на французьку практику ліценцій, що обмежувала шкідливі наслідки континентальної блокади для французької торгівлі та промисловості²⁾, — аргумент не був переконливий ні для Франції, ні ще більш для Центральної Європи. Наполеон цілком правдиво добачав у російській торговельній політиці після тарифу 1810 р. — ламання континентальної системи; „иностранцы-потребители“ в чужій кешені лічили тільки свої гроші.

Зростання одеської торгівлі за часів континентальної блокади дуже нервувало французький уряд. Певні полегшення для українського торгу — і серед них головне транзит — з погляду французького, були акти не-лояльні супроти континентальної системи. Французький посол Коленкур р. 1810 (квітень) обурений був з того, що Рішельє обстоював дальше поширення одеського торгу. Як гадає Коленкур, цей „маленький місцевий інтерес“ (*un petit intérêt local*) ні в яким разі не можна було протиставити анти-англійській системі³⁾. Тариф 1810 року і легалізований зріст англійської контрабанди, що між иншим користала і з пільг, наданих чорноморській торгівлі⁴⁾, надзвичайно загострили відносини двох держав⁵⁾. Вже звістка про характер тарифу справила вражіння вибуху бомби. „Добра спілка! — казав Наполеон російському агентові Чернишову — ви конфіскуєте все, що від мене приходить, а я й собі роблю те-ж саме; ця спілка більше подібна до справжнього стану війни!“⁶⁾. Пересправи 1811 року присвячено було здебільшого оцій темі⁷⁾. Справді, „Положення о нейтральной торговлѣ“ дуже обмежувало континентальну систему й безпосередньо нищило французький торг із Росією⁸⁾. У лютому року 1811

¹⁾ „Госуд. Вѣщш. Торговля“, р. 1812, передмова. Див. Зябловський, V, 111—112; Духъ Журн., 1816, ч. IX, ст. 285.

²⁾ Див. Тарле, Блокада, 298—312; Арх. Гос. Сов., IV, ст. 1162—1165.

³⁾ Ник. Мих., Дипломатич. сношенія, IV, 358—361 (18/IV 1810). Див. Тарле, Блокада, 480.

⁴⁾ Див. „Одесса“, 179.

⁵⁾ Vandal, II, 529—531; Тарле, Блокада, 497—498.

⁶⁾ Сб. Р.И.О., XXI, 74; див. *ibid.*, 70—75, 128—129, 130—131, 140, 147—148, 173, 329. Vandal (op. cit., II, 530) цілком слушно називає цей стан „економічною війною“.

⁷⁾ Ник. Мих., Дипломат. сношенія, I, CXXXIV—CXXXV.

⁸⁾ Лоджиженський, 163—168. Див. Сб. Р.И.О., т. CXXI, ст. 162, 167. Французький уряд між иншим був невдоволений з того, що новий тариф одрізав Молдавію та Валахія від французької промисловості (Correspondance, XXI, 491).

Наполеон закидав російському урядові, що той ламає континентальну систему. „Флотилії, що допливали до російського узбережжя за минулого літа (р. 1810), багато користи принесли англійцям, проте цілком паралізували чинність континентальної системи, заливаючи Європу колоніальними товарами й довозячи їх через Броди, що перетворилися, як колись був Амстердам, на головний осередок (*entrepôt*) англійського торгу; ці товари проходять сухопуттям в Австрію, Прусію й забирають шлях до Франції, а це зовсім анулює суворі заходи, що за-для цього вживається у Французькій Імперії, а також у країнах, їй підвладних“¹⁾. Французький уряд уважав це за порушення Тильзитської угоди й категорично вимагав, щоб російський уряд ужив відповідних заходів²⁾. Проблема боротьби з Росією виявляється цілком реально. Французький уряд, у своїх дипломатичних і військових заходах, готується до збройної акції³⁾. Знову виникають старі проєкти французького уряду. Думка про поділ Російської Імперії чимало важить у французькій зовнішній політиці 1810—1812 рр. У червні р. 1811 Наполеон загрожував Чернишову, що Росія може втратити „не тільки польські провінції, але також і Крим“⁴⁾. Наприкінці 1811 року (31/XII 1811—12/I 1812) той-же Чернишов писав, що розрив із Францією неминучий, бо Наполеон мріє тільки про розбір Російської Імперії⁵⁾. Знову велику увагу віддано справі польській, отже й Правобережній Україні. Права Польщі на Правобережну Україну вважали за цілком безперечні⁶⁾. Проте українська справа виступає в політиці французького уряду й самостійно. Немає жадного сумніву, що тут великий вплив мали економічні інтереси Західної Імперії та заприсяжених з нею країн. Україна в цих інтересах поважне займала місце. Прилучення самої Правобережної України до Польщі, навіть дружньої Франції, ще не застерегало французькі (та центрально-європейські) інтереси. До того ще чорноморське узбережжя (з Одесою) не входило до складу кол. Речі Посполитої. Треба було цілком одсунути Східню Імперію від Чорного моря, обмежити російський транзит через Україну, забезпечити сухопутний шлях до Азії — понад північним побережжям Чорного та Озівського морів (через Південну Україну), коротко кажучи — вилучити Україну з складу Російської Імперії і так чи инакше поставити під контроль Західної Імперії. Французький уряд добре знав, що й на Лівобережжі була „козацька нація“. Окрім того, Україна інтересує французькі військові кола, як плацдарм у боротьбі з Росією. Серйозної уваги надавали планам походу через

¹⁾ Сб. Р.И.О., XXI, 128—129.

²⁾ Ibid., 139—140.

³⁾ Див. Vandal, III, *passim*; Сб. Р.И.О., XXI, 157 і далі.

⁴⁾ Сб. Р.И.О., XXI, 84.

⁵⁾ Ibid., 288. Про це писав ще р. 1808 Чарторийський (Сб. Р.И.О., VI, 383).

⁶⁾ Див. Vandal, III, *passim*; *Revue des Études Napoléoniennes*, 1922, VII—VIII, 29, 39; *Correspondance*, XXIII, 516—523; Сб. Р.И.О., XXI, 87, 148—149, 377; CXXI, 124, 156—157; Metternich, *Mémoires*, I, 111.

Україну¹⁾. На цьому ґрунті виникають р. 1812 надзвичайно цікаві проєкти що-до утворення двох держав на території України, за протекторатом Наполеона. Одна мала бути на Лівобережжі, в межах Чернігівщини (на півночі — до Орла) й Полтавщини. Друга — „Наполеоніяда“ — на Південній Україні, в межах Катеринославщини (лівобережна частина), Донеччини (Слобожанщини), Таврії, Криму, Херсонщини (до гирла Дніпрового). Це утворило-б „une des plus fortes barrières aux projets ambitieux de la Russie et à ses prétentions sur la mer Noire et sur le Bosphore“²⁾. Правобережна Україна (мабуть з Одесою) очевидно мала ввійти до складу Польщі.

„Настоящее течение заграничного торгога“³⁾, власне зростання посередницького торгу Росії, в зв'язку з новою митною політикою Імперії, шкідливо відбилося на українській торгівлі. „Новый таможенный тарифъ, наполненный многочисленныхъ запрещеній и прибавки пошлинъ на всѣ ввозимые товары, купно съ строгими и многосложными мѣрами въ разсужденіи сношеній нашихъ съ иностранцами, — всѣ сїи причины произвели въ торгующихъ совершенное отчаяніе, такъ что они, не предвидя болѣе средствъ къ обмѣну товаровъ, должны были искать новыхъ путей торговымъ своимъ соображеніямъ“⁴⁾. Та скрутний стан української зовнішньої торгівлі був ще загострений через обмеження одеського транзиту. Мабуть російській буржуазії та урядові кололи у вічі тії маси бавовни, що за незабутнього 1808 року вільно й безмитно пройшли через Україну до Центральної Європи. Одеський транзит бодай трохи обмежував монополію російського торговельного капіталу в посередницькому торгіві. Транзит європейських фабрикатів не на користь був імперському фіскові. Головне за інтересами російського капіталу, як торговельного, так і промислового, — і імперського фіску й було втиснуто одеський транзит⁵⁾. Справді, указ 24/III р. 1811 запроваджував чималі зміни в організації транзиту. Цей указ касував указ 2/X р. 1808 і повертав одеський транзит до норм, визначених р. 1804. Дозволено було транзитом перевозити лиш тії товари, що їх довозити не було заборонено після тарифу 1810 року. Транзитні товари відтепер можна було перевозити тільки через митниці Радзівілівську, Дубосарську й Одеську. Термін для ліквідації вже розпочатих операцій був дуже обмежений (6 тижнів для товарів, довозених

¹⁾ Revue des Études Napoléoniennes, 1922, VII—VIII, 28—32. Див. Correspondance, XXIII, 111—112. Рр. 1811—1812 Чернишов припускав можливість французької диверсії на Дунай (Сб. Р.И.О., XXI, 193; CXXI, 137, 185, 199).

²⁾ Revue des Études Napoléoniennes, 1922, VII—VIII, 32—33. Див. Зап. Наук. Тов. у Львові, т. 134—135, ст. 247.

³⁾ „Госуд. Внѣшн. Торговля“, 1812 р., передмова.

⁴⁾ Духъ Журн., 1818 р., ч. XXXI, стор. 326—327 („Краткая выписка изъ Замѣчаній на торговлю Одессы 1811 года“ Сікара); Сб. Р. И. О., LIV, стор. 332.

⁵⁾ Вже указ 19/XII 1810 передбачав обмеження транзиту (арт. 57). „О транзитномъ торгѣ вообще... въ сообразность правилъ, нынѣ постановляемыхъ, въ слѣдъ за симъ издано будетъ особенное положеніе“ (ІПСЗ, т. XXXI, стор. 492). Див. Арх. Гес. Сов., IV, стор. 1141.

сухопуттям; 1 липня — для товарів, приставлених до Одеси з європейських портів морем; і 15 жовтня р. 1811 для товарів, привезених з інших місць¹⁾. Указ 24/III 1811 р. великої шкоди завдав одеському торгіві. „Запращеніє сіе причинило величайшій ущербъ всей Европѣ; собственно же (Одессѣ до двухъ милліонѣвъ рублей ежегодно, за перевозку, отправленіе и страховку; и сей ущербъ будемъ мы терпѣть до тѣхъ поръ, пока мѣра сія продолжится, не упоминая уже о другихъ выгодахъ, коихъ должны лишиться здѣшніе (= одеські) негоціанты, отъ транзитной торговли протекающихъ (напримѣръ: банкирскіе обороты“²⁾. Справді, через несподіванку й негайну чинність того указу, „великое множество таковыхъ (= транзитних) товаровъ, отправленныхъ изъ разныхъ мѣстъ Европы въ Броды, или которые тамъ уже находились для отправленія въ Турцію чрезъ Одессу, и наоборотъ, надлежало отправить назадъ съ чрезвычайными издержками и искать для сбыту ихъ новыхъ путей“³⁾. Не дивно, що оборонці одеського транзиту були дуже невдоволені з цього наказу. З протестом вельми енергійним виступив Рішельє⁴⁾. Подаючи коротенький огляд транзитної торгівлі, зосібна за часів континентальної системи, він констатує, що після указу 24/III р. 1811 „пресѣкается вовсе ходъ транзитной торговли съ потерей великихъ и существенныхъ выгодъ“, і зазначає всі труднощі й небезпеку від цього за-для одеського торгу. Покликування на контрабанду він уважає за недоречні, бо користь од транзиту безумовно перевищує можливі збитки через контрабанду. Зрештою Рішельє, щоб уникнути катастрофічних наслідків од указу 24/III р. 1811, прохав встановити шостимісячний термін для ліквідації вже розпочатих операцій. Міністерство Скарбу хоч визнавало за можливе (з певними застереженнями) це дозволити, але Департамент Економії Державної Ради цілком одхилив пропозиції Рішельє⁵⁾.

Тариф 1810 року вельми прикрий був німецькій (пруський, саксонській, австрійській) промисловості. Зокрема транзит пруських фабрика-тів був дуже обмежений. Це спричинилося до великого ремствування на Заході⁶⁾. Рос. уряд був добре поінформований в європейській тогочасній

¹⁾ І. П. С. З., т. XXXI, № 24565. Див. Арх. Гос. Сов., IV, 1367—1371. Департамент Державної Економії йшов ще далі і пропонував переглянути й положення 1804 року (Арх. Гос. Сов., IV, 1370).

²⁾ Духъ Журн., 1818, ч. XXXI, ст. 328—329; Сб. Р. И. О., LIV, 330, 364—365.

³⁾ Духъ Журн., 1818, ч. XXXI, ст. 327; Сб. Р. И. О., LIV, 330, 365.

⁴⁾ Сб. Р. И. О., LIV, 309—310. Отож помилково гадав Скальковський, що „указы 24 марта и 7 июня 1811 года поощряли транзитную торговлю, особенно на Востокъ, для возстановленія древней торговли Требизндской и Азовско-Вухарской“ (Журн. Мин. Вн. Дѣлъ, 1850, ч. 29, ст. 325). „Но, кажется, большого успѣха оттого не было“ — обережно додає він (ibid.).

⁵⁾ Арх. Гос. Сов., IV, 1373—1376. Див. Русск. Эконом. Обзор., 1903, V, 89; Сб. Р. И. О., LIV, 309—310.

⁶⁾ Див. A. Zimmermann, Geschichte der preussisch-deutschen Handelspolitik (Oldenburg u. Leipzig, 1892), SS. 8, 13—14; S. Smolka, Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowem, t. II (Kraków, 1907), str. 331—332; Vandal, III, 107. Smolka (op. cit., II, 332), спираючися на арт. IX Каліського трактату 28/II р. 1813, цілком слушно каже, що Прусія

політиці, надто-ж добре обізнаний з становищем на Україні, щоб не надавати французьким проєктам і загрозам належної ваги. Ситуація була дуже складна. Війна з Туреччиною, ще незакінчена тоді, забирала багато сил і коштів, а головне ускладняла відносини з Австрією¹⁾ та зменшувала опір Імперії що-до Польщі (власне, колишніх польських провінцій) та України. Загроза французької, а разом всеєвропейської навали примушувала російський уряд шукати будь-якої підтримки на Заході. Два основні завдання намітилися в російській політиці 1811 року. Перше — закінчити війну з Туреччиною і, якщо буде змога, притягти її до анти-французької коаліції²⁾. Друге завдання, почасти з першим поєднане, — запобігти спілці Австрії з Францією³⁾. Отже треба було або заспокоїти Австрію що-до російської експанзії на Дунаї, або залякати її митними заходами (обмеження транзиту, тариф 1810 року), чи військовою демонстрацією. Підчас переговорів із Австрією російський уряд іде на великі поступки в дунайсько-балканських справах. Р. 1811 він пропонував був Австрії, за відмовлення її від спілки з Наполеоном, Молдавію (до р. Серету) й Валахію, а так само поширення австрійського впливу на Сербію⁴⁾. Ці думки чітко сформулював був Рішельє в листі до Олександра I р. 1811. Він доводив конечну потребу скласти угоду з Туреччиною, одмовившись од планів що-до Західньої Валахії. Зате Молдавія та східня частина Валахії мали увійти до складу Російської Імперії. Інтереси української торгівлі тут яскраво позначилися. Рішельє гадав, що таким способом буде встановлено дружні відносини з Австрією⁵⁾. Проте Австрія мала ширші плани на Балканах. Загроза реставрації Польщі, отже можлива втрата Галичини, звертала увагу Австрії на південь. Одрізана після Шенбрунського трактату від Адріатицького моря, Австрія змушена була слідкувати за Дунаєм і Чорним морем. З цього скористалася Франція. Трактат 14/III 1812 року встановлював наступовий союз між Францією і Австрією. Володіння Отоманської Імперії було визнано за недоторканні. В разі переходу Галичини до Польщі, Франція мала повернути Австрії Іллірійські

взяла участь у війні проти Франції, з умовою знесення протібіційного тарифу російського. Див. Мартенс, VII, 78. Про російсько-прусські взаємини рр. 1811—1812 — див. А. Попов, Отечественная война 1812 года, т. I (Москва, 1905), ст. 382—455.

¹⁾ Про відносини Росії з Австрією рр. 1811—1812 — Попов, *op. cit.*, 456—498; Vandal, III, 13—15, 36—39, 73—74, 103—106; Sorel, VII, 556—557; Mazade, *Un chancelier d'ancien régime* (Paris, 1889), p. 85—90; Metternich, *Mémoires*, I, 109—112; II, 360—381, 395—399, 416—442; Сб. Р.И.О., XXI, 4, 6, 16, 18, 284.

²⁾ Горіянов, 20—21. Про відносини Російської Імперії з Туреччиною рр. 1811—1812 — Попов, 286—382.

³⁾ Чарторийський ще р. 1808 зазначав, що спілка Франції, Австрії й Туреччини надзвичайно загрозовила для Російської Імперії (Сб. Р.И.О., VI, 378).

⁴⁾ Чернишов і кн. Куракін, російський посол у Парижі, доводили, що слід відкласти на деякий час анексію Князівств. Зокрема Куракін радив утворити з Молдавії, Валахії й Сербії незалежні держави, під гарантією Росії, Австрії й Туреччини, з милістю останній невеличкої данини (Сб. Р.И.О., XXI, 245, 334—335). Див. Czartoryski, *Mémoires*, II, 274.

⁵⁾ Сб. Р.И.О., LIV, 319—321. Див. *ibid.*, 322—325.

провінції, а окрім того Австрії обіцяно було нові територіяльні компенсації¹⁾. Це утворювало велику загрозу для Росії саме на українському кордоні. Тоді російський уряд закінчує війну з Туреччиною й намагається, шляхом дипломатичних переговорів і недвозначних загроз військової диверсії супроти Австрії та підтримки автономістичного руху серед угорців та австрійських слов'ян, паралізувати небезпеку з цього боку (проект Чіагова)²⁾. З другого боку, обмеження одеського транзиту безперечно мало ширше значіння. Що правда, сучасники розуміли, що „постановлення сіє (= указ 24/III р. 1811) было именно то, чего желала Франция, употребляя все возможные способы отвратить отъ Одессы транзитъ и направить его на Боснію, чрезъ Иллирію“³⁾. Окрім того, зростання центральноєвропейської промисловости прикривало і Франції. Та обмеження одеського транзиту насамперед було скеровано проти німецької Європи. Коли сучасники визнавали, що „запрещение сіє причинило величайшій ущербъ всей Европѣ“⁴⁾, вони мали тут на оці не Францію, а саме Австрію й Німеччину. Отож Центральна Європа, що опинилася між Сцільною Тріанонського тарифу і французьких ліцензій⁵⁾ — і Харібдою тарифу 1810 року, змушена була, — або в спілці з Францією громити Росію, або ж у спілці з Росією громити Францію.

Особливо помітні наслідки указу 24/III р. 1811 на транзиті європейських товарів по лінії Броди—Одеса. Цей транзит мало не зовсім зникає. Треба зауважити, що поступінно зменшується також транзит азійських товарів до Західньої Європи (Одеса—Броди і почасти Одеса—Яси)⁶⁾.

Роки	(В тис. крб. ас.)
1812	2436,6
1814	1494,7
1815	121,2
1816	19,6
1817	29,0

¹⁾ De Clercq, Recueil des traités de la France, t. II (Paris, 1864), p. 369—372. Див. Metterpich, Mémoires, II, 440—442. Перед тим 24/II р. 1812 було складено угоду між Францією і Прусією, також проти Росії й Англії скеровану (De Clercq, 354—363). Цікаві дані про спілку Франції, Австрії й Прусії — Сб. Р.И.О., XXI, 283—284, 374. Див. Sorel, VII, 549—558.

²⁾ На-весні р. 1812, напередодні війни з Францією, в російських урядових колах виникла думка про диверсію проти Франції та Австрії з боку Балканського півострова (проект Чіагова). Мали скласти угоду з Туреччиною і за її допомогою наступати (суходолом або морем) проти Іллірійських провінцій — з одного боку, Трансильванії й Банату — з другого. Передбачалося використати опозиційні течії серед угорців та слов'янських народів Австрії, а також зчинити повстання у Тиролі та Швайцарії (Рускій Архивъ, 1870, ст. 1522—1551; Мартенс, XI, 159—160; Архивъ адмирала Чичагова, в. I — СПб., 1885, — ст. 30—31; Сб. Р.И.О., VI, ст. 6, 23 та інші; Шільдер, III, 28—29; Vandal, III, 445—449).

³⁾ Духъ Журн., 1814, ч. XXXI, ст. 328; Сб. Р.И.О., LIV, ст. 330. Автор статті про торгівлю Одеси в збірнику „Одесса“ (ст. 179) (проф. Маркевич) неточно каже, наче-б одеський транзит було припинено р. 1810, через те, що утворивсь транзит іллірійський. Проте див. Сб. Р.И.О., LIV, 41; *ibid.*, 364.

⁴⁾ Духъ Журн., 1818, ч. XXXI, ст. 328.

⁵⁾ Див. Тарле, Блокада, розд. VIII—XVI, *passim*.

⁶⁾ Таблицю складено за даними „Госуд. Вышн. Торг.“ за відповідні роки.

Та безперечно указ 24/III р. 1811 меншою мірою відбився на транзиті азійських товарів. Зокрема головна стаття того транзиту — бавовна й надалі чимало важить у цьому торгіві. Звичайно, февричні часи 1808 року були вже десь у минулому. Розрив із Францією і війна 1812 року скасували континентальну систему, обмежену після тарифу 1810 року, а військові події рр. 1813—1815, що спричинилися до руйнації господарчого життя Західної Європи, а так само вилами в континентальній системі на Заході (зокрема широке вживання ліценцій за останні роки наполеонівського режиму), — все це обмежувало міжнародне значіння українського транзиту. Зважаючи на це, мусимо визнати розміри транзитного торгу 1812—1814 рр., особливо в умовах ще незакінченої російсько-турецької війни та епідемії джуми 1812—1813 рр.¹⁾, за досить значні. Зате успіхи деяких товарів (напр., бавовни) були дуже випадкові, і це добре розуміли сучасники (Сікар)²⁾.

Роки	Бавовна	Кава (В тис. крб. ас.)	Фарби
1812	917,1	563,0	138,8
1814	252,0	668,9	89,0
1815	13,3	0	0

Отже транзит бавовни що-далі зменшується, а починаючи з 1816 року зовсім зникає. Таке-ж явище констатуємо й серед інших товарів (фарби, кава). Асортимент транзитних товарів (Одеса—Броди) р. 1812 має 15 основних назв; р. 1814—9; р. 1815—6; р. 1816—4; р. 1817—2³⁾. Це-ж злибавмо й на шляху Одеса—Дубосари. Р. 1814 асортимент товарів тут має 11 назв; р. 1815—1; р. 1816—зникає зовсім; р. 1817—1 (випадково⁴⁾). Басарабія (Дубосари—Одеса) рр. 1816—1817 вивозить транзитом місцеву сировину (сало, вовна), і то в дуже невеликій кількості⁵⁾. Транзитний торг безперечно переживає кризу, що після перемоги коаліції змінює основний характер українського транзиту.

¹⁾ Скальковський, Хронологическое Обзоріе, II, 210—226, 229—234.

²⁾ Sicard, 86—87; Духъ Журн., 1818, ч. XXX, ст. 278. Таблицю складено за даними „Госуд. Внѣшн. Торг.“ за відповідні роки.

³⁾ Р. 1812 — медикаменти, бавовна (й прядиво), кава, какао, фарби (5), цукор, вовна, верблюда, садовина (2), москательні товари (4), нитки, вино, губка, коріння (6), кістка черепахова й слоняча, ладан та смола. Р. 1814 — бавовна (й прядиво), кава, какао, фарби, коріння (1), москательні товари (1), вовняне прядиво, цукор, садовина (2). Р. 1815 — бавовна, вино, коріння (3), ладан, москательні товари, садовина. Р. 1816 — садовина, коріння, цукор, вино. Р. 1817 — садовина, вино („Госуд. Внѣшн. Торговля“ за відповідні роки).

⁴⁾ Р. 1814 — медикаменти (6), антимоній, бавовна (й прядиво), губка грецька, голки, коріння (2), кава, ладан звичайний і мастика, шовк, бавовняні тканини (7), півшовкові тканини (2). Р. 1815 — випоротки. Р. 1817 — тютюн французький („Госуд. Внѣшн. Торговля“ за відповідні роки).

⁵⁾	Роки	(В тис. крб. ас.)
	1816	44,5
	1817	36,4

(„Госуд. Внѣшн. Торговля“ за 1816—1817 роки).

III

Після перемоги коаліції, питання про транзит на Україні набирає міжнародно-правної ваги в тогочасних дипломатичних переговорах. Досвід переднішої історії одеського транзиту висунув конечну потребу застерегти цій міжнародній характер транзитної торгівлі через Україну, в певних трактатах і конвенціях її гарантувати. На конгресі в Відні справу транзиту розглядали в рамках російсько-австрійських відносин — з одного боку, польського питання — з другого. Контакт між обома тими справами безсумнівний. Утворення широкої митної території Польщі¹⁾ надавало певної дипломатичної санкції транзитові. Шляхи-бо його частково проходили в межах тієї території. Звичайно, імперський уряд залишав за собою право й можливість контролювати транзитний торг на Україні. Австрія (почасти Прусія) й собі мала серйозні підстави доминантис, щоб виконувано відповідні пакти Віденського трактату що-до Правобережної України. Право транзиту від Брод до Одеси, застережене в певних дипломатичних актах, то був один із тих чинників, що визначали реалізацію Віденського трактату що-до митної території польської (в масштабі російсько-австрійських інтересів). Отож і дальшу долю одеського транзиту почасти поєднано з польською справою. Що правда, відповідний пакт зредаговано не досить виразно. За арт. XXVIII договору між Росією та Австрією від 3/V (21/IV) р. 1815, „высокія договаривающіяся стороны, для вящшаго ободренія торговых сношеній, именно по пути изъ Бродъ въ Одессу и обратно, согласились даровать совершенную и неограниченную свободу провозу товаровъ (transit) по всеѣмъ мѣстамъ, кои принадлежали прежнему Королевству Польскому. Пошлины за таковой провозъ будутъ по возможности умѣренныя и не выше тѣхъ, кои платимы купцами той самой земли или подданными державъ, наиболѣе благопріятствуемыхъ“²⁾. Проте запровадження в життя тих ухвал Віденського трактату натрапило на великі перешкоди з боку російського уряду. Державно-правне (й економічне) становище Правобережжя (власне, його „польської“ частини) — то було дуже болюче питання для Росії³⁾. До того ще позиція Австрії й Прусії в цій справі була досить складна⁴⁾.

¹⁾ Оглоблін, Предкапиталистическая фабрика, 20—21; Smolka, Polityka Lubbeckiego przed powstaniem listopadowem, t. I (Kraków, 1907), str. 210—211; t. II str. 333, 338; К. Г. Воблий, Очерки по історії польської фабричної промисленности (Київ, 1909), ст. 208—209; A. Zimmermann, Geschichte der preussisch-deutschen Handelspolitik S. 14—16. Див. „Министерство Финансовъ“, I, 140; М. Н. Покровскій, Внѣшняя политика (Москва, 1918), ст. 54—59.

²⁾ Мартенс, III, 328; I П.С.З. т XXXIII, № 25824; D'Angeberg, Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne. 1762—1862 (Paris, 1862), p. 658—659. Див. арт. XXIX договору з Прусією (Мартенс, III, 347).

³⁾ Оглоблін, *op. cit.*, 20—21; Smolka, *op. cit.*, II, 329—368; Воблий, *op. cit.*, 210—211; Zimmermann, *op. cit.*, S. 59—64. Див. Лодигенський, *op. cit.*, ст. 179—181; Мартенс, IV, 67—68.

⁴⁾ Вел. кн. Николай Михайловичъ, Донесенія австрійскаго посла при рускомъ дворѣ Лебцельтерна за 1816—26 годы (Спб., 1913), ст. 19—20, 21, 22—23, 34.

Отже пересправи затяглися. Лиш „Додатковий акт відносно торгу й промисловости в польських провінціях, що Австрії та Росії належать“ від 17—5/VІІІ р. 1818 остаточно зформулював усі питання, з українським транзитом зв'язані. Торг (транзитний) через Броди й Одесу було точно визначено (арт. XII). Та окрім того, „высокія договаривающіяся державы, желая открыть способы къ транзитному торгу и между другими мѣстами взаимныхъ владѣній своихъ, положили съ обѣихъ сторонъ дозволить всѣмъ своимъ подданнымъ производить транзитный торгъ всякими товарами, какъ произведеніями ихъ края, такъ и иностранными, даже тѣми, коихъ привозъ запрещенъ (исключая изъ того только пороховъ)“ (арт. XIII)¹⁾. У додатках до конвенції („Правила“ 14/VІІІ р. 1818) докладно визначено всі правила що-до техніки транзитного торгу. В основному вони поновлювали правила 1804 та 1808 років. Право транзитного торгу визнано було як імперським, так і закордонним купцям. Для довозу транзитних товарів призначено митниці — Гродненську, Юрбургську (Прусія), Устилужську, Берестейську (Польща), Радзивілівську (Австрія), Дубосарську, Могилівську (Молдавія) та Одеську. Встановлено було відповідні тракти. Шляхи до Молдавії та Австрії лишилися без змін. Зате поширено було транзитні шляхи до Прусії. Окрім двох давніх шляхів (сухопутного й річного), було встановлено ще два (через Польщу, на Устилуг і Берестя). Транзитне мито визначено розміром 30 коп. срібл. з пуда брутто. Цілу низку товарів, здебільшого азійських та американських, звільнено від мита. Як правило, лиш такі товари мали оглядати в Одесі. Але на ці товари потрібна була відповідна (в розмірі повного мита, з додатком ще 4 крб. срібл. з пуда брутто) порука. Порука тая (або застава) обов'язкова була також і на товари, що підлягали митній оплаті (на товари, незаборонені в загальнім тарифі, — в розмірі повного мита за довіз і консумаційного, а також 50 крб. сріблом з пуда брутто; на товари заборонені — по 100 крб. срібл. з пуда брутто). Якщо й незаборонені товари оглядали, порука мусіла бути в тому-ж розмірі, як і за товари, звільнені від мита. Замість поруки можна було вкладати відповідну суму готівкою. Форми поруки було досить обмежено. Особливо уважно поставилася ця інструкція до пачкарства. Накреслено цілу низку відповідних заходів. Встановлено певний термін для транспорту транзитних товарів (2 місяці — до молдавського та австрійського кордону й 4 місяці — до пруського). За порушення цього терміну без законних причин карали штрафом у 2 крб. срібл. з пуда брутто²⁾. Так-ж право транзиту застережено в російсько-пруському торговельному трактаті 19 (7) грудня того-ж-таки 1818 року (арт. V)³⁾. Ці конвенції точно визначили характер, організа-

¹⁾ Мартенс, IV, 73; I ПСЗ, т. XXXV, № 27453.

²⁾ Мартенс, IV, 82—99; I ПСЗ, т. XXXV, № 27479. Див. *ibid*, т. XI, № 30544 (24/X 1825).

³⁾ Мартенс, VII, 348; I ПЗ, т. XXXV, № 27586. Див. Zimmermann, S. 64—65; „Министерство Финансов“, I, 141. Конвенція 11/III (27/II) р. 1825 ствердила (на 9 років) права пруського транзиту через Одесу (арт. XXI. — Мартенс, VIII, 34; I ПСЗ, т. XL, № 30264).

ційні форми й технічні способи західньо-європейського транзиту на Україні й застерегли це в міжнародньо-правних зобов'язаннях. Надзвичайно важливо те, що тут маємо не просто угоду двох сторін. Тут єсть певні обоюсторонні зобов'язання двох держав, з огляду на інтереси третьої, що хоч і не є рівноправний учасник, а проте й не є лиш об'єкт міжнародніх пертрактацій. Віденський трактат реставрував Королівство Польське, хоча й налав своєрідної організації землям колишньої Речі Посполитої (перед 1772 роком). Це й був правний ґрунт у переговорах і трактатах р. 1818 що-до української транзитної території. Конвенції 1818 р. певною мірою обмежували відповідні пакти Віденського трактату. А проте нова організація транзиту через Україну, сполучена з польською справою, відокремлювала Правобережну Україну (та й інші „західні губернії“ Імперії) в системі Імперії, ставила її на ґрунт міжнародньо-правних гарантій. І Австрія, і Прусія надалі допоминаються цього, тимчасом як Росія, надто-ж після повстання 1831 року, намагається затерти будь-які покликування на Віденський трактат і розглядає справи українського транзиту в площині безпосередніх пересправ між зацікавленими державами.

Р. 1820 (11/IX) право транзиту („Правила“ 14/VIII 1818) поширено й на Царство Польське ¹⁾, а 12/II р. 1824 стверджено права транзиту до Молдавії ²⁾. З другого боку, велику вагу для розвитку української транзитної торгівлі мало заведення закавказького транзиту в 1821 році (указ 8/X 1821 р.) ³⁾, що зв'язував був Західню Європу з Кавказом і Персією, через Україну (Одеса—Редут-Кале). За доби російського фрітредерства (1819—1822 рр.) транзитний торг через Одесу швидко зростає. Довіз транзитних товарів із Австрії (Броди) до Одеси становив ⁴⁾:

Роки	Загалом	Текстильні вироби
	(в тис. крб. срібл.)	
1819	471,3	391,2
1820	1198,4	1113,5
1821	1408,7	1279,4

¹⁾ І ПСЗ, т. XXXVII, № 28418. Питання про польський транзит через Одесу не розроблено. Побіжно згадують про це Smolka, Воблий. Матеріяли — в ПСЗ, „Госуд. Внѣшн. Торг.“, тс-що.

²⁾ І ПСЗ, т. XXXIX, № 29785. Р. 1831, через перенесення митного кордону з Дністра на Прут і Дунай, для транзитного торгу з Молдавією призначено Скулянську митницю (II ПСЗ, т. VI, № 4409. — 7/III 1831).

³⁾ І ПСЗ, т. XXXVII, № 28771. Про закавказький транзит за 1821—1831 рр. — див. Русск. Эконом. Обзор., 1903, V, 96—105; „Министерство Финансов“, I, 149, 331—334; Вітчевський, 53—54, 75—77; Лодигенський, 225; Покровський, Внѣшняя политика, ст. 20—21; Gamba, Voyage dans la Russie Méridionale et particulièrement dans les provinces situées au delà du Caucase, t. I—II (Paris, 1826); Dede, op. cit., 169—171; ПСЗ; Акты, собранные Кавказскою Археографическою Коммиссією, т. т. VI, VII, VIII; „Госуд. Внѣшн. Торг.“ за відповідні роки; Коммерческая Газета за 1825—1831 роки, то-що.

⁴⁾ Таблицю складено за даними „Коммерческой Газеты“, 1830, № 82.

Разом із тим збільшується й вивіз транзитних товарів до Західної Європи ¹⁾.

Р. 1820	Р. 1821
(В тис. крб. срібл.)	
1222,2	1675,3

„Odessa — писав Немцевич, що одвідав був місто р. 1818, — już jest i coraz bardziej stawać się będzie centralnym punktem obszernego handlu z Europą i z Azją“ ²⁾.

Нова митна політика Росії після тарифу 1822 року негативно відбилася на транзиті. Поруч із тим Одеське порто-франко до певної міри обмежувало розвиток транзиту ³⁾. Що правда, конвенційні правила щодо транзиту не було скасовано. Проте транзитний торг помітно зменшується. Довезено було з Австрії до Одеси (в тис. крб. срібл.) ⁴⁾.

Роки	Роки
1822—600,9	1825—606,6
1823—489,8	1826—668,5
1824—643,2	1827—628,4

Одночасно зменшується й вивіз транзитних товарів до Західної Європи. За рр. 1824—1826 він дорівнює лиш 33279 крб. срібл. ⁵⁾. Поши-

¹⁾ А. Семеновъ, Изучение историческихъ свѣдѣній о російской внѣшней торговлѣ и промышленности съ половины XVII-го столѣтія по 1858 годъ, ч. III (СПб., 1859), ст. 154 (до Австрії, Молдавії й Польщі).

²⁾ Niemcewicz, 320. Див. Духъ Журн., 1819, ч. XXXVII, ст. 61—62. Це передбачав ще Рішельє в своїх доповідних записках р. 1814 (Сб. Р.И.О., LIV, 410, 412—426). Ще на початку 30-х років (р. 1832) одеські негодіанти оптимістично дивилися на транзит. „Если обстоятельства политическія не воспрепятствуютъ распространенію торговли, и если откроется регулярное паровое судоходство между Одессою и Константинополемъ, то транзитъ сей долженъ получить развитіе несравненно большее противъ нынѣшняго: на сѣверъ можетъ онъ распространиться до внутренности Германіи, а на Востокъ пустить вѣтви свои изъ Грузіи въ Персію и обратно“ (Архивъ князя Воронцова, кн. XXXIX, ст. 35).

³⁾ „Транзитная торговля изъ Бродъ чрезъ Радзивиловъ въ порто-франко г. Одессы для здѣшняго потребленія уменьшается, ибо нѣкоторые изъ здѣшнихъ домовъ начинаютъ получать большую часть мануфактурныхъ товаровъ средней доброты моремъ съ английскихъ фабрикъ, вмѣсто привозимыхъ прежде вѣнскихъ и вообще нѣмецкихъ товаровъ“ (Ком. Газ., 1831, № 40). Див. Русск. Экон. Обзор., 1899, X, 93—94 (П. Миллеръ. Лейпцигская ярмарка). Проте питання значно складніше (див. Арх. Воронцова, XXXIX, 35).

⁴⁾ Таблицю складено за даними „Коммерч. Газ.“, 1830. № 82. Зменшується, звичайно, й довіз текстильних виробів.

Роки	(В тис. крб. ср.)	Роки	(В тис. крб. ср.)
1822	499,0	1825	530,0
1823	459,5	1826	574,2
1824	566,3	1827	540,5

(Ibid.).

⁵⁾ Семьонов, III, 154 (до Австрії, Молдавії й Польщі).

рення транзитного торгу за часів російсько-турецької війни 1828—1829 рр. цілком зрозуміло. Довезено було з Австрії до Одеси (в тис. крб. срібл.) ¹⁾:

Р. 1828

Р. 1829

1547,4

1025,6

У реєстрах купців, що провадили транзитний торг за 20-х років (1824, 1825, 1827—1829 роки), знаходимо: радзивілівських купців Бараца, Бернштайна (чи не рівенського?), Дувідова; дубенського — Хавкіна; одеських — Валтера, Гаторно, Картаці, Мешкова (з Калуги), Палеолога, Різнична, Рубо, Сарторіо, Стамерова, Стіфеля, Тработі, Філіберта, Цвібака; бродського — Натанзона; купців (не можемо точно встановити, з яких саме міст були тії купці; здебільшого мабуть одеські) — Герценштайна, Гесена, Гольберштама, Дагранімера, Демоло, Касаткіна, Мартельштайна, Попова, Рімалівера, Руджієрі, Самуїльзона, Скульську, Тетельбоїта, Фалєєва, Шаля. Здебільша розміри їхнього торгу були досить невеликі. Дехто очевидно брав участь у транзитній торгівлі лиш за часів війни 1828—1829 рр. Найвизначніші купці в транзитному торгівлі — Палеолог, Цвібак, Барац ²⁾.

Тариф 1822 року безперечно поставив російський транзит через Україну в надзвичайно сприятливі умови. Не дурно-ж деякі одеські купці, що брали участь у транзитному торзі між Одесою й Бродами, починають торгувати російськими виробами (нпр., бавовняними й шовковими) ³⁾. Новий наступ російського капіталізму розпочався. Цим разом передведуть інтереси російського промислового капіталу. Процес обмеження транзитної торгівлі йде неупинно за другої чверти XIX століття. Швидке зростання російської промисловости, поширення впливів російського капіталізму на Південній Україні й на Правобережжі ⁴⁾, важливі інтереси його щодо Басарабії, Молдавії та Валахії (взагалі на Балканах) — зустріли дуже серйозну конкуренцію з боку транзитного торгу. Бо-ж не таємниця була, що „мануфактурними товарами“ закордонними, завдяки транзитові й системі одеського порто-франко, „гдѣ законнымъ, а болѣе тайнымъ образомъ запасається... почти весь южный край“ ⁵⁾. Навіть визнаючи деякі побоювання апологетів російської індустрії за перебільшені, все-ж мусимо констатувати, що певна загроза від транзиту для російського капіталізму була. За першої половини 30-х років довіз транзитних товарів сягав до 550 тис. крб. срібл. (2 міл. крб. ас.), а вивіз з Одеси на Броди був лиш на 8 тис. крб. срібл. (30 тис. крб. ас.) ⁶⁾. Частков, ці довізні

¹⁾ Комм. Газ., 1830, № 82. Довіз текстильних виробів становив (у тис. крб. ср.):

Р. 1828

Р. 1829

1388,5

815,9

(Ibid.).

²⁾ Комм. Газ., 1830, № 82. Див. реєстри купців у „Гос. Внѣшн. Торг.“.

³⁾ Див. Коммерч. Газ., 1827, № 62.

⁴⁾ Оглоблін, Предкап. фабрика, 39—52. Див. Аксаковъ, Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ (Спб., 1858), ст. 13—14, 115, 127, 153—154.

⁵⁾ Неболсінъ, Статистическія записки о внѣшней торговлѣ Россіи, ч. I (Спб., 1835), ст. 81.

⁶⁾ Див. Неболсін, op. cit., I, 80—81; II, 127—128.

товари безумовно споживали на Україні. Отже не дивниця, що в російських урядових колах і в тогочасній економічній літературі до транзиту ставилися досить неприхильно, ба навіть вороже ¹⁾. Міністерство Фінансів, що за часів гр. Канкріна виходило з засад тарифу 1822 року, вело перед у кампанії проти транзиту ²⁾. Коли р. 1828, в зв'язку з російсько-турецькою війною, одеські негоціанти прохали дозволити транзит од Риги та Петербургу до Одеси ³⁾, Міністерство відмовило, мотивуючи це почасти тим, що транзит фабричних виробів узагалі для російської промисловості шкідливий ⁴⁾. Уряд поступивно обмежує права транзиту. В 1830 році було скасовано особисту запоруку. Далі обмежено було участь чужоземних купців у транзитній торгівлі. Російський уряд вимагав од них, щоб вони записувалися до гільдій ⁵⁾. Р. 1831 було скасовано закавказький транзит ⁶⁾. Р. 1834, „дабы затруднить всякую контрабанду“, було запроваджено неодмінний огляд усіх транзитних товарів „во впускныхъ таможенныхъ“ ⁷⁾. Це дуже транзитові завадило. Неболсін вже р. 1835 констатував, що транзит „примѣтно упадаетъ по причинѣ ограниченія онаго таможенными постановленіями“ ⁸⁾.

За другої чверти XIX в. тільки транзитний торг з Австрією (власне з Центральною Європою, через Австрію і Ляйпціг) ⁹⁾ зберігає свою вагу. Зате роля України в цій торгівлі безперечно пасивна. Р. 1830 доведено до Одеси з Австрії (Броди) через Радзівилівську митницю товарів на

¹⁾ Русск. Экон. Обзор., 1903, V, 99—105; Вітчевський, 54—59. Див. Акты Кавказской Археографической Комиссии, VII, 121—122, 124.

²⁾ Ще перед 1826 роком у Департаменті Зовнішньої Торговлі було „составлено предположеніе о правилахъ транзитнаго торга по сухопутной европейской границѣ, которое до времени оставлено потому, что одни (sic!) должны бы были коснуться трактата, заключеннаго съ Австрією“ (Очетъ по управленію Департаментомъ Внѣшней Торговли съ 1-го іюля 1824 по 1-е іюля 1826. — Рукопис бібліотеки Бібікова, № 707, ст. 50).

³⁾ Підчас війни 1828—1829 рр. дозволено сухопутний транзит між Одесою й Тифлісом товарів, що їх привезено було до Одеси перед 1 вересня 1828 року (II ПСЗ, т. III, № 2093. — 12/VI 1828). На початку р. 1829 він був припинений (див. Комм. Газ., 1830, № 19).

⁴⁾ Русск. Эконом. Обзор., 1903, V, 114.

⁵⁾ II ПСЗ, т. IV, № 33:2 (30/XII 1829); Мартенс, IV, 546.

⁶⁾ II ПСЗ, т. VI, № 4622 (3/VI 1831); Русск. Экон. Обзор., 1903, V, 104. Про шкідливий вплив цієї заборони на одеську торгівлю — Акты Кавказской Археографической Комиссии, VIII, ст. 145—150.

⁷⁾ Русск. Экон. Обзор., 1903, V, 114; „Министерство Финансовъ“, I, 332.

⁸⁾ Неболсін, I, 80—81; II, 73. Наприкінці 30-х років Hommaire de Hell, маючи сумний стан одеської торгівлі, після тарифу 1822 року та обмежень митних за 30-х років, пише: „aujourd'hui le mouvement du transit se borne au chiffre de 180000 à 200000 fr.; il consiste en grande partie dans le transport des ambres jaunes, que la Prusse expédie à la Turquie“. Ці обмеження, а так само скасування закавказького транзиту призвели до того, що „la Russie perdit ainsi une des lignes commerciales les plus importantes du monde“ (X. Hommaire de Hell, Les steppes de la Mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie Méridionale, t. I, — Paris — Strasbourg, 1843, — p. 43—44).

⁹⁾ Броди провадили торгівлю (окрім України, Росії, Польщі, Галичини, Молдавії, Валахії) з Ляйпцігом, Бреславлем, Гамбургом, Віднем, Трієстом, Ліворно, Францією та инш. (Див. Комм. Газ., 1828, № 38). Рафінад транзитний, впр., ішов із Гамбурга (ibid., 1827, № 48).

479014,9 крб. срібл.; р. 1831 — на 243228,7 крб. срібл. Натомість з Одеси було вивезено транзитом до Австрії р. 1830 — на 4482,3 крб. ср. і р. 1831 — на 14294,2 крб. ¹⁾ (на транзиті р. 1831, певне, відбулося польське повстання) За середини 1830-х років Неболсін констатував, що „сія отрасль торгівли не может способствовать распространению торговых оборотов Одессы, ибо взаимнъ товаровъ, привозимыхъ въ Одессу транзитомъ, сей портъ почти никакихъ не отправляетъ обратно“ ²⁾. Р. 1833—1835 доведено до Одеси на 507430 крб. срібл., а вивезено (до Австрії, Молдавії й Польщі) на 14679 крб. срібл. ³⁾. Де-далі відпуск транзитних товарів з Одеси до Австрії меншає: р. 1838 — 3766,9 крб. срібл.; р. 1839 — 1181,4 крб. срібл.; р. 1840 — не було зовсім вивозу; р. 1841 — 30 крб.; р. 1842 — 920 крб., а починаючи з р. 1843, той вивіз зовсім зникає ⁴⁾. Асортимент транзитних товарів був досить обмежений. З Західньої Європи здебільшого йшли фабрикати (ви-роби бавовняні, вовняні, шовкові, лляні, шкуряні, металеві, галантерія, цукор, годинники й, окрім того, чай та бавовняне прядиво). З Одеси через Броди вивозили головне тютюн і садовину ⁵⁾. Чільне місце в цім транзиті належить безперечно текстильним виробам. То були фабрикати здебільша німецьких і австрійських фабрик, що їх вивозили через Україну на Схід. Р. 1830 вони в загальній сумі транзиту становили 82,3%; р. 1857 — навіть 95,2%. Найбільше перевозили тканини бавовняні й вовняні. Р. 1830 вони становили приблизно 57%. По п'ятиріччях, пересічно що-року маємо (в тис. крб. срібл.) ⁶⁾:

П'ятиріччя

1838—1842	429,8
1843—1847	241,6
1848—1852	91,8
1853—1857	128,7

Інші фабрикати займають другорядне місце ⁷⁾. Транзитний торг прова-дили найвизначніші купці І гільдії, здебільша місцеві (на Україні). В реє-страх (неповних) за 30—50-ті роки здибаємо радзивілівських купців — Ба-раца (1830, 1831), Закса (1830, 1839), Гартенштайна (1831, 1841) Берен-штайна (1843, 1844); дубенських — Парнаса (1830) і Хавкіна (1830); оде-ських — Палеолога (1830), Купу (1830), Рубо (1838, 1839), Рафаловича (1839), Беліно (1841), Мас і комп. (1855); кам'янецького — Бубіса (1854, 1855) та

¹⁾ „Госуд. Виѣшн. Торговля“ за 1830—1831 роки. Текстильних виробів було до-везено до Одеси: р. 1830 — на 394218, 1 крб.; р. 1831 — 175919, 1 крб. (ibid.).

²⁾ Неболсін, *op cit.*, I, 81; II, 73. Одеські негоціанти р. 1832 дивились на це зо-всім инакше (Архивъ князя Воронцова, кн. XXXIX, ст. 35).

³⁾ Семьонов, III, 154. Р. 1835 доведено було до Одеси (суходолом) транзитних товарів на 522849,4 (1945000 ас.) крб. ср. (Скальковський, Первое тридцатилѣтіе, 267).

⁴⁾ „Госуд. Виѣшн. Торговля“ за відповідні роки. Асигнаційні карбованці перера-ховано на срібло, за відповідним курсом (див. Н. Бржескій, Государственные долги Рос-сіи — Спб., 1884, — таблиці, ст. 1).

⁵⁾ „Госуд. Виѣшн. Торговля“ за 30—50-ті роки.

⁶⁾ Таблицю складено за даними „Госуд. Виѣшн. Торг.“ за відповідні роки.

⁷⁾ Ibid.

інших. Помітну участь брали також купці бродські: Паразлі (1831), Натанзон (1830), Клеберг (1838, 1844). В реєстрах р. 1831 згадано петербурзького купця Штігліца (в Одесі) ¹⁾.

За 40-х років поширюються тенденції що-до обмеження протекціоністських засад російської митної політики ²⁾. Це позначилося також на справі транзиту. Російська промисловість забезпечує собі досить міцні й сталі позиції на Україні, а швидке зростання української промисловості й новий наступ польської на імперські ринки (зокрема на український ³⁾) примушували російський уряд більш зважати на економічні інтереси Австрії в транзитній торгівлі. Австрійський уряд давно вже знімав питання про порушення з боку російського уряду умови 1818 року ⁴⁾. Навіть російський представник на конференції 1844 року в Відні відомий економіст Тенгоборський визнавав, що „з р. 1830 починаючи, російський уряд уживав заходів, які ламали постанови трактату 1818 року що-до транзитного торгу через Одесу й Броди“. На думку Тенгоборського, це тільки сприяло розвитку англійської торгівлі й Трапезунта, коштом важливих інтересів торгу російського ⁵⁾. Мабуть це ясно було й за-для російського уряду. Проте згадка за Віденський трактат у заявах Австрії була ані найменш приємна для російського уряду. Той-бо за всяку ціну хотів відокремити справу транзиту від польської проблеми. Не дивниця, що інструкції Тенгоборському виразно це підкреслили. „Бажано було-б, щоб ідею про ствердження принципів, позначених у трактатах 1815 і 1818 років, було відкинуто“ ⁶⁾. Здебільшого усуваючи австрійські вимоги, або спростовуючи австрійські закиди, російський уряд зазначав, що „акт 1818 року давав привід до багатьох зловживань“ у транзиті. Тому російський уряд, у пересправах про комерційні стосунки між Австрією й Росією, обстоював за оглядом — повним чи частковим — транзитних товарів на митницях, куди довозжувано товари, а так само за збільшенням застави для товарів, що їх взагалі довозити до Імперії було заборонено, до 600 крб. з пуда (замість 100). З свого боку, австрійський уряд категорично вимагав, щоб було поновлено особисту запоруку ⁷⁾. Пересправи, що почалися ще року 1844, було завершено аж у липні 1847 року ⁸⁾, коли 10/VII (28/VI) в Відні підписано конвенцію, протокол і додатковий акт що-до торгівлі між Австрією й Російською Імперією ⁹⁾. З деякими змінами (здебільша на користь Росії) поновлено умову 1818 року про транзит Одеса — Броди. Але роблячи деякі поступки (стверджено було огляд товарів,

¹⁾ „Госуд. Внѣшн. Торговля“ за 30—50-ті роки, реєстри купців.

²⁾ Див. Лодигенський, 226—251; Соболевъ, Таможенная политика Россіи во второй половинѣ XIX вѣка (Томскъ, 1911), ст. 3—21.

³⁾ Оглоблін, Предкап. фабрика, *passim*.

⁴⁾ Мартенс, IV, 544—545.

⁵⁾ Ibid., V, 547.

⁶⁾ Ibid., 548.

⁷⁾ Ibid., 547—549.

⁸⁾ Ibid., 545—550.

⁹⁾ Ibid., 551—580.

збільшено до 600 крб. заставу для товарів заборонених, то-що), австрійський уряд застеріг відсутність прецеденту на майбутнє. Особисту записку з боку російських негоціантів було відновлено. Чинність конвенції було визначено до кінця 1852 року ¹⁾. Р. 1851 (протокол 25 — 13/V) транзитний торг було поширено (чи не в зв'язку з змінами митної системи що-до Польщі?), а саме видано дозвіл провозити транзитні товари ще й через Новоселицьку митницю ²⁾. Та ні конвенція 1847 року, ані протокол 1851 року транзиту не вратували.

За 40-х та 50-х років транзитна торгівля занепадає. По п'ятиріччях пересічний розмір транзиту був що-року (у тис. крб. срібл.) ³⁾:

П'ятиріччя

1838—1842	542,0
1843—1847	296,5
1848—1852	116,7
1853—1857	173,6

По окремих роках маємо цікаві відміни.

Роки	Роки	Роки	Роки
1838—694,3	1843—366,7	1848—176,2	1853— 34,1
1839—711,9	1844—360,8	1849—279,9	1854—270,8
1840—551,5	1845—316,8	1850— 75,1	1855—317,7
1841—464,8	1846—236,8	1851— 40,5	1856—202,9
1842—287,4	1847—201,6	1852— 11,6	1857— 42,3

Отож бачимо наприкінці 30-х років певну стабілізацію того транзиту. Починаючи з р. 1840, транзит зменшується; проте до половини 1840-х років розміри його досить сталі. Друга половина десятиріччя позначилася безперечним зниженням транзиту. Вплив конвенції 10/VII р. 1847 був обмежений в умовах революційної доби 1848—49 років. Революція 1848 року, угорська кампанія р. 1849—з одного боку ⁴⁾, зміни в митній політиці Російської Імперії р. 1850—з другого, нейтралізували, а далі й на нівель обернули вплив тієї конвенції. Ми констатували зменшення розміру транзиту, від 1843 року починаючи. Р. 1848—останній рік, характерний для цієї тенденції. Порівнюючи до попереднього року, транзит р. 1848 зменшується на 12,6%. Він становить тільки 59,5% пере-

¹⁾ Ibid, 576—580; II ПСЗ, т. XXIII, № 21951 (29/I 1848).

²⁾ Мартенс, IV, 615—634; II ПСЗ, т. XXVII, № 26116 (13/III 1852); Журн. Ман. и Торг., 1852, ч. II, ст. 42—43. Цей шлях ішов на Тираспіль, Григоріопіль, Дубосари, Кишинів, Вільці, Оргіїв (ibid.).

³⁾ Таблиці складено за даними „Госуд. Внѣшн. Торг.“ за 1838—1857 роки. Асигнаційні карбованці 1838—1839 рр. перераховані на срібло.

⁴⁾ Про вплив революції 1848 року на торгівлю Імперії—див. Тернеръ, Движеніе внѣшней торговли Россіи съ 1853 по 1856 г. (Спб., 1858), ст. 3—4, 7—8.

січної щорічної цифри за попереднє п'ятиріччя. Це зменшення помітне насамперед у статті текстильних виробів. Тут відсоток його за 1848 рік досягає 14,8% (56,5% пересічної цифри за минуле п'ятиріччя). Зате р. 1849, очевидно, вплив конвенції р. 1847, в умовах спаду революційної хвилі, позначився. Проти р. 1848 транзит цього року збільшується на 58,8% (становить 94,2% пересічної цифри п'ятиріччя 1843—47 рр.). Текстильних виробів перевезено р. 1849 більше проти 1848 р. на 66,5% (94,1% пересічної цифри п'ятиріччя 1843—47 рр.)¹⁾. Велике зростання промисловости й торговельного обігу на Заході після революції торкнулося й українського ринку²⁾. Це позначилося й на транзиті р. 1849. Проте натиск з боку після-революційного капіталізму в Західній Європі прорвав російську митну блокаду. Тариф р. 1850, що трохи полегшив закордонний торг Імперії³⁾ й одкрив широкий шлях на Україну польському капіталові⁴⁾, спричинився до великого занепаду транзитної торгівлі за 1850—52 років. Починаючи з р. 1850, транзит катастрофічно падав. Р. 1850 він зменшується на $\frac{2}{4}$ (73,2%), а р. 1852 обертається на нівець.

В-останнє за передреформної доби транзитний торг підноситься вгору в середині 50-х років. Це припадає на роки Кримської війни. Війна тая (зокрема пільги, австрійському й пруському торгіві надані) взагалі спричинилася до розвитку сухопутної торгівлі України на західнім кордоні Імперії⁵⁾. Вже року 1853 транзит трохи зростає; р. 1854 він досягає цифри 1849 року, отже збільшується, проти попереднього року, мало не в 8 разів (792,6%). Порівнюючи до пересічної цифри за минуле п'ятиріччя, транзит 1854 року становить 232,1%. Р. 1855—і то цілком зрозуміло—транзит ще підноситься, на 17,1%, порівнюючи до 1854 року. Він дорівнює 271,9% пересічної цифри минулого п'ятиріччя. Таке-ж піднесення помітне й на транзиті текстильних виробів. Збільшення транзиту 1854 року супроти 1853 р.—мало не в 5 разів (490,3%: 99% пересічної цифри минулого п'ятиріччя); р. 1855, супроти 1854 р., транзит текстильних виробів збільшується на 31,1% (261,2% пересічної цифри 1848—52 рр.). Зате р. 1856, після закінчення війни, транзитний торг падав. Супроти р. 1855, маємо зменшення на 36,1% (транзит 1856 р. становить тільки 184,4% пересічної цифри п'ятиріччя 1848—52 рр.). Транзит текстильних виробів зменшується теж (на 29,2%) і становить 185% пересічної цифри за минуле п'ятиріччя. Це зменшення транзиту ще характерніше для 1857 року, останнього року його передреформного життя⁶⁾. Кримська катастрофа й Паризький трактат 1857 року, що позбавив Російську Імперію Дунай-

¹⁾ Цифри взято з „Госуд. Вн. Торг.“ за відповідні роки.

²⁾ Див. цікаву статтю „Rzut oka na stan handlowy“ — *Gazeta Handlowa, Przemysłowa i Rolnicza*, 1849, № 40. Див. *ibid.*, № 39.

³⁾ Див. Лодигенський, 252—253; Вітчевський, 69; Соболев, *op. cit.*, 21—83.

⁴⁾ Оглоблін, *Предкап. фабрика*, 37—38.

⁵⁾ *Ibid.*, 59—61. Див. „Министерство Финансовъ“, I, 330; Тернер, *op. cit.*, 8—12; Лодигенський, 253—254; Соболев, 84—86.

⁶⁾ Цифри взято з „Гос. Вн. Торг.“ за відповідні роки.

ського гирла, надзвичайно зміцнюють австрійські (й взагалі центрально-європейські) позиції на Дунаї й Чорнім морі. На деякий час одеський транзит втрачає для Центральної Європи колишню вагу. Нова митна політика Імперії, що зреклася принципів суворого протекціонізму¹⁾, певною мірою нейтралізувала гострі моменти транзитної проблеми. На думку Міллера, транзит був припинений р. 1857, в один час із знесенням Одеського порто-франко²⁾. Та мабуть він тоді помер своєю смертю³⁾. Його відновлено вже за другої половини XIX ст., в нових економічних і політичних обставинах, коли проблема міжнародного транзиту, за швидкого зросту залізничного транспорту, набуває зовсім іншого поставлення⁴⁾.

Проф. Олександр Оглоблін.

¹⁾ Див. Лодигенський, 263—269; Вітчевський, 107—108; Соболев, 100—185.

²⁾ Русск. Эконом. Обзор., 1903, VI, 85.

³⁾ У „Госуд. Внѣшн. Торг.“, починаючи з р. 1858, таблиця транзитної торгівлі зникає.

⁴⁾ Русск. Эконом. Обзор., 1903, VI, 85—88. Див. „О направлении Одесско-Лембергской желѣзной дороги“ (Кишинів, 1865), *passim*; Записки Одеського Наукового Товариства. Секція Соціально-Історична, ч. I (Одеса, 1927), ст. 15—18 (О. Варяке, Залізничне будівництво на Україні в 1860-х рр.). 18—6/V р. 1869 у Відні підписано конвенцію про сполучення Київ-Одеської залізниці з Львівсько-Віденською (Мартенс, IV, 961 і далі). Р. 1874 відкрито товарний рух на залізниці Одеса—Волочиськ і дозволено транзит закордонних товарів з Австрії до Царгороду, через Одесу, і з Прусії до Австрії, через Радзивілов („Министерство Финансовъ“, I, 555).

До життєпису А. Л. Метлинського.

Не вважаючи на як-найрізноманітніші відзиви ¹⁾, ба навіть обвинувачення в плагіяті ²⁾, збірникові „Народныя Южно-русскія пѣсни“ (изданіе Амвросія Метлинскаго. Київъ 1854) належить одне з найпочесніших місць в історії української етнографії, а ім'я їх видавця, цілком заслужено, ставлять поруч іменнів таких діячів, як Цертелєв, Максимович, І. Срезневський ³⁾. Крім збірника „пісень“ Метлинський залишив ще й інші сліди в справі української культури, під псевдонімом Могили ⁴⁾. Біографію Метлинського вивчено мало. Матеріали до його життєпису подають: Де-Пуле (Вѣстн. Европы, 1874, I, 100—105), Н. Дашкевич (Біогр. словарь профессоръ и препод. Университета св. Владиміра, 1834—1884. Київъ 1884 і Историко-филологич. факультетъ Харьковскаго университета за 100-лѣтіе его существованія, 1805—1905. Харьковъ 1908). Пам'ятаючи заклик Д. І. Каченовського в листі його до Де-Пуле від 16 січня 1882 року: „Собирайте, ради Бога, все, что можете, о жизни порядочныхъ людей... Метлинскаго у насъ считали бездарнымъ профессоромъ; но вы, вѣроятно, цѣните любовь его къ народной поэзіи“ (цитуюмо за Сумцовим). Подаємо два листи Метлинського до університетського товариша П. О. Бурачкова. Листи ці переходять в бібліотеці Одеського Історично-Археологічного

¹⁾ Головні з них: В. Ламавскій (Вѣстн. Русск. Географ. О-ва, 1854, т. V, в. IV, 13—40); И. Срезневскій (Изв. II отд. Акад. Наукъ, 1854, т. 98, 27—31); „Отечественныя Записки“, 1855, № 1; „Современникъ“ 1855, т. 50, кн. 4; „Пантеонъ“ 1855 № 3; Каменецкій Д. („Москвитянинъ“ 1855, № 11, т. 3, 63—70); М(изко) Н. („Москвитянинъ“, 1855, № 4, 92—102).

²⁾ Українськія письма къ П. А. Кулишу отъ М. А. Максимовича („Русская Бесѣда“ 1857, № 1, стор. 61) „Смѣсъ“; Н. Сумцовъ — Пятидесятилѣтіе сборника А. Л. Метлинскаго „Народныя Южно-русскія пѣсни“ (Изв. отд. русск. яз. и слов. Акад. Наукъ 1904, кн. 3, стор. 1—18); Данилів В. — До історії української етнографії (Зап. Укр. Наук. Тов. в Київі 1908, кн. VI, 41—48); В. Білий — До історії збірки А. Л. Метлинського: „Нар. Юж.-русск. пѣсни“ (Етногр. Вісник, кн. 2, 124—130. У Київі 1926).

³⁾ Н. И. Петровъ — Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. Київъ 1884, стор. 134. А. Н. Пыпинъ — Исторія русской этнографіи, т. III, стор. 149 і 150.

⁴⁾ Думки и пѣсни шче дешчо Амвросія Могили. Харьковъ 1839. Докладну бібліографію українських творів Метлинського див.: Дм. Дорошенко — „Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки (Наук. Ювил. Збірник Укр. Унів. в Празі, присвяч. Проф. Др. Т. Г. Масарикові, ч. I, Прага 1925).

Музею ¹⁾. Що-до ортографії, листи подаємо за оригіналом. Прізвище вихованця, що його згадує Метлинський у листі, на жаль, лишилося для нас невідомим.

8 Мая 1868. Симферополь.

Милостивий государь и добрый старый товарищ
Платонъ Осиповичъ ²⁾.

Помня Ваше зимнее приглашеніе къ Вамъ въ деревню недалеко отъ Херсона ³⁾, я имѣю въ виду побывать у Васъ мѣсяца на 1½ на 2, или и болѣе, и попользоваться Кумысомъ, который, какъ Вы сказывали, могутъ у Васъ готовить извѣстные Вамъ Ногайцы. Я уже былъ чуть не у Васъ, и при иномъ складѣ дѣлъ, былъ бы уже у Васъ. Обстоятельства были такіа: нѣсколько разъ думалось мнѣ побывать въ Севастополѣ, Одессѣ, Николаевѣ, отчасти для свиданія въ Одессѣ съ бывшими товарищами и добрыми знакомыми, и кое какихъ маленькихъ денежныхъ дѣлишекъ, отчасти же и главнѣе для опредѣленія въ Техническое, Ремесленное ученіе моего 18 лѣтняго питомца, изъ 5 класса гимназіи, попавшаго, по недостатку отличныхъ способностей, и такого же здоровья и прилежанія, въ положеніе огромнаго большинства ($\frac{5}{6}$ до $\frac{7}{8}$) неуспѣвающихъ учениковъ, которымъ латынь и другія мудрствованія вѣка по разнымъ наукамъ со множествомъ мелочей и исключеній, не въ моготу, и потому надобно думать и самому объ исключеніи себя изъ исключимаго положенія. Въ Севастополѣ узналъ я, что всѣ мѣста при эллингѣ заняты, въ Одессѣ что и на частныхъ заводахъ не принимаютъ, а тамъ же и тамъ же что въ Николаевѣ изъ 300 оставляется 100 мѣстъ, что многіе за штатомъ, и училище будто бы разстраивается. Впрочемъ съ помощію добрыхъ и важныхъ лицъ приняли кое какъ въ Севастополѣ. И такъ изъ Одессы я снова въ Севастополѣ, и Крыму ради того. Если бы надежда была на Николаевъ болѣе Севастополя, то я располагалъ изъ Николаева проѣхать въ Херсонъ и Вашу деревню. Въ Одессѣ бывалъ въ Общ. Древностей въ засѣданіи и видался съ почтенными лицами и познакомился съ хорошими людьми ⁴⁾. Оказывается, что Вы въ деревнѣ; но здѣсь слышу что

¹⁾ А. И. Маркевичъ, Бумаги покойнаго поч. члена П. О. Бурачкова (Зап. Одесск. О-ва Истор. и Древн., т. XX; „Рукописи принадлежащія бібліотекѣ Одесскаго О-ва Исторіи и Древностей. В. I. Описалъ А. В. Рыстенко. Одесса 1910/II, 100—163.

²⁾ Платон Осиповичъ Бурачков (1815—1894), археолог та нумізмат, д. член Московскаго Археологічнаго Товариства й почесний чл. Одеськаго Товариства Исторіи і Старовини.

³⁾ Село Іванівка — маєток Бурачкова.

⁴⁾ Одеське Товариство Исторіи та Старовини — наукове товариство, засноване в 1839 р. Метлинський міг бути тільки на 140-му засіданні Товариства 26 квітня 1868 р., де були: Димитрій — архієпископ Херсонський, Н. Н. Мурзакевич, Ф. К. Врун, В. Н. Юргевич, свящ. С. Серафимов, К. М. Базилі, Ф. О. Моранді, Ф. А. Струве, В. І. Григорович та Р. Е. Федоровець, бо на 139 засіданні 26 січня був присутній Бурачков, а 141-е засідання було в вересні р. 1868.

думали їхати за границю. Поєтому думаю благоразумнѣ будетъ просить Васъ увѣдомить меня въ самомъ скоромъ времени; будете ли дома и можно ли надѣятися на Кумысь? Не хочется упустити времени, а Май у насъ; и быть можетъ не дождусь отдыха и приѣду. Но какъ бы не было неудачи если Ваши предположенія измѣнились. Я очѣнь полюбилъ многоуважаемаго мною преосвященнаго Гурія ¹⁾, и съ нимъ въ его экипажѣ совершилъ путешествіе по Крыму.

Вашъ Амвросій Метлинскій.

Извините за спѣшность въ письмѣ; отъ избытка сердца...

Милостивый Государь,

Платонъ Осиповичъ.

Вашу телеграму отъ 23 Мая вчера я получилъ, и благодарю Васъ отъ души за поспѣшный отвѣтъ на мое запоздавшее въ полученіи письмо, — благодарю и за приглашеніе. Но я между тѣмъ началъ здѣсь употреблять Кумысь, а какъ и Вы скоро намѣрены отправиться для лѣченія на грязи, то располагаю въ этомъ году не удаляться изъ Крыма, гдѣ удобнѣ могу доставать Кумысь, и, можетъ быть, и попользоваться морскимъ купаніемъ. Здоровье мое слабо; но ежели укрѣпится, то мнѣ очѣнь пріятно было бы посѣтити Васъ, какъ стараго и добраго товарища молодыхъ лѣтъ моихъ и нашей университетской жизни.

Съ душевнымъ уваженіемъ и искреннею преданностію честь имѣю быть Вашимъ покор. слуг.

Амвросій Метлинскій.

25 Мая
1868 года
Симферополь.

Невиданий лист Я. Головацького.

У передмові до „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62“ (у Львові 1905) Др. Кирило Студинський обіцяє оголосити листи від 1864—74 р., що зберігаються в бібліотечі Львівського „Народнього Дому“. Але-ж досі, окрім зазначених вище, видано тільки листи за 1835—49 роки ²⁾. Вагу видання листів такого славетного українського вченого й громадського діяча, яким був Головацький, доводити не треба. Ось чому ми гадаємо, що цікаво буде запровадити до наукового вжитку лист небіжчика, що є в нашому розпорядженні. (Лист друкуємо, точно додержуючи правопису оригіналу).

¹⁾ Гурій (Григорій Карпов), архієпископ Таврійський та Симферопільський з 1867—1882.

²⁾ „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49“. У Львові 1909.

Милостивый Государь
Владиміръ Алексѣевичъ! ¹⁾

Мнѣ весьма пріятно, что Вы обратились съ такою довѣренностью ко мнѣ, вслѣдствіе чего я и обязываюсь немедленно Вамъ отвѣчать. Къ сожалѣнію я не могу удовлетворить Вашему желанію — у меня только одинъ переплетенный экземпляр моего „Дополненія къ Очерку Ундольскаго“ ²⁾. Сочиненіе было напечатано въ небольшомъ количествѣ экземплярей, которые разосланы моимъ друзьямъ и знакомымъ. Оставшіеся 40 экз. я передалъ въ С.-Петербургскій Славянскій Комитетъ для продажи ихъ въ пользу пострадавшихъ Босняковъ и Герцеговинцевъ ³⁾. Если Вамъ угодно, отнеситесь къ г-ну Секретарю Славянскаго благотворительнаго комитета въ С.-Петербургѣ бібліотекарю Имп. публичной бібліотеки Николаю Николаевичу Страхову ⁴⁾, у котораго вѣроятно еще будутъ непроданные экземпляры и Вы можете получить „Дополненіе къ Очерку“ — а также мою брошюру: „Бібліографическія находки во Львовѣ“ ⁵⁾. У книгопродавцевъ нигдѣ нѣтъ.

При засвидѣтельствovanіи моего уваженія остаюсь Вашъ всегда къ услугамъ

3 Апрѣля 1876 г.

Я. Головацкій.

Новознайдений лист С. В. Руданського.

В архіві „Одесскаго О-ва Исторіи и Древностей“, що переховується в Одеському Історично-Археологічному музеї, ми натрапили на ось якого листа Руданського:

Милостивый Государь
Викторъ Васильевичъ

Препровождая къ Вамъ при этомъ снимки съ еврейскихъ памятниковъ, о которыхъ я имѣлъ честь писать къ Вамъ покорнѣйше прошу Васъ распорядиться ими по Вашему усмотрѣнію.

Вашъ покорнѣйшій слуга, Степанъ Руданскій.

¹⁾ Володимир Олексієвич Яковлев — у 1876 р. екстраординарний професор Варшавського університету на кафедрі російської мови та письменства. Згодом В. О. завідував Одеською Міською Публічною Бібліотекою і був приват-доцентом Новорос. у-ту.

²⁾ „Дополненіе къ очерку славяно-русской бібліографіи В. М. Ундольскаго, содержащее книги и статьи, пропущенныя въ первомъ выпускѣ хронологическаго указателя славяно-русскихъ книгъ церковной печати съ 1491 по 1864 годъ, въ особенности же перечень галицко-русскихъ изданій церковной печати“. СПб. 1874.

Вукол Михайлович Ундольскій — відомий російський бібліограф (1815—1864), автор твору: „Очеркъ славяно-русской бібліографіи“, виданого після авторової смерті, з додатковими відомостями А. Ф. Бичкова й А. Вікторова в Москві 1871 р.

³⁾ Відділ Московського Слов'янського Добродійного Товариства утворено в 1868 р. Організував всеросійську збірку офір на користь жертв повстання у Босні та Герцеговині, що спалахнуло проти турецької влади в липні 1875 р.

⁴⁾ Микола Миколаєвич Страхов (1828—1896) — письменник, філософ і критик. Автор низки полемічних статтів та критичних про Пушкіна, Тургенєва і Толстого. Член-кореспондент Рос. Академії Наук.

⁵⁾ „Бібліографическія находки во Львовѣ“, СПб. 1873.

Его Высокоблагородію
Виктору Васильевичу Ковалеву ¹⁾.

въ Одессѣ

Ялта 7 мая 1869 года.

Лист писано на аркуші паперу (26—20 мм.) тільки з одного боку. На ньому є дві помітки рукою секретаря Т-ва проф. Н. Н. Мурзакевича: їх зроблено одну атраментом: „23 іюля 1869“, а другу олівцем: „д. ч. Голденблуму на разсмотрѣніе“. Лист цей є продовження листа, якого опублікував р. 1886 „Одесит“ та перевидали акад. Аг. Кримський та Мик. Левченко в „Знадобах для життєпису Степана Руданського (1833—1873)“. У Київі — 1926 (лист I, стор. 31), знімків-же з написів, про які згадано в ньому, та замітки про них в архіві нема. Тимчасом вони були за предмет для обговорення в засіданнях Т-ва. В протоколі від 12/XI 1869 р. § VI читаємо: слухали „Письмо г. Руданскаго (изъ Ялты) съ препровожденіемъ краткой замітки и 5 рисунковъ съ еврейскихъ надгробій, найденныхъ на южномъ берегу Крыма около сел. Парфенита“. Ухвалили: „замітку и рисунки передать на разсмотрѣніе д. ч. Голденблуму“. В протоколі-ж од 23/III 1870 р. слухали: „замітку о еврейскихъ надписяхъ, найденныхъ въ селѣ Парфенитѣ — д. ч. Голденблума“. Ухвалили: „передать въ издательный комитетъ“. Дальша доля малюнків та замітки нам невідома тому, що статтю Голденблума не було надруковано, а рукопису його в архіві нема. Р. 1884 виходить праця проф. Д. А. Хвольсона „Сборникъ еврейскихъ надписей, содержащій надгробныя надписи изъ Крыма“. На стор. 138, під № 190—192 зазначено надгробні написи з Партеніту: „около конца шестидесятихъ годовъ, въ имѣніи г. М. Н. Раевского, близъ деревни Партенитъ, при подошвѣ Аюдага, недалеко отъ Ялты были найдены, между прочимъ, четыре еврейскихъ надгробныхъ камня, изъ которыхъ три имѣють на себѣ еврейскія надписи“. Ніяких вказівок на Руданського або Голденблума Хвольсон не робить. Безумовно, це ті самі написи, про які писав Руданський у листі від 15/IV р. 1869: „А у насъ подъ Медвѣдъ-горою (Аю-дагомъ) въ имѣніи Раевского Портшитѣ найдено еврейское кладбище (гробівъ до 40) ...Пять плитъ найдено съ рисунками и еврейскими надписями“ ²⁾.

Подав Емануїл Оксман.

Лесков та українська культура.

Студіюючи творчість будь-кого з більших письменників, встановлюючи його літературну генеалогію, ми звикли вдаватися насамперед до письменства західньо-європейського. Це сталося трохи чи не законом.

Тим більше дивує й вражає нас те, що в писаннях Лескова таких впливів сливе немає; будь-що-будь, вони не випирають на перший план, не

¹⁾ Ковальов — шкільний товариш Руданського, агроном.

²⁾ Акад. Аг. Кримський та Мик. Левченко, Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833—1873). У Київі 1926.

виринаються¹⁾. М. Горький навіть гадає, що „Лесковъ — самобытнѣйшій писатель русскій, чуждый всякихъ вліяній со стороны“²⁾.

Це слушно в тому розумінні, що в творчості Лескова звертають на себе передусім увагу впливи, що їх можна назвати загальним ім'ям „слов'янських“ в одміну од „західніх“³⁾.

Що Лесков цікавився слов'янськими літературами, це річ загально-відома; нагадаймо хоч-би численні перекази „Пролога“, „Легендарные характеры“, „Слав. преданіе изъ окрестностей Тренчинскихъ“ (у „Сѣверной Пчелѣ“ за р. 1863), переклади з чеської, польської (Крашевського р. 1876), то-що. Що Лесков безперечно був зв'язаний з письменством польським, це відзначав так само і Б. М. Ейхенбавм. Вплив українського письменства, або кажучи точніш української культури, теж стоїть далеко не на останньому місці.

З'ясувати цей вплив, знов-же й деякі невідомі або забуті подробиці я й спробую в цій замітці.

Лесков, як відомо, був довший час тісно зв'язаний з Україною, саме з Києвом, де він прожив, як сам каже, найкращі роки в своєму житті (13 років 1849—1861). Палка любов до Києва залишилася в його на всенєке життя. „Городъ этотъ — писав Лесков до І. В. Лучицького незадовго перед смертю (24 листопада р. 1894) — мнѣ очень дорогъ — нравится по красотѣ, по воспоминаніямъ юности“. (Рукоп. відділ Всен. Б-ки України. III. 7425. Переписана на самописці копія листу). Лескову належать, неначе в подяку теплому минулому, єдині, що не мають до себе рівних у літературі, нариси Києва — „Печерскіе антики“. У Києві Лесков перебував в оточенні близької до університету, найкультурнішої й найпоступовішої інтелігенції, настрівної здебільша по українофільськи. Виконуючи Лесков свої службові обов'язки, не раз подорожував по Київщині — на чутливого й вразливого Лескова ці подорожі справляли не абияке вражіння, збагачуючи силою нових спостережень. На Україні в Лескова було й залишилося багато родичів та друзів. У Ржищівському дівочому монастирі була навіть черниця-сестра Лескова, — Генадія. Брати його, Михайло та Олекса, теж жили на Україні — один з них (Олекса Семено-

¹⁾ Гадаю, що, студіюючи, як вплинуло західньо-європейське письменство на Лескова, не можна буде проминути Стерна, що його Лесков знав і полюбляв, і мабуть декого з французів. Казати про вплив німецького письменства, немає, здається, жадних підстав (окрім оповідань з „Пролога“. Про них пор. слова Лескова в листі до В. А. Гольцева „Гол. Мин.“ 1916 № 7—8, стор. 400; лист од 14 листопада р. 1888. „У нихъ (німців. С. Р.) есть такой писатель, какъ Эберсъ, которымъ я самъ пользуюсь“ (розбивка моя. С. Р.).

²⁾ Див. вступну статтю М. Горького до „Избр. соч-ній Л-ва“. Берлін 1923, т. I, стор. 13.

³⁾ Є підстава гадати, що Лесков сам був свідомий цієї, кажучи взагалі, залежності од слов'янської культури, зокрема впливу письменства польського. Дозволю собі покликатися на розмову П. В. Бикова з Б. М. Ейхенбавмом з цього приводу, що він її ласкаво мені переказав. Б. М. Ейхенбавмові я щиро дякую за низку інших цінних вказівок.

вич) був навіть за київського кореспондента „Русской Рѣчи“. Єсть, на-
решті, відомість, що в жилах матери Лескова бігла українська кров.
Інші його приятелі та родичі жили в Каневі або поблизу його ¹⁾. Цілком
природні звязок та близькість Лескова до української культури, — на цей
зв'язок і досі не звернули уваги історики ані російського, ані україн-
ського письменства — зв'язок тимчасом дуже важливий, коли вивчати його
творчість.

Для самого Лескова зв'язок цей був дорогий та близький; перші свої
в літературі кроки він завдячує відомому українському діячеві, етногра-
фові Опанасові Васильовичеві Марковичу. У листі до редактора „Истор.
Вѣстника“ — С. Н. Шубинського (од 23 липня 1883 р.) Лесков пише: „за-
мѣтка о М. Вовчокъ была моя ²⁾“, и я думаю, что Петровъ ошибается:
М. А. не могла быть въ Орловскомъ институтѣ и ея развитіе всецѣло
принадлежитъ ея прекрасному мужу, котораго я очень хорошо зналъ
и любилъ ³⁾; да и обязанъ ему всѣмъ моимъ направлениемъ
и страстью къ литературѣ (розбивка моя. С. Р.). Онъ давно умеръ...
Пусть Петровъ... и очеркнетъ характерную и милую личность „пана
Опанаса“ ⁴⁾.

Отже, відразу встановлюється, що Лесков безпосередньо був близь-
кий принаймні до двох більших діячів українського письменства (Мар-
кович і Марко Вовчок).

Зв'язаний був Лесков і з Шевченком. Безпосередньо Шевченкові
Лесков присвятив три статті (точніш — дві замітки в „Ист. Вѣстникѣ“ і „Но-
вомъ Времени“ і статтю-некролог у „Русской Рѣчи“). Окрім того, згадує
Лесков за Шевченка і в одній з написаних з иншого приводу статтів
у тому-таки „Ист. Вѣстникѣ“ („Иродова работа — Русскія картинки
въ Остзейскомъ краѣ“).

За всі ці замітки мало хто знає, — вони не ввійшли до т. зв. „пол-
наго зібранія сочиненій“, дарма що дуже цікаві. Дозволю собі на них
спинитися.

У згаданій попереду статті „Иродова работа“ Лесков мимохідь (у ви-
носі) торкається відомого суперечного питання про те, чи скарали Шев-
ченка на тіло: „удивительно — пише він — что ни въ одномъ разсказѣ
о судьбѣ покойнаго Тараса Шевченко не упомянуто о томъ, какъ онъ

¹⁾ Див. замітку Лескова в „Новомъ Времени“. 1882 (1/13 вересня), статтю Шесте-
рікова в „Изв. отд. р. яз. и слов. Акад. Н. СССР“, т. 30 та инш.

²⁾ Мені невідома замітка, що за неї пише Лесков. Її немає ані в бібліографії Ви-
кова, ані в додатках Шестерікова („ИОРЯС“, т. 30). Одшукати її мені не пощастило.

³⁾ Чоловік М. Вовчок і був А. В. Маркович.

⁴⁾ Подано у Фаресова — „Противъ теченій“. П. 1904, стор. 164. А втім, пор. у само-
життєписі („о себе самом“) — „писательство началось случайно. В него увлек Лескова
сначала профессор Киевского университета доктор Вальтер... а решительное закабале-
ние... в литературу произвели... [Ст. Ст.]. Громека и Дудышкин с А. А. Краевским...
Беллетристические способности усмотрел и поддерживал или поощрял Аполлон Гри-
горьев“. Див. „Избр. рассказы“ Н. С. Лескова. М. 1926, ГИЗ, с. 221.

подвергся подобному же обращению (попереду мова мовилася про те, як карали на тіло Достоевського. *С. Р.*) отъ Льва Алексѣевича Перовскаго. Между тѣмъ я слыхалъ объ этомъ отъ самого покойнаго Тараса (розбивка моя. *С. Р.*) и отъ мужа моей тетки, англичанина Шкотта, управлявшаго имѣніями Перовскаго. Н. Л. ¹⁾.

Того-таки року Лесков присвячує Шевченкові окрему замітку, де розглядає питання про те, як Т. Г. звільнено з посади у „Временной Комиссії для разбора древнихъ актовъ“, де Шевченко служив за рисувальника. Лесков пояснює цю історію дурним жартом проф. Н. Д. Іванішева ²⁾, а наприкінці замітки, характеризуючи оточення, що в ньому під той час обертавсь, пише: „історія, по котрій були арестовані в Києві нѣсколько лицъ, въ числѣ ихъ покойный Т. Г. Шевченко, была у всѣхъ на устахъ въ 1849 г. (розбивка моя. *С. Р.*), когда я мальчикомъ пріѣхалъ изъ Орла въ Киевъ и поселился у дяди моего проф. Алферьева“ ³⁾.

Дуже цікавий некролог на смерть Шевченка, що його Лесков умістив р. 1861 в часопису „Русская Рѣчь“ (Е. Турь). Некролога цього передруковано за наших днів в „Избранных рассказах“ Лескова (М. 1926, ГИЗ).

Стаття ця найцікавіша з усіх, що я оце назвав, приступна тепер для всякого, хто цікавиться. Я спинюся тільки на її закінченні: Лесков писав: — „... день его (Шевченка. *С. Р.*) погребенія навсегда останется знаменательнымъ въ исторіи украинской письменности и гражданственности. Любимѣйшая мечта поэта сбылась и громко заявила свое существованіе. Малороссійское слово пріобрѣло право гражданства, раздавшись впервые въ формѣ ораторской рѣчи надъ гробомъ Шевченко. Изъ девяти напутствований сказанныхъ надъ могилою поэта, 6 были произнесены на малороссійскомъ языкѣ. Изъ остальныхъ трехъ рѣчей, — двѣ были произнесены по русски и одна по польски, какъ бы въ знаменіе общаго горя славянъ, пришедшихъ отдать послѣдній долгъ малороссійскому поэту-страдальцу.

У малороссійскаго народа, слава Богу, есть теперь своя литература, есть свои ораторы, свои историки, но теперь нѣтъ у нея такого лирика, каковъ былъ покойный Тарасъ Григорьевичъ Шевченко, справедливо названный въ одной изъ сказанныхъ надъ его гробомъ рѣчей „баткомъ рідного слова“.

Зминуло двацять один рік, і Лесков знову (р. 1882) згадує Шевченка, присвячуючи йому в „Новомъ Времени“ невеличку замітку — „Забыта ли Тарасова могила“. Він мальовничо описує в ній, як любить народ

¹⁾ „Истор. Вѣстн.“ 1882, квітень. Стор. 191 — виноска.

[Всенька оця тирада про кару на тілі, що її зазнав ніби-то Шевченко від Льва(?) Ол. Перовського — вигадка. Див. „Нове зібрання творів Шевченка“ під ред. С. Єфремова, т. IV, стор. 307. *Ред.*]

²⁾ Професор і короткий час ректор київського університету (1811—74). Відомий найбільше через свою працю в Київській Археографічній Комісії.

³⁾ „Истор. Вѣстникъ“ 1882, серпень, стор. 441—443. Стаття „Официальное буффонство“.

свого Кобзаря й іде на могилу, „посумувати з батьком“. Стаття подає скількись пропозицій про те, щоб підтримувати могилу в належному вигляді ¹⁾).

Ось матеріал, що яскраво й виразно освітлює зв'язок та особисті стосунки Лескова з діячами української культури. Історик українського письменства не зможе їх проминути.

Проте зв'язок Лескова з українською культурою не обмеживсь тільки на особистих знайомствах та спогадах (нехай і що-найкращих) про окремих осіб. (Пор. ще зам. Лескова про Костомарова у „Ист. Вѣстн.“ 1902 р. V у Фаресова і „Кіевск. Стар.“ 1902. VI. 194). І в творчості Лескова можна й не важко знайти сліди того, що він мав діло з українською культурою, насамперед з мовою. Допіру я вже наводив цитату, що промовисто характеризує, як ставивсь Лесков до „малоросійської“ мови. І наслідком того, що Лесков стикався з українською мовою, з'явилися окремі відгомони у його творчості. У творах написаних по-російському, де Лесков виразнісінько дбав за стиль, у нього в низці окремих випадків прохочлюються слов'янізми та українізми. Я спинюсь тільки на останніх, подавши скількись найхарактерніших для Лескова прикладів). Я зазначаю, звичайно, тільки ті, котрі характерні саме, як українізми, що ввійшли до російської мови Лескова, бо в низці інших його писань („Пань Вппневскій“, „Печерські антики“...) українізми запроваджено навмисне й вони виконують роль лексики, „що характеризує“ ²⁾; саме через те я свідомо проминаю весь той багатющий матеріал, що міститься в „Заячьемъ Ремизѣ“. Узагалі важко сказати, якою мовою написано цей твір — російською чи українською (пор. слова Лескова в листі до В. А. Гольцева — „кологорить малороссійскій и сумасшедшій“. 16/XI 1894. Сб. „Памяти В. А. Гольцева“ М. 1910, с. 253).

Ось скількись прикладів:

- 1) „...но былъ недоволенъ на одного ³⁾ польскаго графа“. (З ст. в „Ист. Вѣстн.“). Виразнісінький українізм зам. звичайного „одним“...
- 2) „...началъ вырубать слово отъ слова еще чаще“ ⁴⁾ (I. 91. Пор. укр. „слово від слова“).
- 3) „подперся въ боки руками“ (I. 85).

¹⁾ „Новое Время“ 1822, № 2338 (1/13 вересня).

²⁾ Під нею в одніну од „автолексики“ я розумію ту лексику, що її вживає автор на те, щоб схарактеризувати той чи інший персонаж, його мову, окремі моменти в дії, то-що, але до основного лексичного авторового багажу вона не виходить. А втім такий поділ можна заперечувати. Адже по суті автор не може вийти за межі своєї лексики і, аперцепуючи новий лексично-синтаксичний матеріал, автор запроваджує його тим самим до складу основного.

³⁾ Розбивка скрізь моя.

⁴⁾ Усі покликання й цитати за виданням 4-м А. Ф. Маркса (П. 1902).

4) „Хотя съ одного боку дворянинъ“ (XIV. 187). Звичайно од українського „хоч я з одного боку“. Пор. ще в листах Гоголя до Пушкіна двічі той самий зворот. Листування Пушкіна, у виданні Рос. Академії Наук (т. III. П. 1911, с. 236).

5) „Через что“ (XIX) = „через що“...

6) „...которые уже давно оповѣданы“ (XIX. 138).

7) „...в такомъ разѣ“ (XXXI. 25). А втім це вживають скрізь.

8) „служить Богу и“... (XXXI. 30). Але тут може попросту слов'янізм.

9) „занотую“ (XXXI) в розум. „запишу“, „одзначу“.

10) „...изнавести“ (II. 196). Пор. Даль. II. 25. і в примітках Амфітеатрова до берлінського видання Лескова (с. 408).

11) „маетности“ (XXXV. 43).

12) „огромные штучные, французскіе жернова“ (XXXV. 82). Тут „штучные“ виразно в розумінні укр. „штучні“¹⁾.

Взагалі — дослідник, що візьме на себе завдання спеціально з'ясувати, якою мірою вплинула на Лескова українська мовна стихія, зможе, звичайно, поданий тут матеріал у багато разів збільшити й поглибити.

Я подав кілька випадкових, може не завжди достатньою мірою характерних, часом суперечних, прикладів з тих, що були так-би мовити „під рукою“; спеціально студіювати питання я тут не мав. Для мене важило встановити самий факт.

У „Печерскихъ антикахъ“ (т. XXXI)²⁾ і в „Епопеѣ пана Вишневскаго“ (т. XIX), — двох писаннях Лескова, безпосередньо зв'язаних що-до теми з українським життям, трапляються окремі зауваження, що можуть яскраво характеризувати, як ставивсь Лесков до української культури.

Назавсіді вдячний залишивсь Лесков родичам Н. С. Шіянова, „увлекшихъ его обольстительными разсказами о красотѣ Киева, и о поэтическихъ прелестяхъ малороссійской жизни. Я остаюсь имъ за это всегда благодарнымъ“, писав він (XXXI. 7). З жалем, як воно й випадає людині старого часу, згадує Лесков про минуле. „Теперь этого оригиналь-

¹⁾ Ось ще скількись прикладів: 13) „Смяга“ (I. 111). Пор. у прим. Амфітеатрова до Гржебінського видання Лескова, стор. 393. 14) „мовня“ (I. 119). Пор. Амфітеатров, стор. 394. У словнику Грінченка цього слова немає (як і слова „смяга“). Пор. у Дала (II 343) — „мовня“ — южн.-р. мыльня, умывальня, баня, лазня. Пор. ще такі слова, що трапляються у Лескова: 15) „карда“ — за Грінченком — залізна щітка, якою розчісують вовну або льон, за Далем (II. 92) — „пригорода, скотний дворъ въ полѣ, варькъ.. стойло, загородъ для скота“. 16) „орчакъ“ (за Грінченком „орчик“) — частина воза, що до неї прив'язують посторонки. (Пор. Даль II. 715).

²⁾ Нагадаю, що „Печерскіе Антики“ вперше надруковано р. 1883 у „Кіевской Старинѣ“, незадовго перед тим заснованій. Лесков усяково її підтримував, викликаючи проти себе часом навіть докори. Історію того, як друковано „Печ. ант.“, див. „Истор. Вѣстн.“ 1908, № 10 і „Україна“ 1907, т. 10.

наго типа, непосредственной старожилкой кievской культуры съ ея запорожской заправкой уже нѣтъ и слѣда. Онъ исчезъ, какъ въ Парижѣ исчезъ типъ мюзаровской гризеты, съ которою у кievскихъ „крестових дівчат“ было нѣчто сходственное въ ихъ простосердечіи“ (ib., 4).

Чимало місця приділяє Лесков одміні поміж українською та російською вдачами, вкладаючи до вуст панові Вишневському низку зауважень на цю тему.

Торкаючись цікавого питання про характер українських та російських народніх переказів, Лесков пише: „такъ, наприкладъ, въ преданіяхъ (или пожалуй въ вымыслахъ) малороссійскихъ всегда преобладаетъ характеръ героическій, напоминающій сродство здѣшной фантазіи съ вымыслами польскихъ сочинителей апокрифовъ о „панѣ Коханку“, а въ исторіяхъ великорусскихъ и особенно столичныхъ петербургскихъ — больше сказывается находчивость, бойкость и тонкость плутовского пошиба. Очевидно фантазія людей данной мѣстности выражаетъ ихъ настроеніе, и такъ сказать, создаетъ сама себѣ своихъ козырей для своей игры“ (XIX, 141).

Дуже характерна, нарешті, для Лескова отака цитата з „Епопеи...“ ужита безпосередньо од його ім'я. „Намъ хорошо извѣстны — пише він — бурныя натуры нашихъ великорусскихъ дворянъ, при которыхъ, по выраженію поэта, жизнь текла среди пировъ, бессмысленнаго чванства, разврата мелкаго и мелкаго тиранства, — гдѣ хоръ подавленныхъ и трепетныхъ людей завидовалъ житію собакъ и лошадей“. Здоровье, реальное направленіе нашей русской литературы, быть-можетъ порою заслуживающей и укоры за излишній реализмъ, показало намъ нашу великорусскую жизнь налицо. Мы знаемъ, каковы наши „ветхіе мѣхи“, затрепавшіе при игрѣ влитого въ нихъ молодого вина; но писатели малороссійскаго происхожденія не слѣдовали нашему можетъ-быть единственно-полезному въ настоящее время литературному направленію. Жизнь малороссійскаго козырнаго барства отъ насъ скрыта романтизмомъ или крайнимъ просто-народничествомъ малорусскихъ писателей. Если она гдѣ-нибудь изрѣдка и представляется, то почти всегда въ напыщенныхъ формахъ напоминающихъ безконечныя польскія исторіи о „панѣ Коханку“. Межъ тѣмъ малороссійское барство имѣетъ свою оригинальность, которая стоитъ изученія и которая въ то же время способна проливать довольно яркій свѣтъ на тѣ особенности малороссійскаго характера, какія, по замѣчанію Шевченко, представляютъ міру „славнихъ прадідовъ великихъ, прауноки погані““ (XIX, 156).

Отже висновок про те, що М. С. Лесков стало й значно був звязаний з українською культурою (в широкому розумінні слова), зокрема з українським письменством, напрошується сам собою.

Зв'язок цей, окрім особистого приятелювання письменника з низкою українських діячів (Т. Шевченком, М. Вовчком, О. В. Марковичем), одбивсь

на мові та стилі Лескова, запровадив до кола тем, що він обробив, теми та мотиви з українського життя („Печ. антики“, „Панъ Вишневскій“, „Заячий Ремизъ“ та ин.). Звідти-ж деякі типи (напр. Ахілла з „Соборян“).

Особисті погляди Лескова що-до питань української культури теж для нас дуже цікаві. Їх не зможе проминути майбутній історик українського письменства.

Соломон Рейсер.

ДОДАТКИ.

І. Двоє листів М. С. Лескова до М. О. Марковичевої (Марка Вовчка) за оригіналами Пушкінського Дому Академії Наук СРСР.

Обидва листи писано на однакових аркушах поштового паперу звичайного формату, без покреслень. У кількох місцях листи наддерто, надто листа 2-го — отож у ньому в рядку 4-ому не став останніх літер; їх я відтворив. Листи подаємо правописом оригіналу. [Шифр: L. VI б. 25].

Милостивая Государыня

[а. 1]

Марья Александровна!

Назадъ тому около 4 лѣтъ П. С. Усовъ ¹⁾ оставшись мнѣ должень за мою работу около 300 р., (которыхъ я не получилъ и до сихъ поръ) просилъ меня принять въ часть уплаты его счота съ Вами на 500 р. взятые Вами черезъ Слѣпцова ²⁾ и Бел (нрѣб.) подъ разсказъ „Безъ рода и т. д.“ (котораго Вы г. Усову не доставили до самаго прекращенія имъ Сѣв. Пчелы). Я вынужденъ былъ принять этотъ счотъ и выясняющую его Вашу переписку съ г. Усовымъ. Въ теченіи 4 лѣтъ я старался не беспокоить Васъ напоминаніемъ объ оказаніи съ Вашей стороны содѣйствія къ окончанію этого стараго разчета; но теперь я весьма нуждаюсь въ деньгахъ и имѣю обязательства, которыя не ждуть; а Вы, — сколько я могу судить по достойному успѣху Вашего послѣднего произведенія ³⁾ — вѣроятно найдете очень мало

¹⁾ Пав. Степ. Усов (1828—1888). Публицист; з р. 1849 спіробітник „Сѣверной Пчелы“, а з 1860 її власник. Далі спіробітник, редактор і видавець низки газет та часописів (у тому „Историческаго Вѣстника“).

²⁾ Вас. Ол. Слепцов (1836—1878) — белетрист, спіробітник „Русской Рѣчи“, „Сѣверной Пчелы“, „Современника“.

³⁾ Мабуть мова за роман М. Вовчка „Жива Душа“. Пор. до речи згадку за нього в „Соборьянах“ (II, 37, 38).

затруднений поквитать хранящуюся у || меня
Вашу росписку на имя г. Усова. [а. 1 зв.]

Прошу васъ, Марья Александровна
почтить меня увѣдомленіемъ: какъ Вамъ
угодно будетъ окончить это дѣло? — Вы без-
конечно обяжете меня, если отвѣтите на
этотъ вопросъ въ возможной скорости.

Вашъ

Покорнѣйшій слуга

Н. Лѣсковъ.

9 Апрѣля 68. СПБ.

Фурштатская № 62 кв. 3.

Невідомо, що відписала на цього листа М. Вовчок. А втім зберігся
іще один лист Лєскова до неї в тій самій справі.

II.

Милостивая Государыня

[а. 1]

Марья Александровна!

Благодарю Васъ за отвѣтъ Предвидя
въ этомъ дѣлѣ споръ, я себя устрани[лъ]
отъ него и Вашъ отвѣтъ со всіми сче-
тами и роспискою возвращаю г. Усову.

Вашъ

Покорный слуга

Н. Лѣсковъ.

13 Августа 68.

III. Лист М. О. Марковичевої до М. С. Лєскова. (Дашківська
збірка Пушкінського Дому).

Лист — на звичайному аркуші поштового паперу. Деякі літери на
тонкому папері од часу постиралися, і транскрибувати листа не легко.
Листа живовидячки писано дуже поспішаючись. Подаю його, додержуючи
правопису оригінала.

Листа не датовано й починається він без жадного звертання. А що
писано його справді не до кого, як до Лєскова, це виразнісінько знати
з того, що на початку листа [а. 1] рукою Лєскова, червоним атрамен-
том написано таке: „Марковичъ Марья Александровна. Рожденная „Виле-
нская“ — „Марко Вовчок“.

Датувати листа доводиться 1861 або початком 1862 року — будь-що-
будь не пізніш, бо повість „Пройди Свѣтъ“, що за неї не раз згадано
в листі, вийшла між люди року 1862.

Лист цей дуже характерний з того погляду, що яскраво показує,
в яких близьких стосунках була М. Вовчок з Лєсковим.

III.

Благодарю Васъ за всѣ
Ваши нехорошія ново-
сти и вѣсти и за всѣ
благодѣтельные дѣла.
Надъ Вашимъ портре-
томъ (нрзб) будемъ:
„слова его полынъ, дѣла
же медъ“.

[а 1]

Столько лжей и коварств
вышло по поводу „пройди
свѣта“, ¹⁾ что я не знаю, какъ
и разбирать. Я предаю
въ Ваши руки дѣло о немъ
и уповаю на Ваши
прозорливость, умъ
терпѣніе и храбрость.
Мнѣ кажется Вы все мо-
жете устроить это дѣло
если возьметесь и до конца
выдержите характеръ.

[а. 1 зв.]

Никогда не могъ быть
отдан „Пройди свѣтъ“ мень-
ше 100 руб. за лист. Благосвѣтловъ ²⁾
платилъ мне не 60 ³⁾, а 200
и даже 200 съ лишкомъ.
есть, уцѣлели его письма
ко мнѣ. Работы ему теперь
никакой не общала. Библиот[ека]. ⁴⁾
Вы сами знаете, платить по
100. Впрочемъ, если были
сомнѣнія надо было Руси [? СР]
написать мнѣ и спросить
у меня, а не печатать безъ
спросу [нрзб] условия.
Все это Вы скажите. Я думаю
Вамъ тамъ отдадутъ денги, а Вы
тогда сейчасъ ихъ пошлите
мнѣ. Мнѣ очень надо. Меня

[а. 2]

¹⁾ Повѣсть М. Вовчка (р. 1862).

²⁾ Гр. Свд. Благосветлов (1824—1880); журналист, издавав „Русское Слово“, „Дѣло“ (часопис, що заступив „Русское Слово“, одколи його закрито).

³⁾ Надписано над закресленим „600“.

⁴⁾ Звичайно, „Библиотека для Чтенія“.

все эти безчеловѣчныя лжи поставили въ трудное положеніе и въ такое трудное, что я и хозяйку свою затруднила тоже.

Прошу Вас, пожалуйста, сейчасъ пошлите деньги. Лучше всего пошлите акціями, купонами акцій жел. дорогъ — впрочемъ тамъ увидите лучше, какъ лучше сдѣлать съ этимъ. Что-же деньги изъ Библ[іотеки] для Ч[тенія]

Тутъ печально (прзб), что такъ надобны теперь деньги, еще и то, что я не ожидала отъ Биб. ¹⁾ что, онъ, какъ, прочія отвѣчаютъ даже не будетъ на письма, а представила его себе не только хорошимъ [а. 2 зв.] человекомъ. слабымъ, но хорошимъ и надежнымъ. Впрочемъ могло случиться многое, что представило мнѣ теперь дѣло и я погожу, буду удерживать первое свое прежнее о немъ мнѣніе. Пишите пожалуйста скорѣе. До свиданья. Я несомнѣнно буду въ Петербургѣ и скоро. Отсюда выѣду, какъ получу деньги. До свиданія и пишите.

М. Марковичъ.

Р. S. Съ этою почтою я пишу къ г. Баженову, чтобы отдалъ деньги Вамъ считая по 100 руб. за журнальный печатный лист. Я не знаю по газетному листу, сколько вышло журнальных — Вы разочтите. Какое отношеніе имѣетъ к цѣнѣ, то что, пишите, г. Бажанов ²⁾ знаетъ моего брата? Какого моего брата? Посылаю тоже на оберткѣ

¹⁾ Тут не йде мова про „Библ. для Чтенія“, як це видно з дальшого („...и онъ ...не будетъ“ і т. д.). Не може бути це й П. Д. Боборикін — він редагував „Б-ку для Чт.“ в 1863—65 рр.

²⁾ В оригіналі „Баранов“, та це, мабуть, помилка. Пл. Ів. Баженов — доволі відомий архівіст (1827—1884). М. б. тут мова за Ол. Мик. Баженова (1835—1867) — театрального рецензента та критика.

письма „за редактора“ [до]вѣренность [а. 2 зв. перев.]
 чтобы деньги Вамъ отдали. Вы при-
 этомъ можете ахнете, но я
 Яковлева ¹⁾ не знаю и лучше ужъ [а. 2 перев.]
 Вы одни чашу выпейте чѣму всѣмъ
 по горькимъ капелькамъ дивать.
 Я тоже посылаю въ этомъ письмѣ
 записочку А. В. который первый привезъ
 въ Петерб(ургъ, „Пройди свѣта“ и знаетъ подробности.
 Пишите пожалуйста ²⁾).

До життєпису В. Антоновича.

Подана тут невідома замітка-автобіографія стосується до одного з основоположників української історичної науки та визначного громадянина проф. Володимира Антоновича. Виникла вона таким способом: 1898 р. кінчалося п'ядеятиліття існування Одеської другої державної гімназії. Юбілей гімназії вшановано було випуском окремої книжки під заголовком: „Пятидесятилітїе Одесской 2-й гимназїи. Историческая записка о состоянїи Одесской 2-й гимназїи съ 1848 по 1898 г.“. Щоб одержати матеріал для відділу — „Автобіографическія свѣдѣнія“, адміністрація гімназії звернулася з закликом до своїх колишніх вихованців. На заклик відгукнувся й Антонович, що за хлоп'ячих літ вступив до 5-ої класи, перевівшись з Рішельєвського ліцею в 1848 р. і закінчив гімназію 1850—1851 шк. року.

Інтерес до неї подвійний: як до невідомої речі В. Б., так і до біографічного матеріалу славнозвісного українського діяча.

Владимір Бонифатьєвичъ Антоновичъ.

„Вслѣдствие запроса Одесской 2-ой гимназїи, въ качествѣ ея бывшаго воспитанника, честь имѣю сообщить слѣдующія краткія біографическія свѣдѣнія: воспитаніе мое школьное началось въ Рішельевской гимназїи; во время моего гимназическаго курса была открыта 2-ая Одесская гимназія, куда я перешелъ, сейчасъ же послѣ ея открытія, воспитанникомъ V класса; въ V, VI и VII классѣ я учился въ этой гимназїи (помѣщавшейся тогда на углу Преображенской и Полицейской улицъ въ наемномъ помѣщенїи, гдѣ нынѣ гостиница „Одесса“). Эти три года составляютъ для меня незабвенный періодъ моей жизни — это были года, когда слагается нравственный обликъ человѣка, и въ этомъ отношенїи я многимъ обязанъ

¹⁾ Вол. Дм. Яковлев (1817—1884) — письменник. Працював в „От. Зап.“, „Б-кѣ для Чтенїя“, „Совр.“, Русск. Словѣ“, то-що. Пор. у листі М. О. Марковичевої до А. В. Марковича (Збірка Пушкінського Дому. Л. VI. б. 29. Без дати, без початку й без кінця). Далі к 1-му Апрѣлю вийде друга книжка (теж по україн. и по москов.) де піде: Пройди світ, Лемерїна и Дяк. За се давъ мені Яковлев 1445 рублів“.

²⁾ Усі листи друкуємо з дозволу адміністрації Пушкінського Дому.

2-й гимназіи; теперь, въ старости, чувствую къ ея вліянію глубокой піатетъ; гуманное обращеніе съ нами директора и учителей, вліяніе живого и европейски-просвѣщеннаго города и дружный и искренно преданный культурному прогрессу кругъ товарищей положили на всю мою жизнь неизгладимый отпечатокъ: глубокое сознаніе совѣсти, стремленіе къ справедливости, добру и правдѣ, нѣсколько, можетъ быть, слишкомъ оптимистическую, но весьма успокоительную глубокую вѣру въ прогрессъ.

„Изъ учителей моихъ не могу не помянуть добрымъ словомъ: 1) директора Павла Беккера, безвозмездно преподававшего намъ два года латинскій языкъ и литературу, вылившаго истинную любовь къ классической древности, въ которой онъ умѣлъ указать намъ истинно гуманитарные мотивы и, благодаря этому, настолько подвинулъ наши знанія, что на экзаменѣ мы переводили à livre ouvert римскихъ историковъ: Ливія, Саллюстія и Тацита; 2) учителя русскаго языка Константина Бонифатьевича Картамышева, уроки котораго по новѣйшей русской литературѣ мы слушали съ увлеченіемъ и наслажденіемъ; 3) Николая Порфирьевича Протопопова, преподававшего намъ латинскій языкъ и дружественнымъ, почти товарищескимъ, обращеніемъ снискававшего общую любовь и уваженіе и пользовавшегося ими для того, чтобы при каждомъ случаѣ вселять намъ чувства гражданской чести и честности; 4) учителя французскаго языка Alexis Chapelon, дававшего намъ для прочета книги лучшихъ французскихъ писателей того времени (V. Hugo, Lamartine и т. п.) и вселившего, такимъ образомъ, относительное знаніе и глубокое уваженіе къ европейской культурѣ. Простите, — я по старчески заболтался, увлекшись воспоминаніями юныхъ дней — въ дальнѣйшей автобіографіи постараюсь быть болѣе краткимъ. Въ 1850 г. я кончилъ Одесскую 2-ю гимназію и поступилъ въ Кіевскій университетъ на медицинскій факультетъ; уже со 2-го курса я понималъ, что попалъ не на свою дорогу, но тогда былъ воспрещенъ переходъ изъ медицинскаго факультета на другіе — поэтому я долженъ былъ, *volens-nolens*, дотянуть медицину до конца, затѣмъ занялся 1-й годъ практикою (для погашенія долговъ) и въ 1856 г. вновь поступилъ въ университетъ на историко-филологическій факультетъ, который окончилъ въ 1860 г. со степенью кандидата; затѣмъ два года былъ преподавателемъ въ Кіевскомъ кадетскомъ корпусѣ и съ 1863 г. поступилъ на службу въ Кіевскую археографическую комиссію въ качествѣ главнаго редактора ея изданій. Въ 1870 г. я выдержалъ испытаніе на степень магистра русской исторіи и былъ опредѣленъ доцентомъ университета по этой кафедрѣ, въ 1878 г. защитилъ диссертацию на степень доктора русской исторіи и избранъ ординарнымъ профессоромъ. В настоящее время состою заслуженнымъ ординарнымъ профессоромъ, предѣвателемъ историческаго общества Нестора-лѣтописца, почетнымъ или дѣйствительнымъ членомъ 27 русскихъ и иностранныхъ историческихъ и археологическихъ обществъ. О моей литературно-научной и преподавательской дѣятельности говорить не буду; сужденіе объ ней принадлежитъ не мнѣ. Могу только утвердительно сказать, что хорошо ли, худо ли я исполнилъ свою миссію, я всегда шелъ по пути

совѣсти и прогресса, на сколько умѣлъ и могъ; feci quod potui — faciant meliora potentes во всякомъ случаѣ, если хоть малѣйшая доля общественной пользы принесена была мною, я обязанъ ей воспитавшей меня школѣ; да приметъ же моя alma mater — Одесская 2-я гимназія — глубокую благодарность за тѣ принципы добра и правды, которые поселила въ моей отроческой душѣ, и зачесть всѣ грѣхи моей жизни на счетъ личной моей несостоятельности; все же, что можетъ быть сочтено полезнымъ въ моей дѣятельности, да приметъ какъ плодъ, посѣянный ея плодотворнымъ педагогическимъ вліяніемъ“.

Владиміръ Антоновичъ.

„Изъ товарищей своихъ по классу я встрѣчалъ въ жизни весьма немногихъ: 1) въ 1852—54 году въ Кіевѣ слушалъ курсъ фармацевтическихъ наукъ мой товарищъ Котляровъ — дальнѣйшая судьба его мнѣ неизвѣстна. 2) Въ 1857 г. я встрѣтилъ своего товарища Ивана Богдановича, бывшего тогда поручикомъ въ арміи. 3) Въ 1876 или 1878 г. встрѣтилъ въ Херсонѣ Константина Паценка, занимавшаго тамъ постъ вице-губернатора; впоследствии изъ газетъ узналъ, что онъ былъ переведенъ въ Архангельскъ губернаторомъ. 4) Товарищъ мой Викторъ Бернадскій окончилъ курсъ въ Кіевскомъ университетѣ со степенью кандидата юридическихъ наукъ; уже около 1886 г. я имѣлъ о немъ свѣдѣнія: онъ былъ землевладѣльцемъ Подольской губ. и интересовался научно-литературнымъ движеніемъ русскаго общества, выписывалъ книги и составлялъ библіотеку. 5) Наконецъ, въ 1888 г. я встрѣтилъ своего товарища Юліана Михайловскаго; онъ окончилъ курсъ медицинскихъ наукъ въ Московскомъ университетѣ, поселился въ г. Воронежѣ, гдѣ пользовался хорошою репутаціею и имѣлъ обширную медицинскую практику“.

Кіевъ,

Тарас Слабченко.

3-го января 1898 г.

До історії українського словника.

У другій половині XIX століття українські громадські й літературні діячі заходилися біля збирання й упорядкування літературної та наукової української мови. У зв'язку з виявленими потребами виникла низка спроб подати словнички, які потім мали стати за джерело мовного корпусу. До типу таких словників належать словник Куліша (додаток до „Чорної Ради“ й „Основи“) та Гоголя (додаток до його оповідань). Згодом-же виникли справжні великі, не зв'язані з окремими творами словники і серед них словник К. Шейковського. Вихованець Київського університету, III-ий, вже буди студентом, працював над українською справою, пошився з думкою про видання української газети „Голос“ („Наше Минуте“ 1918, ч. III, 81), обстоював права українського народу; за це мав неприємності по літературній лінії („Україна“ 1917, кн. III, 83), а потім потрапив і в висилку до Мензелинська. Там він і заходився коло видання свого словника під заголовком „Опытъ южно-русскаго словаря“, що мав бути

в 4 томах по чотири випуски кожний. Скромність заголовку „Опытъ“ виводилась, як видно з передмови до першого випуску 1 т. вид. 1861 р., з неможливості вичерпати весь мовний матеріал нашої мови. Після виходу в світ першого вип. видання припинилось на 22 роки, коли вийшов перший випуск V т. За причину перерви була пожежа у автора, коли загинула більша частина матеріалу. Для V т. (літера Т) доводилося матеріал відновлювати, як каже сам Шейковський, головним чином з пам'яті. Не вважаючи на всі труднощі, Шейковському пощастило дати в першому випуску V т. 3913 слів. Далі видавництво довелося припинити за браком у автора матеріальних засобів. Про це довідався один із передплатників словника — Гнат Бондаренко, невеличкий урядовець телеграфу в Одесі. Довідавшись про тяжкий грошовий стан Ш-кого й бажаючи допомогти йому, Бондаренко вдався листовно до Карпенка-Карого, якого трохи знав особисто. Одночасно він надіслав Карому і лист Шейковського. Але Тобілевич тоді не міг допомогти виданню словника й тому він порадив Шейковському відіслати свою працю до Академії Наук на премію. Цей епізод у житті двох наших письменників і передано в наведених далі листах.

Мензельнське

22 марця 1897 року

Божого

№ 1.

Высокоповажный

Добродію!

Выбачайте, дуже выбачайте, шчо я не видпысовав на Ваши шчыри пысьма: на це я дуже линывый, треба бы добре прохворостыты мене за те. Але правду сказаты, до того шче й вагався пысаты, бо як то кажут, є люды и людыска. То хто его розбере с кым мавш дило! Тепер пышу не ради себе, а ради самого дила. На выданы словныка всѣ, шчо мав, потра- тыв. Думає, шчо пидпыска дасьть гроши на дальше выданы. — Але це зисталося пустою надією. Пидпыска дала всѣго на всѣго 80 карбованьцив. На стыд треба сказаты, шчо пидпысувалысь бильше нимци, ляхы, жыды и москали, а нарых пята частына!“

Тепер дило за малым: не хочецьця, шчо бы така мозольна праця, хоч и нікому, як бачу, не потрібна, пропала ни за цапову душу! Шчо бы дальше распочаты друк, бракує 300 карбованьцив. Чи вжеж наш люд не зможецьця на таку мизерныцю. Як бы с каждого миста (гѣрода) выслалы пренумераты по 10 карбованьцив, то и то напелешкалося бы стількы. Але для того треба в каждом мисти маты прыхыльных людей. От тут-то й ба!

Я вже до декого напысав. Та не знаю, шчо с того дыва выйде. Не хочу просторнише пысаты, бо не знаю — чы дийде лыст до рук Ваших.

Бувайте здорови и | Богу мыли! | Шчыро прыхыльный и до по- слуг радый

К. Шейковський.

Бачыв я два аркушы словаря Київського. На двох аркушах, протів мого словныка, не достає до 1000 слів!

№ 2.

Вибачайте добродію, що я до сего часу не одповивъ Вамъ. Не було часу. Вертаю Вамъ лысть Шейковского. Що до словаря, то Шейковский повиненъ знать, а як не знає, то напишить ему, що Академія наукъ може выдать ему премію Костомарова бильше 4/т. руб., колы признає его словарь такою ученою работою, котра варт цієи преміи. Так ныхай винъ посилає свій словарь в академію наукъ. Словаривъ, за послідни часы, вийшло багато и де яки вже посылалысь въ Академію, але преміи не одибрали, бо гарными их не призналы. Карткы доброи немає у мене. Приймайть, яка есть.

Карпен-Карый
(Тобилевич)

11 Декабря 1897 р.
Одесса.

Подав *Тарас Слабченко.*

До історії м. Ніжени.

Внутрішня історія міст Західньої Европи, від XII до XVIII ст. ст. досліджена в численних монографіях, дуже багата на боротьбу клас, що становилися одна на місце одної часто в супроводі значної революційної боротьби. Пануюча класа була: в XII—XIII ст. ст. — міністеріяли службовці зверхніх феодалів, що були сами землевласниками в околишній території, в XIII—XV ст. ст. купецтво міське, що провадило торговельні зносини з чужими країнами, в XVI—XVII ст. ст. ремісництво організоване в цехи та ремісницькі підприємці, що організовували виробництво в великих розмірах силами пролетаризованого міського ремісництва та збут виробів на віддалені ринки. Далі влада і вплив у містах не переходить, бо настає капіталістичний лад заснований на виробництві пролетарськими руками головним чином не в давніх містах, а в нових індустріяльних фабрично-заводських осередках.

Українські міста розвинулись у XVII—XVIII ст. ст. за таким самим західньо-європейським зразком. Внутрішню їх історію монографічно мало досліджено. „Щоб дати якийсь хоч трохи докладніший образ того, як в сих обставинах жив й розвивався (властиво — упадав) міський промисел, на се треба б матеріялу далеко богатшого, зібраного для сеї мети спеціально, а не ті скупі й принагідні згадки, якими ми розпоряджаємо“¹⁾. Це визначення матеріялу й досліджености внутрішнього стану міст Західньої України акад. М. С. Грушевського справедливе взагалі для всіх міст українських XVI—XVIII ст. ст.

Більш-менш з'ясовано внутрішню історію міського життя тільки в праці Є. Сіпінського: „Історія Каменець-Подольська“. Сам Кам'янець Подільський являв собою внутрішнє консолідоване, відмежоване від території і зосереджене в собі правне та культурне ціле. Матеріал для досліду

¹⁾ М. С. Грушевський, „Історія України-Руси“, т. VI, 132.

внутрішнього життя дуже показний. Інші нечисленні монографії присвячені історіям окремих міст внутрішню історію самого міста з'ясовують менше. Найповніша й найліпша монографія присвячена Харкову Д. Й. Багалія й Міллера в значній мірі описує Харків, як адміністративний, культурно-освітній та промислово-торговельний осередок Слобідської України, а менш торкається самого властиво-міщанського життя. Головна вага Харкова в минулому полягала в його службовій ролі до російського уряду, яку він виконував навіть у XVIII столітті. Інші міста українські до такої ролі перейшли лиш у XIX ст. За один із найраніших поважних провідників російських впливів на Лівобережжі був Ніжень, де трохи чи не одночасно з Харківським університетом засновано було „гимназію высшихъ наукъ“, що її перетворено згодом в „Институтъ Историко-Филологическій“, який постачав учителів історії й філології для гімназій. Завдяки цим установам Ніжень був найтипівшим з русифікаційних осередків лівобережної України. Він не тільки був відмежований від українського селянства й козацтва, що перебували в нетрях економічного або політичного рабства, а й розмежований у середині. Вся освічена частина його, виконуючи русифікаційні завдання, була цілком відірвана від ніженського міщанства, від старого міста, від старих традицій, не розуміла й не відчувала потреби досліджувати місцеву історію.

Ніжень, не вважаючи на свою відому велику економічну й навіть політичну вагу в XVII і почасті XVIII ст., не впав в око численним професорам „Нѣжинскаго Института“ і вчителям тамтешньої гімназії. Жадної історичної розвідки, окрім невеликої статті в юбілейнім збірникові Ніженського Інституту М. Сребницького не має він і досі¹⁾. Що-до свого історичного дослідження Ніжень стоїть на протилежному кінці від Кам'янця. А тимчасом не тільки історично-дослідчих сил у йому жило більше, але й в українській минувшині Ніжень мав чи не більшу вагу, ніж Кам'янець Подільський. Ніжень створила козацька Україна. Особливо зміцнів він після унії і наслідком унії з Москвою. Українське й російське економічне життя мали Ніжень за вихідний пункт своїх взаємопроникнень у XVII та XVIII вв.

Грамоти Ніженя видрукувані в „Трудахъ предварительнаго комитета по устройству XIV-го археологическаго съѣзда въ г. Черниговѣ“, лиш загально розкривають взаємовідносини Ніженя з адміністративною місцевою владою та його фінансове становище. Класові відносини в самому місті не вияснюють ці грамоти. Є лиш одна грамота царя Олексія на дозвіл у Ніжені цехів з власним судом та підлеглистю міському урядові²⁾. Це вказує, що в другій половині XVII ст. ніженське ремісництво було досить дуже і консолідувалося з міським урядом, отже Ніжень XVII в.

¹⁾ М. Сребницький — учитель гімназії 80—900 років. Українець світоглядом, працював один час з Антоновичем у київській відділі Географічного Товариства. За молодих років свого вчителювання він організував гімназистів в позашкільні гуртки і користувався до самої смерті великою популярністю. Йому автор цих рядків завдячує перше своє зацікавлення історією.

²⁾ Труды пр. ком. по устр. XIV-го арх. съѣзда, с. 125, 126.

внутрішньо нагадує співвідношення клас у західньо-європейських містах XVI ст. Ніженське ремісництво в другій половині XVII ст. підпорядковувалося ніженському купецтву. Останнє, як це показують численні грамоти, в цей час мусіло боротися з місцевими й німецькими козацько-запорозькими старшинами за свої права невідчужуваності й невизисковності. Боротьба ця дедалі все більш загострювалася і за часів Мазепи, як це показують захисні для Ніжени грамоти останнього, досягла найвищого ступеня¹⁾. Після Мазепи Ніжень хилиться все більше до занепаду. Зовнішньо на нього найбільше на тискає російська влада. Внутрішньо обидві основні класи — купецтво і ремісництво — роз'єднуються. Нормальна еволюція — перехід панування до ремісництва — не відбувається. Ремісництво, навпаки, відривається від міста і підпорядковується козацько-старшинській владі. Це сталося в часи перше колегіатського урядування. Ніженське міщанство пробує підпорядкувати ремісництво з часів гетьманування Апостола. Прохання з цього приводу ніженського війта малює нам внутрішній стан Ніжени в цю добу²⁾. Лейт-мотив прохання — ремісники, що були номінально під ратушею, а реально самостійні. Вони в своїй самостійності спираються, очевидно, на підтримку полковницької влади, якій дають ральцеві гроші. Два цехи — ковальський і музичний — навіть зовсім вийшли з-під ратушного уряду і захищаються козацькою вільністю. Ремісники не хтять виконувати послуху до ратуші, а цехи марно тратять гроші й нічого не платять у ратушну скарбницю. Через це міський уряд не може дбати про шляхи, про пожежну забезпеченість. Шляхи треба було вже мостити деревом чи брукувати, а їх по старовинному тільки гатили соломомою і вони від збільшеного руху розбивалися та й робилися непроїзними. Для безпеки од пожежі треба було купити цмоки, як у Києві, та на це не було потрібних коштів. У цім проханні стверджується (це визначив був уже О. М. Лазаревський) фінансове зруйнування м. Ніжени за часів колегіатського урядування, а разом і з'ясовується головна причина цього — внутрішньо-господарча відірваність фіскова й урядово-організаційна ремісництва від магістрату. Очевидячки, в цей час раніше проваджена в великих розмірах торгівля ніженського купецтва на широкий зовнішній ринок підупала, ремісництво-ж зв'язане з вузьким місцевим ринком не потерпіло так значно і являло тільки менш поважну економічну силу, за яку сперечались магістрат і полкова влада. У відповідь на прохання війта гетьман розпорядився підпорядкувати цехи магістратові у фісковім і урядово-організаційнім відношенні. Звичайний розвиток міського порядку — перехід влади до ремісництва, таким чином, у м. Ніжені був стриманий і ремісництво лишилося підпорядкованим купецтву. Це спинило розвиток Ніжени. 30–40 рр. XVIII ст. це була для Ніжени й інших українських міст остання переломова доба, після якої вони почали здебільшого підупадати. З'ясувати внутрішні

¹⁾ Взаємовідносини м. Ніжени, місцевої полкової й гетьманської влади загально з'ясував О. М. Лазаревський у т. II-му „Описанія старой Малороссіи“, с. с. 51–79; деякі урядові й приватні акти подано в „Обозрѣніи Румянцевской Описи“, с. с. 169–182.

²⁾ Додаток.

причини цього перелому й дальший занепад — чергове завдання сучасної історичної науки. До використання її чудово збережений і впорядкований архів Ніженського магістрату за XVIII століття. На жаль, місцеві ніженські історики найменше досліджують цей матеріал і більше вдаються до історії загально-політичного українського минулого. Через це історія м. Ніжня й тепер не більше досліджується, ніж за давніх перед-революційних часів. Суперечність цього завдання наукового історичного знання за наших часів така велика, що виправляти її необхідно навіть силами загально-дослідчих осередків, коли місцеві сили не стоять на правильному науково-дослідчому шляху.

Проф. Пилип Клименко.

ДОДАТКИ.

Ясневелможній м цѣ пне Гетмане, и Кавалер мнѣ найласкавший Пане, Патроне, и премилостивѣйший Добродѣю.

По грамотах Монарших, по привиліях Королев Полских и по унѣ-версалах покойних антецессоров Ясне велможности вашей, блаженія и вѣчно достоянія памяти всепресвѣтлѣйшій, державнѣйшій, великій государь Петр Первій Император и Самодержецъ всероссійскій, соблагоизволил високоповелительную Монаршую свою на город Нѣжин въ 1698 году пожаловат грамоту, в которой яко права суда Майдебурского, волности, маестности, и всякіе прибиленіе доходи вспомошествованіе всѣхъ жителей Нѣжинских и на украшеніе мѣста ратушу Нѣжинскому утверждени, так и о ремесленних людях изображено сие: цехи всѣхъ ремесель по древнему обыкновению в ратушномъ послушаніи и обществѣ мѣскомъ непремѣнно обрѣтатися повинни, принимая себѣ от Маистра-та к Сохраненію цехового порядку наставленіе и потому хотя кравецкаго, шевскаго, ткацкаго, калачницкаго и резницкаго цехов, ремесленіе люде подѣ ратушею зостають однако же собирая они съ разныхъ цеховыхъ доходовъ деньги, употребляютъ оніе на непотребные расходи а іменно под часъ урочистихъ праздниковъ ходятъ они ремесленіе люде, тожъ до его милости пана Полковника, яко до полковой майстратовой старшини, и между собою до старшихъ товарищей своихъ з ральцевимъ поклономъ, на якихъ не мало денегъ витрачаютъ, не смотря то, что ральцевіе поклони указами отставлени, и на протчюю непотребность тие собираемые деньги расточаютъ, кромѣ только того, же купивши меду, розситивши оній на канун, зберутъ воскъ, и до всѣхъ церквей божественныхъ в Нѣжинѣ имѣющихся, по давней належности в килка фунтовъ свѣчи роздаютъ на городу Нѣжину в обществѣ мѣскомъ, не токмо жадного вспомошествованія, в нуждахъ и тягостяхъ не чинятъ, но и рэхунку о своихъ приходахъ и расходахъ в ратуш Нѣжинскую Маистратовѣ не показываютъ; а на то еще сими недавними часи, цеху ковалескаго всѣхъ ремесленнихъ людій от послушанія ратушнаго, под оборону свою нѣжинская полковая старшина отобрали; да такожъ и музичкаго цеху товариши от килка лѣтъ уже до ратуша Нѣжинскаго, ни вчомъ в послу-

шаніе себе не подають, захищаючися козацкою вольністю; и такъ якие в тих двох цехах ковалеском и музинком порядки имѣются, маистратовѣ в том не извѣстно; а понеже в городѣ Нѣжинѣ частократно чрезъ огненный пожаръ трафляется несчастній случай, а в оборонѣ для того жадних инструментов потребнихъ (якъ въ городѣ Кіевѣ цмоки, и другіе порядочніе до того имѣются потреби) нѣтъ, и горитъ до тол, до кельже изволеніем божіимъ, само утихнеть, чрезъ то що многіе люди приходят и уже пришли до крайнего раззоренія, и ізнищенія, в чом и урядникамъ и городовим за нераденіе есть не похвално, и не безгрѣшно; такожъ около города Нѣжина опредѣленніе, и показанніе мѣщанамъ для гачення рудки, любо и гатятся от мѣщан повсегодно, однакъ понеже соломою и хворостом от многих переѣздовъ разбиваются, и разгрязуются непомалу, на которыхъ рудках многіе люде переезджающіе дознали себѣ немалого бѣдствія и затрудненія, а мостовъ на онихъ рудках мѣщане устроити сами собою не могут, же едно малолюдно, другое и от разнихъ тягостей зубожали, и естли би на тихъ рудкахъ были мости, то бы и переезджающимъ всякихъ чиновъ людемъ не было трудностей, и шкоди, да и всѣмъ гражданомъ бы похвално было, и мѣщане въ томъ не дознавали бъ себѣ убытку, и частого затрудненія; а надто еще в городѣ Нѣжинѣ общенародные повсякъ часъ трафляются нужди, нѣчимъ онихъ отбувати; мнѣ же на урадѣ войтовском достаючи того всего надсмотрувати и устраевати всякие слушніе в городѣ Нѣжинѣ порядки якъ належно ест, что бы в началѣ от бога а послѣдовательно от височайшей власти, мнѣ за нераденіе, и неисправность, наказанія не дознат; такъ того для, ясене вельможности вашой, при всенижайшемъ моемъ рабскомъ уклонѣ, тую всѣхъ цеховъ неслушность, и всѣ общенародные вишпоказаніе нужди а бардѣй ослушних, и потребнихъ порядкахъ городових, во извѣстие доносячи всепокорнѣйше ясене вельможности вашой прошу, на городъ Нѣжинъ и всѣхъ мѣщан, по високой своей рейментарской милости явивши отеческое призрѣніе, и милосердіе, приказати по висоце преповажной монаршой грамотѣ, рейментарски свой з войсковой енеральной канцеляріи нѣжинскому магистрату видати унѣверсал, а особливе до его милости пана полковника нѣжинского написати указ, ижъ бы всѣ вижей показаніе цехи подлуг монаршой грамоти по древнему обыковенію в ратушномъ послушаніи, и обществомъ мѣскомъ обрѣталися, безъ найменшой противности, и принимали себѣ к сохраненію цехового порядку Наставленіе, и неукривалибися старшиною полковою, и козацкою вольністю, и собирая со всякихъ своихъ доходовъ деньги, записовали праведно в книги, и держали в целости, не расточая на неудобніе, и непотребніе свои расходи, и в праздничніе дни ни до кого бы з ральцевими поклонами не ходили, ибо тое и указами отставлено и запрещено есть; для чегобы и от майстрату слушнихъ двохъ челоуѣкъ досмотрувати тихъ цеховъ всѣхъ и іхъ приходовъ, было опредѣлено; и такіе то деньги собираемые в онихъ всѣхъ цехахъ, что бы впредъ на вишепоказанніе неслушніе, неудобніе и непотребніе расходи не расточалися, но ку общенародной пользѣ для пожару (Боже ухováй) огненого на всякие инструменты,

то есть цмоки, и протчіе, да також на мости до рудокъ мѣщанамъ в гачение опредѣленных, и на другіе гражданскіе разніе общенародніе мѣщанскіе тягости, и повинности, пачеже на приоздобленіе и на украшеніе мѣста, и на свѣчи до божественныхъ церквей в Нѣжинѣ имѣющихся, подлугъ давнего обыкновенія употребляли, со всѣхъ цеховъ необходимо завѣдомомъ двохъ надсмотрщиковъ з магистрату опредѣленных: о такую высокую отческую милость и повторе рабски просячи, до стопъ себе повергаю.

Ясне вельможности вашей мнѣ найласкавшаго пана, пана патрона, и премилостивѣйшаго добродѣя нижайши рабъ и подножокъ Петро Стеріевичъ Тернавіотъ. войтъ майстрату Нѣжинского.

З нѣжина
Іюня 10 числа
року 1732.

Мой ласкавій пріятелю пне полковнику Нѣжинскій войтъ майстрату нѣжинского пнѣ Петро Стеріевичъ Тернавіотъ писменно намъ донеслъ, что пожалованныхъ грамотахъ монаршихъ такъ по привилегіяхъ королей полскихъ и по унѣверсалахъ Антецессоровъ нашихъ жалованною жъ грамотою его влчва Петра первого імператора и самодержца всероссійского права майдербургскіе волности маестности и доходи ратушу нѣжинскому подтверждены грамотою и велено всѣмъ цехамъ по прежнему обыкновенію быть въ ратушномъ послушенствѣ и принимать себѣ от майстрата к сохраненію цехового порядку наставленіе, и потому хотя кравецкого, шевского, ткацкого, калачницкого и резницкого цеховъ ремеслніе люде под ратушою застают, однакъ собирая з цеховыхъ доходовъ деньги, на ральцевіе под часъ празниковъ поклоны в-мести и такъ полковой яко и майстратовой старшинамъ такожъ и между собою старшимъ товарищамъ, и на протчую непотребност растрачают, тилко что з онихъ купивши меду и розситивши на канунъ, з досталного воску до црквей нѣжинскихъ свѣчи в килка фунтовъ роздаютъ и чрез то городу в обществѣ мѣскомъ в общественныхъ нуждахъ не токмо жадного вспомошествованія не чинится но и о приходахъ и о расходахъ рахунку в ратушъ непоказуютъ надто еще сами недавними часи цеху ковалского всѣхъ ремеслныхъ людей от послушанія ратушного под свою оборону нѣжинская полковая старшина отобрали, да тако жъ музичкого цеху товарищи от килки лѣтъ нѣ в чомъ уже ратуши неприслужуютъ защищаючися козацкою волностію; и потому якъ ратушного послушенства, такъ и козацкой службы ухилиются подлежитъ же имѣть в городѣ для предосторожности в пожарномъ (боже сохрани) случаѣ всякіе потребніе інструмента, и за неімѣніемъ онихъ, чрезъ таковій случай, что нѣчимъ угасить многіе разорилис и знищили, и такъ в протчіихъ общенародныхъ случаючихся нуждахъ, нѣтъ вспомошествованія яко на гатяхъ и рудкахъ мостовъ устроит неоткулъ, и мѣщане чрезъ себе

самы здѣлать за малолюдствомъ и за убожествомъ отъ разнихъ тяжестей не могутъ и в томъ онъ Пане войтъ майстратовій Нѣжинскій просилъ нашого разсмотрѣнія и указу. А после же высоковелительными Ея Іва указами ралцевіе поклоны одставлены; того ради предлагаемъ абысь в м. приказалъ ратушнимъ урядникамъ и мѣщанамъ таковіе ралцевіе поклони никакихъ денегъ не собирать и жаднихъ ратушнихъ доходоу на оніе не употреблять и ни к кому з оними не ходити, но по силѣ високомонаршихъ Ея Іва грамотъ и Антецессоровъ нашихъ унѣверсаловъ всеѣ цехи мѣскіе и всякіе з нихъ цеховіе доходи надлежали б на ратушъ нѣжинскую, ежели же кто з старшини полковой кого з ремесниковъ цеху ковалского подѣ свою принялъ протекцію тихъ къ оной ратуши привернут по прежнему да и музиковъ од податей до цеху надлежащихъ незащищано, дабы за тимъ въ зборахъ цеховихъ умаленія не было, а для лѣпшого порадку пнѣ войтъ нѣжинскій можетъ опредѣлить для досмотру тихъ цеховъ и збору доходоу двохъ человекъ слухнихъ которіе у себе такъ приходніе яко и расходніе книги с пилнимъ того смотреніемъ даны кромѣ необходимыхъ майстратскихъ нуждъ не на какіе непотребніе расходи, а паче на приваты оныя доходи не употреблялись приказуемъ з Глухова 1752 Іюля 31 д.

(Київський Архів Давніх Актів. Збірка Археографічної Комісії № 512).

Відомість про скарб український у 1780 році.

Бюджет Гетьманської України зовсім не досліджено. Чималий архівний матеріал вимагає пильної праці. Значіння цього матеріалу, як і самого питання про фінансовий устрій і бюджетовий склад Гетьманської України дуже велике. Без дослідів над цим матеріалом і вивчення українських фінансів у XVIII віці не можемо зрозуміти і внутрішньої економічної політики українського уряду й зовнішньої колоніально-визисковної до України політики російського уряду. Твердження Катерини II, що Україна дає тільки витрати для російського бюджету, вимагаючи коштів і не приносячи прибутків, говорить ніби про неуспіх цієї колоніальної політики. Але справжній стан речей може з'ясувати тільки український бюджет. Поданий тут у мене акт є дуже знаменний і показовий для цього. Українська територія була не так за джерело фінансових прибутків для російського скарбу, як за терен для збуту сюди негодящих російських фабрикатів і негодящої російської мідяної монети. Користалася Україною російська тодішня буржуазія, що вже від себе підпирала російський фіск. Отож це користання й відбилося зле передусім на українськiм фіску й бюджеті. Трохи чи не весь скарб український у 1780 році складався з мідяної монети.

Мідяних грошей було 314.215 крб. 73 коп., асигнацій — 37.835 крб. (10%), срібла — 4.067 крб. 91 коп. (0,01%), золота — 190 крб. (0,0004%).

Малоцінну монету збирали через те, що українська людність не мала іншої монети. А не мала її тому, що всю зовнішню торгівлю можна було провадити тільки з Росією. Ця-ж систематично пускала на Україну тільки мідь та ті товари, котрі їй самій були непотрібні, котрі були малоцінні. За один з таких була сіль. Обраховував її теж державний фіск, як велику прибуткову частину російської „казны“. У 1780 році продано соли на 16.422 крб. 95 коп. З податків найбільше прибутку давали митні оплати, оклад з хат і з коронних маєтностей. Для здобутої суми окладу з хат за останніми відомостями по 1 березня визначено й монету. Відсоток асигнацій тут іще менший ніж у загальній сумі (0,6), а срібної так само значно менший (0,005). Значить, людність давала ще менше повноцінної монети ніж торговці на митницях.

Що-до витрат, то й тут український скарб спростовує твердження Катерини II. Частина сум мала певне речове призначення: на будови в Глухові — 2.691 крб. 14 коп., на утримання церкви й шпиталю — 4.152 крб. 31 к., ще на шпиталь — 5.035 крб. 42 коп., „подъ содержание разныхъ званий суммъ“ 12.024 крб. 41 коп. А з інших наказом од російського центрального уряду мало бути витрачено 203.640 крб. на будову чорноморської флоти, а 95.337 крб. 37 коп. мало бути віддано провіантському відомству. Лишалася одна третина на інші видатки. Ясно, що мало не весь український скарб витрачувало на загально-російські вимоги й потреби, власне потреби зародкового російського капіталізму.

Досі, здається, тільки львівський історик Ів. Кревецький в одній з останніх книжок „Записок Наукового Товариства у Львові“ розглянув діяльність революційну й державну Б. Хмельницького залежно від його бюджету. Звичайно, при тому стані джерел про фіск і навіть політику Богдана Хмельницького рішень певних що-до їх взаємодіяльності скласти не можна. Тому твердження Ів. Кревецького, що Б. Хмельницький мусів пристати до московського царя через недостачу коштів і надію їх одержати, треба вважати лиш за гіпотезу. Багато більше матеріялу про український фіск збереглося від XVIII в. Питанню цьому присвячено тільки невеличку розвідку Руднева, що дає виразне уявлення про податковість і мало досліджує систему фінансово-фіскову на Україні навіть за часів ненормального її стану, за Петра I¹⁾. Руднев схиляється до думки, що система українського державного фіску була досить примітивна й мало впорядкована. Тимчасом українські ревізії XVIII в. справляють таке вражіння, що урядово-фіскова організація була розвинена. Людність ретельно реєстровано, щоб виявити її економічну спроможність, мало не що-року від 1720 до 1764 року. Примітивний і нескладний фіск цього не вимагав-би. Правда, український фіск засновано було, очевидно, на дуже розвиненому місцевому самоврядуванні, що діловодство його загинуло безповоротно. Через це дослідити його з усією потрібною глибиною не можна. Але й на підставі матеріялу зверхніх урядових органів певно з'ясується надзвичайно показна система фіскового врядування Гетьманщини, що від

¹⁾ „Науковий збірник за р. 1925“.

неї може навіть сучасна дечого навчитись. Наш випадково знайдений пізній документ, належний уже часам занепаду українського фінансового апарату, свідчить, що урядові фінансові засоби обраховувано докладно й точно. Це обраховування повинно було бути значно ліпше за попередніх часів. Всі руїницькі, розкладові впливи Москви, а згодом Росії фінансова організація витримувала. Значить, вона була не примітивна і не відстала. Дальші досліді, напевно, ствердять це¹⁾.

Проф. Пилип Клименко.

ДОДАТОК.

У відповідь на указ Колегії надіслати відомості про скарб і сіль канцелярія скарбу надіслала 1780 р. 28 березня

Вѣдомость

о количествѣ денежной казны состоящей подѣ вѣдомством канцеляріи малороссійского скарба въ Глуховѣ при сей канцеляріи въ комисарствахъ польовыхъ канцеляріяхъ магистратахъ и усмотрителей коронныхъ имѣній.

Учинена въ канцеляріи малороссійского скарба 1780 году марта 27 дня.

При канцеляріи малороссійского скарба сего	Руб.	Коп.
марта по 27 число		
принадлежащихъ малороссійскому вѣдомству		
рублевыхъ с хатъ оклада	3870	48 ⁶ / ₂₃
да кромѣ того червонцовъ иностранныхъ 25 отпускаемой		
на малороссійскіе расходи изъ таможенного збору		
ежегодно по 48147 рубл. 81 коп.		

Суммы таможенные	130380	97
		² / ₃ ¹ / ₆ ¹ / ₈ ¹ / ₁₆
взыскуемой съ доимокъ прежнихъ лѣтъ подлежащей		
на производимые въ городѣ Глуховѣ казенное строеніе	2691	14
съ коронныхъ маестностей ни въ какіе расходи не-		³ / ₄ ¹ / ₆ ¹ / ₈ ¹ / ₁₆
опредѣленной	53512	31
		<u>2 1 1</u>
		3 4 8

собираемой съ машинной Глуховской казенной мельницы и съ принадлежащихъ до церкви святыхъ трехъ Анастасій имѣній подлежащей на содержаніе оной церкви и гошпиталя

4151	31
	<u>3 2</u>
	4 3

собираемой въ почтовыхъ правленіяхъ съ писемъ и дѣлъ вѣсовыхъ штрафныхъ за неисполненіе по указамъ

10173	25 ² / ₃
1572	79

¹⁾ Тепер над історією фінансового устрою Гетьманщини працює В. О. Романовський. Численний матеріал, що він зібрав за першу половину XVIII ст., цілком стверджує наведену гадку.

	Руб.	Коп.
вычитаемой изъ производимого жалованья на меди- каменты	3145	$1\frac{1}{4}\frac{1}{8}$
вычитаемой изъ производимогожъ жалованья на гош- питаль	5035	42 $\frac{111}{348}$
присланныхъ изъ малороссійской Коллегіи къ содер- жанію собранныхъ изъ малороссійскихъ чиновниковъ за патенты и абшты съ каждого по 2 р.	1902	$8\frac{1}{4}$
собранныхъ за воровскіе пожитки проданные таковы къ коимъ хозяева не сыскалися и оставшіеся за по- бѣгомъ колодниковъ	983	$26\frac{1}{3}\frac{1}{2}$
Итого принадлежащихъ малороссійскому вѣдомству	252213	$9\frac{1}{2}\frac{1}{4}$
При оной же канцеляріи малороссійского скарба хра- нящихся но не принадлежащихъей сего же марта по 27 число, взыскуемыхъ за повышение чиновъ и за патенты на великороссійскіе чины	1512	$61\frac{1}{28}$
собираемой за продажу соли казенной	16422	98 $\frac{2}{3}\frac{1}{4}...$
присланныхъ при указахъ изъ малороссійской кол- легіи подъ содержаніе разныхъ званій суммъ	12024	$4\frac{6}{2}$
Итого не принадлежащихъ	29990	$7\frac{1}{3}\frac{1}{4}\frac{1}{6}$
А всего при канцеляріи малорос. скарба	282203	16
Въ томъ числѣ монеты		$\frac{2}{3}\frac{3}{4}\frac{1}{8}\frac{1}{6}$
Золотою 190 р. —		
Сребною 3668 р. 91 к.		
Ассигнаціями 32150 р.		
Мѣдною полноцѣнною 224669 р. $95\frac{3}{4}\frac{2}{3}\frac{1}{8}\frac{1}{6}$		
Легковѣсною 21524 руб. 30 коп.		
да по послѣднимъ вѣдомостямъ марта по 1-е число въ комиссарствахъ кварталной рублевого съ хатъ оклада суммы серебрянной монетою 233 р. 15 к., ассиг- націями 5635 р. мѣдною полновѣсною 34901 р. 71 к. $\frac{2111}{3286}$		
легковѣсною 57980 р. 56 к.		
а всего	98750	42 $\frac{2111}{32816}$
собираемыхъ на канцелярскіе расходы двухъ копѣчныхъ мѣдною полновѣсною	2566	$63\frac{3}{4}\frac{1}{3}$
в комиссарствахъ же и полковыхъ канцеляріяхъ тамо- женной суммы мѣдною полновѣсною 20485 р. $95\frac{2111}{321632}$ к.		
легковѣсною 14447 р. 46 к., а всего	34933	41 $\frac{2111}{321632}$
въ полковыхъ канцеляріяхъ и магистратахъ за прода- ваемую казенную соль монетою серебрянною 165 р. 65 к.		

ассигнаціями 53 р. мѣдною полновѣсною 15553 р. 27 $\frac{11}{2\ 3\ 32\ 16}$ к.	Р.	К.
а легковѣсною 14447 р. 46 а всего	22572	53
	$\frac{1\ 1\ 1\ 1}{2\ 3\ 3\ 1\ 10}$	

У строителей коронныхъ свободныхъ и ранговыхъ состоящихъ на вакансіи деревень окладного чиншового и неокладного разного збору денегъ полновѣсною	5482	44
--	------	----

А всего въ комиссарствахъ въ полковыхъ канцеляріяхъ магистратахъ и у смотрителей коронныхъ имѣній	164305	$47\frac{1}{2}/\frac{1}{16}/\frac{1}{10}$
---	--------	---

всего всѣхъ	446508	64
	$\frac{2}{3}/\frac{1}{4}/\frac{1}{8}/\frac{1}{6}/\frac{1}{16}/\frac{1}{16}$	

Во всѣхъ же суммахъ при канцеляріи Малороссійскаго Скарбу въ комиссарствахъ и прочихъ вышеописанныхъ мѣстахъ монетами:

Золотою 190 р.

Срібною 4067 р. 91 к.

Ассигнаціями 37835 р.

Полновѣсною 303660 р. 1 к. $\frac{2}{3}/\frac{1}{4}/\frac{1}{8}/\frac{1}{6}/\frac{1}{16}/\frac{1}{16}$

Легковѣсною 100755 р. 72 к.

съ вышеписанныхъ наличныхъ скарба малороссійскаго суммъ въ силу все высочайшого имянного Ея Им. Вел. за подписаніемъ собственною Ея Им. Вел. рукою прошлаго февраля 16 в малороссійскую коллегію состоявшагося указа въ число повелѣнныхъ къ отпуску на строенія потребные по флоту черноморскому 203 640 р. къ назначеннымъ уже въ отпускъ изъ комисарствъ 40 957 р. 76 к. какъ уже изъ наличности извлечены надлежитъ еще отпустить 162 682 р. 24 коп.

в число подлежащихъ на 780 годъ въ провьянское вѣдомство 953 37 р. 52 к. в неотпуски еще, да подлежащие главной провьянской канцеляріи въ комиссію генераль провьянтмейстра лейтенанта Новѣцкого на нынѣшній 780 годъ для легкоконныхъ полковъ на провіантъ и фуражъ в неотдачѣ 44 476 р. 12 коп. А всего надлежитъ въ отпускъ 302 495 р. 82 к.

На подлѣнномъ тако Александръ
Рахмановъ

а въ должности секретаря бунчуковый товарищ

Степанъ Карпѣнскій.

Читаль канцеляристъ Петръ Крупенскій

Вѣдомость

Коликое число въ Малороссійскихъ городахъ по послѣднимъ вѣдомостямъ сего марта по первое число состоитъ казенной соли.

Учинена въ канцеляріи Малороссійского скарбу 1780 г. марта 27 дня.

Званіе городов.

	Пуд.	Ф.	Пуд.	Ф.	Пуд.	Ф.	Пуд.	Ф.	Пуд.	Ф.
Глуховъ	—	—	197	—	—	—	—	—	197	—
Ромны	—	—	—	—	—	—	15505	—	15505	—
Прилуки	72	29	2490	23 ³ / ₄	—	—	—	—	2563	12 ³ / ₄
Лубны	5852	9 ¹ / ₂	2222	21 ¹ / ₄	—	—	7226	35 ¹ / ₈	15311	33 ¹ / ₄₈

Полку Лубенского въ мѣстечкахъ

Чигринъ-Дуброва	261	1 ¹¹ / ₄₈	—	—	—	—	—	—	261	1 ¹¹ / ₄₈
Пирятинъ	1293	37 ¹¹ / ₄₈ ¹ / ₁₀	—	—	—	—	—	—	1293	37 ¹¹ / ₄₈ ¹ / ₁₀
Лохвица	—	—	—	—	—	—	1673	21 ¹¹ / ₄₈	1673	21 ¹¹ / ₄₈
Миргородъ	—	—	—	—	—	—	19775	—	19775	—

Въ полку Миргородскомъ въ городѣ

Сорочинцахъ	—	—	16889	—	—	—	18675	—	35564	—
Нѣжинъ	21967	20	2	—	—	—	—	—	21967	20
Батуринъ	—	—	403	7	—	—	—	—	403	7
Переяславъ	18728	31	—	—	—	—	—	—	18728	31
Гадячь	—	—	48478	23 ¹ / ₂	1014	5	23133	—	72625	35 ¹ / ₂

Въ полку Гадяцкомъ въ мѣстечкахъ

Опочнѣ	—	—	9439	—	—	—	16999	20	26433	20
Зинькивъ	—	—	—	—	—	—	15905	—	15905	—

Всего 52819 8¹/₄¹/₁₀ 80120 3¹/₂ 1014 5 118903 3¹/₂ 252856 20¹¹/₄₁₆

На подлинной тако Александръ Рахмановъ.

Въ должности секретаря бунчуковый товарищ
Степанъ Карпенскій.

Съ подлинное читав канцеляристъ Петръ Крупенскій.

(Книгозбірна Київського І.Н.О. Рукописна збірка Лазаревського. Серед незареєстрованих документів).

Подав проф. П. Клименко.

РЕЦЕНЗІЇ.

Проф. В. Резанов, *Драма українська*, в.в. I, III. У Києві, 1926 (Збірн. Іст.-Філ. Від. Укр. Академії Наук, ч. 7).

(З приводу рецензії акад. В. М. Перетца).

В XXXI томі «Известий ОРЯС Академії Наук СССР», стор. 369 — 383, ак. В. М. Перетц надрукував рецензію на I та III вип. нашої «Драми української». Нашу ідею «об'єднати в спеціальному корпусі все пам'ятники української старинної драми» рецензент, спасибі йому, вітає: «Нечего и говорить, — каже він, — насколько полезно было бы иметь подобный труд, объединяющий все, что сделано наукою относительно старой украинской драмы» (стор. 370). Але, як виконується це завдання, рецензента не задовольняє, і він з усею вагою свого академічного авторитету мокрим рядом напавєсь на початкові випуски, люто пориваючися усяково зневажити, принизити, зганити видання. Усякі вказівки на дійсні хибки, помилки ми прийняли-б з широю подякою; але тенденційно-суб'єктивні виступи потребують відповіді, отож я й подам скількись пояснень з приводу згаданої рецензії.

Що-до I випуску, то свої спостереження сам рецензент правдиво кваліфікує як «мелочи», дрібниці, — хай буде так, про дрібниці не варт і розмовляти: тут найбільше докори за декілька друкарських помилок, — рецензент нарахував аж десяток помилок на друкованих літер. Згодом перевіримо тексти ще раз, мабуть знайдемо ще інші помилки, — і своєчасно, в addenda et corrigenda усе виправимо. А за вказівки шира подяка.

Звертаємось до III випуску. Тут центр ваги рецензентових докорів спеціаліста-палеографа, бо він перевіряє тепер, чи добре надруковано тексти рукописів. Його вимоги надзвичайно високі: «Идеальным изданием, — каже він (стор. 374), — является подобное издание Шахматовым Ипат. летописи (П. С. Р. Л., II, 1908), которою может пользоваться и историк и историк литературы и языка — так точно сохранины там особенности рукописи». Видання Шахматова справді ідеальне. Але проти рецензентової думки, як можна використовувати друковані тексти, ставимо думку, напр., славнозвісного історика візантійської літератури К. Крумбахера (з ним мені пощастило зустрітись в Мюнхені), який визнавав, що треба працювати над оригіналами, або принаймні над фотографіями, бо найточніше друковане видання недостатнє для точних дослідів, — отож він і перебував сам то на Синаї, то на Атоні, то в Росії, працюючи над рукописами. «Драма українська» має на меті перш за все інтереси історика українського театру; не маючи змоги дати ідеальну палеографічну репродукцію щось із сотні текстів пієс нового часу, XVII — XVIII вв., редактор силкується надрукувати за рукописами тексти пієс якомога точніш, репродукувати остільки автентично, оскільки це дозволяють стан рукописів, ресурси друкарні та інші умови роботи, часом не дуже сприятливі тому, напр., що не завжди можна мати перед очима потрібний рукопис.

Що-ж закидає нам рецензент, що виявляє таку високу вибагливість та філологічну акрибію?

Тут перш за все знову друкарські помилки, «опечатки», «которых следовало бы избежать» (стор. 379). А вже-ж, друкарські помилки, «опечатки», — річ надто прикра, але на лихо, на жаль, запобігти цьому ніяк, — це повинен добре знати й сам рецензент з власного досвіду, навіть друкуючи ту саму працю, де він докоряє за «опечатки».

Але висувуються й інші докори. Не маючи тепер у себе всіх рукописів пієс, що їх перевіряв рецензент, перевіримо знову його перевірку за тими рукописами, котрі зараз перед очима.

Взято «Царство натуры людской» (стор. 376 — 377): цю драму надруковано, — каже рецензент, — «с некоторыми поправками по сравнению с изданием 1907 г.¹⁾»; однако некоторое количество ошибок сохранилось, и притом таких ошибок, которых легко можно было бы избежать, имея в своем распоряжении рукопись» (стор. 376), — і наведено отакі випадки:

Надруковано («Др. укр.» III, 111, рядки 17 — 18):

За злобоносящую зла преступлства руку
Предадеса в тяжкую уз темничних муку.

Рецензент каже: «в рукописи неясно *и* или *ш*, но никоим образом не *за*»; звертаємось до рукопису (№ 144 Ніжен. Інституту, арк. 1 звор., рядок 5): бачимо літеру неясну, але значно ближчу до *з*, і ніяк не *и* і не *ш*, — не кажучи вже про те, що ні *и*, ані *ш* змістом своїм тут цілком не до речі.

Далі. Надруковано (там-таки, 120, ряд. 39 — 40):

Пойди, прелести Натуру, *молю ти*, ласканми,
И урви завѣщанный плод твоима дланми.

У рукопису (арк. 6 звор., ряд. 2 знизу) *молю ти* стоїть у дужках і написано як дві слові: (*м* *ти*); рецензент читає ці дві слові, як одно *милости*; не кажучи вже про те, що це «милости» тут зовсім не до речі по змісту, також про те, що дужки в рукопису, коли так читати, як рецензент, незрозумілі. — усе це рецензент лишив без уваги, — але якщо переписувач писав-би тут «милости» під титулю, він поставив-би надрядкове *с*, як це звівсіді робить, коли пише «прелести», «милости» в інших місцях.

Далі. Надруковано (там-таки, 124, ряд. 17):

Херувимской мудрости причастица быше
(Натура Людська),
Умудраше ю свято дыхание наше, —
Измѣни толк разум и волю неперстов.
Затми немыслена буйства умной мысли брову.

Рецензент каже: «в рук. *измѣннѣй* (т. е. предательский)». Але в рукопису (арк. 8 звор. ряд. 13) написано *измѣни*, а над останнім *и* чотири невизначені риски зверху на низ, які ще не дають змоги читати «измѣннѣй», тоб-то зрадницький, «предательский», як читає та поменює рецензент, — тим більш, що таке читання не відповідає контекстові, ані синтактичній структурі місця.

Далі. Надруковано (там-таки, 132, ряд. 7 знизу).

Люциперас як на два тузи посадила.

Рецензент каже, наче «в рукоп. *Люципераж*», але помиляється: в рукоп. (арк. 14, ряд. 10) написано «Люципера» і над *а* надрядкове *с*, таке-ж, як надрядкове *с* в слові «прелести» та ин.; в контексті «Люципера-ж» не до речі, а «Люциперас посадила» (2 особа) має повну рацію.

Далі. Рецензент завважає: «с. 131, ³⁵, после слова *заповѣданнаго* опущено *любезно*». Але в рукопису (арк. 12 звор.) слово «любезно» дописано якось на боці, як зайве, при викладі змісту сцени: «Злоет благодарствует Прелести, же Натуру Людеку прелестила на вкушение древа заповѣданнаго».

Далі. Рецензент каже: «С. 144, ¹³, И вся твар движуща; первоначально: в ѿбѣ, водѣ суша. Если издание проф. Резанова не хрестоматия, то следовало бы оговорить и первоначальное чтение, исправленное писцом, а может быть и самим автором пьесы». Відповідаємо: цілком не «может быть», і «чтение» це зовсім не «первоначальное»: рецензент, звернувши всю свою увагу на поправку в рукопису, не добачив був попереднього рядка на попередній сторінці, бо в рукопису (арк. 18 звор., останній ряд., — 19, перший ряд.) читаємо:

¹⁾ Мається на увазі видання Резанова «Памятники русской драматической литературы», Нїжинь 1907.

Вижу Бога Израилека в ѿбѣ и здѣ суша,
 Им же ти сотворений (після цього закреслено «в ѿбѣ и здѣ суша»)
 и вся твар движуща.

Тут бачимо, що ані переписувач нічого не поправляв був, ані сам автор, тим менш: переписувач через неувважність, зрозумілу при механічній роботі, повторив був другу половину попереднього рядка, своєчасно схаменувшись побачив свою помилку та усунув її. Таке явище скороминшої неувважності переписувача не може нічогоісінько дати для вивчення тексту драми, ревструвати такий випадок було-б марним педантизмом, і не слід було-б прибільшувати вагу цієї поправки, а ще менш — добачати характер якоїсь «хрестоматії» в тому, що немає некорисного зауваження. В рукоп. «в небѣ и здѣ суша»; рецензент прочитав був «водѣ», і не помітив своєї помилки, хоч «водѣ» в наведених віршах цілком не до речі.

Далі. Надруковано (там-таки, 146, ряд. 28, ремарка): «Здѣ *небо* молнію, гром, град, гад дають»; рецензент запевняє: «в рукоп. ясно ѿ ѿба»; але хай він погляне в рукопис: на арк. 20 він ясно побачить «ѿба», а не «ѿба», і жадного ѿ, а лиш зайве ѿ.

Нарешті. Надруковано (149, 2): «Старих подтинаєт»; в рукоп. «подтинає»; рецензент завважає: «конечное *т* совершенно напрасно добавлено издателем укр. текста». Але це не «напрасно», а тому, що це слово повинно римувати з «посѣкает» попереднього вірша; в слові «подтинає» переписувач проминув надрядкове *т*, що є в «посѣкает».

Усі ці випадки, що їх рецензент уважає за помилки й докоряє нам за них, не єсть помилки. З усього його списку наших «помилко» лишається чотири недоглянені друк. помилки — «опечатки»: *чего* замість *чесо*, *яблоко* замість *ябло*, *ти* замість *та*, *през* замість *преч*. Ці друк. помилки, з подякою рецензентові, буде занеєено до списку *addenda et corrigenda*.

Звертаємось до драми «Торжество Естества Человѣческаго». Тут рецензент теж знайшов помилки, але ці помилки не наші, а рецензентові:

В рукопису (№ 145 Ніжен. Інституту), арк. 2, ряд. 7, стоїть: «яже му даде», — так ми й надрукували («Др. укр.», III, 216, ряд. 17). Рецензент читає: «Я^ж сему даде» (стор. 378). На жаль, не можна додати фотографії цього місця рукопису, щоб довести, оскільки рецензент помиливсь: літера *ю*, що її він читає чомусь як надрядкову, стоїть у рядку побіч *я*; далі стоїть *е*, написане з розчерком, звичайним у переписувача цього рукопису (такий самий розчерк маємо, напр., на попередній сторінці, арк. 1 звор., рядок 7, в слові *мира*: розчерки і спереду і позаду, а тому, коли читати так, як читає наш рецензент «я^ж сему», то довелось-би дати транскрипцію «смирас»); далі після проміжку стоїть «и^с», а далі — «даде» з таким-же розчерком, і рецензент, щоб бути послідовним, був-би повинен прочитати «сдаде», — але він цього не робить. Для ілюстрації додаю кальку:

смирас

яже мѣдаде

Далі. Надруковано (218, 13): «власти не имѣю»; драматург уживає форми цього дієслова з початковим *и*: див. на тій-таки сторінці, ряд. 6 «въ себѣ я *имѣетъ*»; переписувач у рядку 13 проминув це початкове *и*, вийшло «не мѣю» (арк. 3, ряд. 7 знизу). — форма, що порушує розмір віршу; поправку рецензент ставить у докір.

218, 24: «с мирѣ ново» — наочна друк. помилка («опечатка»); повинно бути «в мирѣ».

220, 13 — жартують друк. помилки «опечатки»: рецензент докоряє, що ми надрукували «еже сложивши на вѣки», але у нас надруковано «сложивши на вѣси»; в рукопису-ж (арк. 4, ряд. 9 знизу) «вложивши на вѣси».

Далі. 223, 17, надруковано: «Иткождо жалѣеть» точно за рукописом (арк. 6, ряд. 12), і треба додати фотографію, щоб довести, що рецензент фантазує, читаючи: *и^х* кождо, бо в рукопису всі літери написано одну побіч одної, на одній лінії: *иткождо*; у нас надру-

ковано «жалѣть», а не «жалѣть», як прочитав рецензент (коли у нього самого тут стор. 378, не друк. помилка «опечатка»).

21
Иваново жалѣть

Далі. 223, ³¹, надруковано:

Дажь, мерска, вѣнецъ царскій, скипетр, перстенъ златнї!
Велѣ ты Справедливостъ гееннѣ предати.

Рецензент читає *«велѣ та»* і навіть пояснює: «т. е. Справедливість». Але в рукопису (арк. 6, ряд. 5 знизу) літеру *т* написано з трьома ніжками, і остання ніжка сполучається з літерою *а*, утворюючи *а*. В контексті форма *та*, що її вимагає рецензент, тут неможлива, бо тут необхідно пряме доповнення. Не слід, ігноруючи зміст, контекст, слідкувати лиш за окремими літерами, роблячись у філологічній акрибії невільником палеографії.

Далі. 226, ²³ (рукоп. арк. 8, ряд. 11): «во адеской бѣдѣ», — передано повно, як написано в рукопису; переписувач, очевидячки, вагався був, чи написати «в адеской», чи «в адескій», та й зробив контамінацію, що її й зберегло наше видання.

С. 244, ³, «пиловали»; с. 227, ²³, «воскресет» — точно за рукоп. (арк. 17 зв., ряд. 18; арк. 8 зв., ряд. 16). Так само й «Ликъ атгелскій» (ст. 277, арк. 38), що про нього каже рецензент на ст. 379.

Не маючи зараз у себе інших рукописів, ми не можемо перевірити всі зауваження рецензента, але й наведені випадки переконують, що список закидів його треба значно скоротити, а тому й суворі висновки його доведеться значно обмежити, а більшість цілком одкинути. Усі-ж слушні його зауваження, як і зауваження та корисні вказівки інших рецензентів буде з подякою взято на увагу, коли почнемо складати поправки, доповнення, примітки до нашого видання і т. ін., — що їх без сумніву, в наших теперішніх умовах роботи, доведеться зробити чимало.

Тепер про другу категорію закидів рецензента. Він багато енергії витратив (стор. 381 — 383) на те, щоб довести, що ми використали наші власні попередні праці, — навіть дано для ілюстрації виписки *en regard!* Дивний, несподіваний закид. Про ці праці сам рецензент (див. Журн. Мин. Народн. Просв., 1911 р. № 1, стор. 196, 215) висловився, що це «почтенный трудъ», що «до появи́ня книги проф. Рѣзанова не было столь обстоятельно и трудолюбиво сдѣланнаго подбора матеріала, который послужитъ дальнѣйшимъ изслѣдователямъ путеводною нитью въ ихъ разысканіяхъ». Здається, в частині про великодушні та рідкісні драми ці праці ще не застаріли, їх треба зробити власністю, добром української наукової літератури, а потім, виходячи звідси, продовжувати та поглиблювати дослід і т. д., що ми й сподіваємось робити на основі нашого видання.

Тут до речі сказати про «сравнительный методъ» та «подбор параллелей», про що так неприхильно висловлюється тепер наш рецензент. Згадаймо його-ж-таки попередній об'єктивніший відзив: «Пусть параллели, приводимыя проф. Рѣзановымъ, и не дають всегда отчетливой картины генетической зависимости русскихъ обработокъ рождественскихъ и пасхальныхъ сюжетовъ отъ европейскихъ; но онѣ все же освѣщаютъ лучше, чѣмъ это было у предшественниковъ нашего автора, взаимоотношенія украинскаго и европейскаго театра въ XVII и XVIII вв.» (ЖМНП 1911, № 1, ст. 216). Порівняльний матеріал, «параллели» поки що доводиться лиш призибувати; генетичну залежність українських обробок од західно-європейських пошастить сконстатувати цілком виразно, так-би мовити — діткливо, лиш тоді коли стануть приступні тексти піес великодушних, рідкісних та инш. старовинного театру польського, що були звязком, передатковою інстанцією; але, на жаль, польські тексти поки що неприступні, і це затримує нашу дослідчу роботу в цій галузі протягом уже по-над 15 рр. бо в-останнє ми мали змогу працювати в польських музеях лиш 1911 р. (див. наш етюд «Поэтика М.-Б. Сарбевскаго по рукописамъ музея Чарторыйскихъ въ Краковѣ». Нѣжинъ 1911).

Наш рецензент прагне нового матеріалу, нових дослідів (стор. 382), — хай він трошки почекає, і він буде задоволений, якщо тільки не зникне можливість продовжувати та закінчити розпочате видання й поробити приконечні висновки та доповнення.

В. Рѣзанов.

Проф. Петро Бузук, *Нарис історії української мови*. Вступ, фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії. У Києві, 1927.

Названа книжка проф. Бузука — це нове видання його «Короткої історії української мови», що вийшла 1924 року. Супроти першого, це друге видання відрізняється насамперед тим, що окрім вступу та фонетики ми маємо в ньому уже й морфологію¹⁾, а також й історичну хрестоматію. Але відмінність від першого видання цим не вичерпується. Така частина, що вже була і в першому виданні, зазнала тут «грунтовної переробки». Та перше, ніж перейти до питання: у чому саме полягає ця переробка, я хотів звернути увагу ось на що. Автор заявляє (у передмові), що головні зміни «що-до загального погляду на становище української мови й що-до методів дослідження» не залежать від рецензентських уваг, бо до цих змін дійшов він «ще раніш, ніж з'явилася перша рецензія (проф. Синявського в *Шляху Освіти* за 1924 р.)». Як відомо, рецензія проф. Синявського з'явилася у вересневій книжці «*Шляху Освіти*», а сама праця проф. Бузука вийшла десь по весні 1924 р. Отож за скільких місяців проф. Бузук устиг «грунтовно» змінити свої погляди навіть «на методи дослідження». Коли погляди в цій сфері міняються так 'легко й так швидко, то чи не краще було-б тоді стримуватися взагалі будь-що друкувати.

А тепер придивімося, у чому саме полягали ці «головні зміни». У суть цих змін вводить нас відразу § 2 вступу (Походження української мови). А саме, автор тепер (чи під впливом рецензій, чи без того впливу) відмовився від теорії «праруської мови». Тільки-ж, як у першому виданні своєї книжки проф. Бузук впевнено і старанно виводив цілі будівлі і «праруської», і «празько-слов'янської», і «справіжденнослов'янської» мови (див. стор. 10—12 першого видання), так тепер впадає він уже в крайній скептицизм. Тепер він уже гадає, що поки-що «реальні віхи» дозволяють один розподіл в історії слов'янських мов, це — «розподіл на: 1) передісторичну добу, тоб-то до появи пам'ятників писемства, і 2) історичну добу».

Невже проф. Бузук гадає, що оця його формула має якесь реальне значіння, що цією формулою дав він якесь вирішення цікавому для нас питанню? Адже-ж для всякої мови взагалі²⁾ можна встановлювати отакій, чисто-зовнішній розподіл на «передісторичну» та «історичну» добу. Але що реального дає такий розподіл? Чи має з точки погляду порівняльного мовознавства таке епохальне значіння поява писаних пам'ятників? Адже-ж на розвиток певної мови (ясна річ, у розумінні мови, як «сукупності усіх говорів») цей факт якогось рішучого впливу не має. До того-ж забуває проф. Бузук, що дуже часто перші пам'ятники писемства бувають здебільша писані чужою для даної території писемською мовою. Наскільки могу, скажім, наших пам'яток XI віку вважати можна за українську, коли факти живої мови засвідчені в них всього тільки писарськими помилками³⁾. Ба навіть, як це очевидячки відомо [проф. Бузукові, про декотрі пам'ятки *ще XIV віку* вчені не погоджуються, чи визнати їх за пам'ятки українські, за великоруські, чи за білоруські. Мало вони дають, очевидячки, для характеристики даної мови, коли навіть можливе вагання, до якої саме мови їх зараховувати.

Правда, писані пам'ятники велике мають значіння, допомагаючи точніш датувати мовні з'явища, але «l'histoire des langues ne se fait jamais au moyen d'une suite de textes rangés en ordre chronologique», як слушно каже [акад. Меїє⁴⁾]. «La comparaison» — каже він далі (стор. 11) — est le seul instrument efficace dont dispose le linguiste pour faire l'histoire des langues».

¹⁾ Складні, обіцяної в передмові до «Короткої історії», немає ще в цьому виданні.

²⁾ Розуміється, для всякої окремої мови. Очевидячки не так уже легко говорити, як це робить проф. Бузук, про слов'янські мови взагалі, бо «історична» доба для окремих слов'янських мов починається не одночасно.

³⁾ Про *vary* їх з цього погляду пор. прим. висновок проф. Трубецкого: Die altrussische Überlieferung ist für die Erforschung der Entwicklung der lebendigen Sprache wenig verwendbar — Zeitschrift für slav. Philologie, I, стор. 288.

⁴⁾ A. Meillet, La méthode comparative en linguistique historique. Oslo, 1925, стор. 7.

Що-правда, автор сам зазначає, що такий розподіл на «передісторичну» та на «історичну» добу треба приймати тимчасово, «поки не буде остаточно розв'язано питання про хронологію (бодай хоч відносну, коли не абсолютну) передісторичних мовних змін» (стор. 7). Але невже проф. Бузук вважає, що досі так таки нічого не зроблено в цьому напрямку і що його, для *Archiv'u*¹⁾ написана, стаття, в якій він намагається «дати повну історію передісторичної доби слов'янської фонетики» (стор. 26) — це буде перша тільки спроба на цьому полі. Слов'янське мовознавство існує вже стільки років, серед своїх робітників нараховує воно стільки славетних іменів, вважалося було досі, що воно прийшло було до якихось результатів (ми-ж уже маємо скільки підручників «праслов'янської мови»), — а проф. Бузук одним розчерком пера зводить на нівець усі дотеперішні досягнення. Ба що більше, деякі місця його викладу (пор. прим. стор. 26, увага 2) дають підставу підозрівати, що своїм визначенням «передісторичної» доби автор захоплює й індо-європейську правому. Чи не за-далеко сягнув автор у своєму скептицизмі? Невже автор не визнає таких «віх» (може не настільки реальних, як документальні пам'ятки, та проте загально-визнаних), як «індо-європейська правова» та «праслов'янська мова»? А як визнає, то для чого було всю оту бучу знімати? Чи не простіше було, залишивши в спокої здобутки й індо-європейського й слов'янського мовознавства й узявши собі за відповідний пункт праслов'янську мову, — обмежитися простою увагою, що питання про «праруську мову» можна буде певніш вирішити аж тоді, як всебічно й детально буде досліджено ті з'явища, на підставі яких будують теорію «праруської мови».

З огляду зміню, як свідчить зацитована вище із передмови фраза, з'явана в автора й зміна погляду на «методи дослідження». Конкретно зміна ця полягає в тому, що проф. Бузук рішуче відсахнувся від Шляйхерової теорії, вбачаючи тепер ключ для розв'язання усіх питань про взаємовідносини мов у Шмідтової теорії хвиля. Не місце тут детально зупинятися на цих теоріях. Зазначу тільки, що навряд чи можна так категорично протиставити ці теорії одну одній, а по-друге, — що ні та, ні та не спроможна до краю пояснити плутані відносини поміж окремими мовами.

У своєму запалі проти Шляйхерової теорії проф. Бузук закидає їй, що вона «зовсім не вважає ні на історію, ані на географію мовних з'явищ» (стор. 6, підкреслення авторів). Цікаво було-б в автора запитати, на чому-ж все-таки базувалася, на його думку, Шляйхерова теорія.

Далі ставить він їй у вину те, що вона «мимоволі примушує нас а priori приймати поступову підлеглисть епох» (ст. 6). Але-ж хто окрім проф. Бузука буде заперечувати проти «поступової підлеглисти епох» (ясна річ, без отого додатку, що за доби певної правови «переживалися лише ті процеси, котрі спільні для всього обширу цієї правови» — ст. 6). І приміром, такий прихильник Шмідтової теорії, як акад. Меєр вважає за можливе говорити: «Entre la «langue commune» initiale restituée par comparaison et la langue attestée en fait, il peut s'intercaler une ou plusieurs «langues communes» intermédiaires»²⁾.

А проф. Бузук, виступаючи проти такої «підлеглисти», дійшов до такої оригінальної концепції. «Може вже незабаром після початку існування цієї праслов'янської мови — каже він — десь у кутку її розвивався мовний процес, що охопив, прим., лише предків українців, і таким чином історія української мови почалася майже рівночасно з історією праслов'янської мови» (стор. 7, підкреслення мое. В. Д.). Що якась українська риса сягає ще праслов'янської доби, — це теоретично припустити можна. Але-ж одне якесь явище — це ще не є мова. Під той момент, коли почалася українська мова (й інші окремі слов'янські мови), вже мови бути не може про праслов'янську, чи яку інакшу правому³⁾.

¹⁾ У XL-му томі Архіва, де вона за словами проф. Бузука друкувалася, її нема. — Вийшла згадана стаття по-білоруськи «Спроба гісторично-дагістаричнай эпохі славянскай фонэтыкі» в I-му томі «Зборніку Аддзелу Мовы і Літаратуры Інстытуту Беларускае Культуры» (й окремою відбиткою, Менск 1927, стор. 44).

²⁾ Op. cit., стор. 15.

³⁾ Як-би авторову концепцію перенести, скажемо, на ґрунт політично-соціальної історії, то прим. історію «гайдамаччини» треба було-б починати ще з князівських часів. Бо елемент

Так само не на Шмідтовій теорії, а на Бузуковому тлумаченні її ґрунтується категоричне твердження, що ця теорія «знищує значіння всякої класифікації слов'янських мов» (стор. 7)¹⁾. На підсилення цих своїх слів проф. Бузук покликається на статтю фан-Вайка: «Remarques sur le groupement des langues slaves» (*Revue des études slaves*, IV), в якій голандський славіст показав ніби «хви́бність і тріа́лістичної і дуа́лістичної класифікації слов'янських мов» (стор. 7). Очевидячки, проф. Бузук не цілком уважно простудіював згадану статтю, бо вона, навпаки, доводить якраз правильність таких класифікацій. Пор. такі фан-Вайкові слова: «De ce que nous venons de dire, il s'ensuit que la division des langues slaves en trois groupes est juste, au moins pour une certaine période» (стор. 7). А далі, згадавши за Ягіча, що, приймаючи Шмідтову теорію, приймав і Шляйхерове діління слов'янських мов на три групи, фан-Вайк додає: «Cette concession est tout à fait justifiée par les faits historiques et linguistiques» (стор. 9). Що-до біпартитії, то він правда відкидає Шляйхерово-Шахматівське діління на південно-східню і західню групи, але-ж за те виставляє свою власну теорію двох груп: північної (східньо-західньої) і південної. Інша річ, що поділ цей не можна — застерігає фан-Вайк — уявляти собі «sous l'image d'une généalogie» (стор. 14).

Після цих уваг що-до головної авторової зміни ми перейдемо до розгляду окремих частин книжки.

У вступі, в § 1-му автор задарма намагається реабілітувати назву «Мала Русь», «малоруський» — мовляв вона нічого образливого в собі немає. Такі справи виходять поза межі науки. Для підсилення автор покликається на журнальчик «Малая Русь» 1918 року. У першому виданні фігурували тут ще й «Труды подготовительной по национальным делам Комиссии». У цьому виданні автор їх скромно замовчав. Але невже він гадає, що «Малая Русь» авторитетніша від «Трудовъ». Сумніваюся також, чи вдала тут аналогія до Великої Греції.

Недоречна авторова увага (§ 2, стор. 8), що історично-порівняльний методі допомагає «чисто-логічний момент». Історично-порівняльна метода, як і всяка наукова метода, уся цілком збудована на «чисто-логічних» елементах.

Цілком до речі при обговоренні класифікації слов'янських мов подає автор і нарис розселення слов'янства (§ 3). Тільки-ж на 3-х сторінках захотів автор не-то-що зрозуміти сьогочасне становище цього складного питання, а й забажав вирішити його. Виклад свій веде автор у дуже впевненому тоні, ніби питання всі остаточно повирішувані і жадних сумнівів не викликають. Прим., проф. Бузук категорично вирішує, що «перші звістки про слов'ян треба (?) вбачати в Геродотових неврах та будинах»²⁾, або виключне значіння визнає за теорією прикарпатської прабатьківщини слов'янства (й одним словом не згадавши за теорію Шахматова та Розадовського), а знов у питанні про розселення східнього слов'янства приймає безапеляційно теорію Пархоменка³⁾, і т. д. У своїй впевненості

протесту нижчої хліборобської верстви проти соціального поневолення, що характеризує гайдамачину, можна вже простежити за княжої доби.

¹⁾ Очевидячки не тільки слов'янських: це про них автор каже у даному разі. Але-ж проф. Бузук забуває, що всі прихильники Шмідтової теорії не цураються генетичної класифікації мов. Назвати хоч-би працю акад. Мейє: *Les dialectes indo-européens* (Paris, 1922), що вже своїм заголовком про це свідчить. А врешті, і сам проф. Бузук, коли він говорить про мову «українську», «сербську», «чеську», то-що, — хіба не приймає певної класифікації говірок?!

²⁾ Проф. Нідерле (*у Manuel de l'antiquité slave*, P. 1924), що-правда, висловлює своє переконання, що неври та правдоподібно будини, а також скити-землероби були слов'яни, але-ж ясно зазначає, що «Les premières relations sûres concernant les Slaves datent du I-er et du II-e siècles de notre ère (Пліній, Тацит, Птолемей) — див. стор. 31. Трохи далі (стор. 32) він знову повторює: «Les témoignages antérieurs ne sont pas sûrs».

³⁾ У примітці 4-й на стор. 10-й, проф. Бузук констатує, що «для дреговичів не знайшлося місця в жадній з тих трьох частин східнього слов'янства, що про них говорить

проф. Бузук не зважає іноді й на «чисто-логічний» момент. Щоб підкріпити новий свій погляд на «становище української мови», тоб-то негативне своє відношення до «праруської мови»¹⁾, проф. Бузук намагається довести, що й руської прабатьківщини не було²⁾. Але робить це досить оригінально. «Також, мабуть, дуже рано — каже він — поєнулись у різних напрямках... і предки східних слов'ян. Отже виходить, що східно-слов'янської чи руської прабатьківщини, власне кажучи, не було» (стор. 9). Отож своє категоричне запевнення, що «руської прабатьківщини» не було, автор будує на здогаді, що ма б у т ь дуже рано розселилося східне слов'янство. І вважає, що отак логічно збудований суд має силу аргумента, бо сторінкою далі він відкидає Шахматова погляд на анти, як предків усього східного слов'янства, між иншим виходячи «з наведених вище міркувань щодо раннього розселення східних слов'ян» (а всі-ж його міркування обмежуються зацитованою вище фразою). До речі і далші його «чисто логічні підстави» не такі переконливі (як це зазначив уже у своїй рецензії на I видання проф. Дурново — див. *Slavia IV*, стор. 586): що, мовляв, коли «тепер східних слов'ян в-семеро більше, ніж південних, то приблизно таке саме відношення кількості східного й південного слов'янства треба прийняти й для VI в.» (стор. 10).

В огляді «історії студіювання української мови» (§ 4) автор центральним моментом зробив гіпотезу Погодіна-Соболевського, згрупувавши біля неї й те, що не мало безпосереднього відношення до цієї гіпотези. А що вже й на проф. Бузука думку не підходило сюди, то те вийшло в нього зовсім якось з боку, ніби якийсь додаток. Зрозуміла річ, що отакий розклад, така «установка» не дають правдивої історії студіювання української мови. Багатьох дослідників, особливо-ж поза межами кол. Росії, автор тільки згадав, або й зовсім навіть не згадав.

На стор. 12 автор дуже суворо (ніби учнів ВИШ'а) кваліфікує Погодіна й Максимовича, що в них мовляв «не вистачало відповідного лінгвістичного підготування». На свій час це були люди таки добре підготовлені.

Задарма автор гадає, що визнання близькості між українською та сербською мовою примушує приймати теорію «про сербо-хорватський клин». Можна було-б любісінько визнавати цю близькість і не визнавати жадного клина, як це зазначував уже в своїй рецензії на I видання Вє. Ганцов (див. *Зап. Іст.-Філ. Відділу У. А. Н.*, кн. V, стор. 259). Тай самого Бузука концепція, як побачимо далі, дає змогу припускати єусідство сербів і українців (без теорії сербо-хорватського клина).

Говорячи (ст. 15) про те, що акад. Кримський такі форми, як *бодуть*, пояснював неевдоортографічною багатоятевою системою, автор додає в примітці: «Але-ж ці форми насправжки були в ст.-українській мові». Як треба розуміти цю увагу? У літературній ст.-українській мові? Але-ж для літературної мови ці форми приймає й акад. Кримський (бо-ж намагається їх пояснювати). У живій ст.-українській мові? То тоді-ж яено треба висловлюватись, та й не завадило-б подати тії доводи, що на їх підставі автор ці форми вважає за живі.

Переглядаючи «джерела для студіювання української мови» (§ 5) слід було-б авторові хоч згадати, що цілу низку пам'ятників, котрі автор відносить до української мови, деякі вчені визнають чи то за новгородські, чи псковські, чи за білоруські.

Про літературну мову останніх століттів судить автор очевидячки на підставі тільки дуже позверховного свого знайомства з відповідними письменниками, а не на підставі детальних студій над їх мовою. Бо як тоді зрозуміти фразу, що «особливо рясне на діалектичні риси мова Франка» — адже-ж Франко із тодішніх галицьких письменників найбільше дбав за наближення до наддніпрянської літературної мови. Або знов фразу про Коцюбин-

Пархоменко... — «Чисто-логічний» момент вимагав-би тоді говорити не про три, а про чотири частини східного слов'янства (Куяба, Славія, Артанія, Дреговичі).

¹⁾ Хоч це не перебиває проф. Бузукові у цьому-ж-таки параграфі говорити про «руські мови» (див. увагу 2-гу на стор. 10).

²⁾ Хоч це знов не перебиває проф. Бузукові говорити про «країну предків південних та східних слов'ян» (тоб-то инакшими словами кажучи — про прабатьківщину південно-східно-слов'янську) — пор. стор. 27, увага 2.

ського, що він причинився чимало до збагачення української літературної мови, «здебільшого тим, що він не дурався запозичень із західно-європейських мов»? А сам реєстр названих у автора письменників надто довільний (прим., і словом не згадано Куліша та Старшівського).

Кумедно звучить авторове поєднання Востокова з купцем Савінковим («Остромирову єв-ію видавав Востоков в 1843 р., потім двічі купець Савінков»).

Закінчує весь вступний розділ «Бібліографія» (§ 6). Та вона не грішить повнотою, а так само й бібліографічні вказівки в попередніх двох розділах. Для прикладу вистарчить згадати такі випадки:

а) із діалектологічних праць Верхратського (стор. 24) згадує автор тільки три: «Знадоби до пізнання угр.-руських говорів», «Ueber die Mundart der galizischen Lemken» та «Дещо до говору бук.-руського»;

б) із рецензій на Grammatik Смалъ-Стоцького та Гартнера (стор. 17) не згадує автор Ягіча (Archiv f. slav. Phil.), Вондрака (Indogerm. Forsch.), Голанова (Извѣстія Отд.), Гуера (Listy Filolog.), Меіе (Bulletin), Корша (Україна);

в) видання напису Евфросинії Полоцької автор (стор. 19) згадує тільки в мало відомій і мало доступній брошурі 1841 р. (де до того-ж напис цей видано не точно), а зовсім не згадує за видання Срезневського (Древн. пам.) та Батюшкова.

Наскільки автор мало обізнаний з тією літературою, на яку він покликається, свідчить отаке покликання (стор. 17): «Огляд історії вивчення української мови можна знайти в праці Розова, «Исследование...», а також в його статті, надрукованій у 77 і 78 тт. Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка». — У LXXVII томі надрукована стаття Розова під заголовком: «До староруської діалектології. Ще до питання про галицько-волинське наріччє», а в томі LXXVIII — друга його стаття під заголовком: «Трилогія проф. А. Кримського». Додати-ж треба, що це покликання на українські статті проф. Розова робить автор під впливом рецензії Ве. Гандова (пор. стор. 259), де яено говориться про «дві статті того-ж проф. Розова».

Фонетика залишилась осівною частиною книжки проф. Бузука і в цьому, другому виданні. Вона в нього розроблена найдетальніше (й займає вона 36 стор., а тимчасом морфології присвячено тільки 2!).

Можна на два способи викладати історію звуків української мови. Або виходити із звукової системи праслов'янської мови (чи мови «праруської» — як хто її визнає) і показати, яких змін зазнала ця система на українському ґрунті протягом усього життя української мови. Або знов виходити із системи сьогочасної української мови і показати, наслідком яких змін з'явилася ця система. Ці два шляхи можливі для тих, хто намагається дати систематичну картину історичної української фонетики (а університетський курс і повинен це давати).

Проф. Бузук зробив инакше. Він розглядає просто окремі фонетичні з'явища у такій послідовності, як вони — на його думку — йшли одні за одними в хронологічному порядку. І тут, згідно з теперішньою своєю концепцією, розбиває він свій виклад на два розділи: передісторична доба і історична. Очевидячки така схема залишилась в автора з 1-го видання (з заміною тільки заголовків). Але-ж там вона була до-речи, бо автор там приймав теорію «праруської мови» і брав її для себе за відповідний пункт. А наскільки ця схема перейнята механічно в II-му виданні, видно хоч-би з того, що десь нараз у середині викладу автор згадав за звукову українську систему.

Після цієї загальної уваги я перейду просто до розгляду окремих параграфів, а з їх розгляду видно буде й загальні авторові помилки.

У § 7 автор заявляє, що із свого викладу «передісторичних ізоглос» він виключив спільно-слов'янські ізоглоси, бо відомості про них можна знайти в підручниках праслов'янської граматики¹⁾, а вирішив обмежитись «лише тими спільними слов'янськими процесами,

¹⁾ Серед них варто було-б згадати і Гуерів Uvod do dějin jazyka českého (що вже ввійшов другим виданням), бо він мало не увесь присвячений оглядові праслов'янської

що пояснюють те чи інше з'явище української мови, або взагалі становлять важливі кардинальні зміни». До таких процесів, на думку проф. Бузука, належать: 1) утворення носових, 2) утворення глухих, 3) перехід *jo, ju* в *je, ji*, 4) перехід *i-e* дифтонгів у *ъ, і, и, ju*, 5 і 6) перша і друга¹⁾ паляталізація піднебінних. Які саме з'явища української мови особливо пояснюють ці процеси, чому серед інших загально-слов'янських процесів автор надає саме отсимв кардинальної ваги — читач абсолютно не зрозуміє, бо свій огляд цих процесів проф. Бузук надто вже таки «обмежує» — він їх просто перераховує, тай тільки.

На першому місці (§ 8) проф. Бузук ставить східно-південно-слов'янські ізоглоси, вважаючи їх, очевиднож, за найдавніші²⁾. Правда, спершу хронологію їх визначає він надто невиразно — «досить давні»; але згодом, виходячи із заложення, що вони могли розвинути тільки, поки південні слов'яни сусідили ще із східними, відносить їх на час перед слов'янським заселенням Балканського півострова (перед VI—VII вв.). Бо, мовляв, після того південне й східне слов'янство зв'язувалося тільки вузькою смугою (в Добруджі та півд. Басарабії)³⁾ і, значить, «фактично зникла підстава для мовного єднання обох зазначених галузів слов'янства». Ми не спинятимемося на питанні, наскільки вже одне географічне сусідство дає «підставу для мовного єднання», а підкреслимо, що з цього погляду немає в автора послідовності. А саме говорячи далі (стор. 30) про перехід *g* в *h* в українській та чеській мові, автор пояснення цьому фактові шукає в тому, що українці колись межували з чехами (на теперішній словацькій території). Не торкаючись знову питання про те, чи справді-таки українці межували колись безпосередньо з чехами⁴⁾, а також питання про те, де все-таки були тоді словаки⁵⁾, — я зазначу тільки, що тая смуга, яка з'єднувала чехів та українців, не ширша була (коли не значно вужча) від тієї, що з'єднувала східне й південне слов'янство. Чому-ж тоді, раз була «підстава для мовного єднання», а другий раз її не було?

Що-ж до самих східно-південно-слов'янських ізоглос, то вони далеко не такі безсумнівні, як це авторові здається. Три з них висував і акад. Шахматов у своїй концепції спільної прамови для південного й східного слов'янства. Я не буду тут повторювати слушних закидів проф. Лера-Славинського (див. *Rozn. Slaw.*, IX, стор. 27), а зупинюся на четвертій, на рефлексії **tj, *dj* та **kt*. Це з'явище одні проф. Бузук до східно-південно-слов'янських ізоглос тому, що ці сполучення дають у південних і в східних слов'янських мовах шиплячі рефлекси (у протилежність до свистячих у західно-слов'янських). Але-ж, по-перше, не скрізь ці сполучення дають у південно-слов'янських мовах шиплячі рефлекси, як це вже зазначував у своїй рецензії на перше видання проф.

мови і його можна було-б, як справедливо каже проф. Ільїнський (Изв. Отд., XXXI) назвати «Вступом до історії слов'янських мов».

¹⁾ Про другу паляталізацію в примітці проф. Бузук зазначає, що «деякі мовознавці» відзначають тут два моменти: а) паляталізацію перед *ъ* та *і* та б) після попередньої голосної. Власне всі мовознавці визнають ці два моменти, тільки декотрі з них другий момент виділяють у так звану третю паляталізацію.

²⁾ Про інакше датування східно-південно-слов'янських і східно-західно-слов'янських ізоглос див. у цитованій вище статті фан-Вайка (*RES*, IV, 5—15).

³⁾ Чи не занадто в глибокі віки переносить проф. Бузук теперішню смугу. Пор. мапу розселення слов'янства для другої половини IX віку у проф. Флоринського (Славянское племя), де ще слов'янство займає суцільну неперервану чужим клином територію. Чи мапу Нідерле (у *Maueel...*) для X віку, де (окрім значно ширшої, ніж тепер, смуги між Чорним морем і Карпатами) південне слов'янство зв'язується із східним не менш широкою смугою ліворуч Тиси (між румунським і мадярським клином).

⁴⁾ Дозволю собі тут зазначити, що саме отакий географічний розподіл слов'янських племен дає прекрасну змогу приймати для того часу безпосереднє сусідство українців із сербами (бо автор з другого боку доводить сусідство чехів із словінцями).

⁵⁾ Автор не погоджується з Цамбелевим поглядом, що вони первісно належали до південного слов'янства, див. стор. 9, а з другого боку словаки — на його думку — не межували раніш і з східним слов'янством.

Дурново (див. стор. 583, прим. 3 та стор. 584). А по-друге, коли зводити фонетичні процеси в такі загальні формули (шиплячі — свистячі), то тоді треба було-б об'єднувати прим. розвиток *ж* на українському й російському ґрунті, бо і тут і тут дало воно вузькі голосні. Та, нарешті, об'єднуючи певні фонетичні з'явища, зважати треба не стільки на кінцевий результат, скільки на те, яким шляхом ішов розвиток цього процесу¹⁾. Що-ж до розвитку **tj*, **dj*, то хоч досі славістика не прийшла в цьому питанні до якогось певного висновку, проте навряд чи можна приймати однаковий розвиток цих сполучень у східних і південних слов'янських мовах. Не так уже очевидно, як це здається авторові, мусять бути пізнішого походження македонські «м'які *k*, *g*». Може вони саме і найстарші.

Що-до гіпотези проф. Трубецкого про хронологію переходу **tl*, **dl* в *l*, то її довідна сила підринається найбільше вже тим, що на початку слова сполучення ці трапляються виключно тільки в тих випадках де відбулася метатеза (принаймні проф. Трубецкой інших випадків не наводить), а по-друге, а доказ цієї своєї теорії довелося проф. Трубецкому вдаватися до надто вже штучних і складних, жадною мірою в мовному матеріалі не засвідчених, теорій і комбінацій.

Пояснюючи, чому *ч* (замість церковно-слов'янського *шт*) рідше з'являється ніж *жс* (замість церковно-слов'янського *жсд*) по давньо-руських пам'ятниках (тай узагалі скрізь, говорячи про будь-яке виявлення рис живої мови на церковно-слов'янському ґрунті давніх наших пам'яток), автор говорить про «сміливість» переписувачів. Що тут сміливість ні при чому, як це вже й зазначував проф. Дурново, найвимовніше свідчить Остромирова євангелія. Як відомо, в ній ми маємо тільки три випадки повноголосся. Але два з них трапляються у писаревому записі, а третій — у календарі, і ні одного в тексті євангелії. Брак помилок свідчить не за несміливістю, а за старанністю та уважністю переписувача. Інша річ, що легше було писареві помилитись пишучи *жс* (зам. *жсд*), ніж *ч* (зам. *шт*).

Ще одна увага з приводу цього *ч*. Зазначивши, що воно трапляється значно рідше, ніж *жс*, автор у дужках додає — один приклад у Свят. Зб. 1076 р. і кілька — у Арх. ев. 1092 р. Виходить, що у раніших пам'ятниках зовсім ніби його нема. Але-ж це не відповідає дійсності: для Свят. Зб. 1073 р. у А. Розенфельда²⁾ наведено чотирі приклади.

Покликаючись на проф. Лера-Сплавінського при обговоренні переходу *g > h* (стор. 30), проф. Бузук забуває додати, що цей учений (всупереч проф. Бузукові) рішуче висловлюється за те, що звязку між чеською та українською мовою в цьому пункті немає (*zmiana ta odbyła się stanowczo na gruncie odrębnych już języków*, стор. 57). А проф. Трубецкой, хоч об'єднує це з'явище, але (знов-таки всупереч проф. Бузукові) приймає цей перехід — принаймні першу стадію його *g > γ* — і для прасловацької мови.

До того-ж у проф. Бузука не цілком правдиво визначено становище словацької мови що-до переходу *g > h*. Він заявляє, що такого переходу немає в словацькій мові («деяких рис, котрі зближують чеську мову з українською, немає проте в словацькій мові. До таких рис належить насамперед зміна вибухового *g* на фрикативне, протяжне *h*» — стор. 30), і тільки в примітці він додає, що в словацькій мові и н о д і трапляється й *h*, яке він хоче пояснювати впливом сусідніх мов (чеської та української). Але-ж прим. проф. Флоринський ясно каже (Лекц. по слав. яз., II, стор. 272), що в словацькій мові «господствует *h*, въ которое большею частью перешло первичное *g*... но оно не вытѣснило совсѣмъ *g*, какъ въ чешскомъ языкѣ» (підкреслення мої. В. Д.). Приймає цей перехід для прасловацької мови, як тільки-що зазначено, і проф. Трубецкой. Правда, від сконстатування такого факту валиться уся Бузукова концепція. Тільки-ж уся концепція повинна виходити із фактів, а не навпаки — підганяти факти (насилуючи їх) в готові рамки концепцій.

Варто було-б, я гадаю, навівши із Костянтина Багрянородного *πραχ*, зазначити, що оцей *χ* трапляється в нього двічі усього (і тільки в цьому слові), а в інших словах у тому самому уривку вже пишеться *γ*: *Νερογαργας, Ὑγρον, Τζεργιόγαν, Βορσεγρადε, Δρογγεβιτων*.

¹⁾ І прим. автор сам бачить один процес в укр. *життя* й білор. *жицьцѣ*, не зважаючи на різний кінцевий результат.

²⁾ А. Розенфельд, Языкъ Святославова Изборника 1073 г. — Русскій Филологическій Вѣстникъ, т. ХLI (1899), стор. 179.

Я, признатись, не розумію, яку довідну силу може мати написання *Осподаря* на чарі Володимира Давидовича. Таке пропущення букви на визначення звуку *г* могло-б мати значіння тільки в записі якогось чужинця, який у своїй рідній звуковій системі не знав-би звуку *h*, а тільки *g*.

А вже ніяк не можу погодитись із твердженням проф. Бузука, що випад *г* у сполученні *згн* (*razniewaę* у Свят. Зб. 1073 р.) «можна з'ясувати лише фрикативною вимовою *г*» (стор. 30). А хіба не могло тут випасти й *g*? Як тоді проф. Бузук пояснює такі польські форми, як *bryznąc, posliznąc się* та тотожне із нашим *razniewaę* давньо-польське *rozniwać się*¹⁾. А хіба в д.-ц.-слов'янських пам'ятниках *г* не випадало у певних сполученнях? (Проф. Лосє, у зацитованому місці, подає — на жаль не вказуючи точно [пам'ятника — навіть для *stsl. razniewati se*]).

Чимало уваг викликає авторів виклад повноголоєся (§ 12). Уже в першій фразі трапився в автора досить неприємний lapsus. «Після того, — каже він — як закінчилися розглянута зміна *telt* на *tolt*, почався в слов'янських мовах дуже важливий процес, а саме, відновідна зміна сполучень *tert tort, tolt* (із колишніх *telt, tolt*)...» (стор. 31), хоч у попередньому параграфі автор сам підкреслював, що **telt, *tolt > *tolt* тільки в східно-слов'янських мовах.

За посередню стадію в розвитку повноголоєся автор приймає **torst*, і ця стадія — на його думку — «тяглася дуже довго» (стор. 32), хоч доводів на це не наводить автор жадних.

Тільки-ж отой звук після пливкого — міркує далі проф. Бузук — не зникає в відкритому складі; — значить це не був простий глухий. З другого боку, не подовжується він у закритому складі (принаймні послідовно) — значить не був це і повний звук *о*. Ото-ж виходить, — вирішує автор — що був це звук середній між *з* та *о*. Ця «геометрична» метода авторова дуже проста, але-ж хай-би був автор постарався з фізіологічного боку схарактеризувати отой *ad hoc* (щоб дати змогу вийти з клопоту проф. Бузукові) вигаданий звук. Тим більше, що вже рецензенти I-го видання висловлювали свій сумнів що-до реальності такого «середнього» звуку (див. Ганцов, стор. 261 та Дурного, стор. 586).

Свої міркування про отю посередню стадію (**torst*) намагається автор підтримати дуже оригінальним з методологічного погляду способом. А саме, «відбиття сх.-слов'янської вимови XI віку — каже він — можна вбачати в одному прикладі Синайської Псалтири (*золта*), що його акад. Лянунов і вважає за запозичення із руської мови» (стор. 33). Базуватися на одному прикладі, та ще до того із пам'ятки, що жадного відношення до давньо-руської мови не має, річ досить сумнівна. Тим більше, що для того-ж-таки XI віку ми маємо численні однастайні свідчення давньо-руських пам'яток. Правда, їх довідну силу намагається проф. Бузук зменшити простим фальшуванням. Він каже: «Що правда, таких написів як *золта*, котрі-б могли підтвердити наше пояснення, ми не знаходимо по старо-українських пам'ятниках, але май-же зовсім ми не знаходимо також в пам'ятках XI в. і повноголоєсних форм (по кілька прикладів у Святосл. Зб. 1076 р. і в Арханг. ев. 1092 р.)». Виходило-б, що Свят. Зб. 1076 р. — це перший пам'ятник, який засвідчує повноголоєся! А тимчасом ми маємо: В Остромировій ев-ії 1056—7 р.²⁾ — три приклади повноголоєся³⁾, а в Свят. Зб. 1073 р. — аж сімнадцять (чи 18) випадків⁴⁾.

Отже поводження з даними писаних пам'яток тим більше дивує у проф. Бузука, що надає, як ми бачили, поаяі писаних пам'ятників такої виключної ваги.

Не зрозуміло, чому § 16 (перехід *з* та *б* перед *й* в *ы* та *и* понав на сам кінець «передісторичної доби», коли автор схиляється відносити це з'явище до праслов'янської доби.

¹⁾ Див. Jan Łoś, Gramatyka Polska. Część I. Głosownia historyczna. Lwów-Warszawa-Kraków, 1922, стор. 188.

²⁾ Остромирову-ж ев-ію зараховує автор до українських пам'яток і навіть зрідка її цитує (пор. прим. стор. 40), а що-до Свят. Зб. 1073 р., то його автор цитує раз-у-раз (пор. прим. стор. 30, 47, 48, 53, то-що).

³⁾ Див. М. Козловскій, Исследование о языкъ Остромирова Евангелія — Исследования по русскому языку, т. I (Спб. 1895), стор. 113.

⁴⁾ Див. статтю Розенфельда, стор. 173—174.

Не така вже проста справа, як це виходить із авторового викладу, із зміною початкового *je* в *o* (§ 18). Коли автор не тільки зачитував, а й справді читав статтю проф. Дурново (Slavia, III), то вже, не вдаючись у власні досліді на цьому полі, а виключно на її підставі, міг-би був дати вірнішу картину цього питання.

Далеко не відповідає також дійсності, що проти Фортунатівської теорії виступив лише Соболевський. Знову таки, коли автор не тільки зачитував статтю проф. Ільїнського (Slavia, II), а й читав її¹⁾, то вже із самого історичного огляду цієї проблеми, поданого в проф. Ільїнського, міг-би був побачити проф. Бузук, що про якусь однодушність у цьому питанні серед славістів говорити важко.

Дивна дуже аргументація проф. Бузука, чому це з'явище, хоч спільне воно всім трьом східно-слов'янським мовам, не можна вважати за спільно-східно-слов'янську ізоглосу. Воно, бачте, закінчилося пізно, а це «примушує нас визнати, що воно відбувалося у різних сх.-слов'янських говорах, мабуть, уже цілком самостійно» (стор. 37). Яка-ж підстава у проф. Бузука по-різному ставитися до «ранніх» і до «пізніх» з'явищ? Трохи далі він пробує дати пояснення цьому. Розглядаючи розвиток глухих, що його теж — на думку проф. Бузука — не можна «зв'язувати в органічно-суцільний процес» в усіх східних слов'ян, він як аргумент для цього висуває той момент, що «занадто вже розлога була в ті часи територія східного слов'янства» (стор. 37). Але-ж проф. Бузук забув, що кількома сторінками раніш він «зв'язував в органічно-суцільний процес» занепад глухих не тільки в східного слов'янства, а ще з додатком словаків²⁾. А по-друге, хіба територія ізоглос східно-південно-слов'янських та східно-західно-слов'янських була менш розлога?

Мало правдоподібно здається мені гіпотеза проф. Бузука про те, що дві крапки над приголосними визначали в другого писаря Арх. ев-ії пропуск глухого. Бо коли тут чувся ще якийсь (хай і «надзвичайно короткий») звук, то чому писар не позначував його глухими (які були в його оригіналі); а коли жадного звука тут не було чути, то для чого писареві були оті крапки?³⁾ Так само сумнівим здається мені, щоб писар Арх. ев-ії уживав уже *ь* як знака пом'якшення приголосних (див. стор. 46)⁴⁾.

Із авторового викладу ніяк не зрозуміти, чому факти д.-п.-слов'янських пам'ятників підтримують його думку про порядок занепаду глухих (стор. 40), а не думку Шахматова. Так само ніхто з його викладу не зрозуміє, в чому полягала штучність написання *скерба*, *скерба* (ст. 41—42).

Не цілком правдиво зазначено (стор. 42), що «у сполученнях з наступними пливками... *о, е* із сильного становища переносилися у слабе». Пливки (як такі) тут ні при чому, ми маємо не тільки: *вовка, торгу*, але й *лева, лоба, рота, моху, тестя, чести, мести* (хоч *німста*), то-що.

Для чого в науковому курсі бавитися отакими домислами: «Коли-б з якоїсь іншої причини *ь, ъ* встигли були раніш обернутися на *о, е*, то підчас зміни старих *о, е* на дифтонги, ці нові *о, е* також підпали-б були цій зміні» (стор. 43). Звідкіля це відомо проф. Бузукові? Ми дозволимо собі в цьому сильно сумніватися. Залишилися *о, е* у *сон, день* без подовження не тому, що в момент подовження це ще не були звуки типу *о, е* (адже

¹⁾ Коли-б справді проф. Бузук уважно був простудіював названу статтю проф. Ільїнського (а на неї звертав його увагу у своїй рецензії Вс. Ганцов — стор. 262), то навряд чи був-би він згадав за неї отакою неясною формулою: «Писав про це і Ільїнський».

²⁾ Пор. його слова: «На сході, мабуть, розвиток цієї ізоглоси (тоб-то вокалізації і зануку глухих. В. Д.), що об'єднує руські (sic!) та словацьку мову, відноситься до тих часів, коли словаки, прийшовши на теперішні свої місця, межували вже з східними слов'янами» (стор. 34).

³⁾ Про це з'явище Арх. ев-ії акад. Карський (РФВ, LXIX, 473) висловлюється так: «во второмъ почеркѣ... въ группѣ согласныхъ надъ вторымъ, особенно надъ *л*, ставятся двѣ точки, будетъ ли этотъ согласный твердый или мягкій» — жадного, як бачимо, натяку на заміну цими точками *ь, ъ*.

⁴⁾ Хоч автор сам наводить (стор. 57, прим.) думку Шахматова, що *ь* в XI в. не було ще знаком м'яккості, а визначало певну приголосну (sic! зам. голосну).

вони вже засвідчені в II-й половині XII віку), а тому, що з квантитативного боку вони не дорівнювали споконвічним *о, е*.

Замість того, щоб цілу сторінку присвячувати отаким «виняткам», як *сон, день*, то-що, краще-б було авторові зупинитися на таких справжніх винятках, як: *одна, орла, осла, очко*, а також пояснити, що приміром жадного винятку нема в *вісім — восьмий*.

Датуючи ствердіння приголосних перед *е*, проф. Бузук свого категоричного запевнення, що «в усякому разі не пізніше воно від початку XIII-го в.» (стор. 46) нічим окрім категоричності свого тону не аргументує. Автор частенько любить аргументацію заступати категоричністю тону; пор. ще прим. «але помилкою буде вбачати вже подвоєння приголосних у таких прикладах Свят. 36. 1073 р., як *Имля, обмшшшше...* Подвоєння виникло безумовно пізніше...» (стор. 59).

Виклад розвитку подовжених *о, е* проф. Бузук мало в чому відминив, отож залишаються в силі зауваження Вс. Ганцова з цього приводу (стор. 263—265) та повторювати їх я не буду. Додам тільки, що з авторового викладу читач не зрозуміє, що це за «нові м'ягкі» (стор. 48).

Навряд чи виключно в наслідок морфологічної аналогії виникли форми на *-увати* (стор. 53), як про це свідчить збереження *о* під наголосом у дієприкметникових формах (*дарований, мальований*).

По деяких говорах *г* розвивається і із палаталізованого *д*: *гівка, Гмитер, гля* — взагалі автор не повною мірою використовує діалектичні дані.

Дивно читати, що даючи систематичну таблицю українських приголосних, автор до неї не вмістив декотрих звуків між иншим через те, що вони іншої артикуляції в німецькій і французькій мові!

Автор запевняє, що перехід *кы...* в *ки...* (стор. 57) значно раніш засвідчений у пам'ятниках, ніж збіг *ы* та *и*. Приклади для цього переходу наводить автор із Юрієвської ев-ії 1120 р., а збіг *ы* та *и* виявляється вже, поминаючи навіть Свят. 36. 1073 р., в Добр. ев-ії 1164 р. (стор. 47). Невже оцю хронологічну різницю можна вважати за дуже значну?!

У викладі ствердіння губних (§ 27) неправильно пояснює автор форму *голуба*. У нього фонетично «*голубя* замінилось на *голуба*» (ст. 57). Жаль, що для повноти не утворив ще автор й форми *голубем* (із *голубем*). Так само можна запевнити проф. Бузука, що в українській мові не чути і *в'язати* (із *в'язати*), а не тільки *в'язати*.

Не до речі повало до § 29 (Розвиток протетичних приголосних) *вістрий*: «з тієї самої причини (з якої саме? В. Д.) ми не маємо в українській мові *вістрий* з *острий*» (стор. 58).

Новий цілком у цьому виданні — відділ морфології. Тільки-ж під гучним заголовком «Історія форм української мови» подає автор значно скромніший зміст, а саме досить побіжний перегляд форм української мови з деякими тільки історичного характеру поясненнями. Бо-ж історію форм української мови без низки попередніх дослідів навряд чи й можна вже тепер дати. Правда, автор не дає навіть того, що можна-б було дати, хоч без безпосередніх студій над пам'ятниками, але сумлінно простудіювавши дотеперішні праці. Не перебулося в нього також без дрібних недоглядів, позверховних необґрунтованих тверджень та явних таких помилок.

У § 36 (Походження основ) та в доданій до нього (на стор. 65) таблиці автор не цілком точно й правдиво змальовує так-би мовити перерозподіл основ на українському ґрунті. По-перше, навряд чи варто було для одного речівника (*мати*) заводити окремий (V-й) тип відміни, тим більш що від старої відміни тільки й зберіг цей речівник, що I—V одиниці¹⁾, а в усій решті відмінків відмінюється як речівники III типу.

Далі, на таблиці позначено, що колишні пні на *-ѣ-* перейшли до пнів на *-і-*; у тексті, правда, додано: «лише одно слово (*църк-ы, църк-ѣ-е*) перейшло до категорії слів ж. р.

¹⁾ І то не виключно, бо навіть у наз. одн. з'являється форма *матір*; пор. хочби наведені в Грінченковому Словнику (т. II, стор. 410) приклади: *А мені здається, що ви моя матір* — Левицький, та: *Як родивсь Сус Христос, до Матір Божя поклала Його в яслах* — Чуб., I, 49.

на -а: *цержва*» (стор. 63). Надто вже неточний підрахунок! А: *буква, брова, морква, суржва* (чи *корогва*), то-що. А діалектично, то навіть — *курва, люб[є]а!*

Не всі пні чол. р. на -і- перейшли до пнів на -jo-; був для них ще й другий шлях: залишалися вони в відміні на -і-, тільки міняли тоді свій рід, як *путь, печать, рись, міль*.

Не згадано зовсім, що деякі речівники ж. р. на -і- перейшли до пнів на -ja-: *пісня, миша, долоня, купеля, постеля, мисля*.

Змішавши в одній «передісторичній» добі кілька епох, автор втратив будь-який відправний пункт для свого викладу. Коли-б він був виходив із даних праслов'янської мови, то тоді він міг-би був послідовно обмежитися тільки тими змінами, що зайшли в українській мові супроти доби праслов'янської. А що в автора такого відправного пункту нема, то й можливі в нього такі непослідовності, які зустрічаємо в § 37. «Інші форми множини — каже автор на стор. 64 — (наз., знах., дав., ор. і місц.) не потребують особливих пояснень; ті зміни, що в них відбивалися, виходять із рамок історії української мови». Що розумів автор під отими словами, що в нас їх підкреслено? Коли він тут має на думці походження кінцівки -ы в наз.-знах. та кінцівок -мъ, -ми, -хъ, то це справді виходить поза рамці історії української мови. Але-ж таке саме становище ми маємо і в род. одинини. А про нього автор лаконічно зазначає: «Род. одн. *руки* з *ръкы*»¹). А з другого боку, з приводу форм *земле, землею* дає він отаке пояснення: «Клич. одн. *земле* й ор. *землею* мають е після л замість старішого о в наслідок ще передісторичного переходу о в е після м'яких. З тієї самої причини, як відомо, й *полѣ* колись перейшло в *поле*, звідки сьогочасне українське *поле*» (стор. 64). А хіба-ж ці з'явища не «виходять із рамок історії української мови»?!

Хронологічні авторові визначення надто невиразні: «досить рано», «раніш»; прим., «Закінчення -ови, -еви почали досить рано переноситися на слова з основою на -о-, -jo-» (стор. 66). Правда, автор пробує тут уточнити зміст отого «досить рано», додавши: «У Мстиславовій грамоті 1180 р. (sic! зам. 1130) читаємо: *георгииѣви*». Тільки-ж таке уточнення може лиш збити з пантелику учня, бо-ж хочби з Кульбакінового підручника давнь-церковно-слов'янської мови він знатиме, що вже в д.-ц.-слов'янських пам'ятниках (Зогр. Мар. Асс., то-що) трапляються форми на -ови, -еви (пор. Др.-ц.-слав. язукъ³, стор. 183—184). Не кажучи вже про те, що й перші наші пам'ятники ясно подають приклади таких закінчень (пор. для Остр. ев-ії у студії Козловського, стор. 69: *авраамови, богови, доухови, исоусови, кесареви, мѣжсєви* й інші, а для Свят. Зб. 1073 р. — у студії Розенфельда, стор. 185: *петрови, б[ог]о[в]и, дождєви*, то-що).

Про форму знах. одн. ч. р. автор зазначає, що вона «раніш була однакова з ф. наз. для всіх іменнів» (стор. 66), а далі додає: «Але вже за передісторичних часів стару форму знах. в назвах живих істот почала заступати ф. род.». І ні одного слова про те, доки жила стара форма знах. — а вона-ж, одинично правда, зустрічається ще в XIV в. у грамотах (пор. Соболевський, Лекції⁴, стор. 200 — приклад із грамоти 1393 р. — *жєребєць*, а крім того у грамоті 1400 р. — *за кунь*).

Про наз. мн. ч. р. тільки й сказано, що форми ці «власне становлять фф. знах. мн.» (стор. 67) — і хоч-би одне слово за старі форми наз. мн. А в грамотах XIV в. ще виключно вживається тільки старих форм. Пор. хоч-би в одній грамоті, поданій в самого автора, в хрестоматії (стор. 90): *сєвдци, дьязци, бортници, свидци*. І словом одним не згадано за закінчення -ове, яке тепер правда має дуже незначне поширення, але-ж приміром у грамотах XIV—XV в. вживається досить широко — пор. знов-таки в тій грамоті з хрестоматії: *вжитковє, поповє*. За форми на -а (типу *грунта*) автор каже, що вони «можлива річ, запозичені з інших мов» (стор. 67), нічим цього свого погляду не обґрунтовуючи²).

¹) Тут автор дає в дужках таке пояснення: «Що-до закінчення -и див. Фонетику § 26». Покликання цілком неправдиве — у § 26 мова йде про «перехід сполучень *кы, гы, хы* в *ки, ги, хи*». Таке покликання правдиве було-би для московської мови, але-ж в українській мові ми маємо не тільки *руки*, але й *риби*.

²) Допустити органічність цих форм в укр. мові не дозволяє авторові сказане в нього на стор. 10 (у вступі): появу форм на -а визнає він тут за з'явище, спільне для обох

І словом одним автор не згадує за давні форми знах. мн. для назв осіб. А їх послідовно вживається ще в грамотах XIV—XV в. та й досі рештки їх залишилися у таких висловах, як: *вивести в люди, піти в гості, постригтися в ченці*, то-що.

Не зазначено також, доки вживалася стара форма род. мн. — рідко трапляються вони ще в грамотах XIV—XV в. Неправдиво зазначено, що «заховалися в українській мові два приклади, де відбивається стара форма основ на -о-... це — раз (*пять раз*) і гон або гін (*шість гон...*)» — стор. 67. Автор надто поспішно зробив підрахунок. Сюди належать і такі приклади, як: *10 год, сто рік, 5 чоловік, 10 аришин, сажень, пара черевик, чобіт*, то-що. Далі стару форму род. мн. зберігають речівники з суфіксом -ин- в однині: *римлян, татар*, а також назви місцевостів: *із Черкас, до Нагуевич, коло Чернівець*. — У м'якій відміні закінчення -ів- пішло не з -овъ, а з -евъ (яке засвідчене документально).

Що-до форм дав., ор. і місц. мн. ч. р., то автор зазначає, що вони «мабуť виникли під впливом відповідних фф. жіночого р.» (стор. 67). Хіба в автора що-до цього є якийсь сумнів? Не цілком точно сказано, що ці закінчення -ам-, -ами-, -ах з'явилися замість давніх -омъ, -ы, -ѣхъ, -ѣмъ, -ѣми-, -ѣхъ. Бо скажім в XIV в. українська мова не знає вже окремої відміни колишніх пнів на -и-; зокрема в ор. послідовно вживається закінчення -ы, закінчення дав. -омъ само собою не виразите, але такі форми, як *оунукумъ*, чп *глинарюмъ* або *дворичуомъ* ясно вказують на його походження. У місц., правда, в декотрих галицьких грамотах трапляється й закінчення -охъ. Так само не дають історичні дані певної підстави припускати вплив закінчення сер. р. -а на ці кінцівки (який автор приймає слідом за Маером). Заміна цих закінчень близькими (з такою самою приголошеною) закінченнями жін. р. відбулася, можлива річ, не без впливу прикметникової відміни, яка мала в цих відмінках однакові закінчення для всіх родів.

Неточности допустився автор у викладі про двоїну. По-перше, форма для наз.-знах. — це форма цілком звичайна, а друга, для ор., трапляється тільки в окремих словах. По-друге, вона инакшого утворення (за колишніми пнями на -і-). Про рештки двоїни для речівників ч. р. (як *вуса*) автор не згадує зовсім, а також не зазначає, доки вживалися регулярно форми двоїни по українських пам'ятках.

Загальну авторову тенденцію — не виходити надто за рамці нормативної граматики — найкраще ілюструють §§ 39 та 41. Тут автор не то що не зважає на історичні дані української мови, а нехтує навіть дані живої мови, поклавши в основу свого викладу відповідні правила українського правопису.

Голою майже парадигмою обмежується автор і в § 40, присвяченому відміні речівників сер. р. типу *ягня, тім'я*.

У відміні особових займенників (§ 43) не згадано зовсім за форми двоїни; не згадано також за енклітичні форми: *ми, ти, си*. А зате зайвий цілком екскурсе про індо-європейську праформу займенника я.

У відміні займенників *хто, що* (§ 44) автор просто тільки констатує, що *«хто < кто < кѣто»*, а коли з'явилася форма *хто*, не подає. Так само і про форму *що*. Що-до пояснення форми *ким* через вплив *чим*, то його можна-б було приймати, як-би форма *ким* стояла ізольовано; але вона вступає на загальному тлі впливу прикметникової відміни на займенникову (пор. форми *тымъ, кимъ* й інші у грамотах).

Мало цікавиться автор історією і в § 45, обмежуючись сьогочасними формами¹⁾ — прим., не згадує автор про те, що в наз.-знах. мн. колись відрізнялася категорія роду²⁾, *тоти старци — та знамена, своя села*, то-що; про відрізнявання форм наз. і знах. мн., про давні форми для знах. мн. для назв осіб (*ѣ, за инѣмъ* — див. хрестоматія ст. 90),

частин великоруського плімя, яке відбулося вже протягом XIII віку. А визнати це з'явще за незалежне, хоч і паралельне, в українській мові автор чомусь не наважується.

¹⁾ Здебільша літературними, полишаючи на боці навіть діалектичний матеріал — не згадує прим. навіть за такі звичайні і для літературної мови форми, як *тая, тую, тій*, то-що, за енклітичну діалектичну форму *му* й ин.

²⁾ Із авторового викладу виходило-б, що це стосується тільки форм: *они, оны, она*.

за таку звичайну в граматах енклітичну форму знах. від займенника *и*: *на нь* — для чол. р. та *ю (ню)* — для жіночого, то-що.

Крайню необізнаність автора з історією української мови виявляє його запевнення, що існування форм *тѣхъ, тѣмъ* у предковій українській мові доводить форма наз. мн. *ті*. По-перше, форми *тѣхъ, тѣмъ* існували не тільки в предковій українській мові, а й у самій українській мові і засвідчені хоч-би навіть у грамоті, поданій у самого автора в хрестоматії (стор. 90). По-друге, неправильно виводити форму *ті* із *тѣ*. Характер звука *т* (*ті*, а не *ті*) доводить, що найпростіше і єдино можливо виводити цю форму із прикметникової форми *тіх* (*тіх*), як це робить акад. Смаль-Стоцький (Grammatik, стор. 299) — пор. прикметникові форми *ситі, милі*. Отож не можна цю форму ототожнювати (як це робить автор слідом за акад. Соболевським) із російською формою *те* (*тѣ*).

Про форми *той, сей* проф. Бузук лаконічно, без жадного пояснення додає: «А *тѣи, сѣи* > *той, сей*» (стор. 72). Уважний читач, на підставі викладу фонетики, сподіватиметься пнакшої рефлексії *-зи, -ѣи* (пор. *добрий*). Не тільки по «ниших слов'янських мовах ми бачимо різні додатки до перших форм цього займенника» (стор. 72), а й у самій такій українській — пор. давнє *тотъ* (хоч-би знову таки в авторській хрестоматії, стор. 90), а також *сесь* (*цесь*), то-що.

При полененні форм *тіх, тієх* і т. д. (варіантів *тех, тею* — не згадано зовсім) автор забуває, що пам'ятники XVI в. (пор. Смаль-Стоцький, стор. 299) засвідчують форми *тоєх, тоєю*, які ще й тепер є живими формами в північних говірках.

У відміні прикметників (§ 46) зовсім автор не згадує про долю іменної їх відміни.

Навряд чи треба було пояснювати форми типу *новимъ*, бо це-ж виходить із рамок історії української мови.

Що форма *новій* пішла з *нови* (а не з *новѣи*) доводять не тільки дані північних говірок¹⁾ та інші сх.-слов'янські мови, а й дані пам'ятників, пор. хоч-би *по своїи добри воли* (в авторській хрестоматії, стор. 90) й особливо приклади типу *оу бышкѣвскѣи гра ници* (перем. грамата 1391 р.).

Не відповідає дійсності запевнення проф. Бузука, що «ф.ф. род. ч. і с. рр. на *-ого* трапляються в пізніших пам'ятниках» (стор. 74). — Форми ці знає вже Свят. Зб. 1073 р. — пор. у Розенфельда, стор. 188—189 (наводить ці форми і проф. К. Маєр, Histor. Gram., ст. 164).

Переносючи (правда, дуже невпевнено) на український ґрунт повстання стягнених форм прикметників, проф. Бузук забуває додати, що повні форми ще цілком панують у грамотах XIV—XV в. і стягнені форми тільки дуже слабо в них пробиваються.

«Поza часом і простором» іде в автора виклад про відміну числівників. Єдині хронологічні визначення, яких уживає автор, — це: «колись» та «пізніш».

Задарма автор біля форми *трѣмъ* ставить зірочку на знак, що ніби така форма тільки «сподівана» і реально не засвідчена. Навіть у своїй такій власній хрестоматії, на стор. 90, може він знайти — *имъ всѣмъ трѣмъ*. А про теперішні діалектичні форми *трѣх, трѣм, трѣма* міг-би проф. Бузук довідатись хоч-би із граматики проф. Сімовича (див. стор. 232).

Про порядкові числівники, збірні, то-що — ні слова.

Усю кон'югацію виклав проф. Бузук на кількох сторінках — ясно, що вийшов цей виклад у нього надто вже побіжний. Рідкі в автора хронологічні визначення іноді не відповідають дійсності. Прим., автор запевняє, що «більш-менш певні приклади заміни форми на *-лѣ* формою на *-ѣ*» подібуємо в грам. XIV в.» (стор. 79) — у грамотах XIV в. насправжки ще виключно панують форми на *-лѣ*. І навпаки, надто рано датує автор зник форм двоїни (XIII віком) — форми двоїни трапляються ще в грамотах XIV в.

Цілий клубок непорозумінь викликає оригінальна авторова теорія про кінцівку III-ої особи одн. тепер. ч. *-тъ*. «Це старе *-тъ* — пише автор (стор. 80) — спершу було відзнакою лиш нетематичних дієслів, але в більшості сх.-слов'янських діалектів воно перейшло й до тематичних дієслів. Це *-тъ* в 3-й ос. одн. й множ. відзначало мову пам'ятників

¹⁾ Деякий довід можна знайти і в літературній мові: *м'яжкій, легкій* могло піти тільки з *мягкою, легкою*.

так званої руської редакції від мови ст.-слов'янської». У цьому уступі що не слово — то нове непорозуміння. Насамперед, що це за таке визначення «спершу»? Навіть не «за передісторичної доби»? — значить читач повинен думати, що це на давне-руському ґрунті. Але заглянувши в якийсь підручник, побачить (хоч-би із зразка кон'югації, наведеного в Соболевського, стор. 297—299), що жадної відмінності між тематичними й нетематичними дієсловами в цьому пункті немає. Виходить тоді — у праслов'янській мові. Але й тут, вдавнившись хоч-би до Кульбакіна (ст. 153), чи до Ільїнського (Прасл. грам., 476), чи до Мейє (Le slave commun, 270—272), побачить читач, що всі вони одноставно не визнають жадної відмінності між кінцівкою тематичних і нетематичних дієслів у III-ій ос. (хоч зазначають цю відмінність для I й II ос.). Отож виходить, що отее «спершу» це значить — в індо-європейській правмі¹⁾. Не встигне читач з дива вийти, нащо було аж із так далеко починати, як тут нова несподіванка — після цього «спершу» в більшості сх.-слов'янських діалектів — каже проф. Бузук — кінцівка ця перейшла і до тематичних дієслів; виходить — проф. Бузук сх.-слов'янські діалекти виводить безпосередньо із індо-європейської правми?! І це *-ть* — додає проф. Бузук, щоб до краю здивувати читача — відрізняє навіть д.-руські пам'ятники від д.-ц.-слов'янських, які цієї кінцівки, виходить, не мали і зберегли той стан, який був «спершу» (із авторового викладу за допомогою «чисто-логічного моменту» можна зробити тільки отакий висновок). За таку «науку» читач, що хоч прослухав куре д.-ц.-слов'янської мови, авторів не подякує.

Але-ж непорозуміння цим не кінчається. Бо хоч автор тільки-що сказав, що більшість сх.-слов'янських діалектів прийняла кінцівку *-ть*, то далі вже запевняє, що українська й білоруська мова та деякі говірки російської (виходить, що знову таки більшість сх.-слов'янських діалектів) зберегли старі форми I-ої кон'югації без кінцівки, які через те мусять — на авторову думку — виступати вже в найдавніших пам'ятках. І тільки значна меншість (бо деякі говірки української мови) знають таки справді форми з кінцівкою *-ть* у I-й кон'югації — це ті, автор гадає, котрі змінювали *e* в закінченні III-ої ос. на *ъ* (хоч їх слідів у сьогочасній мові не залишилось).

Помінаючи навіть оцю суперечність, концепцію проф. Бузука не можна визнати за вдачу. По-перше, забуває він сьогочасні форми I-ої кон'югації з кінцівкою *-ть* при зворотному займеннику (*ведеться*), що панують на більшій частині української території. Забуває далі проф. Бузук свідчення не церковних пам'ятників, а грамот — у грамотах XIV—XV в. форми без *-ть* прохоплюються надто рідко, а мало не виключно вживаються повні форми.

Що-ж до давніх форм типу *нарече* із Свят. Зб. 1073 р., то не треба забувати, що вони не чужі і для д.-ц.-слов'янських пам'ятників (в одному Супрасль. рук. — коло 80 випадків — пор. Вондрак, Altkirch. Gram.², 489—490), та й трапляються вони не тільки у дієсловах I-ої кон'югації (а і в IV-ій класі, і в нетематичних дієсловах). Пояснення їх дає хоч-би проф. Ільїнський (Прасл. грам., 479). А що форми з кінцівкою були живі для давне-руської мови, свідчить ота послідовна³⁾ відмінність між цими формами по давне-руських (*-ть*) та д.-ц.-слов'янських (*-тъ*) пам'ятниках.

Що-ж до «галицько-волинських» форм типу *бодуть*, то проф. Бузук і не пробує довести, що це були справді живі форми.

Автор не згадує зовсім за кінцівку I-ої ос. мн. *-мы*, за діалектичні форми інфінітиву на *-чи*, як і багато інших діалектичних форм.

Неправдиво автор зазначає, що акад. Кримський уважає за «перехідну стадію» форми прийдучого часу з *имамь*. Не за «перехідну» (від якої тоді початкової, первісної), а за початкову, вихідну стадію вважає ці форми акад. Кримський.

Замість теоретичних міркувань про необхідність дієприкметникових форм, краще-б був автор подав докладну картину розвитку цих форм на українському ґрунті.

¹⁾ Пор. А. Meillet, Introduction...⁶, стор. 192.

²⁾ Уже в Остромировій єв-ії подибуємо тільки ч о т и р и ц.-слов'янські форми (із *-тъ*) — пор. Козловський, стор. 116.

На хрестоматії я спинятися не буду. Зазначу тільки, що вона значно менша¹⁾, ніж та, що подана при книжці: Шахматов — Кримський, Нариси з історії української мови. Зазначу також, що автор майже ніколи не подає, звідкіля він друкує свій уривок: з оригіналу, чи з друкованого видання (і якого). Найцікавіший, звичайна річ, уривок з неопублікованого ще Хоружівського Збірника 1662 р.

Підеумовуючи наші уваги, треба сказати, що книжку проф. Бузука не можна визнати за позитивне надбання українського мовознавства. І до цього другого видання можна прикласти цілком ті слова, якими висловив своє загальне враження від першого видання його рецензент, Вс. Ганцов (див стор. 253). Автор не то що не поглибив викладу власними студіями над новим матеріалом, а й не використав сумлінно навіть і загальні курси української мови та «руського языка». Навіть прозорості та систематичності викладу, якої можна вимагати від сумлінного компільатора, що серйозно продумав свій матеріал, в автора немає. Книжка його це не є наслідок випадкових обставин. Автору довелося протягом кількох років викладати українську мову в Одеському ІНО; тільки-ж його становище викладача ще не зобов'язувало його неминуче друкувати ті свої виклади.

Київ, липень 1927 р.

Вас. Дем'янух.

Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии (бывш. Таврической Ученой Архивной Комиссии) т. I (58). Под редакцией секретаря Об-ва Н. Л. Эрнста. Симферополь, 1927, ст. VІІІ + 207.

Цього року в науковій літературі сталося значне явище: це відновлення після 7-річної перерви «Известий» Таврійської Вченої Архівної Комісії, яка працює під новою назвою Таврійського Товариства історії, археології та етнографії. Ця подія трапилася разом з двома юбілеями: 40-річчям існування Комісії, та 50-річчям юбілеєм наукової діяльності її голови, керманіча над її справами та редактора її «Извѣстій», відомого й шановного дослідника Тавриди, професора Арсенія Івановича Маркевича.

Минуло коло 50 років з того часу, коли він, українець з походження, юний кандидат університету, приїхав до Симферополя на скромну посаду вчителя «словесности» хлоп'ячої гімназії; одночасно з ним посаду вчителя історії дістав Ф. Ф. Лашков (нині покійний), згодом — відомий історик Тавриди. Їх обох захопило минуле цієї країни, і вони, з покійним Стевеном, стали за основоположників Вченої Архівної Комісії, і завдяки їм, а переважно А. І. Маркевичеві, Комісія ця стала за одну з найкращих у Росії. Од літератури А. І. Маркевич перейшов до історії, археології, історії мистецтва Криму; коли в Симферополі було одкрито університет, він обіймає катедру історії Криму, а цього року Всесоюзна Академія Наук обирає його на члена-кореспондента.

Всі, кого цікавила історія та археологія, знають, яку вагу мали «Извѣстія» Таврійськ. Вчен. Комісії; значіння її було значно ширше від суто-місцевих завдань, і своїми статтями вона захоплювала і російську і тим більш українську історію, яка тісно сплітається з історією Тавриди. Так само й ім'я юбіляра добре знайоме дослідникам історії, переважно тим, хто працював у Тавриді і мав можливість користуватись його глибокими й широкими знаннями, можна сказати, енциклопедичними в галузі минулого й сучасного Криму, а також його виключною чемністю, добротою, широю охотою допомогти кожному своїм досвідом, не жадуючи свого часу та сил. Крим у цілому і Симферопіль зокрема завжди приваблювали дослідників з різних країн і різних фахів, і всі вони знаходили в Таврійській Вченій Комісії та в особі А. І. Маркевича найкраще прийняття, допомогу, потрібні вказівки, то-що. Звичайно, поміж цими дослідниками було чимало українських вчених.

¹⁾ Іноді уривок навіть із такого пам'ятника, як Свят. Зб. 1073 р., обмежується шістьма рядками. Навряд чи може такий мізерний уривок дати читачеві уявлення про той пам'ятник.

Такі життєві умови та взаємини з вченими, які склалися протягом 40 рок., у значній мірі пояснюють і виключний характер книжки, який відрізняє її од попередніх книжок «Известій», хоч вона і мала завдання продовжувати старі традиції, як видно з подвійного числа її.

Книжка ця має характер урочистого збірника, який об'єднує тільки одне спільне бажання авторів праць — узяти участь у юбілейному збірнику на пошану А. І. Маркевича та Комісії. Збірник починається гарним портретом юбіляра, прпєвятою йому цієї книжки та реєстром його праць, починаючи з 1876 р. і закінчуючи рукописами, готовими до друку; значна частина їх складається з дослідів над минулим Криму.

Самий збірник має в собі 37 статтів різних авторів: тут багато праць місцевих вчених, але більшу частину дали російські вчені, і, на жаль, дуже мало українські: між ними бачимо проф. В. В. Варнеке, С. С. Дложевського. Між прізвищами російських вчених зустрічаємо академіків: Д. В. Айналова, В. В. Бартольда, С. А. Жебелева, І. Ю. Крачковського, Н. Я. Марра, С. Ф. Платонова, О. І. Соболевського; професорів: І. Н. Вороздіна, Ю. В. Готьє, Н. С. Державіна та інші.

Звичайно, характер збірника відбився на його змісті: він не має нічого цільного і не всі статті зв'язані з Тавридою, як буде видно з реєстру праць. Треба попередити, що такий характер не шкодить цінності окремих праць: всі вони, хоч і дуже дрібні (тільки одна стаття акад. Жебелева досягає аркуша, більшість по 4—6 сторінок), присвячені цікавим питанням, являють детальне освітлення окремих тем. Деякі статті ілюстровано. Ми подамо тут загальний огляд змісту збірника, не зупиняючися на кожній статті, бо це-б чимало забрало місця.

Археології та давній історії присвячено статті: проф. Ю. В. Готьє — питанню про ясів-аланів у російській та українській історії (X—XII в.); проф. К. Е. Гриневича — археологічним розвідкам північно-східної частини Керченського півострова; акад. С. А. Жебелева — Геродотові і скитським богам; проф. Е. Н. Клетнової — походженню слова «оіш» Йордана. Н. І. Рєшнікова — старовині таврів; проф. О. А. Спіцина — татарським курганам. Середньовіччю присвячено статті: Османа Акчо-кракли — старо-кримським Отузьким написам, XIII—XIV вв., також і стаття проф. І. Н. Вороздіна — Отузькій старовині; акад. В. В. Бартольда — батькові Едігел; Якуба Кемалі — написам на мечеті «Узбека» Ст. Криму; проф. О. Н. Самойловича — виданню ярликів Тохтамиша; Н. Л. Ернста — конфліктів Івана III з Генуезькою Кафою (до історії походження козацтва). Новій та новітній історії Криму присвячено статті: проф. С. С. Дложевського — невиданим місцям рукопису П. Дюбрюкса (це єдина стаття українською мовою). С. В. Ефетова та В. І. Филоненка — пісням кримських татар; Л. В. Жирицького — Пушкінові та Овідієві, з приводу життя Пушкіна в Криму; проф. І. С. Кая — рукописові «кримчаків» кінця XVIII в.; акад. І. Ю. Крачковського (2 статті) пісні арабського саадата, яку він знайшов у Києві, в рукописах А. Н. Муравйова; проф. В. І. Филоненка — Грібоседову та його подорожі по Криму; П. Я. Чепуріної та В. Ельшєвича — караїмським шлюбним договорам (шетарам). Історії мистецтва Криму присвячено статті: проф. П. І. Голандського — питанням охорони пам'яток старовини; проф. В. В. Варнеке — театрам у грецьких колоніях на північних берегах Чорного моря; Ю. Ю. Марті — віршованій епітафії амастрійця Іліодора в Керчі; В. Ф. Штифтаря — штемцям на ручках амфор з Евпаторії; Н. І. Брунова — зв'язкові українського та російського будівництва з Херсонесом; Усейна Воданинського — мавзолеям «дурбе» XIV—XVI в. в Криму, акад. Д. В. Айналова — малюванню Вахчесарайського палаца. Стаття акад. Н. Я. Марра торкається питань кримської топоніміки. Окремо стоять дві статті біологічного змісту: проф. Е. В. Вульфа — про симферопільський розсадник дерев, та проф. В. В. Лункевича — про досягнення біології, починаючи з Паласа і кінчаючи академ. І. П. Павловим.

Деякі статті не мають безпосереднього зв'язку з Кримом: це праці професора І. І. Толстого — про чудо біля жертовника на Вілім морі; проф. Н. І. Новосадського — про першу композицію першої книги Геродота; проф. Г. В. Вернадського про пам'ятки мистецтва Пелопонеса; акад. О. І. Соболевського про московські моди XVI в.; проф. Е. В. Петухова — про Пушкіна, та його «культ»; проф. Н. С. Державіна — про Міцкевича й Герцена, та акад. С. Ф. Платонова — спомини про недавнє минуле, про Бєртє-Дєлагарда

А. І. Маркевича, В. В. Васильєвського, А. А. Куника, В. Д. Смірнова, Н. І. Веселовського та інших.

Такий зміст цього різноманітного збірника; в ньому зачеплено багато цікавих питань значна частина яких більш-менш торкається і історії України. Але, не кажучи про зміст, збірник цей має значіння власне своїм характером: він свідчить, яким значним явищем культурного життя всього Союзу було відновлення «Известий» кол. Таврійської Вченої Комісії, з одного боку, і з другого — яку широку популярність і пошану в наукових колах завоював собі юбіляр.

Закінчуючи цю замітку, можна висловити два побажання — довгого віку і продовження корисної наукової діяльності юбілярові, і друге — побачити як-найшвидше II (59) том «Известий Таврического Общества истории, археологии и этнографии».

Н. Полонська-Василенко.

В. Біднов. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р. (з нагоди 150-літніх роковин зруйнування Січі). Літературно-Науковий Вістник 1925 р., кн. IX (вересень), стор. 51—70.

Як видно з заголовку, проф. В. О. Біднов присвятив свою статтю юбілеєві зруйнування Січі. Вже саме ім'я автора, відомого знавця Степової України, притягає увагу читача до цієї статті, і не даремно; автор її докладно студіює факт зруйнування Січі, якого ще не було як слід досліджено в історичній літературі; він користується переважно архівними матеріалами, що зберегалися в архіві кол. Катеринославського Губерського Правління. Порівнюючи дані цього архіву з «Повѣствованієм» Н. Коржа, автор робить висновок, що оповідання Коржеве мало не достоту відповідають дійсності. Автор не обмежується розглядом самого факту зруйнування Січі, і переходить до долі Запорозжя після реформи його. Тут він підтримує новими студіями свою давню думку про те, що «в дійсності його (зруйнування Січі) не було» (стор. 58)¹⁾. Спочатка Січ, перейменована на м. Покровське, стала за осередок тимчасового правління з підполк. Норовим на чолі, потім, з 21 липня 1776 р., тут було одкрито провінціалну канцелярію Слов'янської провінції, і все майно куренів, крамниць, льохів, шинків, були цілі і перейшли тільки в користування російського скарбу. Тільки за 5 років, коли центр адміністраційний перенесено до Нікополя, це майно було зруйновано, і саме Покровське перейшло у власність ген.-прокурора кн. Ваземського (стор. 58—59).

Переходячи до майна приватних осіб, В. Біднов пише, що тільки «кошовий Петро Калнишевський, військовий писар Іван Глоба, суддя Павло Головатий та ще кілька десятків старшин та козаків, що не бажали коритися московському правительству, не мирилися з думкою, що Запорозьке військо не існує, втратили своє власне майно» (стор. 59). Тут автор наводить цінні дані про матеріяльний стан Калнишевського, та інших членів запорозької старшини, про кількість зимовників, табунів, голів різної худоби, кіп пшениці та вівса, мішків з гріними, і т. д. «Секвестровано старшинське майно, пише автор, переведено на гроші... З цих грошей давали допомогу колоністам, а також з нього йшли кошти в 1787—1789 р. на той університет, що Потьомкін розпочав був організувати в Катеринославі. Таким чином оборонці козацької свободи та Запорозьких вольностей прислужилися справі колонізації принадних для Москви степів не тільки персонально, заснуванням зимовників, а й капіталами своїми... Послуга, яку слабо підкреслювали всі дослідувачі минулого Степової України» (стор. 60). Думка авторова цікава, але ми не можемо погодитися з ним у тому, ніби-то кількість осіб, що втратили майно, була невелика. Перш за все, притягнуто було до судової відповідальності багато людей, не тільки тих, проти кого були явні доводи за всякі «пороки», злочинства й опір проти російського уряду, але й тих, хто мав будь-які

¹⁾ Див. того-ж автора: «Матеріали для історії колонізації бывшихъ запорожскихъ владѣній». Лѣтопись Екат. Уч. Арх. Ком., вип. IX, 1913, стор. 176—177.

з ними стосунки¹⁾. Загальна масова конфіскація майна військового та старшинського викликала чимало помилок: разом з конями та худобою старшинською забирали майно їх родичів та знайомих; забирали зброю, різне приладдя, що було в тимчасовому користуванні в старшин, забирали худобу, що ходила спільно з старшинською на пасовищах. Про те, що це не були війняткові явища, можна судити з численних скарг та прохань повернути неправдиво забране майно, які подавали скривджені новій адміністрації країни протягом декількох років (останні прохання датуються 1784 р.). Деякі скарги надрукував Д. І. Яворницький²⁾, значна частина їх залишається в Запорозькому Архіві³⁾. Звичайно, не всі подавали прохання; дрібні власники, мабуть, і не починали клопотатись, коли загальна сума збитку не була така велика, щоб корисно було знов витрачати гроші, їздити, просити і т. д. Не легко було й доводити, що та корова або той кінь, що ходили в табуні старшинському, належали справді прохачеві. Щоб показати всю складність таких справ, наведемо один приклад: при конфіскації майна писаря Глоби було взято 2 коні хрещеника Глобиного, Петра Арапа; в реєстрі майна цих коней записали як власність Арапа. Підтвердив його права на коней і земський комісар, кап. Петров. Здавалось — не було жадних перешкод, щоб здобути коні. Але, коли він приніс наказ губернатора Муромцева видати йому коні завідувачеві казенними конями поруч. Харчевському, то виявилось, що коні продано. Муромцев наказав видати власникові по 20 карб. за кожного коня, всього 40 карб., а пор. Харчевський відмовився і заявив, що він має відомості, що коні належали Глобі, а не Арапові. Почалась тяганина, скарги, слідство, справа доходила навіть до Потьомкіна, а тут були й свідки й посвідка земського комісара⁴⁾. Ще гірше було з грошовими справами, коли не було ні розпиек, ні векселів, ні свідків, які бачили, як передавали гроші. В архівах таких справ залишилося чимало; ось наприклад — скарга козаків Яковлева та Стіни на те, що при конфіскації скаргу Пашковського куреня забрато і їх власних 2118 карб. 40 коп., які вони «вложили в Пашківський курінь»⁵⁾.

На нашу думку, автор трошки ідеалізує стан, у якому опинилися запорозці після скасування Січі, коли пише, що «Московське правительство до всіх запорозців взагалі після окуповання Січі ставилося не зле; потреба в людности для заселення степів примушувала його дорожити кожним поселенням і кожним поодиноким мешканцем» (стор. 60). Теоретично так мало бути, і почасти такий висновок можна зробити з «Настановлення губ. тов. Алексеєва славянської пров. канцелярії обь отношеніи ея къ населенію бывш. Запорожскихъ владѣній» р. 1776⁶⁾ та інших офіційних документів (напр. ордер Г. О. Потьомкіна Озівськ. губернаторові Черткову має таку пропозицію: губернатор повинен уживати всіх можливих заходів, щоб «благотворительнымъ съ сими... поселянами (кол. запорозцями) обращеніемъ доставлять имъ въ образѣ жизни такое благоденствіе, которое бы они ощути-тельно познавъ устремлились сами собою къ достиженію степенной жизни въ своихъ границахъ»⁷⁾). Але практика життя розходилася з теорією. Уряд не хотів залишати запорозців на давніх зимовниках, і з 1775 р. починається примусове переселення їх у великі слободи, де вони були під доглядом урядовців⁸⁾. А кожному ясно, скільки губиться майна при таких переселеннях, не кажучи вже про старі садки, пасіки, різні вжитки, до яких навикли власники зимовників. Важке було й життя в самотніх зимовниках: про це яскраво писав р. 1779 Новорос. губер. Н. Д. Язиков у рапорті Потьомкінові, що надрукував В. О. Віднов:

¹⁾ Одеськ. Краев. Архів. фонд Запор. Арх., зв. XXXVI, № 323 (162) арк. 56, 66, 73, 105.

²⁾ Д. И. Яворницкій, Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ, т. II. Влад. 1903, стор. 2090—2091.

³⁾ Од. Кр. Арх. ф. Запор. Арх., зв. XXXVI, № 323 (162) арк. 9, 14, 23—39, 51, 70, 120.

⁴⁾ Запор. Арх., зв. XXXVI, № 323 (162), арк. 23—39.

⁵⁾ Там-же, арк. 70.

⁶⁾ В. А. Відновъ, Матеріали для ист. колон. Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком. вып. IX, стор. 190—200.

⁷⁾ А. Богумиль, Изъ исторіи управления Новороссіи кн. Г. А. Потемкинымъ. Лѣтописъ Екат. Уч. Арх. Ком., годъ II, ч. II, стор. 87, № 661.

⁸⁾ Сборникъ военно-историч. матеріаловъ, вып. VI. Н. А. Дубровинъ. Бумаги кн. Потемкина Таврическаго, стор. 37, № 167—170. А. Богумиль. Op. cit., ст. 21—22, № 461.

він малює жахливу картину безпорадності кол. запорозців перед військовими командирами та окремими командами, що, проходячи, вимагають фураж, їжу, вози, допомогу, а почасти й грабують майно. Цікаво те, що про це писав в офіційному рапорті губернатор, що був і сам безсилий припинити оці грабунки й самовільства¹⁾.

Отож, на нашу думку, не можна вважати становище кол. запорозьких козаків, після зруйнування Січі за «не зле», хоч персонально уряд і не мав на меті зробити їм прикрий і не виділяв їх з кола інших селян, але всі умови нового життя викликали в них, природно, глибокий жаль на те, що «край розкішний та й занепастили».

Ще одна примітка з приводу слів В. О. Віднова про те, що доля кол. судді, Павла Головатого, йому невідома. В збірнику матеріалів кол. Одеського «Общества Истории и Древностей», поміж різних рапортів, атестатів, прохань і т. д., 1788—1809 рр., переписаних письмом XIX в., зберігся цікавий документ, якого я додаю цілком: «Свидѣтельство. Я нижеподписавшійся далъ сіе свидѣтельство въ томъ, что находящійся въ Тобольскомъ Знаменскомъ монастырѣ узникъ Павелъ Головатый мною въ силу насланного ко мнѣ изъ Тобольск. Нам. Правл. Е. Имп. Вел. указа въ болѣзни его освидѣтельствованъ, по которому свидѣтельству оказалось, что онъ отъ великой старости веѣмъ корпусомъ совершенно слабъ и дряхлъ, въ составѣхъ имѣеть ломоту, особливо въ лѣвомъ вертлюгѣ, отъ чего и лѣвая нога не свободное движеніе имѣеть, и по сей причинѣ онъ принужденъ ходить съ костылемъ. Правымъ глазомъ совѣмъ не видить, а лѣвымъ только въ самое ясное время нѣсколько свѣту, но предметы никакіе различить не можетъ, о чемъ симъ по присяжной моей должности и свидѣтельствую. Данъ въ Тобольскѣ, февр. 20 дня, 1792 г., кол. ас. стабъ-лекаръ Иванъ Петерсонъ». До цього цінного свідощтва, що малює постать останнього судді Запорожжя за 17 років по його зруйнуванні, додано довідку Тобольського Знаменського монастиря архімандрита про те, що Головатий протягом перебування в монастирі «свелъ себя чесно и добропорядочно, а нынѣ пришедъ въ крайнюю здоровья своего слабость, непреложное имѣеть желаніе принять монашескій чинъ въ Києво-Печерской Лаврѣ и тамо пробыть до конца жизни своей»²⁾. На жаль, ми не маємо відомостей, чи міг здійснити «непреложное... желаніе» Головатий, чи він і загинув у далекому Тобольському монастиреві, не побачивши хоч одним оком сонця рідної України? Здається, що так і було, бо коли-б він помер у Києві, про це збереглися-б хоч які-небудь звістки.

Другу частину своєї статті автор присвятив розглядові маніфеста 3 серпня 1775 р. про зруйнування Січі. В. О. Віднов перший дослідник, що звернув увагу на цей цікавий документ, який чомусь протягом 150 років не викликав інтересу. Автор поділяє його на дві частини, аналізуючи підстави, що викликали зруйнування Січі: І. історична: тут автор маніфесту звертає увагу на те, що не було «законного початку війська», що організація його була шкідлива для держави, бо тут скупчувалися заїди з різних місць. Цю частину написано досить об'єктивно, завдяки роботам історіографа Міллера, до якого звертався уряд по допомогу (стор. 66). II. а частина присвячена виявленню ворожої поведінки запорозців до московської держави, переважно за останні десятиліття». Тут, пише автор, освітлення цілком однобічне, тенденційно-неправдиве» (стор. 67). Маніфест замовчує заслуги запорозців за останньої війни, і закиди його ніби-то запорозці захоплювали землі, що належали Новоросійській губернії — цілком безпідставні.

З цього огляду видно, яка цікава й цінна ця хоч невеличка, але змістовна стаття.

Н. Полонська-Василенко.

¹⁾ В. А. Відновъ, Матеріали. Львотп. Екат. Уч. Арх. Ком., в. IX, стор. 204—211.

²⁾ Одеський Державний Музей. Рукописи кол. «Общ. Ист. и Древн.» № II — 29—63, аркуш 126.

В. О. Біднов. *«Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значіння.* Прага 1925. Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, стор. 1—28.

Брошура проф. В. О. Біднова охоплює багато питань, зв'язаних з виданням цієї пам'ятки запорозької історії. Перші сторінки праці автор присвятив біографії та постаті видавця «Повѣствованія», відомого збирача матеріалів з історії Степової України, архієпископа Гавриїла. Короткими, але яскравими рисами намалював автор цього росіянина, костромпця походженням, учня Євгенія Волховітінова, майбутнього митрополита Київського. Підготований впливом мітр. Євгенія, Гавриїл Розанов, за часів перебування на Степовій Україні, в Катеринославі та Херсоні (з 1828—1847 р.) зацікавивсь минувшиною нової для нього країни й полюбив її. Він почав вивчати архівні матеріали, збирати їх, розпитувати старих людей про минуле, переважно коли об'їздив свою єпархію. Так познайомивсь він і з Микитою Коржем і почав, укупі з архимандритом Іаковом Вечерковим, записувати його оповідання. Це співробітництво Вечеркова дає нашому авторові можливість встановити час написання оповідань — між 1828 — коли Гавриїл приїхав до Катеринослава, та 1831, бо на початку 1832 р. Вечерков виїхав з Катеринослава.

В. О. Біднов давно вже цікавивсь питанням про видання «Повѣствованія», і в 1912 р. він розпочав полеміку з С. А. Нікітіним з приводу участі в ньому пр. Гавриїла¹⁾. Тепер він знов докладно зупиняється на виявленню ролі пр. Гавриїла. Він досліджує мову, якою записано оповідання, і підкреслює, що редактор пр. Гавриїл намагавсь зберегти в ній українські вирази, хоч і подав оповідання в російському перекладі. Автор зазначає деякі помилки Коржа, переважно хронологічного характеру, і робить висновок, що вони не підтверджують довір'я до автора, і можуть походити з різних умов життя (напр. дата судової тяганини з Папчинським з Вірменком, час перебування Катрини в Катеринославщині, або, напр., назва «Кременчуцької» губернії, замість Новоросійської).

Автор докладно виявляє справжню ролю пр. Гавриїла в записуванні й виданні оповідань Коржа: він цілком спростовує участь Ол. Стороженка, який ніби-то розшукав Коржа і познайомив його з пр. Гавриїлом; також порівнюючи «Споминки про М. Л. Коржа» О. Стороженка з «Повѣствованієм», автор схиляється до думки, що Стороженко ніколи не розмовляв з Коржем, та й не бачив його, що всі його «споминки» — тільки переказ українською мовою російського тексту пр. Гавриїла. Він дбайливо простежує Споминки і підкреслює, що Стороженко чомусь записав з оповідань Коржа тільки те, що був уже надрукував пр. Гавриїл, не рахуючи декількох сторінок, де він був незалежний від цього джерела (напр., подорож од Капулівки до Някополя, коли він, як сам каже, проїхав 150 в. дубом за півдня, потім деякі написи на хрестах, на хатах, опис Коржевої хати, і т. д.).

Виявивши вагу «Повѣствованія» Коржа, автор зазначає, що воно, так-би мовити, мало декілька спадкоємців — між ними він зазначає А. А. Скальковського, що надрукував уривки з нього в «Жур. Мин. Нар. Просв.» (1838, № 6, та 1839, № 2), П. О. Куліша, який високо цінив цю книгу, і сприяв популяризації її. Ще більш популяризував її своїми Споминками Стороженко, що, на думку авторову, поставивсь до «Повѣствованія», як талановитий белезтрит, і на підставі історичного документу намалював художню картину.

Такий зміст цієї цікавої статті, що збільшує собою невеличку кількість дослідів над історією джерел запорозької історії. Можна тільки пожалкувати, що автор поки що звернув увагу виключно на зовнішню історію цієї пам'ятки, і побажати авторові дослідити і внутрішній зміст її, порівнюючи з іншими тогочасними джерелами.

Н. Полонська-Василенко.

¹⁾ «Къ характеристикѣ мѣстныхъ литературныхъ нравовъ». Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком., виш. VIII, 1912, стор. 265—288.

Auguste Vierset. *Un peuple martyr* (Народ-мученик). Брюссель 1924.

Доля слов'ян була часто дуже тяжка і нераз будила добре спочуття серед шляхетного громадянства різних народів. Колись, не так ще давно, як я пам'ятаю, було надруковано книжку: «Le sauveur d'un peuple» par D. Mikoff (Голгота народу) — про страждання болгарського народу, — тепер знов вийшла в світ вищезазначена книжка. Тут з великим запалом описано тяжку давню й сучасну долю лужичан або лужицьких сербів, що живуть у Прусії та Саксонії. До книжки додано дві ландкарти, історичну й етнографічну (невеличку), сучасних селищ лужицьких, складену за звісною мапою великого знавця цих слов'ян Ад. Черного 1911 р.; є й невеличка ніби випадком зроблена, бібліографія, де через щось проминуту навіть книжки такого приятеля й знавця лужичан, як згаданий Ад. Черний, родом чех (Я. Рокита). Зміст книжки такий: у першому розділі говориться про стародавність слов'ян у Німеччині (*Antiquité des slaves de Germanie*), у другому — про їх цивілізацію, у третьому — про війни, що провадили німці, щоб вигубити польських і поморських слов'ян, у четвертому — про знімчення лужичан, у п'ятому — про їх відродження, у шостому дуже яскраво описано, як німці катували нещасних лужичан за світової війни; у сьомому розділі наведено ті вимоги, що їх подали представники лужицького народу на мировій конференції в Парижі після війни і як із цього нічого не вийшло... В історичному огляді є помилка на ст. 18-ій, де автор поганський храм у Петрі, присвячений поганському богові Свантовітові, приписав богові Сварожичеві-Радгостові, якому присвячений був храм у Арконі на острові Рюгені. Новіші відомості про Петру й Аркону див. між иншим у Шухардта в *Sitzungsberichte der preussischen Akademie* 1922—1923. Інших помилок наводити не будемо; скажемо тільки, що в останньому розділі (закінчення, *Conclusion*) автор висловлює надію, що бажання й домагання народу, який ще «не хоче помирати», буде таки вислухано, що ліга націй примусить таки німців застосувати до лужичан чотиринадцять «Вільсонових» пунктів... Додамо ще, що книжку прикрашають дуже добрі ілюстрації звісного чехо-словацького художника й музики Людвика Куби¹⁾, який не раз уже подорожував до Лужиць і зібрав багато дуже цікавих та важливих матеріалів і малюнків (Напр. «Nova zberka melodii» з замітками про народні музичні інструменти, або «Čtení o Lužici», про яку ми писали у VII—VIII кн. «Записок» У.А.Н.

Проф. А. Степович.

Savremenik, mjesečnik druzstva hrvatskih Književnikâ u Zagrebu, Godina XIX, 1926.

З 1926 р. після довгої перерви — через світову війну й революцію — став знов виходити в Загребі «Savremenik», літературно-художній щомісячник. Заснувало його ще 1907 р. товариство молодих хорватських письменників, як орган боротьби з старими літературними напрямками й пережитками. Нові редактори Милутин Негаєв і Любомир Вієнер ужили, здається, всіх стараннів і зусиллїв, щоб зробити відновлене видання як-найпрозкішим зовні і змістовним вибором статей та художніх ілюстрацій. І справді, великі зшитки «Savremenik'a» справляють на читача як-найкраще вражіння. Єсть чимало вдалих віршів і оповіданнів, напр. Авг. Цесарця «Kći crne ruke» (дочка чорної руки), Володимира Назора «Prosjak» (старець, прохач), Славка Ђжича «Ljubav na jezegu», Фр. Грчица «Zapreka» (перепона) — драма на одну дію; є й серйозні статті популярно-наукового характеру — напр. д-ра Гавр. Манойловича «Strossmayerova Akademija» з приводу 60-ліття «Югославської Академії Наук», Милана Беговича «Strossmayer» з чудовим малюнком пам'ятника, роботи Івана Мештровича, незабутньому фундаторові цієї академії, критич. стаття Драгана Бублича «Poezija Milana Begovića», і Ладислава Жимбрека «Roman Aug. Ciesarica „Careva kraljevna“», д-ра А. Шнейдера «Stari gobelini u Hrvatskoj», М. Нераєва «Šime Mazzura» і ин. Єсть

¹⁾ Складач чудового величезного збірника народніх слов'янських пісень «Slovanstvo ve svých zpěvech».

і різні дрібні звістки про слов'янство, напр. цікава стаття «Muzika u Sovjetskoj Rusiji», взята, що правда, з франц. «Revue musicale», де взагалі дане питання, здається, викладено й освітлено досить правдоподібно.

Нашу увагу особливо звернули на себе дві статті: відомого письменника Ксав. Шандар-Джалльського (ред. 1834, — наслідник Тургенєва у хорватській белетристиці) «Dolazak Hrvata» і д-ра Мата-Ганжековича «Razmatranja povodom zasjedanja lige naroda» (з приводу засідань ліги націй). У першій статті шановний автор викладає свою трішки ризиковану теорію про західно-слов'янське походження хорватів, що прийшли на заклик грецького імператора Гераклія (610—612) з Білої або Великої Хорватії (Megale Hrobatia, деєс коло Карнатів), щоб вигнати аварів з імперії. Хорватів прийшло аж семеро племен, як про це каже цар Костянтин Багрянородний (905—945) у своїй книжці «De administrando imperio», успішно виборалися з аварами та й зосталися на землях грецької імперії. Окрім історичних думок, заснованих на свідченнях і інших хроністів, напр., архієпископа Фоми, що писав хроніку сплетського архієпископства 1208—1268 р., а так само на новітніх історичних роботах Іречка, Павича, Гавр. Манойловича, Рачкого, автор наводить і деякі лінгвістичні дані; так, на його думку, слово «бан» (пан, господар), що, як він каже, трапляється з усіх слов'янських племен тільки в хорватів (це не зовсім так. А. С.) — тотожне з західно-слов'янським словом «пан» (пан, владар). (Єсть і інші слововиводи, напр. од слова «жупан» — владар, через скорочення. А. С.). На можливе заперечення: чого-ж теперішня хорватська мова належить до східно-слов'янського відділу, а не до західно-слов'янського, автор відповідає досить таки легковажною гадкою, що, мовляв, хорвати наче-то потонули в густій слов'янській масі за Дунаєм і цілком природно мусіли власну мову втратити (sasvim prirodno mogali i zgubiti svoj jezik), як це, мов, зробилося з лангобардами, франками, готами, вандалами, болгарами. Але в цих останніх прикладах порівнюючи-дикі народи тонули були в високому культурному масовому оточенні, чого не можна сказати про хорватів з одного боку, а слов'ян, що знайшли вони за Дунаєм — з другого; крім того, щоб можна було успішно впоратися з тодішньою грозою Європи — аварами, хорватам у нову країну треба було йти цілим народом — їх і прийшло 7 племен — а така сила людей навряд чи могла так швидко забути свою мову в новому спорідненому оточенні... На таку саму тему автор написав і історичну повість «Dolazak Hrvata» — твір багато кращий ніж розібрана тут його розвідка, та це й зрозуміло: автор — давній белетрист, а не вчений історик або філолог...

М. Ганжекович у своїй статті ставиться не дуже приязно до славнозвісної ліги націй через те, що в ній заступлено й представлено далеко не всі навіть європейські народи й нації. Він, напр., питає: Što (що) znači to, da (що) nije zastupana Rusija, čiji bi delegat zastupav narod od 160 milijona ljudi? Što znači, da jedna Rusija nema riječi (слова) u društvu (товаристві), u kom sjedi Čehoslovačko, Mađarsko i т. д. На це своє питання він сам, як відповідь, ставить у вину «Лізі націй» відсутність правдивого демократизму, толерантності що-до «vremena (часу) socialističke revolucije», наостанці «дух старого європейського порядку», kapitalističko-imperialistički duh stare humanističke filozofije».

Між різними дрібними звістками є й такі, що стосуються вчених. Так, між иншим, ми довідуємося про смерть відомого славіста і слов'янолюбця італійського професора Аврелія Пальмієрі, що помер на 56 р. свого життя. Пальмієрі багато писав про слов'ян різними мовами: французьк., англійськ., німецьк., латинськ., то-що. Він дуже, між иншим, цікавився проблемою релігії у слов'ян, особливо східних, «руських», писав про релігійні ідеї Володим. Соловйова, Кост. Победоносцева, Трубецького в «Rivista Internazionale», про Юрія Крижаняча й його «propagandističkom radu» (роботі), «Rusiji» і т. д. Його смерть — дуже важка втрата не тільки для Італії, а й для всього слов'янства. Славетний хорватський вчений археолог і патріот Фр. Буліч святкував своє 80-ліття (народ. 1846 р.). Він був одного часу між иншим за директора хорватської гімназії в Силету, але коли 1895 р. порвано портрети австрійського імператора в класних кімнатах, «vlasti umiroviše ravnatelj» (звільнили директора) Буліча. Буліч з 1883 р. почав видавати дуже важливий для науки журнал даляматськ. археології попереду італ. мовою, а потім хорватською «Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku»; 1921 р. він дістав звання «počasnoga (почесного) doktora» Загреб-

ського університету, а 1924 р. його учні і шанівники піднесли йому великий «Buličev zbornik» на 735 ст., де знаходимо 93 статті хорватськ., російськ., словінськ., французьк., німецьк. і італійськ. мовами. Тепер Буліч прагне над великим твором «Corpus inscriptionum latinarum» і друкує «Staroslavenski misal» (служебник).

У 1927 р. розглянутий журнал став виходити далеко не в такому чепурному вигляді, як це було в 1926 р. Таке враження справили на нас ті 6 чисел, що ми бачили. Цікаве між иншим 6-те число (лірацї — червень) присвячене відомому хорватському письменникові Шандор-Кеавер-Джалльському з приводу його 70-ліття. Це псевдонім Люб. Бабіча, про якого див., напр., на 365—6 ст. моєї книги «Очерки історії сербо-хорватської літератури Київ 1902 г.». Між статтями, з яких складається це число журналу, найцікавіша — головна на 241—260 ст., що вийшла з-під пера відомого письменника з нових — М. Нераева; вона добре освітлює плодливу діяльність талановитого юбіляра.

Проф. А. Степович.

Slovanský Přehled. Ročník XVIII, Praha 1926.

Програма цього видання, що редагує його той-таки досвідчений шанівний Адольф Черний, — та-ж, яка була і давніш: вона силкується обняти в коротких нарисах по змозі всіма сторонами політичне, громадське, господарче й культурне життя слов'ян. Треба визнати, що це завдання виконує журнал більш-менш докладно, вважаючи на невеличкий обсяг книжок. Серед статей (články) важливіші: д-ра Ед. Бенеша — продовження його великої праці «Problemy slovanské politiky», де з історичного погляду розглянено важливіші течії й напрямки слов'янської громадсько-політичної думки, між иншим і «новослов'янства» Крамаржа. Основна ідея автора — треба відкинути в слов'янському питанні всяку містику, як от тов'яньщину, і надати йому виключно практичного, реального характеру політики, що має засновуватися цілком на доконаній вже скрізь в Європі великій перемозі демократії, здобутій через остання всесвітню війну й європейській революції (Vidi svou hlavní basí ve velikém vítězství demokracie, kterého získala poslední válkou a evropskými revolucemi). Це нове слов'янство, визволившись од усяких неможливих ідеологій минулого, приймає дві головні великі ідеї, успадковані від великих геніїв і героїв слов'янської культури: Пушкіна, Міцкевича, Красинського, Достоевського, Тургенєва, Колара, Шафарика, Палацького, Гавличка, Масарика; ці ідеї — демократія й гуманність (Toto nové slovanství, zbavující se všech nemožných ideologií minulosti... přijímá dvě hlavní velké ideje z zásad velikých duchů a heroů slovanské kultury: Puškina, Mickoviče... Havlička, Masarika. Jsou to ideje demokracie a lidství). До цих «duchů» можна було-б, нам здається, додати й Шевченка, а крім того, «новослов'янство» заслуговувало-б на сприятливіше визнання у автора... У такому самому дусі складено й статтю П. М. Мілюкова «Slovanstvo a demokracie»; це — його промова на вечірці, що її був упорядив у Празі 25/XII 25 р. «Ruský republikanskodemokratický svaz». Д-р І. Славик дав статті про декабристів і про переддень великої російської революції (Studie k dějinám ruské revoluce); про неї скажу трохи далі. Єм. Янушек дав статтю — «Polska a světová vojna», Ів. Брик — статтю «Ivan Franko, listek z dějin (icetopii) ukrajinského české vzájemnosti» (переклад з укр. рукопису) 489—496 ст., де між иншим гарно змалювано слов'янофільство Франка: «On byl slavjanofilem, ale tuto myšlenku chápal, jako ne jen (= не тільки) kulturní, ale i politické sblížení a sjednocení slovanů ve jménu humanity a pokroku (postup) při zachování a pěstování národních individualit». Вдаючись до чехів у газеті «Kurjer Lwowski» 1887, ч. 228 «Na vědomost panům Čechům», Франко казав їм: Pochopte (розумійте) češové, že (що) v Rusku Katkov jest urážkou (образа), a chcete li (коли хочете) se sblížívat s Ruskem, činite to sě slechetnou částí ruské společnosti (громадянства) — s Ruskem Turgeněva, Saltykova, Černyševského, Dobroljubova, Pisareva a j. ne však (жадним способом не) s Ruskem Meščerského, Suvorina a Katkova. У вищевказаній статті Я. Славика «Studie k dějinám (icetopii) ruské revoluce» — Abdikace Mikulase II — єсть кілька нових цікавих подробиць про те, як мусів цар зректися престолу, і правдива характеристика цієї «ненормальної людини,

виродка»... До статті додано чималою списку джерел і літературу предмета. Дуже цінна, на мою думку, робота відомого музичного етнографа Л. Куби «*Lidové hudební (музичне) umění v Makedonii a starém Srbsku*», 654—660 ст., оскільки ці країни поки-що мало ще досліджено — і не тільки з музичного погляду. Факти, що подає шановний автор, — а вони новісінькі, особливо потні додатки, бо зібрав він їх, подорожуючи по названій країні 1925 р., — здається мені, досить важливі. Цікавих одсилаю до самої статті, а тут наведу тільки дещо важливіше з авторових спостережень; що-до народнього співу, то він помічав лиш просту одноголосую мелодію, чи то «соло» або хоч і хоровий унісон (О zpěvu mohu říci, že se zde pěstí jen pouhý jednohlasý nářev, a to buď jako samozpěv nebo jako sborové unisono). Що-до музичних інструментів, то, як він каже, там немає «гусель» (скрипки) — цього символу сербства, що зберігся лиш у північно-західній чверті балканського югослов'яинства; замість «гусель» повсюдний народний слов'янський інструмент там — «коза» (гайде), що її не знають неслов'янські народи і що поширена від Чорного моря до Адриатичького; в Далмації ці «гайде» мають ще друге назвище «динле» (Gusle, tento symbol srbsství, mají svůj domov výhradně v severozapadní čtvrti balkanského jihoslovanstva, na východě a na jihu jeh není... Povšechně jihoslovanským selským nástrojem v balkanských zemích jsou dudy, zvučící od Černého moře k Iaderskému. Ani Albanci, ani Cincari jich ne užívají). Д-р пр. Юрій Полівка дав згадки про святкування 200-літнього юбілею Російської Академії Наук, а д-ві Драгутинові Прохазці, спеціалістові в новітній сербо-хорватській літературі, належить чималенька робота «*Srbochorvatská moderní povídka i román*» а також «*Srbochorvatská literatura za osvobozenického hnutí (рух) 1903—1913*». Ільїнський, проф. Сараєвського університету, порушує в статті, що переклала Г. Тескова, «*Jeden z úkolů (завдань) slovanských ústavů*» важливе й досить необхідне питання — про швидше видання «*biblioteki hlavních děl*» (творів) slovanských literatur. Ганна Тескова дає цікаву статтю про відомого філософа-поета В. С. Соловйова: *Vladimir Sergejevič Solovjev v české literatuře* 496—509 ст. В відділі «*Ze slovanské poesie*» знаходимо переклад 4 віршів з книги білоруського поета Я. Купала «Спадщина»: «Брагу Бѣларусу», «Цару неба и земли», «Не глядз», «Мая вѣтра». Цікавий — віршований переклад 6 пісень сербо-хорв. поета Володимира Назора, що зробив Ад. Черний, редактор журналу.

Відділ «*Rozhledy po slovanském životě*» (життя) дає досить докладні нариси сучасного громадсько-політичного й економічного становища слов'янських держав (Jihoslavie-králšhs, Bulharsko, Rusko SSSR, Polsko) і слов'янського народу в чужих країнах, напр. лужичан у Німеччині, словінців в Італії. У відділі «*Literatura, věda, umění*» знаходимо чимало різних рецензій на книжки й звітості з царини науки й мистецтва. Між іншими — цікава рецензія І. Славика на книгу П. Н. Мілюкова «*Национальный вопрос*» (Прага 1925 г., Библиотека издательства Свободной России, № 4); автор рецензії вважає, що її неодмінно треба перекласти на чеську мову, як уже перекладено було книгу того-ж-таки Мілюкова «*Очерки по истории русской культуры*»; ці «*Очерки*», на думку Славика, разом з книгою Масарика «*Rusko a Europa*» — найкраще, з чого чеський читач може довідатися про давні часи Руси. Тому-ж-таки Славикові належить рецензія на перекладену по-чеськи російську книгу Марка Слоніма «*Od Petra Velikého do Lenina*» (Прага 1925 р., ст. 252) і дуже неприхильна думка про «*Дневник Николая II*», «*Denník cara Mikulase II*», (Прага 1925 р., ст. 495, як писання досить-таки позверховне, одноманітне, повне різних мало не виключно родинних та особистих подробиць, що не мають сльве ніякого історичного значіння... Одзначимо ще замітку В. Харвата про книжку Д. Антоновича «*Триста років українського театру*» (Прага 1925 р., ст. 276) і Г. Тескової про збірник проф. Юрія Полівки «*Výbor ruských pohádek (казок)*» (Прага 1925 р., ст. 402) і про видання «*Русская школа за рубежом*» (Прага 1925 р. «*Изд. Объединения земских и городских деятелей в Чехословакии*»). З інших рецензій можна вказати ще на ті, що торкаються різних слов'янських словників, напр. М. Калал «*Slovenský (= словацький. А. С.) slovník z literat. aj (=i) nářečí*», Влад. Шкорпил і Ян Гавелка «*Ruskočeský slovník*» Прага, вид. І. Отто, ч. І А-Н, ст. 1514, ч. ІІ в-І-й «*О — Пропаивание*». Пр. Ф. Тихий рецензує книгу Мейера-Грефе «*Dostojevsky der Dichter*» (531 ст.) і гадає, що автор досить вдало з'ясовує західньо-європейському читачеві «*Zahradného velikana ruského*» і стає йому неначе за проводиря його по творах Достоевського й за товмача «*велетенських творів*» Д-ого. З різних зрецензованих тут збірників і журналів можна одзначити загребське

видання «Nova Eurora», празьке «SSSR», паризьке «Верети», київський «Науковий збірник за рік 1925 т. XX під ред. пр. М. Грушевського» (К. 1926 р., 192 ст.). Рецензент наводить зміст «Наук. Зб.» і каже, що як ця книга, так і роботи її редактора, що недавнечко закінчив 9-й т. своєї «Історії України-Руси», де мова йде вже про часи В. Хмельницького 1650—1657 р., свідчать про досить напружену наукову діяльність Великої України. Що-до збірника «SSSR, studie, kritiky a poznamky. Red. Boh. Mathesius». Прага 1926 р. 368 ст., то він складається з статтів і споминів 9 членів «Společnosti pro hospodářské a kulturní zblížení z Novým Ruskem», що вибули р. 1925 цілий місяць у «Sovětském Rusku», ознайомлюючись з його новим ладом і новими умовами громадського, економічного та культурного життя. Рецензент Я. Славик закидає, що автори закохані в «Sovětské Rusko», односторонні і через те не подають ані одної статті, де-б було показано і тіньові явища та обставини життя.. «Všichni jsou zamilováni do Sovětského Ruska a proto marně bychom očekali, že najdeme tam statí která ukáže také na stinné stránky; ruská revoluce má jich více (більш), než kterakoli jiná». Але все-ж-таки і Славик уважає, що чеський читач знайде в книзі чимало нового й цікавого, напр. у відділі «Poznamky», де сказано і про Музей Революції в Москві, і про Бахрушинський театр-музей, і про сількорів, то-що «Nova Eurora» під ред. М. Чурчина — кн. XIV 1926 р. Загреб. Цю книгу теж присвячено SSSR «Nova Rusija na vidiku». Сам редактор у провідній статті «Rusija u novoj Eurori» сидкується накреслити майбутнє обличчя її в Європі, між инш. він одзначає, що слов'янську справу загальмував брак єдиної слов'янської мови для обопільних міжслов'янських стосунків; на його думку, надміру оптимістичну, як гадає рецензент А. Бем, — з цим погоджуємося й ми — за таку спільнослов'янську мову випадало-б узяти російську, але-ж тільки тепер, у цей час, поки Росія не зробилася знов велика й дужа, бо потім здаватиметься вона погрозою демократично настроєним малим слов'янським народам. Мих. Стрелець у статті «Ner» з'ясовує цю нову економічну політику Леніна, як поступку селянам і одкидає теорію Сталіна о «Sebe uzavřenem (замкненім) narodním hospodářství Ruska». У статті «Seljašstvo a revoluci» Сергій Маслов, один з провідників партії «Крестьянская Россия», з'ясовує важливу роль селян у революції, але й він пересвідчений, що їхні інтереси стоять «v příkrém rozporu (у різкій суперечності) s dnešním zřízením (сучасним устроєм) Ruska», Г. Озерецковський знайомить південно-слов'янського читача з сучасним становищем кооперативної справи в Росії. Стаття «Prognosa ruské revoluce» — це передрук відомого листа проф. В. Н. Трубецького до царя Миколи II з X т. «Красн. Архива». Євг. Єлачя дає статтю з приводу юбілею М. Г. Салтикова (1826—1926), а Н. Федоров — про поета Серг. Єсеніна. Збірник «Верети» 1926 р. вийшов за редагуванням Д. Святополк-Мирського, П. І. Сувчинського, С. Я. Єфрона. Рец. Г. Тескова вітає це видання, де позазначувано культурні здобутки російської науки й літератури однаково як емігрантської, так і тубільної, і подано роботи з обох таборів. Між иншим читачів збірника має зацікавити цілком наведений «Ohlas ruských spisovatelů na resoluci XIII sjezdu KKR (Рос. Комун. Партії), що мала була полегшити становище письменників-незалежників. Рец. вітає і багату бібліографію збірника «Верети». Анте Шимчик зазначає діяльність спільнослов'янського товариства Jednota slovanských spolků v Zagřebě, що утворилося 1925 р., з почину російського «Кружка», заснованого в Загребі ще 1906 р., з об'єднаннях слов'янських спілок: російської, чеської, польської, української, утвореної найпізніше у 1920 р. Це відрадісне явище активного намагання слов'ян до взаємного зближення можна й треба тільки щиро вітати... З некрологів, що иноді оздоблено їх портретами небіжчиків, треба одзначити: етнографа акад. В. Гнатюка, рос. історика Н. Г. Виноградова, поета С. А. Єсеніна, правника-публіциста Максима Вінавера, кашебського фольклориста Сидора Гульговського, правника К. Гальбана, болгарського відомого славіста пр. Беньо Цонева, Владислава Міцкевича (сина Адама Міцкевича), що помер у Парижі на 88 р. свого життя, польськ. письменників: лірика Яна Каспровича (1860—1926), Степана Жеромського, В. Л. Реймонта (його «Dzieła poetyckie» вийшли у Львові 1919 р.), російського академіка — фізика й математика В. А. Стеклова (1863—1926). Між юбілеями одначимо між иншим — відомого чеського письменника Ал. Їраска — 75-ліття, сербського вченого фізика й винахідника Н. Тесла — 70-ліття, українського історика Мих. Грушевського — 60-ліття з портр., югославського прем'єра-міністра М. П. Пашича — 80-ліття з портр., польського соціаліста Болеслава Лима-

новського — 90-ліття (р. 1835) автора кн. «Historja demokracji w Polsce» і «Socjologja». 1878 р. його була вислана австрійська влада зо Львова і він жив увесь час у Парижі. Коли утворилася нова польська держава, він повернувся на батьківщину, де є, мабуть, вже єдиний представник зв'язку польської еміграції з поколінням вільної Польщі. Цікаво одзначити ще столітній ювілей М. 6. Салтикова-Шчедрини (25. I. 1826 р. — 25. I. 1926) — ст. Г. Тескової з портретом письменника; 25-ліття наукової роботи люблянського проф. д-ра Івана Приятеля, відомого слов'янського критика-історика літератури (див. його монографію «Janko Kersnik in njegova doba», провідні статті до видань творів Стритаря, Ашкерца і ин. Книгу «Istorija najnovije sloveneke književnosti» 1907 в «Летопис матице ербеке» вип. 6, статті в журналі «Veda», що його заснував він укупі з Бошняком і ин.). Він добре вивчив з-поміж інших слов'янських мов і російську, був на з'їзді слов'янських філологів при Рос. Акад. Наук 1903 р. і працював у деяких рос. виданнях. Особливо цінні його праці, де він добре й правдиво освітлював культурне значіння слов'янської реформації з Примусом Трубером на чолі, дарма що на це історичне явище перед ним панували однібочні католицькі погляди. Видання, що ми коротенько розглянули, дає звістки і про різні сприятливі для слов'янської науки факти, напр., про відкриття нового бібліотечного будинку при Білградському університеті, про стан слов'янських дослідів у Франції — *Slovanský ústav pařížské university* — з малюнком будинку, то-що. Щиро радімо нашим читачам самим ближче ознайомитися з цим цікавим журналом усеслов'янського характеру.

Проф. А. Степович.

Гласник Скопског научног друштва — *Bulletin de la société scientifique de Scoplje*, кн. 1, свезка I. Уредник д-р Радослав М. Грунич. Скопле 1925.

Видано цю цікаву книжку дуже добре й з непоганими малюнками; свідчить вона наочно про те, що науку в Югославії культивують не тільки по великих центрах, як Білград, Загреб, Любляна, то-що, а й по різних провінціальних містах, де вже позаводилися свої наукові товариства, які розроблюють свої місцеві питання й теми. Зміст книжки такий: 1) Д-р Никола Вулич: Територія римського Скоп'я, ст. 1—5. 2) Д-р Васиље Червич: Неколико питаня о діалектима у јужној Србији, ст. 5—35. 3) Д-р Влад. Р. Петкович: Притча о прекрасном Иосифу у Сопочанима, ст. 35—45. 4) Рад. М. Грунич: Властелинство светог Жоржа (манастир св. Юрія) код Скоп'я од XI—XV, ст. 45—79. 5) Мита Костич: Опис војске Јована Хунадија при поласку у бој на Косово. Це оповідання про того самого Гунядя — в народній поезії Янко Сибинянин (див. напр. пісні Вука Караджича, II, 501), що так нещасливо боровсь із турками на Косовому полі 1448 р. 6) Петар К. Булат: Прилог за изучаванье народне поезије у Јужној Србији (з цікавими нотними записами пісень), ст. 93—113. 7) Г. Елезович: Турски споменици (пам'ятники) у Скоп'ю, ст. 135—174. Описано здебільшого різні «задужбини», себ-то пам'ятники споруджені на спомин душі, як «джамії» (храми), водомети з погожою джерельною водою, то-що. 8) Душан Неделькович: Основне етнографско-етноложке карактеристике скопског народног живота (життя), ст. 184—205. 9) П. Сланкаменац: Легенде о јужнословенским анахоретима, ст. 215—235. 10) Јован Ерделянович: Пр. Вајганд (автор книжки «*Ethnographie von Makedonien*». Ляйпц. 1924) о «Македонским ербима», ст. 275—287. Автор змагається з цим професором що-до спірного питання про македонських сербів, яких цей учений уважає за болгар. На думку автора статті, проф. Вайганд мало обізнаний з особливостями діалектичних одмін у Македонії, а до того все ще держиться «старе немачко-аустријске политике» в даному питанні, політики, яка сприяла більш болгарам, ніж сербам... 11) В. Сарна: Ископаванья (розкопки) у Стоби (у Південній Сербії при гирлі Чорної річки — давн. «*Erigon*» коло Вардара), ст. 287—301. 12) Л. Миркович: Још (ще) нешто из Маркова манастира код (коло) Скоп'я, ст. 301—308. (Скопле, або Ускюб — місто в південній Сербії по-над річкою Вардара).

З усіх статей збірника нашу увагу звернули на себе дві: друга з черги, де подано цікаві відомості між инш. про заміну старо-слов'янського **ѣ** (великий юс) то через **о** в Галичнику, що зближує цей діалект з слов'янською мовою, то через **а**, як у Прилепу

і по деяких інших місцях, а надто третя — Влад. Петковича про «притчу о прекрасном Иосифу», де автор виправляє деякі погляди відомого російського славіста А. Ф. Гільфердинга. Цей останній, подорожуючи по Сербії в 60-х роках минулого століття, знайшов у церкві монастиря в Сопочанах цікаві «слике» малюнки, що зацікавили його своїм історичним змістом і яким він дав свої пояснення. Деякі з цих пояснень здалися проф. Петковичеві не зовсім правильними, і він дав у своїй статті нові, які піддержав різними більшість засадними думками. Так, написи на мурах церкви «васта» й «агонисате» він уважає — перший не «Именемъ архитектора-строителя здания», а просто за транскрипцію італійського слова «Vastita» — ясенота плодів, що вродили «На ниви богаташа», а другий, на його думку, означає «сдену са богаташем (з багатієм з святого письма) на самертної постели». Так само неправдиво з'ясовує Гільфердинг, на авторову думку, і цикл картин на «западном зиду» (мурі), що стосується, як він каже, до історії Йосипа й жінки Пентефрія, єгипетського вельможі, а не до грекниці Симоніди, мачухи сербського короля Стефана Дечанського, якою вона хотіла спокусити до гріха, а тоді обмовила перед своїм чоловіком — королем Милутином. Своє твердження доводить автор порівнянням змісту й подробиць малюнків не тільки з біблійним оповіданням про Йосипа, але й з різними апокрифічними переказами його історії, що їх, як відомо, не цуралися середньовікові художники. Навіть у корані 12 «суру» присвячено Йосипові, але ще більше оповідання про нього знаходимо в арабському переказі про Йосипа (Юсуф) і Зюлейху, що звіршував відомий перський поет Фірдуси. Усі 16 малюнків з життя «Йосифа прекрасного» на «западном зиду» церкви перейнято, каже автор, «дубоком моралном идеєм победы врлине (добročинности) и триумфа правде».

У другому томі розглянутого в нас видання, опріч ще деяких статтів, уміщено «жш и бележке (ще й замітки), и преглед книга и листова (перегляд книжок та виданнів), але що з змістом його нам іще не пощастило ознайомитися, то розгляд його одкладаємо до иншого разу.

Проф. А. Степович.

В. А. Фесенко. *К истории возникновения города Луганска (Радянська Школа, 1926, жовтень, стор. 85 — 100); його-ж-таки. К истории возникновения города Луганска (ibid., 1927, II, стор. 93 — 97); його-ж-таки. К истории г. Луганска (ibid., 1927, III, стор. 104 — 120); його-ж-таки. Художественное литье на старом Луганском литейном заводе (ibid., 1927, VI—VII, стор. 93 — 100). Луганське.*

Луганський ливарний завод, одне з найвизначніших казенних підприємств на Україні за XVIII—XIX ст. (1795—1887 рр.), має чималу літературу. Відомості за нього злибаємо в численних публікаціях Скальковського, в працях Ле Плау, Павловича, Фелькнера, акад. Д. І. Багалія, проф. М. Є. Слабченка та инш., в тогочасних журналах і часописах (особливо в «Горномъ Журналѣ», у виданнях статистично-економічних, в описах подорожів (напр., К ö r p e n ' a, P e t z h o l d t ' a, то-що), в мемуаристиці, то-що. Опріч того, маємо спеціальні нариси, присвячені цьому заводу, — Н о с о в а, проф. П. І. Ф о м і н а. Спеціальний розділ у нашій праці «Кріпачька фабрика», написаний ще р. 1923, але, на превеликий жаль, і досі не надрукований, подає нарис історії Луганського заводу. Отож не можемо скажитися на брак інтересу до історії цього цікавого підприємства. Проте, серія статтів, що їхні назви ми-ото навели вгорі, являє дещо нове. Вони-бо не принагідно цими питаннями цікавляться. Вей вони спеціально трактують історію знаменитого заводу й Луганського, що завдячило було своїм розвитком тому заводу. Ці статті написані за матеріалами архіву старого Луганського заводу. Отож вони й мають значний інтерес, як спроба освітлити давню минувшину цього підприємства — і то за перводжерелами, — а також, як одна з перших спроб розроблювати старі фабрично-заводські архіви України. Головне з цього боку й хочемо звернути увагу на ці праці.

Луганський ливарний завод збудований був наприкінці XVIII в. (указ 14/XI р. 1795), щоб задовольнити потреби Чорноморської флоти. Наприкінці XVIII століття, за часів Потьомкіна й Зубова, генерал-губернаторів «Новоросійського Краю», російський уряд виявляє великий інтерес до природних багатств України, головне кам'яного вугілля й залізної руди. Відповідні розшуки мали добрий наслідок, й уряд заходився коло організації на Донеччині великого заводу в Луганському, що мав працювати на місцевій сировині: адже-ж там знайдено було великі поклади кам'яного вугілля й, як думалося, цінні поклади залізної руди. Будування заводу доручено було відомому англійському інженерові, директорові Олонецьких заводів Гаскойну. Приділено було на це великі кошти. За-для технічного керування закладено майстрів з Англії (взагалі керівничий службовий і технічний персонал за першої доби існування заводу був мало не цілком англійський). Робітничу силу, якої безперечно було обмаль у тій місцевості, завод мав здобути різними способами. Сюди було переведено робітників з інших казенних заводів як українських, так і російських (зокрема сюди переведено робітників з ліквідованих Бахмутських солярень); далі було куплено й приписано до заводу кріпаків; ще надіслано для роботи деякі військові частини (один полк інфантерії); нарешті, дозволено й вільне наймання. Але чи не найцікавіша група робітників, яка надавала певного обличчя новому закладові, то були «злочинці». Наказано було «присылаемых въ Херсонъ за вины преступниковъ, также и шатающихся и пришедшихъ въ новыя губерніи изъ роспущенныхъ бывшихъ польскихъ войскъ безмѣстныхъ бродягъ, которые въ извѣстный срокъ постояннымъ жительствомъ себя не пристроятъ», надіслати до Луг. зав. (І ПСЗ, XXIII, № 17408). Тоді-ж-таки розпочато було будувати завод. Але нові тенденції імперської політики за часів Павла I та, звичайно, бюрократичні перепони, загальмували цю справу. Вестаткування заводу вчорні було закінчено р. 1799, але будівельний план ще не було закінчено до р. 1806. Завод розпочинає свою роботу ще за останніх років XVIII в. й виробляє здебільшого гармати, набой і т. и. Але разом завод виконує різні ливарні роботи. Продукція заводу йшла головне на Чорноморську флоту й фортеці, але частково завод і тоді виконує приватні замовлення. На чолі заводу був головний начальник і Гірничі Правління (1798—1828; після 1828 р. — Головна Контора). Вже на початку виявилося, що широко експлуатувати тамтешні поклади залізної руди — неможливо, й р. 1802 завод тільки переливає гармати й набой з старих, негодящих вже матеріалів. А починаючи з р. 1806 (коли завод лишився зовсім без чавуна), Луганський завод переходить мало не цілком на російський (уральський) чавун. Що правда, спроби повернутися до місцевої руди були й пізніше, проте ще р. 1856 Луганський завод працював на російським чавуні. Отож мав рацію проф. Фомін вважати Луганський завод за невідале підприємство (Горная и горнозаводская промышленность Юга России, I, 402). Так само дивився й уряд. «Луганскій заводъ находился въ большемъ неустройствѣ» — констатував гр. Канкрін у своєму звідненні за 1823—1833 роки. Отож р. 1826 виникла думка про ліквідацію заводу. Проте завод не було закрито. Що правда, його казенні функції відтоді були такі обмежені. Зокрема завод вже не виробляє гармати. Зате він мусів зав'язати щільніші стосунки з місцевим господарством. Головну увагу мали звернути на виробництво сільсько-господарських і індустріальних машин (зокрема парових) та різного начиння; до того ще поширити приватну клієнтуру. Частково це й було здійснено. Та головне — проблему сировини так і не було розв'язано аж до кінця кріпачької доби, а це, в умовах передреформного транспорту, ввесь час гальмувало розвиток заводу. Зате Луганський завод знайшов шлях до місцевого господарства, мав велике значіння для розвитку донецької кам'яновугільної промисловості, створив тут, на Донеччині, перший індустріальний осередок (Луганський район), а вряди-годи, підчас військових завірюх (напр., за Кримської війни), ставав у великій пригоді російському мілітаризмові. У середині XIX в. Луганський завод був великий ливарний, набійний та машинобудівельний завод. Проте, в умовах капіталістичного господарства й розвитку нових промислових центрів на Донбасі, старий казенний завод, ще й з напівкріпачською організацією своєю, не міг довго існувати. Долю його визначено за середини 70-х років, але ліквідацію затримала війна 1877—1878 рр. Та указ 20/VI р. 1887 остаточно ліквідував старий Луганський завод.

Не надовго пережив його заводський архів. Цей великої наукової ваги фонд зруйновано перед нашими очима, р. 1922, коли він «расходовался на подтопку печей в детских

домах и на базаре для обвертывания селедок». Збереглися лиш уламки (гадають, що $\frac{1}{40}$ частина кол. архіву) — разом 444 справи, здебільшого за перших десятиліттів існування заводу. Важке було становище й цих руїн, аж доки вже поточного року був утворений окремий фонд старого Луганського заводу при Луганському Округовому Архіві. Не спиняємось зараз на історії й сучасному стані архіву, бо маємо докладніше освітити це в спеціальній праці.

Автор не мав наміру подати історію Луганського заводу. Звичайно, в умовах провінціальної роботи, віддалік наукових книгозбірень і центральних архівів, це річ неможлива. Але-ж саме в Луганському перебувають хай уламки архіву старого заводу. Отож автор знайомить читача з тими матеріялами, що є в заводському архіві. Маємо тільки початкове розроблення цього цінного матеріялу. Найважливіше те, що нарис з історії заводу написано на підставі архіву самого заводу. Інших джерел, зокрема опублікованих матеріялів та літератури відповідної, автор не використовує. Ми знайшли згадку лиш за відому статтю Носова в «Горномъ Журналѣ» 1854 р. А втім автор безперечно обізнаний з книгою проф. Фоміна та іншими працями. Звичайно, в таких умовах обмежуються рамці роботи, й подекуди автор позбавлений змоги ширше й глибше використати той самий архівний матеріял, що його він так рясно подає у своїх нарисах.

Найбільш уваги автор присвячує найдавнішій добі існування заводу (кінець XVIII — перша чверть XIX ст.). І то зрозуміло: адже-ж найбільша частина сучасного архіву саме тої доби стосується. Автор розповідає, за архівним матеріялом, як утворився завод, як його будували, як організовано було робочу силу, управління, приписаних селян, то-що. Особливо докладні відомості подані про перших робітників заводу. Тут автор наводить цілком новий матеріял, що має надзвичайно важке становище Луганського робітництва. «Преступники» й «бродяги», що їх уряд заслав на роботу до Луганського, складалися з найрозмаїтіших груп. Здебільша це були люди, що так чи инакше не мирилися з пануючим на той час ладом. Помічники й собі заслали сюди «на исправленіє» або для карі своїх неслухняних кріпаків. Становище всіх цих людей було жахливе. Особливо цікава група польських «бродяг», здебільшого дрібної правобережної шляхти, що в кінці XVIII в. служили у польському війську й брали участь у війні супроти Росії. Не зважаючи на те, що російська військова влада гарантувала їм спокійне перебування на «російській» території, й вони сиділи на своєму господарстві, їх було взято й надіслано до Луганського заводу на роботу, де вони перебували мало не 5 років, працюючи у виключно важких умовах. Мабуть цілком слушний висновок авторів, що «завод был просто каторжной тюрьмою». Цікаві також матеріяли про селянські рухи р. 1820 на Катеринославщині та Донщині. Після приборкання заколотів чимало вчасників було надіслано до Луганського на роботу. Багато даних наводить автор про заробітну платню, матеріяльний стан і побут робітників та фабричних селян заводу, про протести робітництва (здебільшого в формі пасивних — втеч). Взагалі сторінки, присвячені Луганському робітництву, найцікавіші. Менш уваги приділяє автор організації виробництва, хоча подекуди наводить цікавий, але уривковий матеріял про виробництво й продукцію заводу. Характерні, приміром, дані про те, що завод напружено працював за часів воєн з Наполеоном. Найменш освітлено питання продукції заводу, стосунків його з ринком, то-що. Але сподіваємось, що автор надалі приділить цьому уваги. Нарешті остання стаття трактує спеціальне питання, подаючи новий матеріял, що характеризує роль Луганського заводу в історії української художньої промисловости.

Основна хибя роботи — це безперечно відсутність історично-економічної перспективи. Дарма що Луганський завод — то було звичайне казенне підприємство, конче треба студіювати його історію в масштабі українського господарства, в зв'язку з розвитком українського промислового капіталізму. Це застерегло-б автора від впливу звичайної схеми «руської» економічної історії. Бо-ж автор подекуди каже за ролю Луганського заводу в історії «русского» промислового капіталізму, часто-густо вживає термінів «русский» (= російський), «Юг России» (напр., що-до Київщини), «Новороссия», то-що (проте зустрічаються терміни — «Украина», «украинская металлургическая промышленность»). Слід було-б узяти до уваги, що супроти звичайної схеми в українській науковій літературі (див. М. Є. Слабченко, Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX в., т. I-II; Оглоблин, Предкапиталистическая фабрика) є великі заперечення. Та й годилося-б

додержувати скрізь відповідної термінології. Що-до загального плану цих нарисів, авторові можна закинути уривчастість і несистематичність його публікацій. А втім він сам це застерігає. Іноді автор довгенько таки зупиняється на дрібницях, що одсувають на другий план питання важливіші. Подекули трапляються спірні твердження або й безперечні помилки. Позначимо дещо. Неправдиве (принаймні неясне) твердження авторове, що «Луганський завод был исключительно пушечным заводом». Бо-ж сам автор наводить чимало матеріалу про те, що завод виготовляв не самі гармати, та й узагалі не тільки речі військового вжитку, а розмаїті машини та інше, навіть художні речі, й то часто-густо з приватного замовлення. Завод ще перед 1806 роком почав перероблювати «старье» (з 1802 року). Так само й після 1850 року завод працював на російським чавуні. Гаскойн помер не «около 1810 г.», а р. 1806 (див. І ПСЗ, т. XXIX, № 22233). До речі, автор якось невірно малює цю особу. Ідеалізувати Гаскойна, — то не є справа історика. Не заперечуємо, що Гаскойн справді міг подогшувати виключно тяжке становище робітництва. Людина іншої економічної доби — доби капіталістичної — Гаскойн просто дивився далі, ніж його східно-європейські колеги, і добре розумів, що на системі брутального військово-кріпацького визиску не збудувати міцні підвалини великої промислової організації.

З публікацій авторових видно, який цінний матеріал до історії Луганського заводу — отже для історії української промисловості (зокрема казенної) й Донецького басейна — зберегли навіть рештки знаменитого архіву. Перед відповідними науковими організаціями повстає питання про охорону, систематизацію й вивчення старих фабрично-заводських архівів України. Авторів-ж слід продовжити свої студії з історії Луганського заводу, пригягуючи до роботи також дотепер опубліковані матеріали (й наукову літературу), а так само й матеріали з архівних фондів тих установ, що ним колись підлягав був Луганський завод.

Проф. Олександр Оглоблін.

Завдання наукових підручників історії української мови. (З приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. 6. Тимченка).

Нещодавно вийшло два підручники історії української мови професорів Бузука та Тимченка. Для студента вищої школи, який досі головніш користувався з відомого курсу «Украинский язык» проф. Кульбакина, відомих праць акад. Кримського (особливо його граматики) та акад. Шахматова, тепер матеріал чимало збільшився, — коли вже з'являються спеціальні курси для вищої школи. Ці дві нові книжки дають для нас багато такого матеріалу, що вимагають писати не тільки рецензії на ці книжки, але й зняти питання принципове — які мусять бути підручники української мови для вищої школи.

Коли ми візьмемо цілу низку підручників історії російської мови, підручники інших мов, що їх видали раніше — так звані університетські курси, то там ми побачимо дві течії. З одного боку представники науки вважали, що підручники вищої школи мусять вводити учнів у курс науки, мусять ознайомити їх не тільки з тим, що дає наука, але й з методами праці в тій або тій науці. Друга течія, навпаки, вважала, що підручник мусить ознайомити з наукою, з її останніми словами. Різні погляди мотивували й різне ставлення авторів що до методи викладання. З одного боку ми бачимо викладання догматичне, з другого негативне ставлення до догматизму. Але та й та течія визнавала й мусіла визнавати, що той, хто берегеться викладати в вищій школі, мусить подати своїм учням усі досягнення своєї науки, ознайомити їх з ними всіма. Потім — теоретично погоджуючись з тим, що підручники мусять давати матеріал, який справді був-би корисним учневі, часто-густо на практиці на це зовсім не звертали серйозної уваги.

Цю принципову сторону, ці принципові підходи дуже потрібно мати на увазі, оцінюючи дані книжки, як підручники. Але знов повторюю — розгляд цих книжок я ставлю в зв'язок з цими сторонами, і тому, критикуючи їх, хтілося-б утворити рамці для майбутнього підручника історії української мови. Отже завдання наше ширше ніж проста рецензія названих книжок.

Історик мови звичайно починає свої спостереження з доби ще так званої неісторичної, яка була перед письмовими пам'ятками. Тут наука так званого порівняльного мовознавства дає вже декілька гіпотез, починаючи від гіпотез Шляйхера та Шмідта, і кінчаючи негативним ставленням особливо до першої гіпотези або такими комбінаціями, що вже не дають можливості конкретно уявляти схему розвитку різних мов. З огляду на те, що тут взагалі можливо проявляти свою творчість і бачимо багато відтінків в думках різних дослідників. Багато тут даних для суб'єктивізації. Що мусить тут робити викладач вищої школи? Він перш за все мусить у ясному викладі ознайомити учнів з тим станом, що є, і, звичайно, може відзначити своє ставлення та мотивувати його.

Студент або студентка менського університету з лекцій проф. Бузука довідаються, що в історії мови ми мусимо розмежувати два періоди — передісторичний та історичний. Отже в першому — передісторичному ми не маємо ніяких підрозділів, а між тим раніше вже студенти одеського ІНО, які знали перше видання книжки проф. Бузука, йдучи за своїм професором, мусили визнавати не тільки праслов'янську добу, але й добу праруську, прاپівденнослов. та инш. Студенти київського ІНО, йдучи за лекціями проф. Тимченка, будуть визнавати за «зайву третю абстракцію» — «праруський язык» (див. передмову), але, проте, в тих же лекціях проф. Тимченка студенти знайдуть такі дані, що будуть говорити за цю «зайву» абстракцію.

Чи не краще було-б дати коротенько, але ясно, всю картину припущень що-до розподілу слов'янських мов, різні гіпотези, які тут є, та відзначити своє ставлення до тих гіпотез, мотивуючи це тільки не самими фразами, але й певним матеріалом. Це тим більше потрібно, що проф. Бузук, змінивши свій погляд за такий короткий час, та проф. Тимченко йдуть слідом за Смал-Стоцьким, а прихильників думки См.-Ст., як те справедливо відмічає Н. Вейк, дуже мало — *an deren Existenz (себ-то — прар. мови) ausser Smal-Stocky und Gartner sehr wenige Forscher gezweifelt haben* (ред. N. van Wijk'a-Slavia, 26 p. I, 140; цікава для даного питання стаття См.-Ст. Розвиток поглядів про семью слов. мов і їх взаємне споріднення — Юб. Збір. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, 1925, пор. також статтю V. Wijk'a. *Revue des études slaves*, IV).

Проф. Бузук не визнає теорії Шляйхера, знаходить у ній такі хіби, яких вона справді не мала, визнає тільки теорію хвиля Шмідта. Це знов — суб'єктивне ставлення. Але разом з тим не можна прищеплювати студентам якесь цілком негативне ставлення до теорії Шляйхера, не можна казати, що вона зовсім не вважає ні на історію ні на географію. Такий обережний вчений як Ягіч визнавав принципи теорії Шляйхера і Шмідта і пояснюючи явища мовні користувався як з тої так і тої теорії. Новіші досліді Беліча, Рамовша, Вейка та инш. цілком підтримують такий погляд проти цілком теоретичного ставлення і в даному разі проф. Смал-Стоцького, який і тут напевно був взірцем.

Варто порівняти, що кажуть наші автори про передісторичні часи предків українців. У Бузука ми бачимо картину за новішим дослідом проф. Пархоменка, а проф. Тимченко зовсім за цей дослід і не згадує, а йде за попередньою літературою. Картини маємо зовсім не однакові, і ситуація колишніх слов'янських народностей, що ввійшли до складу потім українців, зовсім також неоднакова. Напр. В. з рішучістю відкидає хорватів як старе українське плім'я, а Тимченко вважає їх за таке плім'я.

Говорячи про історію студіювання української мови, Бузук робить центральним місцем так звану погодінську теорію. Це можна було-б зробити, тільки з тим, щоб перегляд праць, які не стосуються до цієї теорії, не тратив своєї самостійності, не був-би тільки якимсь додатковим матеріалом. Але зовсім вже неправильно давати тільки сухий перелік різних праць за авторами, не даючи ніколи при тому і повної характеристики праць того або того автора (як Тимченко). Для студента, коли він ще не знає самого курсу, таке перелічування авторів та їх творів є тільки мертвий капітал. Воно могло бути, проте, бібліографічним покажчиком, але тоді треба повноти або певного перспективного погляду при виборі творів. Коли-ж давати якесь несистемну бібліографію, то увага студента розпорошується, і тільки складається матеріал для праці його пам'яті, ніколи занадто тьмяка, тому що вона перш за все непотрібна та некорисна. У проф. Тимченка хороший заголовок: «Головні моменти в історії науки про український язык» — тільки, на жаль, те, що йде під

тим заголовком, не відповідає суті його. І тут уже погодінська теорія зовсім утрачує свій кольорит, утрачуються взагалі і взаємини різних наукових творів. Коли з лекцій проф. Бузука студенти хоч трошки визнають про суть суперечок, то з лекцій проф. Тимченка вони будуть знати неповні голі бібліографічні факти.

Джерела до історії української мови Бузук починає з Остромирової євангелії, а Тимченко з «Изборниківъ Святослава». Справді новгородське походження Григорія, що переписував євангелію Остромирову, вже давно в науці заперечується, і слова «се коньчъ...» — писані на витертому місці є пізнішого походження. У цій пам'ятці ми не маємо специфічних новгородських рис, особливо такі висновки ми можемо робити порівнюючи цю пам'ятку з новгородськими Минеями 1095—97 р. Говорячи далі про збірники Святославові, Бузук обмежується тільки бібліографічним матеріалом, а Тимченко дає деякі відомості що-до мови, але не зовсім повні та правильні з боку послідовності та перспективи. Перш за все слова «їх списав для кн. Святослава дяк Іван», що-до збірника 1073 р. не зовсім точні тому, що в літературі науковій вже було вказано, що слово «стославоу» стоїть на витертому місці, і що поперед було, як думають «изяславоу», який був спочатку 1073 р. великим князем, а потім був Святослав, який прогнав Ізяслава. Коли до українських особливостей Тимченко відніс заміну юсів, то теж можна було-б сказати і про заміну глухих, а ще більше про заміни *А—О—оки, сотона* та инш., а також про морфологічні особливості, як закінчення третьої особи дієслів ТИ. Коли тут казати про прикмети «тогочасної української мови», то треба було якось схарактеризувати її відношення до старослов'янської мови тому, що для студентів інакше не буде ясної картини всього, про що тут говориться.

Далі про «Слово о Полку Ігоревім» ми знаходимо у проф. Тимченка такі слова: «... і Слово о полку Ігоревім, що написано 1185 року... теж дійшло до нас в новгородським списку XVI в...» Тимченко посилається в бібліографічній покажчику на дослідження акад. Перетца, але все те що ми знаходимо у акад. Перетца, не відповідає цим твердженням. Акад. Перетц, як припущення своє, каже, що «воно (Слово) написано р. 1187»... і далі заперечує Лященкову думку про 1185 р. Ніхто тепер з тих, хто студіював Слово, не скаже категорично про рік написання Слова. То — з одного боку; але особливо ні в кого вже ми не знайдемо про те, що Слово дійшло до нас в новгородському списку. Перед нами є тільки список, що зроблений наприкінці 18 в. для Катерини II та є друкований текст. Ніякого іншого списку ми не знаємо, а той список, який лежав перед першими видавцями — він для нас невідомий, і він викликає різні здогади. Як-би, дійсно, добре було для дослідників Слова о полку Ігоревім, коли-б правильні були слова проф. Тимченка! Мені пригадується тут маленький інцидент, який був на іспитах у проф. Сумцова. На професорове питання, чи знає студент, хто був автором Слова, студент, якого питав Сумцов, відповів, що він був знав, але тепер забув. Проф. Сумцов на це сказав: «Дуже жаль, що Ви забули — тому що з нас ніхто ще не знав та й не знає, хто був автором Слова». Правда, такі казуси бувають не тільки з студентами, трапляються вони й з професорами: в одній дисертації описано голову статуї, яка дійшла до нас без голови. Отож і з «новгородським списком Слова о полку Ігоревім». Отже «підсумовуючи всі дані, — може прочитати студент у книзі акад. Перетца, — гадаємо, що належить утрачений рукопис десь до початку XVI в.». Але тут-же дослідник наводить низку інших гадок... Так-то: «утрачений» уже рукопис, рукопис, якого відносили до 13, 14, 15, 16, 17, 18 ст., якого — походженням — відносили до пам'яток білоруських, новгородських, пековських...

Я довго спинився на цім тому що сама собою ця помилка дуже велика, приймаючи на увагу все значіння Слова в історії нашого письменства, з другого боку — така помилка може взагалі у студента викликати недовірливе відношення до іншого тексту, до інших тверджень, які автор з категоричністю провадить.

Я не буду далі переглядати ці розділи в лекціях Буз. та Тимч. тому, що, коли підходити з вимогою повноти, то тут багато треба додати; але ця повнота не є така потрібна в підручниках. Тут потрібне инше. І ось, не вважаючи на деяку непропорційність викладу, у Бузука ми знаходимо більше корисного матеріалу, — Бузук дає загальний перегляд усіх джерел, дає до деякої міри загальну характеристику усієї історії, а Тимченко доводить

тільки до 19 в., причому на сторінках 20—25 розмірно дуже докладно говорить про церковні пам'ятки, що дуже мало мають матеріалу для української мови, а тільки на 25—27 ст. говорить у таких загальних фразах про дальші періоди, цікавіші для української мови, що зовсім не дає потрібного нарису. «Святословому Ізборнику» Тимченко присвячує цілу сторінку, а для 17 та 18 віків тільки 5 рядків. Можна тут зробити багато дрібних поміток. Так, напр., «критично перевірений текст грамот XIV—XV віків ми маємо в виданні В. Розова»... Але, хто ближче ознайомиться з цим дуже корисним виданням Розова, все-ж побачить, що цілу низку грамот передруковано з відомого видання акад. Соболевського та Пташицького без перевірки з оригіналами, що в словникові при виданні пропущено деякі слова, та інші.

У розділі «Письмо» у проф. Тимченка ми маємо великі помилки (в лекціях проф. Бузука відповідного відділу немає). Ніколи в графіці давньослов'янських пам'яток не було переходу написання *iu* в *ю* і взагалі такого написання для визначення *ю* немає. Інше питання — як ця буква могла утворитися. Але й на це питання ми не можемо сказати, що *ю* утворилась з *iu*, може тут скоріше було запозичення так званої кирилиці з глаголиці (глаголиця має для визначення *ю* знак єдиний, який подібний до кирил. *ю*). Одним словом кирилівецькі пам'ятки не знають *iu*, не знають і скорочування в *ю*. Потім і *а* зовсім не скорочувалась в *я*, а було замінено вже реформою 18 в. «Сполучення *іє* вчасно вийшло з ужитку, бо шелестівки перед *е* в українській мові ствердлі». Зовсім не тому, а утворився вже в старовину особливий знак, який і тепер ми маємо — *є*. Також помилково сказано й далі про вживання юса малого та йотованого *и*, де старовина виробила певні правила, і ті приклади «платинини», які наводить проф. Тимченко, вони тільки підтверджують ці правила (вживання юса малого після приголосних, а йотованого, а після голосних та на початку слова). Тут узагалі багато помилкового матеріалу та помилкових пояснень. Тут треба, як і в інших місцях, більше обережності. Автор категорично зазначає «на віддання звука *дзє* в староболг. графіці не було окремого знаку, бо і звука такого не було в старо-болгарським». Але глаголицький так званий *дєрьь*, вимова якого для нас точно невідома, але наближується до цього *дзє*? Ось чи можемо ми сказати що в усіх болгарських діалектах не було того *дзє*? А цей знак (*дєрьь*)? а дані мови сербської? Небезпечно взагалі тепер робити такі категоричні висновки — студент тепер починає цікавитися давньослов'янською старовиною, він має тепер цілу вже низку нових підручників цієї мови — між іншим українською мовою ми маємо два великі підручники-лекції професорів Симовича та Огієнка (літограф.). Польською мовою вийшли теж два підручники відомих польських вчених проф. Лося та Лера-Славинського. І ось вивчення давньослов'янської графіки дасть студентові зовсім інший матеріал, ніж коли він прочитає в лекціях проф. Тимченка.

Мені вже довелося згадувати названі книжки з боку бібліографічного матеріалу який вони дають. На жаль, того матеріалу, який ми знаходимо в Бузука, не використає проф. Тимченко; а книгу Бузукову він уже мав, як показує бібліографія на стор. 33. Взагалі треба сказати, що бібліографічні вказівки, які ми маємо в книжці проф. Тимченка, не підлягають якомусь певному принципам — тут часто ми знаходимо вказівки на матеріал, який давно вже втратив своє значіння, а з другого боку — немає вказівок на матеріал дуже важливий. Іноді й важко зрозуміти, яка тут причина. Напр. не маємо вказівок на деякі праці акад. Кримського, проф. Томсона та інші. Звичайно, тут не могло бути причиною те, що, напр., проф. Томсон негативно ставився до праць проф. Тимченка, але для того, щоб не могла й виникнути подібна думка, проф. Тимченкові треба було-б бути особливо обережним, навіть коли-б ці праці мали невелике значіння, а тут як-раз — навпаки: праці акад. Кримського, Томсона, мають велике значіння. Напр. для дальшого — для розділу фонетики, щоб в'ясувати деякі мовні явища та вивчення їх, студент сам уже без вказівок проф. Тимченка звернеться до праці Томсона «Общее языковедение».

Від 36 до 92 стор. у проф. Тимченка — «Фонетика — фізіологія звуків і звукова система української мови» (тут уже «мова» замість попереднього «язик»). Такого відділу у проф. Бузука немає. Цей відділ — третина книжки — безпосередньо до історії української мови не належить — він торкається сучасності, дає матеріал загального характеру, що теж часто не має безпосереднього відношення до української мови. Але з огляду на те, що вивчення

фізіології звуків з загального боку має велике значіння для української мови — можна вже не дивитися на те, що відділ цей якось не систематично входить в курс.

Мені вже не раз доводилось у друкованих працях зазначити все велике значіння фізіології і з наукового і з практично-педагогічного боку. Хоч і не можна сказати, що наука про природу звуків людської мови досягла дуже великих результатів, хоч від багатьох висновків одгонить якоюсь неусталеністю, неточністю, проте все-ж зроблено багато. Вироблено приладдя, що графічно характеризують деякі основні риси звуків, вироблено методи точнішого дослідження мови. Звичайно тут знов багато «проте». Ці слова вже можуть нам показати, як можна викладати фізіологію звуків, маючи на увазі, що наш студент або наша студентка мусять на далі в школі зацікавити цією мовою стороною своїх учнів. А з другого боку наука, яка перебуває в такому стані, як я сказав, вимагає від нас особливого до неї підходу у викладанні. Ми мусимо тут дати нариси такі, щоб вони зробили якими досягнення та поступовий розвиток цих досягнень в науці, що показали-б у багатьох випадках ще непевність, але певну наближеність до точности наших тут уявлень. А коли ми замість усього цього будемо давати сухий перелік та переказ різних узагальнень, не ілюструючи ці узагальнення прикладами, коли взагалі характер викладу буде суто догматичний — здається, завдання підручника *не* буде виконано, і наш слухач не дістане стимула для своєї вже самостійної праці в даній галузі, для спостережень, що він їх може сам провадити і може далі навчати своїх учнів, навіть маленьких, провадити такі спостереження над своєю мовою.

Свій нарис проф. Тимченко буде головніше на книзі Руде *Eléments de phonétique générale*, про що й сам говорить у передмові. В показчику він рекомендує цю книжку Руде, потім ще Брока, Богородицького, Єсперсена та статті Лера. Проте, в російській науковій літературі є ціла низка робіт, які могли-б слухача ввести в процес розроблення фізіології звуків і дати можливість тим самим провадити ту-ж працю над українською мовою. Взагалі-ж не можемо ми тепер викладати свої курси на підставі головніше Руде або кого иншого тому, що велика література, яку тепер вже ми маємо, дає нам спромогу будувати різно-загальні курси, різно виявляти своє відношення до різних питань та й розподілу, форми та инш. Раніше, коли вчені були обмежені що-до літератури, вони, сами не розроблюючи курси, йшли за якимсь для себе авторитетом або взірцем. Серед чотирьох підручних книжок, що їх рекомендує Тимченко, є відома книжка Єсперсена. Данська наука має в Єсперсені великого знавця фізіології з оригінальною системою, але один з головних дефектів Єсперсена — це часто брак ясности в передачі своїх тверджень. Завдання підручника з фізіології звуків перш за все мусить бути таке, щоб вияснити висновки цієї науки для студента, брати, як догму, тільки те, що не викликає ніякого сумніву, і брати так, щоб воно було цілком для студента ясно. І ось тут часто могла-б бути гарним підручником та книжка проф. Томсона (писана російською при тому мовою, а не менше відомою для слухача німецькою або французькою). Тепер для прикладу візьмим те, що каже проф. Тимченко про високість, нутужність та тембр (або «тембро» за штучною проф. Тимченка термінологією — «ритмо», «зів», «антиципується» та инш. — зразки цієї термінології). І студент ніколи, йдучи за цими вказівками, не уявить собі характерних рис того, про що він читає, не зможе відповісти на питання, яка-ж різниця в тих поняттях, не уявить собі, що таке «тембро», тому що тут говориться про те лиш, де «тембро» має для себе місце. І всі узагальнення такого роду будуть для студента тільки словами, що не мають своєї барви, свого «тембра». Ось і тут ми маємо такі категоричні твердження, які з одного боку нічого не говорять слухачеві тому, що їх не ілюстровано, а з другого боку, — вони і неправильні. Для прикладу візьму таке: «ступінь назалювання може бути більшим (в польському) або меншим (у французькому) незалежно від більшого або меншого опущення м'якого піднебіння» (41). По-перше треба завважити, що вимова польських носових різниться від вимови французьких — в польських часто чується не назальований голосний, а голосний та приголосний носовий, иноді чується носовий голосний та приголосний носовий, але і в останньому разі не можна сказати, що тут назалювання більше, тому додатковий елемент — приголосний носовий не збільшує характера назального голосного. Цікаві спостереження робить на підставі матеріалів Нітша та инш. проф. Трубецький в статті *Les voyelles nasales*

des langues léchites (Revue des études Sl. 1925, V), над носовими голосними та їх змінами в польських, кашубських, полабських говірках. Потім коли ступінь назалювання — не залежить від опущення, — то треба було-ж сказати, що причина — в вимові дальшого приголосного, визнати це, а то зовсім-же неясний факт, а тому і неясно, для чого тоді про нього йде мова.

Звертає на себе увагу штучність мови у Тимченка, якась витвореність її, штучність термінів, часто неясність, неточність: «тяглість (довгість) звука ми студіємо під назвою часокількість», «епентезою або вставленням голосівки», через епентезу або розвій шелестівки», «через елізію, себ-то знищення кінцевої голосівки» та инш. «Афереза» чомусь особливо привабила автора, і він дав півтори сторінки різних прикладів, в той час, коли зовсім немає прикладів на багато неясних загальних тверджень.

Але й до «епентези» ми маємо приклади, але приклади якісь несподівані. Досі ми знали, що слова філіжанка, гатунок, запозичені з польської мови, а там — із свого боку були запозичені, а у Тимченка для ілюстрації наводяться ці слова так, що українці, запозичаючи з німецької мови «Gattung», вставили о, запозичаючи з турецького fildžan, вставили і. І нарешті подається «кава» для ілюстрації випадів шелестівки з арабськ. kahve

Особливістю колишніх підходів до вивчення мови, колишніх схоластичних граматик було бажання давати різні наліпки мовним явищам, якась регламентація, яка висувувала матеріал. І ось тоді, коли в мовознавстві ми бачимо живий рух, змагання увійти в життя мови, як живого організму, тратять усяку ціну якісь спроби розподілити явища мовні на «нормальні» та «ненормальні», «регулярні», «нерегулярні» і та инш. «Ненормальних» явищ в мові немає, всі явища нормальні, тут завжди ми маємо результати законів, і ніяких «винятків». І тому ніяк не можна зрозуміти таких, напр., слів: «але без поняття фонетичного закону легко обійтись, досліджуючи просто умови еволюції звуків в певнім языку» (80).

Переходимо тепер до викладу фонетики у обох авторів. Проф. Бузук викладає перш за все історію передісторичних ізголю, себ-то беруться фонетичні риси, які можна простежити на певному просторі діалектів, напр., утворення носових голосних, утворення глухих та инш., і опі ізголоси він сполучає в південно-східні слов. ізголоси, потім в східно-західні ізголоси, потім каже про зміну *g* на *h*, лабіалізацію, повноголосність та відповідні явища в инших слов'янських мовах, зміну *z* та *b*, деназалізацію носових, зміну *л* — *у*, зміни *ж* та *б*. Потім він переходить до історичної доби української фонетики. У проф. Тимченка план инший. Він дає нарис індо-європейської та праслов'янської фонетики та після того вже переходить до еволюції праслов'янських звуків в українській мові. Я вважаю-би такий план за цільніший, за кращий, — тільки й виконаний він не так, як слід було-б виконати. Коли ми малюємо оцю важку для студента добу, важку тому, що вона вимагає від нього узагальнення матеріалу, якого він не має, то треба викладати так, щоб працювала не одна тільки пам'ять студента над різними формулами, часто для нього незрозумілими. Для нього, для нашого учня, всі ці різні формули, вся ця робота над індо-європ. та праслов. коренями, всі ті свого роду алгебрично-філологічні висновки без попередніх свого роду арифметичних даних — з'являються не можливою, антипедагогічною роботою. Тут — основні хибні проти методику предмету — взагалі проти законів дидактики, яка має право вимагати від нас того, щоб її закони суворо виконувалися. Але тут не тільки дидактика; проти багато чого, що ми знаходимо в цих відділах у книзі проф. Тимченка будуть говорити і новіші наукові дослідження. Не можемо ми залишити нашого студента на тих наукових висновках, від яких уже наука відмовилася або поступово відмовляється, не можемо знов ставити деякі твердження категорично, коли в науці вони провадяться гіпотетично. Я ілюструю свої твердження декількома місцями, не буду розглядати увесь матеріал, тому що завдання моєї статті, як я вже казав, не є рецензія названих вище книжок, а тільки з виводу цих книжок я знімаю важливіше питання — про завдання підручників вищої школи. Візьмим з кн. проф. Тимченка маленькі два відділи — §§ 106, 107. Вони зачіпають питання про наголос в праслов'янській добі. Ці §§ якось з боку змісту висять у повітрі, тому що розвитку тверджень, які тут наведено, ми не маємо далі. Але й це тут не так важливо. Важливо те, що ті висновки, що їх ми маємо тепер у науковій літературі про наголос, суперечать тому, що знаходимо в проф. Тимченка. І ось я уявляю собі таку картину,

Не закінчує курс наш студент (коли закінчить — нічого! — він звичайно забуде ці відділи, як багато він забуває з того, про що чує в вищій школі), переведеться в харківський інститут народної освіти і перейде до проф. Булаховського, що теж недавно видав свої лекції «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов» (курс літограф.). У цьому курсові ми знаходимо зовсім инше що-до праслов. наголосу. Проф. Булаховський спеціально працює в галузі наголосу, у нього є декілька цінних розвідок у цій галузі, і в його лекціях — висновки, які можна зробити на підставі сучасної літератури. Правда, лекції ці вийшли недавно, але література, з якої зроблено ці висновки, існує вже давно. Проф. Тимченко посилається тут тільки чомусь на працю акад. Шахматова 1902 р., де є про скорочення первісних праслов'янських довгих, хоч проти чого тепер ми знаходимо дані в того-ж проф. Булаховського, фан-Вейка, Розадовського та инш. Що-до дальшого § 107, то багато корисного матеріалу міг-би проф. Тимченко взяти не тільки з нової літератури, але й праці проф. Міколи, що вийшла 14 років тому (Urslavische Grammatik... von S. Mikkola, Heidelb. 1913). На жаль, проф. Тимченко рекомендує тільки відому книжку проф. Ільїнського «Праслов. граматику», а не рекомендує і сам не використовує книги Міколи, який міг-би допомогти проф. Тимченкові инакше освітити питання наголосу. Ось, напр., що ми читаємо у Міколи: «Lange Vokale und Diphthonge (im weiteren Sinn dieses Wortes), also ursl. *ā*, *ē* (aus idg. *e*), *i* (aus idg. *i*), у... werden, wie auch im litauischen, gestossen intoniert (§ 95, 124). Пор. з § 40: Im Urslavische ist die gestossene Intonation eine steigend-fallende und die geschleifte eine fallend-steigende gewesen... Die gestossene Intonation hat als nur einen Giffel, die geschleifte zwei... (§ 90, 118). Або з названих лекцій проф. Булаховського: «відповідно до їхнього походження з індо-європ. довгостей або короткостей праслов'янські рефлекси монофтонгів були довгі або короткі: короткі **o*, **e*, **ъ*, довгі **a*, **y*, **e*, **i*. Останні мали особливу інтонацію, умовно названу акутовою» (§ 15, ст. 25), або далі порівн., що каже проф. Булаховський у § 17—19.

Що може дати студентові одна лиш формула відомого закона де-Сосюра, коли її як слід не пояснити? Крім того — свій закон де С. пристосував до мови литовської. Далі — коли вже казати про праслов'янську добу, то тут уже треба казати про те продовження цього закону на слов'янському ґрунті, яке ми знаходимо в спробах Мейє, що відносяться ще до 95-го р. минулого століття та відомих праць Фортунатова (його рецензія на роботу Ульянова. Значення глагольн. основ — Сб. рус. яз. и слов. Акад. Наук, 1897).

Взагалі досягнення що-до вивчення наголосу не відбилися на праці проф. Тимченка. Те саме можна констатувати і в инших місцях. Так, напр., у § 124—27 він каже про **ol*, **or*, *ol*, **ro*... Ось і тут, та різниця, яку відмічає Мейє в своїй новій праці *Le Slave commun*, не знайшла собі місця. Важливо тут звернути увагу на те, що Мейє зовсім не каже про якісь «сполучення» (**il* — intoné doux; **il* — intoné rude; *il* — intoné doux *il* — intoné rude 69), а він додає тут особливого значіння інтонаційному елементові. Коли ми візьмемо школу Фортунатова, то ми там знайдемо теж сполучення, але не такі, а *or*, *or*, *ol*, *ol*. Докладніше про це в лекціях Поржезинського («Сравн. грам. слав. яз.», М. 1914, 29—30) — ці лекції могли-б дати дуже корисний матеріал з методичного боку — він викладав ці сторони дослідження так, що студент міг у цьому розбиратися). У § 93 ми читаємо: **e* через ступінь *ā* 7 *iū* 7 *ē*: ст. б. сѣма, лат. semen. Чому такий перехід — не відомо. *E* довге було звуком відкритим за спільнослов'янської доби і тому цей звук переходив в *a* після йота, в инших випадках переходив в закритий звук, відсіля дифтонгічна вимова, як розвиток. І тут, як в инших місцях порівняння у Тимченка для студентів не дадуть ясної картини переходів. Крім того, коли подано переходи неначе математичні викладки, то треба тут бути точним. Треба слідкувати, щоб не було тут друкарських помилок (коли то будуть помилки) напр., *mater* (слід. *mater*), **domos* (сл. *domus*), *gnosco* (сл. *gnosco*), *tres* (*tres*) та инш. Правильніше буде коли болгар. слова *сръдце*, *мрътва* ми будемо писати з *ъ* після *p*, тому що у болгарській літературній мові — правило: коли після плавкого йде один приголосний, пишеться перед «в *ърх*». а коли два приголосні то після плавких (сръдце). Взагалі треба давати точніші відомості з инших мов. Напр. про ту-ж болгарську мову, на стор. 100 «через ступінь *ъ* (< *ъa*) перейшло в *o* (діал. *a*). Оцей звук *o* — тільки в дебрському діалекті болгарської мови, а загальний рефлекс — новий гаухий; в літературі-ж прийнято вживати *ъ* та *a*.

Стор. 94—95 (§ 97) присвячені у проф. Тимченка редукованим голосівкам *ə *э. Те, що тут говорить автор, цікаво порівняти із тим, що ми маємо теж на стор. 95 про голосові сонанти *l*, *r*, *m*, *n*, а також порівняти з тим, як справа стоїть в пізніших наукових працях. На жаль, я не бачу тут безпосередньої знайомості з книгою Гюнтерта, що вийшла вже більше, ніж 10 років тому й що спеціально присвячена *schwa secundum* (Untersuchungen über Schwa secundum einen zweiten indogermanischen Mirmelvokal (Strasb. 1916). З праці Гюнтерта виходить, що коли ми дійсно будемо провадити теорію про Schwa sec. (у визначенні проф. Тимченка ə), то не можна буде казати про існування *l*, *m*, *n*, *r*, тому що може здебільшого не було таких звуків, а були в деяких випадках лиш *l* + schwa, *l* + schwa, себ-то той Mirmelvokal, який розвився з коротких *a*, *e*, *o*. Можна не погодитися з теорією Гюнтерта, але тоді треба докладніше виявити своє ставлення до цих питань. Крім того все-ж не можна залишати без уваги думок таких, як Педерсена, що ставився цілком негативно до теорії про ці редуковані голосні. Отже історія цього Schwa — не в тому, що той або той вчений вигадує свої значки для цього звука, а в цих значках є відтінки різного розуміння вчених. Треба було так з'ясувати, щоб студент міг дійсно зрозуміти, про що тут іде мова, що по суті значать оці різні редуковані. Тут треба було пояснити й те, що саму назву було взято з жидівської граматики, взяв її Фік, що й назвав цим терміном ослаблені голосні звуки в індо-європейських мовах. Гюнтерт думав, що первісно була різниця між двома Schwa, але потім ці звуки з'єдналися. Я наведу тут дуже цікаві слова Гюнтерта з його передмови.

Im Gegensatz zu Pedersens Anschauungen, die bis jetzt kaum ernstlicheren Widerspruch gefunden haben, erhob sich mir mehr die schon von Hirt, Osthoff, Fortunatov n. a. geäußerte Vermutung, zur vollen Sicherheit, das nicht nur ein Schwa, sonder zwei reinzierte Vokale dem Bestande der voreinzelsprachlichen idg. Vokalismus zuzuerkennen seien, und bald zeigte sich, das nicht dem ernstlich durchgeführten Ansätze dieses zweiten Schwa die leidige «Sonantheorie» aufhört, ein besonderes Problem zu bilden: Nassal und Liquiden wurden genau so behandelt, wie andere Konsonanten, und der Ansatz besonderer Gruppen, wie *rr*, *rr* s. w., ist in den bekannten Sonderfällen nicht berechtigt, anders angedrückt: derselbe überkurze, reduzierte Vokal, den viele bis jetzt nur vor oder nach Nasal und Liquida annahmen, begegnet auch sonst in beliebiger konsonantischer Umgebung; folglich handelt es sich nicht nur von einem sog. «Shellungslaut» sonder um einen ganz selbständigen Mirmelvokal der Ursprache...» (VII).

Не можна погодитися з точним визначенням того віку, коли розпочинається те або те фонетичне явище. Для прикладу візьмим такий важливий закон, як так зване повноголосся, що має укр. мова та взагалі східні слов'яни. Ці різні сполучення голосних та плавних приголосних, що відповідають цьому повноголосному переходу та й самий початок переходів, проф. Тимченко відносить до кінця 9 або до початку 10 віку. У проф. Вузука ми знаходимо зовсім инше ставлення до цього, — він каже, що це явище могло бути не раніше кінця 8 або початку 9 віку. — «Не раніше», — значить тут немає точного визначення часу, немає точних меж — так і слід ставитися в вирішенні подібних питань. Проф. Вузук правильно робить, що по-перше розглядає новітню наукову літературу що-до цих переходів — статті Мейє та Бєлича, він правильно їх критикує; але, як сам будує гіпотезу, то впадає в методологічну помилку — коли, як матеріал, він наводить один приклад з давньослов'янської пам'ятки, приклад, що не має безпосереднього відношення до даних східнослов'янських мов. Тут цілком правильно Вузук відмічає, що базуючися на таких фактах, як запозичення — король, краль та инш. з слова *Karl*, не можна говорити про час устанавлення самих переходів з праслов'янської і тим більше — будувати саме питання про час розподілу східного слов'янства. Подібні переходи будує і проф. Тимченко, але різниця між Вузуком та Тимченком та, що проф. Вузук намагається знайти підтвердження своїй думці в пам'ятках, а проф. Тимченко, як і в багатьох інших місцях, провадить свою думку категорично, як якусь догму, яка неначе не вимагає ніякого підтвердження.

В українській мові багато важив занепад слабких глухих. І ось на це явище проф. Вузук звертає серйозну увагу. Тут ми бачимо у нього і факти сучасної мови і пам'яток, розгляд наукової літератури. Здається, треба було-б спинитися більше на виявленні природи «дифтонгів» і докладніше розібрати таким чином висновки праць В. Ганцова, порівнюючи з звичайними поняттями цих дифтонгів.

Звичайно, чужі думки треба передавати в точності. Здається, про це й не слід було-б казати. Але й у проф. Бузука і у проф. Тимченка не все тут гаразд. Проф. Бузук не зовсім правильно користується з думок Вейка, коли критикує систему розподілу мов. А ось, що, напр., знаходимо у проф. Тимченка: «Носівки зникли в укр. мові, приймаючи допуст А. Шахматова, не пізніше як в IX віці, бо в назвах Дніпрових порогів, що подає Костянтин Багрянородний...» (103). Тепер подивимося, як-же пише про це сам Шахматов, яка його думка. «Существовали ли носовые в историческое время жизни русского народа, т. е. в IX—X в. (отсутствие их в XI в. доказываются памятниками)? Имѣя въ виду, что распадѣніе общерусскаго праязыка произошло не позже IX в., а утрата носовыхъ характеризуетъ общерусскую эпоху, я отвѣчаю на поставленный вопросъ отрицательно. Отмѣчу передачу русскаго *и* из *а* черезъ греч. *ου*, а изъ *е* черезъ греч. *α* у Константина Багрянороднаго... 4. (Очеркъ древн. пер., 112). Отже, за Шахматовим, носові зникають ще за сільноруської доби, а ця доба лиш закінчується не пізніше IX в. Неправильна передача у Тимченка тим дивніша, що проф. Тимченко тут-же докладно спинається на думці Шахматова про пізніше походження *е* в північно-українському діалекті. Акад. Шахматов розглядає це явище в зв'язку з великоруськими говірками. Проф. Тимченко, заперечуючи думку Шахматова, перш за все говорить, що він (Т-ко) не аналізує цього явища в російській мові, але самі його (Т-ка) заперечування — такого характеру, що вимагали-б спинитися на цьому явищі не тільки виходячи з української мови, а ширше ставлячи на основі порівняння. Не можна будувати своїх заперечень на таких логічних міркуваннях, як ось, що не могло бути переходів з *а* (*ен*) в *а*, а потім знов *а* переходить в *е*. Мовні дані — як-раз проти загальних наших «логічних» міркувань, і тут треба було-б, щоб розібратися в мовних явищах, поставити це питання на широкий ґрунт порівнянь і, поруч української мови, взяти перш за все дані російської мови (як і робив те Шахматов).

Взагалі в підручнику проф. Тимченка є багато таких місць, які неодмінно треба було-б виправити, перш ніж давати цю книжку до рук студентів. Для прикладу я ще візьму два-три місця, хоч і так уже в мене дано багато матеріалу, що цілком характеризує дану працю. На стор. 88 маємо: «До явищ другої групи належить передусім явище, що його звуть аглютинацією; це буває тоді, коли до слова додається фонема під впливом другого слова. Так, напр., форми него (нього), нему (ньому) і ин. повстали ще за праслов'янської доби зі сполучення займенника *јего*, *јему* з прийм. *вън*, *сън*, *кън*; це *н* перед шестнадцятками зникало, а перед голосівками і перед *ј* наступного слова залишалось; а як в свідомості виділилися яко прийм. форми без *н*, то *н* стало відчуватися як складовина наступного слова». Слово аглютинація походить з латинського слова *agglutinare*, що значить «зліплювати», і цей термін в мовознавстві визначає таке приєднування в деяких мовах приростків до кореня, при якому цей корінь не відміняється. Отже ми знаємо цілу низку мов: так званих аглютинованих (прим. турецькі мови такі). Цей термін існує не тільки в філології, він відомий і медицині (хірургії). Коли-ж «додається» «фонема» в одному слові під впливом другого слова (звичайно, і тут висловитися треба инакше, тому, що мова йде не про фонему, і така фонема додаватися не може, та взагалі в мові звуки не додаються) то тут ніякої «аглютинації» не буде. Тепер що-до дальших фактів мовних. Тут треба сказати, що теорію про перехід звука *н* до форм займенникових від первісної форми прийменника був утворив Лескін тільки що-до двох прийменників *е* та *с*, для яких порівняльне мовознавство дає основу припускати тут конечно *н*; що-до *к* — то це тут не так певне, тому що тільки в давньоінд. ми знаходимо форму *к_{ат}*, і тому не можна так категорично казати, як маємо те, напр., у проф. Кульбакіна (а може, з його лекцій те перейшло у такий формі й в лекції проф. Тимченка). Скоріше вже можна тут йти за тим *warscheinlich*, яке ми знаходимо у проф. Вандрака в його *Vergl. Slav Grammatik*. Потім узагалі це-ж тільки гіпотеза, і ті факти, що ми маємо в певних синтаксичних сполученнях (ті-ж форми займенників без *н* в сполученні з тими-же прийменниками, напр., в його домі, багатий матеріал що-до інших прийменників, після яких теж маємо займенники з *н* і без *н*), можуть в майбутньому дати початок иншій гіпотезі). І далі ми читаємо у проф. Тимченка: «Так само і О в р у ч із сполучення в о В р у ч, бо прийменник уявляється в фомі *е*: в-овруч». А ось ми скажемо: «не так само!», тому що прийменник не міг в українській мові «уявлятися»

тут як *в*, а він уявляється як *у* — що так звичайно і ніякого *о* не було потрібно тут. А коли з форми «Вруч» ми маємо «Овруч», то тут таке-ж мовне явище, як з словом второк-півторок: сонорність звука *в*. А коли казати: «так само», то треба було-б взяти старі форми: *въ* вяршть, — *вьроучь*... Потім робити аналогії. Тоді инша річ.

Маленький параграф 92 також вимагає виправлень майже цілком. Немає «еволюцій ненормальних» у мові, не буває «приспіншної» еволюції в дуже вживаних словах: — вона тут більша тому, що слова ці часто вживаються. А такі слова, як «чудеса» та инш. зовсім не «забарилась» в своїй еволюції — їх не можна порівнювати з формами «імосць» (скороч. її милость): ці форми — давні, вони ще не замінились (а не скоротились) підо впливом слів більше поширеної підміни — «седа» та инш. На кінці цього параграфу не правильна вказівка, що треба зам. «лябілізація, локальний» — вимовляти «лябілізація, льокальний» і те і те написання однаково не можуть передавати точної вимови *la*, і тому, чи будемо писати так, або так, правильности для вимови усе-одно не матимемо. А тому і той, хто буде вимовляти *лѣ*, теж буде вимовляти неправильно.

Я думаю, що того матеріалу, який я навіть що-до характеристики підручника проф. Тимченка, за досить. Багато можна було-б ще писати про різні питання, про які доводиться говорити в загальному курсові, але я повторюю: найголовніша мета моєї статті не спеціально рецензія названих підручників. Менше я спинявся на окремих питаннях, що мають місце в книжці проф. Бузука, і зовсім не зачепив цілого відділу, що він присвятив морфології. Це мотивується тим, що в теперішній-таки книжці академічних «Записок» є вже докладна рецензія на книжку проф. Бузука — В. К. Дем'янчука — і я мусів-би повторювати багато з того, що вже пише В. Дем'янчук. Проте, не можу тільки погодитися з остаточними висновками та дуже негативною характеристикою, яку знаходимо про книжку проф. Бузука в тій докладній рецензії В. Дем'янчука. Мені здається, що не тільки книжка проф. Бузука, яку очевидячки я ставлю вище, ніж книжку проф. Тимченка, але й ця остання Тимченкова, не вважаючи на багато її хиб, все-ж можуть дати корисний матеріал для студента, тільки не як підручники, а до деякої міри як підсобний матеріал при вивченні історії української мови. З нових книжок студент може взяти деякий матеріал особливо через книжку проф. Бузука, яка часто дає нам історію розроблення різних питань.

Які-ж висновки ми зробимо що-до головного нашого питання.

Наукові підручники історії української мови мусять задовольняти такі вимоги:

I. Вони мусять передавати всі ті наукові досягнення, які досі зроблені.

II. Через те, що в історії наукового розроблення нашої науки часто немає чисто фактичних висновків, а маємо діло з поглядами поодиноких учених — треба проводити виразну межу між усталеним та суб'єктивним.

III. Треба давати історію розроблення так, щоб можна було входити в лабораторію цього розроблення, а не працювати тільки пам'яттю.

IV. Треба звернути особливу увагу на ті сторони предмета, які мають значіння у дальшому житті студента або студентки — практичному пристосуванні даного підручника. Від цього залежить і розподіл самого матеріалу.

V. Коли підручники відводять особливу увагу таким сторонам предмету, які потім не будуть мати такого практичного значіння, то треба, щоб на такому матеріалі студент міг учитися методології підходів.

VI. Форма викладу мусить бути ясна, точна та проста — без усяких штучних зворотів.

Завдання дослідження української мови та й сама царина того, що досліджується, дуже просторі. Розвиток та зміна окремих слів з боку звуків — це так звана фонетика, форм — морфологія, утворення слів — етимологія, вироблення та зміна значіння слів — семасіологія, закони сполучення слів, речення — синтакса, вивчення різних говірок — діалектологія, вивчення літературної мови. І всі ці галузі — фонетика, морфологія, синтакса вивчаються не тільки в їх сучасному становищі, але в історичному розвитку, теж і инші галузі укр. мови. З усіх цих галузів потрібні знання, вони кінче важливі для того, хто думає викладати українську мову. Отже й підручник для вищої школи мусить охопити всі ці сторони хоч в невеликому розмірі. Підручники укр. мови для вищої школи тільки ще з'являються, але вже давно ми маємо цілу низку підручників російської мови. І ці підруч-

ники викладають звичайно фонетику і морфологію в історичному їх розвитку, зачіпають мову головніше з зовнішнього боку, з того-ж боку освітлюються й діалектичні дані. Студент ознайомлюється звичайно з тим, що особливого має російська мова серед інших слов'янських мов з боку фонетики, морфології, які фонетичні особливості характеризували цю мову за найстарішої доби її існування, які ознаки сучасних говірок можна простежити по найдавніших пам'ятках. А останнього часу почали звертати особливу увагу на вивчення фізіології звуків, а почасти й синтаксис, хоч тут ми не маємо часто ще позитивних висновків. А тимчасом, в житті доводиться мати діло з іншим, — доводиться мати діло з так званою учбовою «етимологією» (що має в собі частини того, про що каже синтаксис та морфологія, фонетика, і тільки почасти того, що звемо ми етимологією) і учбовою синтаксею. Крім того доводиться мати діло з правописом, що часто ніякого не має відношення до законів мови. І що-ж ми маємо на практиці? Курси вищої школи, що їх не може пристосувати до життя колишній студент, забуваються, і йому (цього колишньому студенту) доводиться вдаватися до різних учбових підручників, що складалися і складаються часто без усяких наукових основ.

Тут звичайно можна заперечувати, говорячи, що не можна-ж вимагати того, для чого ми не маємо ще досить виробленого матеріалу, що не може науковий діяч дати лекції там, де він не має ще підготовчого матеріалу. Так треба його (цей матеріал) підготовляти. Не можна всю працю наукову приводити виключно до тих сторін мови, які не мають такого практичного значіння, не можна викладачеві виключно свою увагу віддавати таким галузям науки, які викликали і викликають тільки багато гіпотез і не мають безпосереднього відношення до нашого життя та його потреб. З другого боку, хоч ми й педагогізуємо наші колишні університети, але все-ж ми мусимо своїх слухачів в інститутах навчити науково працювати, показати їм методи розроблення предметів. А в тих лекціях, які ми тільки-що розглядали — невже-ж тут можна знайти такий науковий підхід методологічного ознайомлення з працею над предметом? Ще в лекціях проф. Бузука почасти це є — тому що він дуже уважно ставиться до питання про розроблення матеріалу (хоч не дає тут із свого боку ніколи цілком точного підходу до наукової літератури). Коли-ж тут ми не бачимо для слухача можливості навчитися працювати хоч трошки, то що-ж йому дасть матеріал у таких галузях, які потім в житті йому не будуть потрібні?

Та й самий план викладання. Коли мова, як щось суцільне, є фікція, коли кожна мова складається з окремих говірок, то натурально, що перш за все треба вивчати діалектологію. Сама історія української мови є історія її говірок, її діалектів. І ось простежити історію української мови дуже важко тому, що в найдавніших пам'ятках ми бачимо особливості цієї мови тільки випадково, як помилки проти традиційного шаблону. Але що більше ми вивчаємо цю діалектологію, то певніші ми будемо в своїх думках що-до найстаріших пам'яток. З цього ясно, як важко скласти історичну діалектологію, і часто те, що ми маємо тут під такою назвою, не є факти історичної діалектології, а думки того або того дослідника.

Ось висновок для того, щоб науково працювати над найдавнішими пам'ятками, щоб розбиратися в тих питаннях, які викликають ці пам'ятки, треба перш за все добре засвоїти собі дані сучасної діалектології, треба уміти застосовувати ці дані до давніх пам'яток. А що-ж ми бачимо в тих підручниках, які ми розглядали? Шлях тут зовсім інший (хоч раніше часто підходили до вивчення давнього писемства без даних діалектології). Крім того, тут потрібно дуже добре знати так зване давньослов'янське писемство, інакше, як ми вже констатували, виходитимуть такі помилки, які неможливі в наукових курсах¹⁾.

Проф. Микола Грунський.

¹⁾ Цю статтю, коли вона вже була надрукована, я зачитав в прилюдному засіданні харківської науково-дослідчої катедри мовознавства. На тому-ж засіданні другим докладом була рецензія проф. Булаховського на книжку проф. Тимченка. Ось деякі з загальних зауважень проф. Булаховського: 1) автор обмежується іноді застарілим науковим матеріалом, причому сама передача цього матеріалу «слаба»; 2) мале авторове знайомство з новітньою науковою літературою виявляється в його «дивних» твердженнях; 3) категоричні

Проф. Є. Тимченко. *Курс історії українського язика. Вступ і фонетика.* Державний Науково-Методологічний Комітет Наркомосвіти У.С.Р.Р. по секції професійної освіти дозволив до вжитку як підручник у Педвуз'ах. — Державне Видавництво України. 1927 р. — 170 стор.

Останніми часами вийшли мало не одночасно два курси української мови в історичному освітленні — друге видання «Нарису історії української мови» (Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії) проф. П. Бузука та курс проф. Є. Тимченка. Обидва курси мають на оді потребу викладання в вищій школі. Що-до поставлених завдань курси не цілком збігаються, і тим цікавіший для нас кожен із них.

Книга Тимченка дає одночасно вступ до загальної фонетики, нарис праслов'янської фонетики, порівнянню фонетику слов'янських мов і освітлення фонетичних явищ української мови. В якій мірі автор здійснив суто-дидактичну задачу, це питання не править за основний предмет дальших рядків. Зазначу тільки, що з цього погляду «Фізіологія звуків і звукова система української мови» (стор. 36—91) значно цінніша за решту матеріалу. Автор досить виразно виклав «*Éléments de phonétique générale*» Руде (1920), і цю частину книги можна рекомендувати як єдиний підручник українською мовою з «основ мовознавства» або паралельних курсів у наших ІНО. Що-до важкого завдання — порівняльно-історичного коментаря до української фонетики, то книга не справляє враження вдалої (автор більш висловлює свої погляди, ніж доводить їх, потопає в дрібницях, мало дбає за ясність ілюстрацій, то-що), і мені здається, що ця частина цікава переважно з науково-теоретичного погляду. Автор, оскільки міг, зібрав чимало матеріалу почасти вже усталеного, почасти суперечного, подавши його в певній системі. Він виконав чималу працю, і гадаю, що принаймні частково вона придасться в майбутній науковій роботі. Розглядаючи книгу саме з цього погляду, я хочу поділитися деякими своїми зауваженнями що-до порушених у курсі питань та тверджень. Зазначу, що в моє завдання не входить підкреслювати суто-зовнішні огріхи книги: вона аж рясніє друкарськими помилками (іноді до десятка на сторінці), які студентам можуть серйозно стати на перешкоді до її розуміння.

Автор, як і інші мовознавці, припускає для індо-європейської прамови «*schwa secundum*» (його знак ə) — дві. §§ 95, 97. Що-до цього він іде за Гюнтертом (*Indogermanische Ablautprobleme. Untersuchungen über Schwa secundum, einen zweiten indogermanischen Murrelvokal*, 1916) і повторює його аргументи¹⁾, але так, що навряд щоб якийсь студент зрозумів був що-небудь із рядків, присвячених цьому звукові. Що власне скаже йому зіставлення гом. *quattor*, лат. *quattuor* без пояснення, як рефлектує відповідний звук по окремих мовах? Далі, і від самого Гюнтерта не вкрилося, що на слов'янському ґрунті в більш-менш певних прикладах відома тільки редукція *e*, не більш (стор. 89); тому у вступі до української мови, звичайно, за цей саме факт і треба було згадати. Інше, розуміється, питання, що я його тепер не розглядаю, чи справді на такому от матеріалі, як **dōsete* або *imperativ'i tьci*, *рьci* можна робити висновки про індо-європейський празвук. Це питання складне

авторові твердження часто не мають під собою ніякої підстави; 4) самостійні авторові твердження не належать до «шасливих»; 5) автор вільно поводиться з граматичною аналогією; 6) «хронологічні операції» авторові допускають довільні «стрибки» і не мають підстави; 7) автор не вміє розбиратися в етимології слів; 8) користуючись з книжки, автор вносить і їх друкарські помилки, не помічаючи їх, 9) взагалі-ж книжка аж рясніє друкарськими помилками; 10) студент часто не зможе зрозуміти того, що пише проф. Тимченко... Цікаві були й слова рецензента про ті відділи, яких він на засіданні не зачінав, що книга в цих відділах справляє таке враження, що автор висловлює свою теоретичну думку, а матеріал, який він наводить, зовсім протилежний цій думці..

¹⁾ Залишивши, звичайно, випадково, його друкарську помилку **сьtуге* (стор. 87), опустивши чеську і польську форми, на яких базується Гюнтертова реконструкція форми праслов'янської, і змінивши **сьtуге* на *сьtуґьє*, реконструкцію, не обґрунтовану даними більшості мов.

і заслуговує, щоб про нього поговорити окремо. Що-ж до суті справи зауважу, що балтійські мови, крім положення перед сонорними, взагалі редукції, паралельній слов'янським не знають (пор. Buga, *Kalba ir senovė*, 1922, стор. 219—220, Endzelin, *Lettische Grammatik*, 1922, стор. 33), і автори твердження, ніби *schva secundum* відбилося «в балт-слов., як *i*, нічим серйозним не обґрунтовано (**br* то-що він виводить із індо-европ. *r* то-що).

Коли в даному разі авторові шкодить, що він бере факти глибше, ніж цього вимагала суть справи, то в іншому, оперуючи звуками *r*, *l* (§ 99), він робить зовсім поверховно, не спробувавши навіть накреслити умов рефлексії *bl*, одмінної від *zl*, *br* — від *gr*, явищ дуже важливих та досить добре в науці з'ясованих. Почасти він згадує про це в § 124, але тільки для того, щоб, скоріш, ускладнити справу аніж з'ясувати її по суті. Маю на оці його увагу 2. де приклади лит. *stutpas* поруч із *stilbs* (sic! *stilbs* — латиська форма, з відмінною проти литовської інтонацією, що вказує на належність слова до іншого ступеня чергування), при однім тільки *ilgas*, подані без ніякого пояснення, певна річ, можуть тільки остаточно заплутати читача-студента, якому автор вже вище (§ 79) натякнув, що сам він у велику послідовність фонетичних законів не вірить. Порівн. і таблицю в § 104, із якої виходить, що *m*, *n* дають і *q* і *e*, *a* > *bl* і *zl*, *r* > *br* і *gr*.

Не завсіди автор і в інших випадках уявляє собі цілком законні непевності читача. Як саме рефлектується в праслов'янській мові індо-евр. дифтонг *ou*, згаданий у параграфі 95, автор у § 101, де саме йде мова про дифтонги з довгою складовою частиною, чомусь не згадує (пор. і §§ 159, 165), але в § 134 ми маємо зіставлення *jagoda*, лит. *uoga* і лат. *uva* < *agnā*, що не перешкоджає авторові реконструювати в § 205 і. е. **ogw*. Чи треба гадати, що індо-евр. *ou* звичайно рефлектується в праслов'янській як *a* або-ж автор просто не дав собі ради, як з'ясувати важке питання? ¹⁾ До речі, де ми маємо рефлекс *eu*, де *eu*, автор взагалі не з'ясовує, не дбаючи за те, щоб навести хоча-б один приклад рефлексії першого. Частина акцентологічна у нього, як побачимо нижче, взагалі далека від досконалості, і з цим у зв'язок треба, мабуть, поставити й даний факт.

Параграф 106-ий — єдиний, де автор уважно розглядає явища часокількості та наголосу. У курсі, що править за вступ до української мови, ми сподівалися-б матеріалу, корисного передусім для останньої. Автор, крім закону де-Сосюра — Фортунатова, нічого потрібного не дає, обмежившись на слабій передачі почасті застарілої праці акад. Шахматова («Къ истории звуковъ русск. языка», Изв. Отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ VII, 1902) і не зацікавившись що-до цього навіть його-ж-таки «Очеркомъ древн. періода истории р. языка» (1915). Йдучи за Шахматовим, він учить, що голосні «ізніш» скоротилися «в кінцевих отвертих складах неодноскладових слів». Так гадав Шахматов, поклигуючися на факти на взір чакавських *sestra*'' (скорочення акутової інтонації), *sestru*'' (скорочення циркумфлексової). Але після того дізналися (почасти і він сам) та писали чимало нового: з'ясовано, що кашубська (словінська) досі заховує довгість кінцевих складів окремих типів; що прослідки кінцевих довгостей ми маємо в словінській метатонії акутових довгостей в новодиркумфлексиві; що перенесення наголосу на кінцеві короткості і циркумфлексиві довгості в полабській треба поставити в зв'язок із захованням старовинної одмінності інтонацій у кінцевих складах, тоб-то з неповним скороченням циркумфлексивних довгостей або, вірніш, наближенням до циркумфлексивних — при подовженні короткостей, то-що. Все це слід було-б узяти на увагу, говорячи про явища праслов'янські. Коли під «ізніш» розуміти дещо, що вводить в українську мову, то тут значно простіш було-б зазначити тільки загальне скорочення колишніх довгостей, зробивши потрібні застереження про прослідки інтонацій у теперішньому наголосі і зокрема про форми повноголосся (*молотити*, *соромота*, то-що). Автор, на жаль, цього саме і не зачіпає (порівн. § 106, 2, 3, 4).

Далі: (довготи скоротилися) «по наголосі у всякім положенні опріч положення перед кінцевим складом слова». Ні одного прикладу! Тимчасом це твердження Шахматова в частині, що стосується понаголосових акутових довгостей (опріч акутових носових), викли-

¹⁾ Що-до *uva* пор. Berneker SEW, 25, Walde, LEW, 864, Trautmann BSW, 202. Я сам тієї думки, що група *aug*-, *uva* і *ag(oda)* не споріднені.

кає, як це нераз зазначувано в науковій літературі, серйозні сумніви. Так само авторові залишилося невідоме все, що писано про *matica, то-що.

Найгірше вражіння справляє § 107. Формула — «довгі голосівки і дифтонги мали або акутову інтонацію або циркуфлексову» — позбавляє читача будь-якої можливості що-небудь зрозуміти з фактів слов'янської часокількості та наголосу. На балтицькому ґрунті легко з'ясується, що довгим монофтонгам та дифтонгам із довгою складовою частиною належала акутова інтонація, а дифтонги з короткою складовою частиною мали циркуфлексову, і за невеличкою кількістю суперечних випадків, цей самий розподіл помічаємо і в слов'янських мовах. Мале знайомство авторове з цим іще різкіш виявляється в дивному твердженні, ніби-то короткості мали акутову інтонацію, тоб-то «ростучу», як він сам її визначає. Звернувшись хоча-б до словінської мови, він легко був-би переконався, що тільки його віддаленість від фактів викликала таку помилку. Як автор міг висловити таке твердження, кількома рядками далі наводячи закон де-Сосюра — Фортунатова, який свідчить, що вже за балтицько-слов'янської давнини короткості виявляли риси спорідненості саме з циркуфлексовою, зрозуміти не легко.

У § 128 маємо, здається, вже самостійну думку автора про явища акцентологічного характеру і разом із тим зразок категоричності його наукових тверджень: «Здовження голосівки попереднього передзаником еру складу. Здовжувалися в с і г о л о с і в к и, але здовження *a, i, y* пізніше зникло без сліду (підо впливом скісних відмінків), а довгі *e, o* розпадалися в дифтонги»... (розбивка моя). Приклади? Їх нема. Звідки проф. Тимченко дізнався про подовження *a, i*, то-що, коли паралельного явища не знають у кінцевих складах ні сербська, ні словінська, ні чеська, а лехітські подовжують голосні тільки в точно визначених умовах (перед сонорними та дзвінками голосними), — знову-таки таємниця. В яких категоріях робилися зазначені явища, автор не спробував з'ясувати. Він покликуються на скісні відмінки, тоб-то, здається, має на оці тільки *братъ, дымъ*, то-що. Отже навіть ті аналогії, що він міг-би використати, — подовження в певних випадках у середових складах, він усуває. Скажу отверто, самостійні гіпотези автора не належать, на мою думку, до щасливих, і автор менш за все дбає, висловлюючи їх, за аргументи або навіть за ілюстрації. Візьмімо напр., § 96: «ненаголошене **o* в кінцевих складах перед *-s* і *-n* було закрите і переходило в *й*, відтак в *ъ*». Жадного прикладу, що ілюстрував-би був це твердження, і зрозуміло чому: ця думка, що частково поновлює давню гіпотезу Гірта (Indogerm. Forsch. 2, 1893), ніяк не впливає з фактів, чоловіча-бо відміна типу *такъ* має в своєму складі дуже багато слів із споконвічним кінцевим наголосом (двохскладові на *ъ* (із **jo*) мало не без винятків у праслов'янській *oxytona*), а ніякий рід на *o* так само належить і до *barytona* і до *oxytona* (причому характеристичне ще те, що пні на *-es* : *slovo* то-що чисто-веі *barytona*).

Ще приклади: § 122 — «Сучасні форми *візьме* і *возьме* походять від *узьме*, *озьме* з назвуковим *ъ*». Твердження подається цим разом на тлі матеріалу, що здається авторові паралельним, але жадного прикладу, де-б група *въ* перед складом із слабими *ъ, ь* переходила в *у* або *о*, тоб-то справді була в паралельному стані, автор не подав (*оужди*, як запозичення з польської, нічого не доводить), а це тільки й уповноважувало-б його на таку гіпотезу.

§ 139 — «чотири можливо що з давнішого чьтирі». Висловлюю свій великий сумнів що-до такої можливості: з, мабуть, друкарська помилка замість *ь*, але як це ненаголошене *ь* заховалося в одритому складі, та на яких українських паралелях можна таке явище обґрунтувати, знову відомо самому лиш авторові.

Останній приклад показовий для нахилу автора іноді становитися на шлях «спорадичних» явищ у фонетиці, — чи на користь справі, нехай вирішить читач. Обмежуєся кількома зразками:

У параграфі 143 *частувати* виводиться з *честувати*, а останнє з *чъстовати* (таке товмачення повторюється в § 176). Знову дивний випадок. Але все стає ясним, коли з цим словом порівняти звичайнісіньке пол. *częstować* (дав. ще чеське *častovati*) «частувати» таки. І так само спорадичне *жага*, без ніякого сумніву, праслов'янський факт що-до свого *a*: це *a* не з *e*, а з *ě* — порівн. чеське *žáha*, гор.-луж. *žaha*, то-що. В § 220 автор

згадує *gëg* > *жаг*. Про те, що укр. *чабер* цілком правильна, фонетична форма, він міг-би довідатися хоча-б із етимологічного словника слов'янських мов (Berneker, SEW, 160 стор.), коли-б пол. *czqber, czqbr* не запровадило його в сумнів що-до реконструкції праслов'янського *e*. Чахоня, імовірно, запозичення (з півд.-руської?), як *ляц* з *ляцц*, то-що. Про *чаніга*, *чанити*, *часник* то-що див. Дурново, Очерк истории русского языка, 1924, § 201.

Другий зразок — § 204: «Діалектично також перед групами *ст* і *шч* з'являється *р*, напр.: *жсостокый* з *жсостокый*, *жсерт* з *жсерт* (запоз. з рос.), *дориц* (доц), *мерцїй* (з *метцїй*) компаратив від *меткий*».

Вказівка на *ст*, *шч* примушує гадати за якісь фонетичні умови, а справді-ж перед нами найтиповіші явища психологічного порядку (омінаю *мерцїй* — для мене неясне, що, до речі, не зовсім підходить і під авторову формулу): порівн. із *жсостокый* передусім українські-таки *жсосткий* і *шсосткий*, пол. *szorstki*, далі ст.-слов. *срѣжъ* «asper» і под.; нефонетична форма і *жсерт*; як запозичення, вона легко підпала під вплив народньої етимології (*жсосткий* або щось подібне). Не сумніваюся що-до нефонетичності і *дориц*: найімовірніш, *р* з'явилося в якомусь словесному оточенні на зразок пісеньки: «Дощику, дощику! зварю тобі *борицику* в повненькому *горицику*» (пор. Словник Грінченка, I, 316).

У § 171 знову автор знайомить нас із спорадичними явищами, виводячи «бородаї з бородань, «кудлаї» з кудлань, «горлаї» із горлань, «дївоїка» з «дївонька», «ручєїка» з рученька, «маїкут» з манькут... «всєїкий» з всенький... «раїця» з ратьця < радьця, «винувайця» з винуватця (винуватець)... «покривайниця» з покривальниця.

Форми непрямих відмінків він не наводить, і тому цілком законне підозріння, що в деяких випадках зміну одного суфікса на инший він узяв за фонетичне явище. У яких саме діалектах помічаються згадані заміни, автор не каже; проте, у Грінченка маємо *бородай*, *-ая*, *кудлай*, *-ая*, *горлай*, *-ая*, тоб-то цілком виразні приклади праслов'янського суфікса **ajь*, що міг уживатися паралельно **anjь*. На вже праслов'янське утворення, рівнобіжне українському *дївоїка*, вказують серб. *девоїка*, болг. *девоїка*, пол. *dziewoja*, ст.-чеське *děvoje*. *Райця* — виразний полонізм (raja). Із формою *винувайця* порівн. пол. *winowajca* «злочинець». *Покривайниця*, коли ми маємо поруч *покривайло* (Грінч.), викликає мало довір'я що-до свого фонетичного походження. Сумнівна теж і зміна *всенький* на *всєїкий* (пор. Грінч. *усенький* = усей. Контамінація цілком імовірна). *Майкут* — див. Bern. II, 17.

З инших методологічних дефектів книги зазначу ще занадто вільне поводження автора з «граматичною аналогією», вільніше навіть проти багатьох авторів, що поділяють з ним цю вадку. Коли, переймаючи досить поширений погляд, ніби-то «ф. синове вияняється впливом ф. синовъ» (§ 96), автор висуває гіпотезу не дуже певну, але принаймні не неможливу (вплив родового відмінка множини на називний множини-таки)¹⁾, то в инших випадках він із впливу родового множини виводить звукову форму цілої парадигми. Так, напр., у § 127 читаємо: «*блиха* з *блха* < **bъxa* (форма *блѡxa* під впливом ф. *блѡx*)... *слизити*, *слиза*, *силза* з *слза* < **slъza* (*слеза* і *слѡза* під впливом ф. *сліз* з *слѡз* < *слѡоз*)», в § 139: «*Бджола* з *бъчела* під впливом *бджолъ*». Щоб повірили в справедливість такого пояснення, треба було-б навести хоча-б спорадичні приклади на зразок **коріва*, **коріви* під впливом *корів*, **робіта* під впливом *робіт*, **лето* та **льото* — під впливом *літ*, то-що; за те, щоб такі паралелі навести, автор не подбав, і наврод їх знайти пощастило читачеві.

З матеріалу, характеристичного що-до авторової методи, наведу далі зразок його хронологічної операції. У § 114 він навчає: «З огляду на те, що слов'янські назви, що їх цитують у грецьких джерелах до початку IX віку, виявляють первісну постать..., а також назви містин і осіб, що слов'яни перейняли з мов германських і романських до того часу,

¹⁾ Я гадаю, що і ця гіпотеза розходиться з фактами, і додержуюся пояснення Ендзеліна, Славяно-балтійські етюди, стор. 172—174, Lettische Grammatik, 329: «...der alte Ausgang der u-Stämme scheint noch in lit. dial. *lietous* 'Regengüsse' u. a. vorzuliegen. . (-ous anscheinend aus urbalt. -aues = slav. *ove*, vgl. ai. -avah, gr. *εεε* u. a.)».

і що мають групи *ar, or, al, ol*, виявляють згідність з подібними-ж групами, що одержали слов'яни з доби праслов'янської напр.: *Scradina < Scardona, Srēdec < Serdica, Labje < Albis, kral, król, korol < Karl* і т. под., можна гадати, що процес перетворення праслов'янських сполучень почався з кінцем IX або на початку X віку¹. Коли-б навіть запозичення на зразок наведених були довідні (Белич справедливо, на мій погляд, визнає, *Slavia*, і можливість пізніх змін, що повторюють фонетичні процеси попередніх епох; особливо цікаві його зауваження щодо *краль, король*, то-що), то і тоді стрибок від «до початку IX віку» в початок X-го треба було-б визнати за цілком доволільний. А коли ми зважимо, що IX-е століття — час діяльності Кирила та Метода, які усталили літературну мову з рефлексцією **tort, *tolt*, то-що, характеристичною й для сучасної болгарської мови, наші сумніви щодо авторової хронології повинні ще збільшитися. Пор. ще *Belegradum* (лист папи Йоана VIII 878 року). До цього додаю, що певні сумніви викликає у мене і загальне зазначення «до початку IX віку»: *'Αρδύχιστος*, коли не помиляюсь, це наведений у Брюкнера *'Αρδύχιστος*, Z. für vergl. Sprachforsch. (KZ) XLV, 108¹), але такий приклад узятो з пам'ятки VI століття, тоб-то з віку дуже віддаленого від хронологічної дати проф. Тимченка. Звертаючи увагу на суто-методологічну сторону тверджень автора, вважаю за свій обов'язок звернути його увагу на роботи небіжчика Буги, що теж схилився до досить пізньої дати повноголосся (пор. його «*Kalba ir senovė*» 1922, стор. 248); але розгляд і спростування його аргументів тепер не входить у моє завдання.

Переходжу до окремих зауважень, не гадаючи, проте, вичерпати весь відповідний матеріал:

§ 96. Зіставляючи слов. *домъ*, лат. *domus*, до і. е. **domos*, слід було-б додати **domus* (*u* — основа).

§ 99. Приймаючи *schva secundum*, авторові не треба було-б наводити реконструкцію **ulkos* (порів. Güntert, op. cit., стор. 86). Лит. *širdis* (Acc. sg. *širdi*), порівн. лат. *sirds* із перервною інтонацією, вказує на і. е. **krd̥*. Лат. *bibo* з *i* коротким невдалий приклад на і. е. *†* «*Builis < былъ*». Друкарська помилка замість «*быль*». «І. е. **i* втратило свою лаябіалізацію і перейшло в звук посереднього ряду нелаябіалізованої довгий *yi*. Можлива річ, що дорога переходу була через ступінь дифтонгу *ui*; на це вказують давні литовські запозичення з слов'янського, напр. *builis < былъ* (sic!), *kuila < кыла*, *muilas < мыло*. «Можливість» дуже сумнівна. Факти автор позичив, мабуть, у Буги, Изв. Отд. рус. яз. и слов. Ак. Н. XVII (1912), кн. 1, відб. стор. 10, але те, що Буга визначає як запозичення з російської, автор безпідставно переніс у праслов'янську добу.

§ 108. Болг. *доб* (не тільки *даб*) — теж факт вузько-діалектичний. У морфологічних категоріях *a* літературне: *несоха*.

§ 109. У чеській **e* в умовах заховання довгости дає *á, í*, в умовах короткості, крім *e, a*, є ще рефлекс *je: pět*.

У польській **e* рефлектується залежно від часокількісних відносин не тільки як *e* з пом'якшенням попереднього приголосного, але і як *a* з таким самим пом'якшенням: *piąty*.

§ 111. Згадану працю Буги надруковано не в *ASPh I*, тоб-то *Archiv für slav. Phil.*, а в *Zeitschrift f. sl. Phil.*

§ 112. Приклади інтонацій без пояснення нічого певного не дають: іноді автор бере форми з секундарними змінами інтонації (серб. *p̃tamaĵ*, словін. *l̃akotĩ*) або-ж (один раз) наводить форму, якої зовсім нема, — чes., словац. *l̃akotŭ* (існує тільки *lakotŭ*).

§ 124. «Перед *o* і *n* група *ou* здебільшого діалектично переходить в *y*: *кубаса* з *ковбаса*, *кадуб* з *кадовб* (< *кадълб*), *бавуна* з *бавовна*, *бавуняний*, *до пуночи...*, теж загал.-укр. *суниця* з *соуниця* (сълн пор. серб. су"ниця), але в слові *сонце* з *сълнце* маємо зник *y*». Треба було-б згадати, що *y* з *ou* утворювалося тільки в ненаголошених складах.

§§ 127, 146. У зв'язку з *сльоза* звертаю увагу на групу *ль, ле* перед твердими зубними в одкритих складах: *льоду, льоту* (наз. відмінок теж *-льот*), порівн. *льоток, прокльону* (проклін), *пасльону* (паслін, пасльон), *льону* (льон). Тимченко припускає росій-

¹) Не маючи тепер відповідного тому, цитую за Бугою, *Kalba ir senovė*, 248.

ський вплив у слові *льон*; це досить імовірно і що-до *пасльон*; але можливо також, що перед нами фонетична група. Як саме розподіляються факти по діалектах та чи не треба тут рахуватися з наголосом, тепер не вирішую, зазначу тільки *ледачий* без переходу *ле* в *льо*, може, залежно від місця наголосу, *клен*, род. *клену* (порівн. побіч *кленъ*; *кльон, *кльону могли-б відчуватися як шкідливі гомоніми: порівн. *кльон* — рос. «проклятие»), з *Олена* порівн. *Олеся*, то-що.

§ 133 «ми маємо на місці первісного *ě* — *e* в кількох випадках в деклінації... *хміль* — *хмелю*... (див. і § 228). Автора поплутав давній російський правопис: в сї слов'янські мови мають тільки рефлекси праслов'янського **schmeljъ* (порівн. і укр. *хмель* — *хмелю*).

§ 149. «Форми багат, багатство подибуємо вже в пам'ятках XIII—XIV віку». Подібні форми існують вже в півн.-російській Мінеї за листопад 1097 р. — див. Обнорекій, Изв. Отд. рус. яз. и слов. Акад. Наук. XXIX, 215.

§ 205. **Vume* не із і. с. *ūd-men*, а *ūd-* (гр. *ὀὔδ'αρ*, лат. *über*).

І.-е. **uši* — неможлива реконструкція.

§ 233. Автор у в *lyko* виводить із групи з носовим, тоб-то **ā + n*. Такого погляду дотримується чимало мовознавців. Нещодавно цієї думки був і той, хто пише ці рядки. Тепер я ставлюся до цього з великим сумнівом. Оскільки **bū + n + d* *q* дало **bq d q* і наголос на корені свідчить справді за рефлекси дифтонгічного сполучення з довгим голосним¹⁾, цей приклад свідчить за те, що **ān* > **q*. Зазначу, що *junkstu* і *выжнѣ*, що на них мало не завжди покликаються, можуть бути різні утворення (пор. суфікс). Приклад паралельної рефлексії **m* > *ɾ* лит. *ghnda* ще сумнівніший; порівн. матеріал Траутманна Balt-slav. Wörterbuch, 93. Отже в поясненні *lyko* слід, на мою думку, повернутися до Міколи, Urslov. Gramm. 71.

§ 237. У кількох прикладах «помічне *e*» — цілком нормальний рефлекс *ь*: *овес*, *орел*, то-що. *Посел* — виразний полонізм (пор. укр. *посола*). — Про з'ясування *вузол* автор не подбав.

З §§ 212—232, переповнених цілком зайвим матеріалом, згадаю лиш, що *дбати* походить з праслов. **tbati* (пор. давньо-чеське *tbāti*, пишеться *tbatī*). Інших помилок та зразків недбалості не подаю.

Не зачіпаю низки питань, що їх розгляд вимагав-би цілих окремих статтів (проблема східно-слов'янської промови, то-що). Книга що-до них справляє іноді таке враження: автор висловлює свою теоретичну думку, а матеріал, що він наводить... матеріал говорить просто протилежне. Взагалі вміння охопити факти і погодити їх у гармонійну теорію належить не всім; удовольнімося і тим фактичним матеріалом, що книга дає.

Леонид Булаховський.

Україна в сучасній турецькій пресі. („Хаят“, журнал-тижневик, з шабата 1927 р. ч. 10, та ч. 11 од 10 шабата 1927 р. Ангора — Туреччина).

Історичне життя українського народу завжди було тісно пов'язане з Близьким Сходом, особливо з Туреччиною. І ці два народи, турки та українці, споконвіку збігалися один з одним, побільше вирішаючи свої економічні інтереси в кривавій боротьбі. Зминули віки, змінилися обставини, але суміжність інтересів залишилася та сама, але вже не на боротьбу, не по старому, тягнуться ці народи один до одного, бачучи, що тільки в тісній єднанні вони можуть мирно жити надалі. І цікаво зазначити на сторінках широкої турецької преси цей інтерес до України з боку Туреччини. Передо мною два числа нового журналу «Хаят» («Життя»). І в обох — великі статті, присвячені Україні. Одно — число 10-те; для мене було великою несподіванкою знайти в ньому ілюстрований додаток, заповнений геть-чисто малюнками з виключно українськими сюжетами — знімками картин, що вийшли з-під пензля Рєпіна («Лист запорозців до султана»), Іжакевича, Буря-

¹⁾ Укр. діал. *буду* — секундарний факт.

чека, то-що. Всіх малюнків 11. Тут і Печерська Лавра, і українське село, і селянські діти, і старий Дніпро, і пам'ятник Богдану Хмельницькому, і великий Кобзар — Т. Шевченко, і т. п. Ризван Нафиз, автор статтів, де пояснюються малюнки, як видно з усього, аж закоханий в Україні. Йому не стає слів щоб виявити все своє почуття, — він тягне на поміч російських поетів та письменників. Степи України, красоти їх — не дають йому — туркові спокою. Щоб змалювати красу українських просторів, він цитує Тургенева, Гоголя. Ділячи степи на три смуги, наводячи такі, здавалось-би сухо-ділові подробиці, як процентова кількість аміяку в українському чорноземі, не може. Ризван-ефенді проминути також довгої і кривавої боротьби гетьманської України з Польщею, він захоплюється картинами цієї боротьби у Гоголевому «Тарасі Бульбі» і вже тоді знову звертається до степу. Як знов не стає йому слів, то знову приходить на поміч Кольцов, Сперанський, Толстой, Залеський, Адам Міцкевич, Вінцент Поль — наводяться уривки з їх писаннів. Наприкінці знаходимо й Тараса Шевченка, що його творчості Ризван-ефенді присвячує особливо гарячі рядки. Гучним акордом, трохи чи не дословним (бо й не віршованим) перекладом на турецьку мову уривку з «Тарасової ночі» незабутнього Кобзаря («Україно, Україно! ненько моя, ненько...»), аж до слів: «Ветас хмара з-за Лиману...»), Ризван-Нафиз закінчує перший начерк. У другому своєму начерку, уміщеному в ч. 11 журналу «Хаят» під заголовком: «Україналилар» («Українці»), Ризван-ефенді дає в дуже стислій приступній формі елементарні відомості з українознавства. Закінчуючи начерк словами про українську культуру, автор особливо почесне місце в ній одводить Тарасу Шевченку, Костомарову та Кулішеві.

Павло Лозійв.

Звідомлення Відділу за 1926 р.

Особовий склад I-го Відділу у звітному році мало змінився проти попереднього. Відділ складався з 25 членів; з них 8 дійсних академиків, 2 директори з правами академиків Відділу, 9 позаштатних академиків і 6 членів-кореспондентів. Співробітників штатних було на Відділі 63, нештатних постійних 94, — усього 182, а з непостійними співробітниками загальне число працівників на Відділі перейшло 500 чоловіка. Число установ Відділу зросло проти минулого року на 5, тепер усіх є 39. Установи Відділу протягом дали року 304 прилюдних доповіді; співробітники Відділу протягом таки-ж року надрукували по-над 500 праць. Президія Відділу лишалася у тому самому складі, що й попередніх років: за голову був акад. А. Е. Кримський, за секретаря акад. С. О. Єфремов. Розпорядчих засіданнів протягом року відбув Відділ 19.

Окремо треба відзначити болючу втрату, що мав минулого року Відділ в особах академиків М. Т. Біляшівського (помер 21 квітня) та Вол. М. Гнатюка (помер 6 жовтня). М. Біляшівський, обраний на академіка 1919 року, займав катедру археології й до останніх днів провадив діяльну роботу і в Академії, і в музейних установах міста Києва, що в йому втратили визначного керівника свого, а zarazом невтомного працівника. Акад. В. Гнатюк вступив до Відділу пізніше, вже в 1924 р.; давня його недуга не дала йому змоги приїхати на активну роботу в Академії, і він, як і попереду, лишивсь у Львові, де й був ініціатором і душею етнографічних дослідів. На пошану померлим товаришам Відділ урядив прилюдні засідання, на яких діяльність їх усіма сторонами було схарактеризовано, а також присвятив їм т. IX і X своїх „Записок“.

Наукова праця Відділу, як це вже встановилося остаточно за вісім років роботи, зосереджувалася по комісіях та інших установах, що перебували під головуванням академиків і тісно в своїй роботі зв'язані були з відповідними катедрами. Академики Відділу і в своїй індивідуальній праці, і в керуванні своїми комісіями виходили з того загального плану роботи, який виразно позначився вже за попередніх років і викристалізувався тепер у низці практичних праць, викликаних завданнями часу. Перейдімо коротенько цю роботу, скільки можна її охопити в межах занадто скупо призначеного на звідомлення місця.

I. Акад. по Історично-Філологічній Катедрі А. Е. Кримський, Неодмінний Секретар Академії й Голова Першого Відділу, працював ми-

нулого року над новим виданням історичної граматики української мови та над студіями фольклорними; редагував „Записки“ Відділу, що їх вийшло в минулому році VII, VIII, IX томи; брав активну участь у працях Державної правописної Комісії та в I-му всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку і надрукував низку праць із сфери української та східної філології, історії й історії письменства. З катедрою акад. Кримського зв'язані оці установи, працюючи під його головуванням: Комісія для складання словника української живої мови, Інститут Наукової мови, Кабінет арабо-іранської філології та Гебраїстична історично-археографічна комісія.

1. Комісія для складання словника української живої мови працювала в минулому році в складі: керівничого В. М. Ганцова, 3-х членів-редакторів, 1 наукового співробітника та вченого діловода; нештатних співробітників було 8. Засіданнів одбула Комісія 61. Праця Комісії і в минулому році головним чином була звернена на видання „Російсько-українського словника“. Не вважаючи на те, що й цього року умови праці ані трохи не покращали — те-ж саме неувважне до справи відношення від Державного Видавництва, те-ж саме невпорядковане фінансування й довгі періоди повного безгрішшя, — Комісія склала і надрукувала 20 петитних, або по-над 50 звичайного друку, аркушів Словника. Наприкінці року ухвалило Державне Видавництво випускати Словник півтомами, і перша половина III-го тому, на 20 аркушів друку, вже вийшла під головною редакцією акад. С. Єфремова; друга половина друкується і деє на початку літа має бути випущена в світ. Паралельно провадилася робота і над II-м томом. По-за цією головною працею, Комісія провадила далі систематичне вибірування слів з невикористаних ще джерел („Етнографічний Збірник“, твори Черемшини, Рильського, Филиповича, Самійленка, Ніковського та ин.), а також із народніх уст (матеріяли О. Андрієвського, М. Зерова, П. Михалевича, В. Матушевської, М. Лободовського, то-що). Всього нового матеріалу прибуло на 3.042 картки. Комісія задовольняла також різні установи та окремих осіб як своєю бібліотекою, так і всякими довідками що-до перекладу термінів та правопису. Індивідуально члени Комісії (В. М. Ганцов та Г. К. Голоскевич) брали дуже діяльну участь у працях Державної Комісії для впорядкування українського правопису — в засіданнях пленуму Комісії в Харкові та в редагуванні „Проекту українського правопису“, що вийшов минулого року.

2. Інститут Української Наукової Мови в звідомному році, можна сказати, закінчує свою організацію і вже набув, наслідком цього, більш-менш сталих організаційних форм. Працював у складі 5-х відділів (Природничий, Технічний, Сільсько-господарський, Соціально-Економічний, Мистецький) з 33-ма секціями. Особовий склад на кінець року визначився 18 штатними співробітниками, серед них керівничий Г. Г. Холодний, секретар М. В. Кривенюк, 11 редакторів, два філологи-спеціалісти і 3 науково-технічних; 21 нештатних постійних співробітників та 250 членів-співробітників. Засіданнів, організаційних і наукових, на всіх секціях одбулося за рік близько 2.000. Картковий матеріал Інституту перейшов уже цифру 2.000.000.

20 березня минулого року Інститут підписав умову з Державним Видавництвом на складання 34 термінологічних словників, на 605 друкованих аркушів; словники мали бути виготовлені в різні терміни. Але через те, що багато часу й енергії забрала саме організаційна робота, протягом 1926 р. Інститут встиг випустити тільки 3 словники: 1) Калиновича Ф. — Словник математичної термінології, ч. II, 2) Шарлеманя М. — Словник зоологічної номенклатури, ч. I Птахи і 3) Шарлеманя М. і Татарка К. — Словник зоологічної номенклатури, ч. II. Назви тварин хребтових. Але поруч з тим переведено величезну підготовчу й для інших словників роботу, і з них деякі вже наближаються до закінчення. В такому стані під кінець 1926 р. були словники: загально-природничий, загально-технічний, комунальний, ботанічної номенклатури, зоологічної номенклатури ч. III, органічної хімії, математичний ч. III, сільсько-господарський. По-за цією основною своєю роботою Інститут брав ще на себе редакцію термінології в виданнях переважно Державного Видавництва, — така праця в минулому році переведена була над 13 виданнями. На роботі Інституту негативно відбивалися деякі загальні умови — як тіснота приміщення, брак відповідних коштів на науково-операційні потреби та необхідного устаткування, нарешті дуже неакуратне фінансування Інституту від Наркомосу. Кошти на словники доводилося добувати з великими труднощами, дарма що умова точно і докладно визначає терміни на виплату грошей Інститутові, а це виривало ґрунт з-під ніг працівникам і вельми гальмувало роботу.

3. Кабінет арабо-іранської філології в складі 2 шт. співробітників розробляв переважно питання з історії Туреччини, підготовляючи матеріал для праці на цю тему акад. Кримського, яка вже пішла до друку.

4. Гебраїстична Історично-археографічна Комісія працювала в складі 2-х штатних і 2-х нештатних співробітників, при керівничому І. В. Галанті. Засіданняв одбула Комісія 38. Комісія і в цьому році збирала архівні матеріали до історії жидів на Україні, обробляла їх та обмірковувала на своїх засіданнях. Низку праць, а також історичних матеріалів Комісія цілком підготувала до друку. Комісії пощастило налагодити наукові зносини з західньо-європейськими вченими та науковими установами (акад. С. Рейнак, проф. Ізр. Леві, Ізр. Вейль, Жидівський науковий інститут у Берліні, Товариство жидівського студіювання у Парижі („Société des études Juives“) і т. ин.

II. Директор на правах академіка Відділу, проф. Є. К. Тимченко провадив далі свої філологічні студії, випустивши минулого року у виданнях Відділу працю — „Інструменталь в українській мові“ та надрукувавши низку рецензій в „Україні“. Головна-ж робота проф. Тимченка полягала в праці над „Історичним Словником української мови“ в спеціальній Комісії та в керуванні працями двох Комісій — Історичного Словника та Комісії Заходо- й Американознавства.

5. Комісія Історичного Словника української мови в складі: її директора, 2-х штатних, 1 нештатного постійного і 4-х непостійних співробітників

працювала над обробкою зібраного матеріалу й призбируванням нового. Всього зібрано нового матеріалу 16202 картки з 12 історичних джерел. Остаточню зредаговано і виготовлено до друку том I „Історичного Словника“, що містить літери А—Д; провадяться пересправи з УкрНаукою що-до його надрукування.

6. Комісія Заходо- й Американознавства, при в. о. керівничого Ф. Я. Савченкові урядила 9 прилюдних засіданнів з 11-ма доповідями та виготовала до друку Збірник Заходознавства.

III. Акад. по катедрі усної словесности української А. М. Лобода провадив далі свої етнографічні студії, надрукувавши між иншим працю „Судьбы этнографии на Украине за 1917—1925 гг.“ (в журналі „Етнографія“) та подавши до друку кілька статтів до „Записок“ та до „Етногр. Вісника“; редагував академічне видання „Етнографічний Вісник“, брав участь у коментуванні Шевченкового журналу. Під головуванням акад. Лободи перебувала Етнографічна Комісія.

7. Етнографічна Комісія в минулому році працювала в складі двох штатних співробітників, 4 нештатних та 28 дійсних членів. З роботи Комісії треба зазначити насамперед низку етнографічних екскурсій (на Поділля, Чернігівщину, Курщину, Волинь, Київщину), що дали цінні матеріали до загальної етнографії, звичаєвого права, нового побуту і т. ин. Орган Комісії „Етнографічний Вісник“ переходить вже в стадію періодичного видання, — минулого року вийшло дві книги, до того-ж удвоє більші обсягом за попередню; крім наукового розроблення проблем етнографії в „Етнографічному Віснику“, Комісія зробила спробу дати масовому робітникові пристосоване до практичних вимог видання інформаційно-інструктивного змісту. Цьому мало служити видання „Бюлетеня“ Комісії, якого вийшло в звітному році 2 числа. „Бюлетень“ цей між иншим обслуговує і кореспондентів Комісії на місцях, яких число дійшло вже до 400. По-за тим Комісія провадить далі складання Бібліографічного покажчика українського фольклору, занотувавши до його по-над 6.000 виданнів, та розпочала збирання матеріалу для Словника українського фольклору, маючи на меті скласти компендіум, що охоплював-би всі дані українського фольклору. В минулому році Комісія одбула 22 прилюдних засідання з 31 доповіддю на них.

8. Музично-етнографічний Кабінет при Етнографічній Комісії, в складі керівничого К. В. Квітки та 1 нештатного співробітника, опріч теоретичних праць керівничого (див. список надрукованих праць) провадив далі обслідування з музично-етнографічного боку різних районів України (Поділля, Чернігівщини) та обробку зібраного матеріалу до друку.

IV. Акад. по історії новітнього українського письменства С. О. Єфремов, несучи обов'язки секретаря Відділу, закінчив у минулому році працю над редагуванням IV тому академічного видання творів Шевченка, редагував т. III „Російсько-українського словника“, написав нарис історії українського письменства для серії „Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte“ (Берлін), надрукував монографію про Івана

Франка (видавництво „Слово“, Київ) і низку статтів і рецензій в академічних виданнях, а також дав низку доповідів на засіданнях академічних комісій. По-за цією індивідуальною роботою керував працею в Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, Комісії громадських течій, Комісії біографічного словника діячів України та Історично-Літературного товариства.

9. Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства в минулому році не понесла ніяких змін у своєму складі: мала 1 шт., 1 нештат.-постійн. і 10 непостійних співробітників. Головну увагу Комісії займало друкування IV тому академічного видання творів Шевченка, що містить поетів журнал з історично-літературним коментарем, в якому oprіч редактора брали участь акад. Лобода, акад. Новицький, В. Міяківський, М. Новицький, Д. Ревуцький, П. Рулін, П. Филипович; видання вийшло вже в світ в цьому році. Випущено том другий збірника „Шевченко та його доба“, друкується Кулішівський Збірник, виготовлено до друку т. III-й академічного видання творів Шевченка, що містить листування поета, а також I-й том Кулішевого архіву з листуванням та неопублікованим матеріалом до 1847 р., провадилася також робота над укладанням збірника присвяченого Франкові. In соpогe брала участь комісія в організації Шевченківського Інституту в Харкові і була в найтіснішому контакті з Історично-Літературним при Академії Наук Товариством, постачаючи для його доповіді.

10. Історично-Літературне Товариство в складі 49 членів мало в звідомному році 16 прилюдних засіданнів з 26 доповідями переважно з історії українського письменства. Спеціальними засіданнями одзначено юбілейні дати — як от роковини Шевченка, Франка, Самійленка; заходами Товариства і під редакцією його членів видано за допомогою і коштом „Книгоспілки“ звірене з оригіналами видання „Поезій Шевченка“ (два томи).

11. Комісія для дослідів над історією громадських течій на Україні, складалася з 1 штатного й 4 нештатних співробітників. Праця її, як і поперед, провадилася чотирма шляхами: збирання матеріалу, складання бібліографічного покажчика, видання праць і публічні наукові засідання з доповідями. Збирання матеріалів торкалося головним чином таких моментів з нашого громадського життя: декабристи, Кирило-Методіївське братство, рух 60-х років, народництво 70-х років, Драгоманов і, нарешті, польський революційний рух на Україні 30-х і 60-х років. Матеріали визбирувано по київських архівах, а також відбулось кілька наукових командированнів до архівів Ленінграду, Полтави, Харкова, Тули. З матеріалів, що належать Комісії, упорядковувано й описувано збірки Степешка та Стебницького. Бібліографічний покажчик у минулому році складено й систематизовано з обсягу історії декабристів та польських повстаннів на Україні. З виданнів Комісії в минулому році вийшов збірник „Декабристи на Україні“, підготовлюється і другий його том, а також збірник матеріалів до процесу Кирило-Методіївського Братства у звязку з його 80-річчям. Оброблені матеріали подавалися на публічних засідан-

нях Комісії, що їх минулого року відбулося 13 з 24-ма доповідями. Крім того Комісія виробила план популярних відчитів з історії революційних рухів по робітничих клубах і цикл їх розпочав член Комісії О. Гермайзе відчитом на тему „Козацька революція“.

12. Комісія для складання Біографічного Словника діячів України в складі керівничого М. Могилянського та 4 нештатних співробітників провадила далі свою основну роботу — вибирання на картки імен діячів з біо-бібліографічними відомостями, збагативши свою картотеку на 12 510 карток. Поширено в минулому році також спробу притягти до співробітництва діячів на місцях, головним чином на Поділлі, на Волині й Чернігівщині — і це дало Комісії низку як автобіографій, так і біографічних матеріалів. Нарешті, вступило до Комісії й чимало оброблених вже біографій головним чином від Вінницького біографічного гуртка, С. Ерастова з Кубани та київських співробітників. Не вважаючи на скрутні матеріальні обставини, Комісія при кінці 1926 року приступила до систематичного опрацювання біографій на літеру А, щоб можна було в ближчому часі розпочати вже друкування словника. Зокрема кожен з редакторів відділів збільшував у своїй сфері матеріали та провадив дослідницьку роботу над вивченням діячів, що входять до його відділу.

V. Академик по катедрі давнього українського письменства В. М. Перетц репрезентує українську науку в Ленінграді, працюючи в сфері переважно давнього українського письменства. В минулому році акад. Перетц керував секцією наукової бібліографії давнього українського письменства в Ленінграді і надрукував низку праць з своєї спеціальности, як: „Слово о Полку Игоревім“ у виданні Української Академії Наук, „Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI—XVIII вв.“, „К изучению Слова о Полку Игореве“ — в виданнях союзної Академії і т. ин. Чимало доповідів зачитав акад. Перетц у „Товаристві дослідників української історії, письменства та мови“, якого був головою та керівником.

13. Товариство дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді, в складі 31 дійсного члена та 4 членів-співробітників, що скінчило 5 перших років свого існування, було і в цьому році власне українознавчим органом на півночі, науковою комісією Української Академії. Матеріальна допомога від Академії дала можливість Товариству розгорнути в минулому році свою діяльність ширше і провадити її систематичніше. По-за індивідуальною діяльністю поодиноких своїх членів, що видрукували низку праць по українських та російських виданнях, Товариство в минулому році відбуло 13 спільних зібрань та 13 зібрань організованої на початку того року Етнографічної Секції з 46 доповідями. Новоутворена Етнографічна Секція підготувала план до розслідування умов побуту українців, що мешкають по-за межами України, і особливу увагу звернула власне на Кубань та її українську людність.

VI. Академик по катедрі новітньої історії українського народу М. С. Грушевський у минулому році випустив першу половину V-го

тому „Історії української літератури“ і провадить далі роботу над нею, приступив також до роботи над IX-м томом „Історії України-Руси“, що має закінчити Хмельниччину, редагував двохмісячник „Україну“ й інші видання Історичної Секції, в яких надрукував багато статтів, рецензій та оглядів, мав провід над працею низки історичних установ Академії, а саме таких — Історична Секція, Культурно-Історична Комісія, Комісія Історичної пісенности, чотири комісії порайонного розроблення історії України, Археографічна Комісія та Комісія найновішої історії України.

14—15. Історична Секція з Історично-географічною підсекцією відбувала цього року, чергуючи що-тижня засідання тісніші, — де обговорювалися праці спеціального характеру і засідання прилюдні — де читались доповіді ширшого інтересу, а крім того відбула три святочні засідання, присвячені століттю січневого повстання 1826 року, трицятиліттю смерти Драгоманова і десятиліттю смерти Франка. Всього відбуто 28 засідань, де заслухано й обговорено 58 праць. Видавнича робота Секції виявилася в виданню 5 книжок „України“, „Наукового Збірника за р. 1926“, збірника „Київ та його околиці“; крім того, заходом Секції, вийшов юбілейний збірник недрукованих студій члена-кореспондента Академії В. І. Щербини.

Історично-економічна підсекція, що працювала під проводом проф. О. Грушевського, продовжувала свою роботу над вивченням соціально-економічних відносин України XVI—XVII вв., перенісши центр ваги на відносини географічно-колонізаційні і таким чином стала „Історично-географічною“. На її засіданнях зачитано 10 розвідок, уміщених в „Записках Іст.-Філ. Відділу“ Академії, в Збірнику Історично-Географічної Комісії й ин. виданнях.

16. Комісія Культурно-історична працювала цього року в тіснім контакті з „Кабінетом Примітивної Культури“ при Науково-Дослідчій Катедрі Історії України: разом з Комісією „Історичної Пісенности“ вони що-місяця відбували свої засідання. Орган Комісії — видання „Первісне громадянство на Україні та його пережитки на Україні“, що стало виходити цього року за редакцією Катерини Грушевської, в. о. секретаря Культурно-Історичної Комісії. Перша книжка його, як вип. 1 і 2 річника 1926, вийшла влітку; випуск третій друкується і вийде в березні 1927 року. Співробітники Комісії відбули протягом року 6 наукових екскурсій в різні райони України за підмогою Академії, збираючи матеріали з соціальної преісторії, що потім спільними силами оброблює Комісія, а для своїх кореспондентів вона виготовляла низку анкет почасти друківаних, почасти літографованих для поширення.

17. Комісія історичної пісенности продовжувала свою роботу — хоча не мала цього року вже жадного штатного співробітника. Перший том Корпуса Народніх Дум, що вже закінчила К. Грушевська, з осені почався друком, але через свої розміри вийде тільки на-весні 1927 р. Продовжувалася робота над збірником історичних пісень XVIII в.; на жаль, один з редакторів, акад. В. Гнатюк, що взявся обробляти опришківські пісні, помер серед цієї праці 6 жовтня. Провадилося обслідування репертуару

професійних співців, найбільше працюю співробітника Б. Луговського в Чернігові.

18—21. Чотири Комісії порайонного розроблення історії України за участю 6 штатних і 60 нештатних співробітників і постійних учасників, продовжували роботу, під керуванням тих осіб, що й попереднього року: **Комісія Київ і Правобічної України** під керуванням члена-кореспондента Академії В. І. Щербини, **Комісія Лівобічної України** під керуванням проф. О. Ю. Гермайзе, **Комісія Степової України** під керуванням М. М. Ткаченка, **Комісія Західної України** під керуванням Ф. Я. Савченка. В перших місяцях 1926 р. робота була сконцентрована на викінченні збірника „Київ та його околиця“, що виготовлювала Комісія „Київ і Правоб. України“ в 1925 р., вийшов на-весні 1926 р. Заходом тої-ж Комісії підготовлено юбілейну збірку недрукованих розвідок з історії Києва XVII—XIX вв. В. І. Щербини, що вийшла коштом Академії наприкінці року під заголовком: „Нові студії з історії Києва“ В. І. Щербини. Після того та-ж Комісія стала розробляти план Провідника по Києву, з коротким, але повним і всебічним оглядом історії Києва. Головну-ж увагу Комісії в другій половині року звернено на викінчення збірника „Чернігів та північне Лівобережжя“: в місяці листопаді його викінчено й віддано до друку, але Державне Видавництво не знайшло за можливе приступити до його друкування і переговори про це ще не закінчені й досі. Комісія Степової України, що з осені цього року почала підготовляти такий збірник для Запорожжя і Чорноморського узбережжя, в звязку з великими перспективами, які заповідає будова Дніпрянської електричної станції (Дніпрель-Стан), мусіла змінити свої робочі плани, — орієнтуватися на перспективу видання такого територіального збірника в скромнішому вигляді в рамках видань Академії. Комісія Зах. України — одержавши перших штатних співробітників тільки влітку 1926 р., з участю своїх галицьких співробітників приступила до підготовки: а) матеріалів з історії літературного й громадського життя Зах. України, призначивши на перші два томи його листування Франка і Драгоманова між собою в рр. 1877—95, на підставі автографів, що скопіював М. Возняк (перший том цієї збірки вже пішов до друку); б) бібліографії Зах. України з рр. 1901—1925.

22. **Археографічна Комісія** працювала в складі 3 шт. та 4 нешт. співробітників і 14 дійсних членів. Протягом 1926 р. Комісія випустила перший том „Українського Археографічного Збірника“ та перший також том „Пам'яток українського письменства“, що містить першу частину „Сказання о войнѣ козацкой з поляками“ Самійла Величка, і розпочала друкувати 3-й випуск „Матеріалів до історії картографії“ проф. В. О. Кордта. Виготовлено до друку томи 2-й і 3-й „Українського Археографічного Збірника“, — перший з них присвячено історикові О. Лазаревському з нагоди 25-річчя з дня його смерті; дальші томи „Пам'яток українського письменства“ (твори Ів. Вишенського, „Пересторога“, дальші частини літопису Величка) і три томи „Українського Архіву“, що містять Кулішеві матеріали до історії Козаччини 1628—1638 р., матеріали Комісії з рр. 1657—

1665 та матеріали до історії Коліївщини, що опрацював О. Гермайзе. Опріч видавничої роботи Комісія систематично досліджує Рум'янцівський опис та архіви дворянських зібрань, маючи на думці — підготувати видання „Українського дипломатарія“. Опис українських стародруків поповнився в звідомному році на 1.264 номери, що в цілому дає вже біля 3 000 описаних і досліджених стародруків.

23. Комісія найновішої історії України почала організовуватись тільки з кінцем 1926 р. і працює поки-що в складі 2 нештатних співробітників. Перше її завдання стало досліджувати українське життя Одеси, — між иншим інвентаризувати архів небіжчика М. Комарова та досліджувати історію революційного руху на Херсонщині в 70-х роках минулого століття.

VII. Академик по катедрі давньої історії українського народу Д. І. Багалій у минулому році працював головним чином над декабристським рухом на Україні, випустивши під своєю редакцією два збірники; закінчив і надрукував свою монографію про Г. Сковороду, розробляв нові матеріали до історії польських повстань на Україні, давши на цю тему кілька прилюдних доповідів, і закінчив історію України в 3-х томах. Перебуваючи постійно по-за Києвом, акад. Багалій головував і керував працями катедри української культури та Шевченківського Інституту в Харкові.

VIII. Директор на правах академіка Відділу проф. О. С. Грушевський провадив далі свої історичні студії, надрукувавши деякі з них у виданнях Академії, зредагував і закінчив друком перший том праць своєї Комісії й керував працями Історично-економічної підсекції в Історичній Секції та Комісії Історично-Географічній.

24. Історично-географічна Комісія в складі 4 штатних і 4 нештатних співробітників, окрім своєї звичайної роботи — вибирання карткового матеріалу, оброблення окремих питань з історії колонізації та складання статтів словникового типу про селища з районів Київщини, Волини, Чернігівщини та Полтавщини, розпочала архівні студії, що мали за своє завдання в'яснити склад київських архівних збірок, які не мають докладних описів, щоб визначити насамперед матеріали історично-географічного змісту. Виготовані в Комісії праці зачитувано як на засіданнях самої Комісії, — всього 10 доповідів, так і в Історично-економічній підсекції.

IX. Академик по катедрі візантології Ф. І. Мищенко в минулому році видрукував у „Записках“ Відділу три етюди під заголовком „З історії візантійської культури“ й здав до друку працю „Зародки цивільного шлюбу в римсько-візантійській культурі“. Під головуванням акад. Мищенка почала з квітня місяця працювати Комісія для виучування Візантійського письменства та впливу його на Україні.

25. Комісія для виучування Візантійського письменства та впливу його на Україні в складі 2-х нештатних постійних співробітників та 16 членів. До кінця року Комісія відбула 5 прилюдних засідань з 4-ма доповідями

про культурні зв'язки України з Візантією. В дальшому Комісія має робити систематичне обслідування Візантійського письменства, щоб визбрати з його усі звістки, що торкаються України та культурних з нею зв'язків.

Х. Академик по катедрі історії українського мистецтва Ол. П. Новицький у минулому році закінчив обробляти матеріал для VII тому академічного видання творів Шевченка (художні твори поета), надрукував у коментарі до IV т. того-ж видання примітки, що торкаються мистецтва, а також статтю „Кафа“ в IV кн. „України“. По-за тим керував науково-дослідною катедрою Мистецтвознавства, виробивши проєкта реорганізації її в Інститут Історії Матеріальної Культури та головував в Археологічному Комітеті, в Комісіях Софійській й по золотарству, в Музеї діячів України і в мистецькому відділі Інституту Української Наукової мови.

26—31. Археологічний Комітет з 5-ма комісіями при йому, хоча перебуває при Спільному Зібранні Академії, все-ж має занадто тісні зв'язки саме з установами I Відділу, і тому звідомлення про його діяльність подаємо тут. Працював Комітет у складі 4 шт., 2 нешт. постійних співробітників та 30 дійсних членів. Діяльність його йшла в двох напрямках — охорони пам'яток матеріальної культури та організації наукового їх дослідження. Перше досягалося поширенням зв'язків на місцях та збільшенням уповноважених Комітету, подорожами його членів, спеціальними екскурсіями, утворенням нових краєзнавчих осередків на провінції, клопотанням перед відповідними установами про збереження тих або інших пам'яток (Золота Брама, Братство, Андріївська церква, Лавра — в Києві, Бернардинські будівлі у Заславлі, самовільні розкопи на Черкащині і т. ин.). Що-до дослідницької роботи Комітету, то в обох своїх відділах — археологічному та мистецькому — минулий рік, не вважаючи на брак потрібних коштів, все-ж дав помітні результати. Протягом року археологічний відділ урядив 14 наукових експедицій для збирання наукового матеріалу та для розкопів, що дали багаті наслідки, які будуть незабаром демонстровані на черговій виставці Комітету. Брав Комітет участь через свого представника і в торішніх розкопах в Ольбії, що провадилися під керівництвом проф. Фармаковського. З Комісій при Комітеті найширшу діяльність розгорнула Трипільська, що мала дотації і з центру і від місцевих установ: більшість наукових екскурсій припадає саме на цю комісію. Решта комісій — Софійська, для вивчення джерел до історії українського мистецтва, Золотарська, для дослідження пам'яток монументального мистецтва — за браком коштів мусіла обмежитися лиш поточною роботою, не мавши на думці ширших дослідчих планів. Минулого року Комітетові пощастило розпочати й видавничу діяльність, надрукувавши: „Коротке звідомлення за р. 1925“, працю небіжчика В. Модзалевського „Гути на Чернігівщині“ та перший том збірника „Трипільська культура на Україні“.

32. Кабінет українського мистецтва провадив працю з одного боку через дослідчий гурток „Студію“, а з другого — утворив по цілій Україні мережу кореспондентів, організував низку екскурсій, працював над карто-

текою всіх датованих пам'яток українського мистецтва, виробив і розіслав спеціальну анкету про народне мистецтво, організував низку доповідів та публічних лекцій з історії українського мистецтва і збагатив свою колекцію новими цінними придбаннями (селянське шитво, кераміка, збірка писанок, то-що).

33. Музей українських діячів науки та мистецтва мав тільки 2 нештатн. співробітників; з них Є. Я. Рудинська виконує обов'язки консерватора. В минулому році Музей розпочав науковий картковий каталог, опрацювавши колекцію Ів. Нечуя-Левицького і приступивши до каталогізації колекції М. В. Лисенка, а також з нагоди 15-ліття з дня смерті композитора в 1927 р. організував спеціальний Комітет, що взявся за улаштування Лисенківської виставки, відчиненої для публіки. Щоб ознайомитися з організацією подібних установ, Музей командировав у звітному році своїх співробітників до Ленінграду та Москви; опріч того відбулися поїздки до Кам'янця та Лубень, щоб ознайомитися з станом меморіальних матеріалів у місцевих музеях. Музей Академії поставив собі також завдання узяти на облік увесь меморіальний матеріал, що стосується діячів науки та мистецтва на Україні, і для цього розіслав відповідні анкети й організує кореспондентів на місцях. Протягом року прибуло до Музею 2.362 нових експонатів, — шляхом мало не виключно самих пожертв, бо на придбання речей Музей ще й досі не має жадних коштів.

34. Український Театральний Музей засновано при катедрі мистецтва тільки в минулому році з колекції мистецького об'єднання „Березіль“, переданої Академії в жовтні 1926 р. На консерватора Музею Відділ призначив наукового співробітника П. І. Руліна і штатних співробітників Музей ще не має. Через брак відповідного приміщення Музей поки-що не розгорнуто, але все-ж напливає до його новий матеріал у формі листів (між иншим збірка листів М. Кропивницького), рукописів, фотографій, афіш і т. ин. Музей почне функціонувати певне вже цього року, коли буде впорядковано надане йому приміщення на території Лаври.

35. Історичне Товариство Нестора-Літописця під головуванням акад. III Відділу М. П. Василенка в цьому 54-му році свого існування мало 203 члени. Протягом 1926 р. воно урядило 15 прилюдних засідань, на яких прочитано 28 доповідів — переважно з української історії — старий Київ, декабристський рух, польські повстання на Україні і т. ин. За браком власного органу доповіді друкувалися переважно в загальних виданнях Академії.

36. Науково-педагогічна Комісія під головуванням академіка II Відділу О. В. Корчак-Чепурківського, при керівничому В. Дурдуківському, працювала в складі 3 шт. і 7 нешт. співробітників. Секція метод педагогічної праці провадила досвідну роботу в сільському районі та в київській трудовій школі ім. Шевченка, збирала численний матеріал, частково поданий у низці статтів, надрукованих у педагогічних виданнях, найпильнішу увагу секція звернула була на питання організації методичної роботи в масовій сільській трудовій школі перших двох років навчання, на

деяких моментах з історії української школи та на проблемі робочої книги. На жаль, брак коштів та повна неввага центральних і місцевих органів адміністрації до досвідної роботи Комісії примусили її звузити обсяг і темп досвідної роботи. Секція охорони здоров'я дітей та Інститут Фізичної Культури розробляли термінологію фізичної культури, збирали й опрацьовували матеріал про народні гри, виробивши для цього відповідну анкету та організувавши кадри кореспондентів на місцях; брали участь в організації Всеукраїнської Наукової Конференції Фізичної Культури одсунутої на 1927 р., а через своїх представників — у всяких з'їздах, нарадах і конференціях. Бюро педагогічної інформації та консультації при Комісії, притягнувши до участі спеціалістів-консультантів і користуючись практично з досвіду І-ої трудової школи, мало змогу широко поставити консультаційну й інформаційну справу поміж навчельським персоналом республіки. Численних клієнтів Бюро цікавили найрізноманітніші питання — системи і методи роботи, підручники, книжки для вчителя, облік праці в школі, наукова організація шкільної праці, окремі моменти в роботі. Число таких одвідувачів Бюро і школи досягло в звітному році 800 чоловіка учителів та студентів педагогічних шкіл. Крім того Бюро складало картотеки педагогічної літератури, а також показників з окремих питань шкільного навчання.

37. Науково-педагогічне Товариство тісно в своїй роботі звязане з Н.-Педагогічною Комісією, під головуванням акад. О. В. Корчак-Чепурківського, в минулому році скінчило організаційний період свого існування і розпочало вже систематичну роботу. Членів Т-во має 129, об'єднавши круг себе всі активні педагогічні сили Києва. Окрім численних організаційних робочих засідань своїх секцій, Т-во торік мало 9 публічних засідань з 21 доповіддю на теми теорії, історії й практики педагогічної справи.

38. Кабінет дослідження дитячої творчості працював під керівництвом акад. Ф. І. Шміта при 1 шт. співробітнику — власне останні місяці року, після повороту наукового співробітника Бутника-Сіверського з наукового командировання. За цей короткий час пророблено чималу роботу в сфері вивчення дитячого малюнку, а також дитячої творчості взагалі, поповнено колекцію дитячих малюнків на 3266 номерів і систематизовано їх. Кабінет складав показові колекції дитячих малюнків для інших наукових установ, напр. для Інституту історії мистецтв і Психоневрологічної Академії в Ленінграді, а також давав консультацію з царини дитячої творчості.

Низка наукових співробітників з спеціальними дорученнями замикає установи І Відділу. 1. Проф. В. І. Барвінок з доручення Відділу провадив опис стародруків по київських та ленінградських бібліотеках і брав участь у праці Археографічної Комісії. 2. В. А. Камінський працював у сфері етнографії та звичаєвого права, розробивши низку тем принагідного характеру (про етнографічну діяльність Сумцова, Драгоманова, Носа, Глібова) та зібравши чимало нового матеріалу про організації в народньому житті. 3. О. Б. Курилова підчас своїх екскурсій

на Поділля зібрала великий діалектологічний та фольклорний матеріал, що ліг в основу виготовленої вже праці — „Діалектологічний словник Поділля“, працювала також в Інституті Української Наукової Мови над редакцією термінологічних словників. 4. Новицький М. М. збирав і обробляв шевченківські матеріали в тогочасній журналістиці та по газетах, зібрав і опрацював архівний матеріал про товариство мочемордів, брав участь у коментуванні Шевченкового журналу та редагуванні двохтомового видання Шевченкових „Поезій“ і здав до друку збірку біографічних нарисів про Шевченка. 5. Проф. В. Ол. Пархоменко, перебуваючи по-за Києвом, все-ж провадив далі свою роботу над вивченням київської доби в українській історії, виготовивши й надрукувавши на цю тему кілька нарисів (про Тмутаракань, „Русь і Степ“ і ин.). 6. Н. Д. Василенкова-Полонська працювала далі над історією заселення Степової України та зруйнуванням Запорозжя, зібравши матеріал по архівах Москви, Катеринослава та Симферополя; частинно матеріал цей оброблено і надруковано: стаття „Маніфест 1775 р. про зруйнування Січі в світлі тогочасних ідей“ і ин. 7. П. М. Попов дав низку праць з сфери старого українського письменства і друкарства та етнографії і діалектології, як „Матеріали до словника українських граверів“, провадив опис українських стародруків та опрацювання кол. Лаврського архіву для історії друкарства й книжної справи на Україні. 8. Л. М. Старицька-Черняхівська працювала в царині історії українського театру та брала участь у Театральній Секції Інституту Української Наукової Мови.

39. Бібліотека і Відділу в минулому році працювала в складі з нештатних співробітників під керуванням К. М. Антонович. До бібліотеки прибуло близько 2000 томів нових виданнів, якщо не рахувати великої бібліотеки небіжчика акад. Іконнікова, що приєднана до Бібліотеки Відділу вже в цьому році. Користувалося Бібліотекою 583 чоловіка, переважно з співробітників Академії.

Підсумки з роботи Відділу за минулий 1926 р. можуть бути зроблені такі. Робота Відділу та його установ увійшла вже в нормальний що-до розмаху і намірів стан, плани роботи, що поставив Відділ, виконуються, робота поширюється і поглиблюється. Але давні перешкоди все-ж ще не усунуто. Відділові занадто тісно в його, скажу так, штатних і фінансових рамках та перспективах. Звідомлення всіх до одного установ і в цьому році одностайне і однодушно кінчається одним рефреном, що за наших часів зробився вже стереотипним криком: мало штатних співробітників, мало, занадто мало, до смішного мало коштів на роботу. Це великою мірою гальмує роботу Відділу й не дає йому поставити її на ту височінь, до якої вона могла-б дійти в своєму натуральному і вже визначеному розгоні.

Доповіді, що їх зачитали співробітники Відділу протягом 1926 р.

Прилюдні засідання Спільного Зібрання.

1. *Грушевський М. С.* акад. — Пам'яті акад. В. Гнатюка.
2. *Шевченківна Л. П.* — В. Гнатюк — учитель молодих етнографів.
3. *Лобода А. М.* акад. — Заклик В. Гнатюка записувати етнографічні матеріали.
4. *Петров В. П.* — В. Гнатюк у своїх порівняльних студіях.
5. *Грушевський М. С.* акад. — Історикові Київів.
6. *Глушко С.* — П'ядесятиріччя науково-педагогічної й громадської діяльності В. І. Щербини.
7. *Шамрай С.* — Праці В. І. Щербини з історії Правобережжя.
8. *Антонович К.* — Праці В. І. Щербини з історії Київів.

Прилюдне засідання I Відділу.

9. *Винницький А. В.* — Акад. М. Т. Біляшівський як музейний робітник.
10. *Курінний П. П.* — Археологічна діяльність акад. М. Т. Біляшівського.
11. *Щербаківський Д. М.* — Заслуги акад. М. Т. Біляшівського для українського мистецтва.
12. *Ляскоронський В. Г.* проф. — М. Т. Біляшівський - нумізмат.
13. *Єфремов С. О.* акад. — М. Т. Біляшівський на громадській роботі.

Етнографічна Комісія.

14. *Лобода А. М.* акад. — Ніс С. Д., вступне слово.
15. *Білий Вол.* — Етнографічна діяльність Носа.
16. *Камінський В.* — Постать Носа, як етнографа в обставинах чернігівського життя.
17. *Попов П. М.* — До питання про методи збирання фольклорного матеріалу.
18. *Квітка К. В.* — Українські балади про дівчину, що помандрувала з зводителем.
19. *Рулін П. І.* — До історії української етнографії. Лист Дикарева до Куліша.
20. *Петров В. П.* — Пісенний репертуар безпритульних.
21. *Рудинська Є. Я.* — Етнографічні матеріали Ів. Рудченка.

22. Білецька В. — З студій над сучасними піснями.
23. Вотчал Є. П. акад. — Фольклор у галузі прикладного природознавства.
24. Сенгалеви́ч Ф. М. — Київські вуличні співці.
25. Попов П. М. — Нова праця В. П. Клінґера про мандрівні сюжети класичного походження.
26. Камінський В. А. — М. П. Драгоманов у споминах Овсянико-Куліковського і Дейча.
27. Демич В. Ф. д-р. — Роля нечистої сили в народній медицині слов'ян.
28. Петров В. П. — Рецензія на збірник „Религия и общество“.
29. Навроцький Б. О. — Джерела лірики (Спроба огляду первісної лірики за працею Н. Werner'a).
30. Курило О. Б. — Екскурсія влітку р. 1926 на Поділля.
31. Камінський В. А. — Кравзнавча праця в Житомирі та на Волині.
32. Навроцький Б. О. — До історії розвитку первісної метафори (за теорією Н. Werner'a).
33. Сенгалеви́ч Ф. М. — Київські лірники.
34. Тарасенко М. — Пам'яті акад. Вол. Гнатюка.
35. Щепот'єв В. О. — Мова наших школярів.
36. Масютин Ю. — Етнографічні питання на конференції в Керчі в вересні р. 1926.
37. Петров В. П. — Вірування в вихор і чорна хвороба.
38. Самарин Ю. О. — Слідами Рибникова і Гільфердинґа (наслідки експедиції Рос. Академії Наук в Заоніжжя влітку 1926 р.).
39. Якимович С. Т. — Мандрівка в с. Шляхові Киричинці та м. Лятичів (Нові дані про останні дні Кармалюка).
40. Камінський В. А. — Життєпис П. П. Чубинського в світлі нових даних.
41. Попов П. М. — Калинівський пісенний цикл.
42. Квітка К. В. — Сучасний стан етнографії в Осетії, Інгущії й Аджаристані.
43. Петров В. П. — Звідомлення Етнографічної Комісії за р. 1926.

Комісія громадських течій.

44. Єфремов С. О. акад. — Місцеве підґрунтя в декабристському рухові.
45. Романовський В. О. — Чому не вдалося декабрське повстання на Україні.
46. Міяківський В. В. — Повстання Чернігівського полку та київська адміністрація.
47. Багалій Д. І. акад. — Декабризм і декабристи на Україні.
48. Багалій О. Д. — Агітація серед салдатів Чернігівського полку.
49. Добровольський Л. П. — Виправа салдатів Чернігівського полку на Кавказ.
50. Барвінський В. — Лист І. І. Сухінова.
51. Єфремов С. О. акад. — Шевченко в Новопетровському форті.
52. Міяківський В. В. — Кароль Лібельт.
53. Новицький М. М. — Рец. на нове видання Кобзаря (за ред. Ю. Меженка).

54. *Міяківський В. В.* — Один з доносителів на Пестеля.
55. *Назарець О.* — До біографії братів Борисових.
56. *Рулін П. І.* — Куліш і Старицький.
57. *Косач О. П.* (О. Пчілка) — Спогади про Куліша.
58. *Сенгалевич Ф. М.* — Канівська преса підчас революції.
59. *Багалій О. Д.* — Учасники повстання Чернігівського полку перед військово-судовою комісією в Могильові.
60. *Багалій Д. І.* акад. — Нові матеріяли до історії польського повстання 1863 року. Доповідь 1-ша.
61. *Міяківський В. В.* — Один з кирило-методіївців М. І. Гулак.
62. *Він-же.* — Юбілей цензурного акту 1876 р.
63. *Тулуб О. О.* — Автобіографічний лист К. Михальчука.
64. *Грінченкова М. М.* — Згадки про чернігівську громаду 90—900 рр.
65. *Лобода А. М.* акад. — З життя на Україні 20—30-х рр.
66. *Могилянський М. М.* — Нові матеріяли до біографії Куліша.
67. *Багалій Д. І.* акад. — Нові матеріяли до історії польського повстання 1863 року. Доповідь 2-га.

Історична Секція.

68. *Борщак І.* — Вольтер і Україна.
69. *Петровський* — Літопис Самовидця як джерело часів Хмельниччини.
70. *Руднев* — Фінансовий устрій України за Малорос. Колегії.
71. *Шамрай С.* — Спомини Ол. Ол. Русова.
72. *Ржіга В.* — Гармонія мови „Слова о полку Игоревѣ“.
73. *Айзеништок Я.* — Квітка і Погодін (до історії літературн. відносин).
74. *Лященко Р.* — Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу.
75. *Данилов В.* — П. О. Куліш і М. О. Максимович.
76. *Студинський К.* акад. — Перша зустріч М. Драгоманова з галицьким студентством.
77. *Глушко С.* — Спомини І. В. Антоновича про Драгоманова.
78. *Шамрай С. В.* — З листування Галагана 1859 р.
79. *Грушевський О. С.* — Тяжкі роки в житті Драгоманова (1890—5 рр.).
80. *Грушевський М. С.* акад. — Пам'яті акад. М. Т. Біляшівського.
81. *Грушевський О. С.* — М. Т. Біляшівський у Київськ. Наук. Товаристві.
82. *Возняк М.* — Листування Нечуя з Галичиною.
83. *Баранович О. І.* — Господарчий розвиток південної Волини XVIII в.
84. *Грушевський О. С.* — Воеводське управління в Києві XVII в.
85. *Рудинський Єс.* — До історії козакофільства.
86. *Бузескул В. П.* акад. — З історії критичної методи (Ранке та Штенцель).
87. *Студинський К.* акад. — Критика Драгоманова на перше число львівської „Правди“ за р. 1874.
88. *Грушевський М. С.* акад. — Герасим Смотрицький як сатирик.
89. *Щербина В. І.* — Київський відділ „Рос. библейского общества“.

90. *Рябінін-Скляревський О.* — З революційного руху 1870 рр. (Одеська Громада).
91. *Абрамович* — З листування М. І. Костомарова з гр. А. Л. Блудовою.
92. *Щербина В. І.* — Київ наприкінці XIX та на початку XX вв.
93. *Ржіґа В.* — Ярослав Осмомисл.
94. *Козаченко А.* — Пережитки цехового устрою в сучасних Гадяц. цехах.
95. *Бужинський П.* — Службове листування І. Котляревського.
96. *Студинський К.* акад. — Перші соціалістичні процеси в Галичині.
97. *Козаченко А.* — До історії літературн. руху 40-х рр. на Україні.
98. *Шамрай Г.* — З літературної спадщини М. К. Велецького.
99. *Бужинський* — Полтавський магістрат.
100. *Грушевська К.* — Іван Богуславець і Маруся Богуславка.
101. *Лященко Р.* — Билина про Івана Гостевого сина.
102. *Айзеншток Я.* — Листи Порфирія Кореницького.
103. *Житецький Г. П.* — О. О. Потебня.
104. *Рябінін-Скляревський О.* — З революційного руху 70-х років.
105. *Грушевський М. С.* акад. — З старої сатиричної літератури. Промова Мелешка.
106. *Житецький Г. П.* — Закриття „Юго-Зап. Отдѣла Географ. Общества“ в 1876 р.

Історично-Економічна Підсекція.

107. *Баранович О. І.* — З історії заселення півд. Волини.
108. *Виноградський* — З минулих часів м. Сосниці.
109. *Грушевський О. С.* проф. — Старшинські захоплення міських земель XVII—XVIII вв.
110. *Жданова Н. М.* — З архіву Я. Новицького (з Олександрівськ.).
111. *Нечипоренко Г.* — Умови праці на батуринських та глухівських „національних строєніях“.
112. *Петровський* — Три Поповичі.
113. *Тищенко М. Хв.* — Суконна фабрика Київського „Приказа Общественнаго Призрѣнія“.
114. *Фаранюк Т.* — З історії Вінницької околиці XV—XVI вв.
115. *Шамрай С. В.* — М. Барішпіль в XVIII в.
116. *Юркевич* — Звиногородщина в XV—XVI вв.

Комісія для виучування візантійського письменства.

117. *Мищенко Ф. І.* акад. — Зародки цивільного шлюбу в римсько-візантійській культурі.
118. *Він-ґе.* — Візантійсько-українське повір'я про вовкулаків.
119. *Моргилевський І. В.* — Східні елементи в пізній візантійській архітектурі (останні спостереження в Софійському Соборі в Києві).
120. *Сагарда М. І.* проф. — З історії джерел слов'яно-руської Пчели. Загальний огляд походження та розвитку грецько-візантійських антологій.

Кабінет українського мистецтва.

121. *Новицький О. П.* акад. — Про діяльність Н. П. Шабельської.
122. *Венгершиновська Н. С.* — Візантійська кераміка Херсонського Музею.
123. *Везмитина М. І.* — Критська культура.
124. *Гепенер Н. В.* — Жарденівське ганчарство (Поділля).
125. *Іванова-Артюхова А. В.* — Картина Ярошенка „Кочегар“ і оповідання Вс. Гаршина „Художники“.
126. *Вона-ж.* — Соціальні основи в творах Ярошенка.
127. *Вона-ж.* — Те у збірці Всеукр. Історичн. Музею ім. Шевченка.
128. *Коцюбинська Н. А.* — Виображення пелікана в українському мистецтві.
129. *Вона-ж.* — Розкопи в садибі Трубецького.
130. *Мишківська Т.* — Розписи м. Козина.
131. *Новицька М. О.* — Неолітична кераміка дюнних стацій.
132. *Вона-ж.* — Датовані епітрахілі Лаврського Музею (1640—1743 рр.).
133. *Сафонова О. Т.* — Київські ганчарі.
134. *Спаська Є. Ю.* — Статистично-описова метода праць над масовим матеріалом.
135. *Спаський І. Ю.* — Метода розкопів курганів у Шестовці.
136. *Щепотьєва М. О.* — Форма хрестів-енколпіонів з археологічних розкопів на Україні та виображення на них.
137. *Вона-ж.* — Повідомлення про досліди в с. Лебедині 1925 р.
138. *Курінний П. П.* — Фініфть та емаль.
139. *Старицький М. В.* — Техніка порцеляни та фаянсу.
140. *Кульженко В. С.* — Про друкарську справу.

Гebraїстична Історично-Археографічна Комісія.

141. *Бродський Д. П.* — До історії освіти за XIX в. Боротьба влади з цадиками.
142. *Він-же.* — Доповідна записка київського кагала 1804 р.
143. *Він-же.* — Жидівська присяга на Київщині.
144. *Він-же.* — Архівні матеріали про київський погром 1905 р.
145. *Він-же.* — Статистичні дані про жидів у Києві за 1897—1923 рр.
146. *Він-же.* — Матеріали про право мешкання жидів.
147. *Він-же.* — До історії освітнього руху поміж жидами 60-х років.
148. *Він-же.* — Матеріали до жидівської статистики 1835—1836 рр.
149. *Він-же.* — Нові матеріали про охрещення кантоністів.
150. *Вайнштейн Д. І.* — Спогади про київський погром 1881 р.
151. *Він-же.* — Жидівський погром у м. Троянові на Волині 1905 р.
152. *Він-же.* — Жидівська хліборобська колонія біля Київв.
153. *Він-же.* — Рецензія на книжку Тана: „Еврейское местечко в революцию“.
154. *Рибинський В. П.* — До історії жидівської громади в Володимирі на Волині за 30 рр. XIX в.

155. *Рибинський В. П.* — Київські проєкти жидівської реформи 1840-х рр.
156. *Він-же.* — Київські проєкти землеустрою жидів 1841 р.
157. *Він-же.* — Доповідна записка Бібікова про жидівське питання.
158. *Він-же.* — Щоденник Михалевича як джерело до історії погрому 1881 р. в Лизаветі.
159. *Він-же.* — Клопотання французького вченого жида Рабиновича про дозвіл приїхати до Києва.
160. *Він-же.* — Становище жидів за генерал-губернатора Ігнат'єва.
161. *Він-же.* — До питання про утворення містечок на Київщині.
162. *Він-же.* — Архівні дані про „екзекуції“ для збирання податків з жидів.
163. *Він-же.* — Становище т. зв. казенних рабинів на Київщині за 60—70 рр.
164. *Він-же.* — Історія гетта в Києві.
165. *Він-же.* — Жидівське „Священное братство“ у Дубні.
166. *Він-же.* — Декілька даних про перегрупування жидівської людности в Києві за часи революції.
167. *Він-же.* — Рецензія на книжку Берліна — Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства.
168. *Він-же.* — Рецензія на книгу Дейча — Евреи в русской революции.
169. *Він-же.* — Рецензія на журнал „Еврейская Мысль“.
170. *Іваницький В. Х.* — Прототип Дубова, героя романа Леванді „Гаряче серце“ (за архівними даними).
171. *Він-же.* — Чи знав Сковорода жидівську мову?
172. *Любкин С. Н.* — Матеріали до історії жидів на Чернігівщині.

Комісія Заходо- й Американознавства.

173. *Бузескул В. П.* акад. — Наукові твори Д. М. Петрушевського.
174. *Він-же.* — Наукові твори М. І. Карєєва.
175. *Він-же.* — М-те де-Сталь та пізніші історики французької революції.
176. *Беркут Л.* — Про ідеологію німецьких цезаристів у середніх віках.
177. *Драгоманов С. М.* — Урбанізм та міжнародня федерація упорядкування міст, сіл та міст-садів.
178. *Козуб С.* — Мопасан і Коцюбинський.
179. *Шаровольський І. В.* — Германізми в українській мові.
180. *Він-же.* — Румунські позичені слова в українській мові.
181. *Косач О. П.* (О. Пчілка) — Германізми літературного походження в українській мові.
182. *Шарлемань М. В.* — Конгрес охорони природи в Люксембурзі.
183. *Савченко Ф.* — Расін як педагог.
184. *Він-же.* — Подорож до Одеси.

Історично-Літературне Товариство.

185. *Єфремов С. О.* акад. — Шевченко і Гоголь.
186. *Він-же.* — Іван Франко.
187. *Дорошкевич О. К.* — Шевченко й петрашівці.
188. *Він-же.* — Невідоме видання Куліша.

189. *Зеров М. К.* — Перший період поетичної діяльності Куліша.
190. *Якубський Б. В.* — До студіювання Шевченкового ритму.
191. *Він-же.* — Об'єкт літературознавства та його специфіка.
192. *Филипович П. П.* — Революційна легенда про Шевченка чи дійсність?
193. *Він-же.* — Коцюбинський і Шевченко.
194. *Він-же.* — Франко-поет.
195. *Він-же.* — Ранній період Франкової поезії.
196. *Петров В. П.* — До історії сюжету Кулішевої повісти „Яков Якович“.
197. *Він-же.* — Куліш за кордоном („Європа і хуторянство“).
198. *Він-же.* — Образи і характери з „Чорної Ради“ Куліша.
199. *Могилянський М. М.* — Лесь Мартович.
200. *Він-же.* — До історії „Fata-morgana“ Коцюбинського.
201. *Новицький М. М.* — Шевченкова конфірмація 1847 р.
202. *Рулін П. І.* — Акторський стиль М. К. Заньковецької.
203. *Ніковський А. В.* — „Конотопська Відьма“ Квітки-Основ'яненка, як пародійний твір.
204. *Драй-Хмара М. О.* — Франко і Леся Українка.
205. *Самоненко М. Ф.* — Шевченкова „Катерина“.
206. *Лебідь А. Д.* — До біографії Коцюбинського.
207. *Шамрай А. П.* — Творчість С. Васильченка.
208. *Косач О. П.* (О. Пчілка) — В. Самійленко.
209. *Старицька-Черняхівська Л. М.* — Спогади про В. Самійленка.
210. *Тулуб О. О.* — Спогади про В. Самійленка.

Товариство Нестора-Літописця.

211. *Петрушевський Д. М.* — Деякі марновірства, що гальмують розвиток науки середньовічної історії.
212. *Добровольський Л. П.* — Давній вал коло Києва.
213. *Ляскоронський В. Г.* — Знахідки візантійських монет на території Києва.
214. *Пархоменко В. О.* — Київська держава та хазари.
215. *Сенгалевич Ф. М.* — Толковний Псалтир, рукопис XVII в.
216. *Василенкова-Полонська Н. Д.* — План заселення Степової України 1764 р. та його виконання.
217. *Романовський В. О.* — До історії архівних фондів старої Гетьманщини.
218. *Істомин М. П.* — Слідство та суд над членами польських таємних товариств р. 1820.
219. *Базилевич В. М.* — Повстання Чернігівського полку.
220. *Він-же.* — Збитки людности підчас повстання 1825—6 рр.
221. *Він-же.* — Декабристи на Сибіру.
222. *Він-же.* — Декабрист Юшневський та Гнідич.
223. *Добровольський Л. П.* — Йосип Руліковський, автор мемуарів про повстання Чернігівського полку.

224. Вітошинський Є. М. — Селянські оповідання про „возсоединение уніатов“ у Холмщині, в 1870—71 рр.
225. Добровольський Л. П. — М. П. Драгоманов у Берліні в 1870—71 рр.
226. Він-же. — Київ чи Мерв? до питання про астрономічну обсерваторію в Києві XI ст.
227. Курц Б. Г. — Книга проф. М. В. Довнар-Запольського „Народное хозяйство Белоруссии“ Минск 1926.
228. Степович А. О. — Нова праця з історії слов'янських літератур.
229. Василенкова-Полонська Н. Д. — Архівний з'їзд у Харкові (8—14 травня 1926 р.).
230. Василенко М. П. акад. — Пам'яті Г. Е. Афанасьєва.
231. Він-же. — Пам'яті акад. М. Т. Біляшівського.
232. Він-же. — Пам'яті М. Ф. Владимирського-Буданова.
233. Малиновський О. О. акад. — Пам'яті проф. М. Ф. Владимирського-Буданова, кол. голови та поч. члена Істор. Товар. Нестора-Літ.
234. Василенко М. П. акад. — Пам'яті проф. П. Г. Віноградова.
235. Балінський І. М. — Проф. П. Г. Віноградов, як вчений.
236. Добровольський Л. П. — П. Г. Віноградов, як педагог.
237. Ярошевич А. І. — П. Г. Віноградов, як професор.
238. Щербина В. І. — Пам'яті І. М. Каманіна.

Науково-Педагогічне Товариство.

239. Пелех П. М. — Основні проблеми наукової організації праці.
240. Кудрицький М. А. — Шляхи санітарно-гігієнічної оцінки шкільної праці учнів у сучасній школі.
241. Дорошкевич О. К.
242. Сімашкевич М. В.
243. Ревуцький Д. М.
244. Дога В. М.
245. Папчинська
246. Шаповал
247. Підгаєцький В. Я. — Санітарно-гігієнічна характеристика праці сучасного педагога.
248. Воскрєчян С. — Чи можливий об'єктивний облік праці учнів у школі.
249. Помагайба — Чергові завдання радянської трудшколи на Україні.
250. Астряб О. М. — Всеросійська конференція в справі дитячої книжки.
251. Іваниця Г. М. — Чергові проблеми створення нового підручника.
252. Він-же. — Ів. Франко — вчитель учителів.
253. Шаповал — Педагогічне значіння Франкової біографії.
254. Шевчук — Твори Франкові в сучасній радянській школі.
255. Юркова — Дитяча література в творах Франка.
256. Підгаєцький В. Я. — Визначення та контроль функціональної працездатності в шкільній практиці німецької школи.

Доповіді і спогади, присвячені пам'яті
А. І. Лещенка.

257. *Ольховський*, д-р. — Система керуючої гімнастики Кляпа.
 258. *Юркевич М. П.* — Фізична освіта в школі в світлі педагогічних ідей Лесгафта.
 259. *Толмачевська* — Спогади про П. Ф. Лесгафта.

Товариство дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді.

260. *Крижанівський Б. Ю.* — Нова етнографічна мапа України.
 261. *Фриде М. О.* — Ганчарство на Поділлі.
 262. *Щеглова С. О.* — Вірші про Гетьмана Ів. Мазепу.
 263. *Адріанова В. П.* — З історії польсько-українських взаємин у XVI в.
 264. *Перетц В. М.* акад. — До історії українських учительних євангелій XVI—XVII вв.
 265. *Рибаков І. Ф.* — Архів кн. Рєпніна що-до історії України.
 266. *Лященко А. Я.* — Оповідання Т. Г. Шевченка.
 267. *Арасимович Л. В.* — Шевченко в польських перекладах.
 268. *Богданова Н. Г.* — Автограф Шевченка в альбомі Селецької р. 1844.
 269. *Перетц В. М.* акад. — Наукові праці П. Г. Житецького.
 270. *Абрамович Д. І.* — Листування Костомарова з А. Д. Блудовою.
 271. *Данилов В. В.* — Голосіння українських старців.
 272. *Адріанова В. П.* — Прислів'я з Полтавщини в записках 1850-х років.
 273. *Данилов В. В.* — М. О. Максимович і „Основа“.
 274. *Потоцький П. П.* — Буквар Шевченка.
 275. *Абрамов І. С.* — Українська казка в рукоп. XVIII в.
 276. *Перетц В. М.* акад. — Франко, як учений дослідник.
 277. *Рибаков І. Ф.* — Громадські погляди Ів. Франка.
 278. *Данилов В. В.* — Франко, як ліричний поет.
 279. *Перетц В. М.* акад. — *Gerusalemme Liberata* Т. Тассо у давнім українським перекладі кінця XVII — початку XVIII вв.
 280. *Фетисов І. І.* — Амартолон сотирія і угро-руські легенди.
 281. *Перетц В. М.* акад. — Пам'яті акад. Вол. Гнатюка.
 282. *Він-же.* — „Українська драма“, ч. I та III проф. В. І. Рєзанова.
 283. *Могилянський М. М.* — Куліш і Шевченко.
 284. *Данилов В. В.* — Українські повісті Хоми Купрівенка, вид. 1844 р.
 285. *Червяк К. Г.* — Побут колишньої шляхти околичної на Коростенщині.
 286. *Абрамов І. С.* — Подорож до м. Воронежа на Чернігівщині.
 287. *Рибаков І. Ф.* — Панас Мирний, його життя й творчість.
 288. *Щеглова С. О.* — Новий діалог Семена Полоцького.
 289. *Перетц В. М.* акад. — Слово о полку Ігоревім і історичні книги Старого Закону.
 290. *Дроздовський В. В.* — Старосвітський дотеп український.
 291. *Колаковська О. В.* — Побут сектантів-інокентіївців.
 292. *Бєжанович А. С.* — Еволюція будівництва, одягу та харчу на Кубані.
 293. *Він-же.* — Еволюція землеробства та скотарства на Кубані.

294. *Даніні Є. П.* — Деревообробництво на Поділлі.
295. *Дуйсбург А. Я.* — Винарство подільських молдаванів.
296. *Дінцес Л.* — Трипільська культура.
297. *Фриде М. О.* — Селянські будинки в Східньому Поділлі.
298. *Яремич С. П.* — Місце Г. І. Нарбута в українському мистецтві.
299. *Зарембський А. І.* — Розпис хат на Поділлі.
300. *Фриде М. О.* — Ганчарство північного Поділля.
301. *Фриде М. О.* — Праця Січинського „Українська хата в околицях Львова“.
302. *Крижанівський Б. Ю.* — Книга Пісчанського „Українські килими“.
303. *Тараторкин П. Ф.* — Весілля в Коростенській окрузі.
304. *Крижанівський Б. Ю.* — Нові праці про українську архітектуру.
-

Бібліографія писаннів співробітників Історично-Філологічного Відділу, що друкувалися року 1926—1927 ¹⁾.

- Адріанова-Перетц Варвара чл.-кор. Данило Корсунський, паломник XVI-го віку. — „Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“, кн. IX, 1926, стор. 60—77.
- Полтавські прислів'я 1850 років. — „Етногр. Вісник“, кн. 3, 1927, стор. 148—153.
- Андрієвський Олександр. До історії видання „Літератури українського фольклора“ Б. Д. Грінченка. — „Етн. Вісник“, кн. 4, 1927, ст. 135—141.
- Багалій Дмитро акад. (Диви „Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія“, Київ 1927, ст. 147—163).
- Баранович Олекса. З історії заселення півдня Волини. — „Записки І В. У. А. Н.“, кн. VI, 1925, стор. 10—20.
- З проблем марксієвської теорії знання. — „Життя й Революція“, 1926 р., ч. 9.
- Нариси магнатського господарства півдня Волини. — „Студії з історії Укр.“ Т. I, К. 1926.
- Беркут Леонід. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків. — „Зап.“ кн. X, 1927, ст. 116—131.
- Про основні елементи в походженні феодальної системи. — „Зап. К. І. Н. О.“ кн. 2, стор. 45—58.
- Білий Володимир. Небесна грамота. — „Життя й Революція“, 1926, IV.
- До історії „Сборника южно-русских народных пѣсень“ А. Метлинського (1854). — „Етнографічний Вісник“, II.
- Два ветерани української етнографії (П. Д. Демущий та О. Н. Малинка). — „Зоря“. № 22, 1926.
- Сучасні українські прислів'я. — „Життя й Революція“, кн. X., 1926.
- Пам'яті Володимира Гнатюка. „Зоря“, кн. I, 1927.
- До звичаю кидати гілки на могилу заложних мерців. — „Етнограф. Вісник“, III, стор. 82—94.
- Українізація на селі та краєзнавська робота. — „Сельбуд“, кн. XII.
- Судова справа С. Д. Носа. — „Зап.“, кн. X, 1927, стор. 1—47.
- До характеристики акад. Володимира Гнатюка як збирача й записувача. — Там само, стор. 232—240.
- З матеріялів до історії етнографії (листування Я. П. Новицького). — Там само, стор. 288—293.

¹⁾ Значна частина нижчеподаного бібліографічного матеріялу йде від самих авторів, що попросили бібліографічні вказівки, згідно з обіжником, розісланим од І Відділу. Котрі-ж співробітники не прислали відомостей про те, що вони надрукували протягом 1926—1927 року, тих бібліографію за дорученням од голови І Відділу призначили ми самотужки, без допомоги від авторів, тоб-то доволі випадково, — і не дивно буде, коли в цьому покажчикові виявляться в таких випадках недогляди та прогалини. Сподіваємося, що зацікавлені люди пришлють для найближчої книжки „Записок“ свої доповнення.

М. Левченко.

- Білий Володимир. Рец. на „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat“, I. — „Етн. Вісн.“, кн. II.
 — Рец. на „L. Marin. Questionnaire d'Ethnographie“, ib.
 — Рец. на „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat“. — „Етногр. Вісник“, кн. III, стор. 170.
- Бродський Давид. Як до хреста приводили кантоністів-жидів. „Зап.“, кн. XII, 1927, стор. 297—304.
- Буда Сергій. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський, один з „193-х“. — „Україна“, 1926 р., кн. 4, стор. 63—96.
 — Світопреставління в 1857 р. — „Україна“, 1926 р., кн. 1.
- Бузук Петро. Уваги до дисприкметників в українській мові. „Вісн. Од. Ком. Краєзн. при У.А.Н.“, № 2—3, стор. 168—172.
 — Рец. на IV т. „Slovanské Starožitnosti. Pův. a poč. slov. východních“ Л. Нідерле. — „Україна“, 1925, кн. 6, стор. 130—134.
 — Реценз. на „Граматыку беларускае мовы“ Я. Лёсіка, „Полымя“ за 1926 р., № 3, стор. 191—195.
 — Памяці Франка, — „Полымя“, № 4, стор. 145—148.
 — Галоўныя асаблівасці мовы Цішкі Гартнага, „Полымя“, № 5, стор. 131—135.
 — Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини. — „Україна“, 1926, № 4, стор. 40—45.
 — Некаторыя непаразуменьні ў спрэчках аб рэформе беларускага правапісу. 1926, Менскае Вид. Інст. Білор. Культ., стор. 7.
 — Асноўныя пытанні мовазнаўства. 1926 Менск, ст. 124.
 — Нарис історії української мови. К. 1927 (Зб. Іст.-Філ. Відд. № 48), стор. 94.
 — Про мову найдавнішої української євангелії. — „Зап.“, кн. XII, 1927, стор. 1—11.
 — Мова і правапіс твораў Якуба Коласа. — „Зборн. прысвеч. Я. Коласу“, стор. 133—139.
 — Да характэрыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Нэвельскага і Вяліскага паветаў. Менскае 1926. Вид. Інст. Біл. Культ., стор. 12.
 — Реценз. на „Практычны расійска-беларускі слоўнік“ Байкова і Гарэцкага. — „Маладзян“, 1926 р., № 7—8, стор. 175—178.
 — Ад інтэлігенцыі да народу (М. Коцюбінскі). — „Полымя“ 1926, № 8.
- Бутник-Сіверський Борис. — Етнографія в школі — у журн. „Виховання в праці“, ч. I, Черн. 1919.
 — М. Костомарів (юбіл. нарис). — „Вих. в праці“, ч. 2.
 — Рец. на „Збірник дитячої творчости Методкому Наркомосвіти“ в „Рад. Освіта“, ч. 7. К. 1924.
 — Принципи ілюстрування дитячої книги — в зб. „Методичні вказівки до чит. „До світла“. К. 1925.
 — Керував ілюструванням таких книжок: Астряб — „Початкова арифметика“ вип. 3, К. 1924; читанка „До світла“ вв. 1, 2 та 3, К. 1925. „Живе Слово“. К. 1925; читанка „Наше Життя“, К. 1925.
- Ганцов Всеволод. Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten (Fortsetzung). — „Zeitschrift für slavische Philologie“. B. III. H. 1/2, 1926, стор. 202—217.
 — Розділ „Правопис незмінної частини слова“ в книзі „Український правопис“ (проект для ознайомлення). Вид. Державної Комісії для впорядкування українського правопису при Нар. Ком. Освіти. Харків 1926, стор. 9—35.
 — Російсько-український словник. Т. III (Редактори Вс. Ганцов, Г. Голооскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський, Головний редактор акад. С. Єфремов). Вип. 1. О—Поле. Київ 1927, IV + 336 стор.
- Гайдай Михайло. Мелодії блатних пісень. — „Етн. Вісн.“, кн. 2, стор. 61—62 + 6 стор. нот.
 — Про „Зільницький“ обряд і сполучені з ним пісні — „Етн. Вісн.“, кн. 3, стор. 95—101 + 6 стор. нот.
 — Записи укр. нар. мелодій, надрук. в „Етн. Вісн.“, кн. 2, стор. 169—173, №№ 11, 12, 17—20 і 26 та в кн. 3, додаток, стор. 2, № 6.

- Гайзай Михайло. Записи укр. нар. мелодій, опубліковані в зб. Д. Ревуцького „Золоті ключі“. (К. вид. „Книгоспілка“), вип. 1, стор. 55 і вип. 2, стор. 53—54.
- Гацанюк Михайло. До питання про фотосенсибілізацію, фагоцитизм і повноцінність гречки. — „Укр. Мед. Вісті“, 1926, кн. 1.
- Про вплив відсутності вітамінів на ферменти крові та загальний стан мишей. — „УМВ“. 1926, кн. 3.
 - Про вплив вітаміну А на стан очей. — „УМВ“. 1926, кн. 5.
 - До питання про біологічну вартість деяких зернових продуктів. — „УМВ“, 1926, кн. 5.
 - Вплив харчування на загальний стан, зріст і розмноження білих мишей. — „Зап. Київ. Ветеринарного Інституту“, 1926, т. IV.
- Герасименко Володимир. До етнографічної діяльності С. Руданського. „Вісн Од. Ком. Краєв.“, ч. 2—3, 1925 р.
- З українського науково-культурного життя в м. Одесі. — „Життя й Революція“, № 1, 1926 р.
 - Методичний семінар Одеського І. Н. О. — „Шлях Освіти“ № 3, 1926
 - Кармалюк в українській народній пісні. — Вид. Кам'ян.-Под. Наук. при У.А.Н. Т-ва, 1926.
 - Тарас Шевченко — співець трудящих. — „Миколаївські Вісті“ за березень 1919 р.
 - Поезія України. — Вид. Миколаївської „Просвіти“, 1919.
- Гермайзе Осип. Декабристи й українство. — „Україна“, 1925, кн. 6.
- М. П. Драгоманов в укр. історіографії. — „Укр.“, 1926, кн. 2—3, стор. 125—145.
 - Матеріали до історії українського руху за світової війни. — „Укр. Археогр. збірн.“, т. I, К. 1927, ст. 271—354.
- Глушко Сильвестр. Спомини І. В. Антонович про М. П. Драгоманова. — „Україна“, 1926, кн. 4, стор. 120—133.
- Ювиль акад. М. С. Грушевського. — „Укр.“, кн. 1—2, 1927, стор. 227—228.
 - Ювиль В. І. Щербини. Там само, стор. 228.
- Глядківський Павло. Ред. на J. Polivka, „Čicham slověcinu“ — rusky dech-rus. kost. 1925. — „Укр.“, 1924.
- J. Kopernicki, Textes, Tsiganes, les contes et poesies 1926 — „Первісне громадянство“, вип. I—II, 1926 р.
 - Тимчасовий висновок досліду над темою „казка про вдячного мерця“. Там само.
 - R. Pettazoni. The chaine of arrows, кн. III, там само.
- Голоскевич Григор. Російсько-український словник, т. III, вип. 1, О — Поле, К. 1927, стор. IV+336 (Редактори: Вс. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський, головн. редактор акад. С. Єфремов).
- Грінченкова Марія. Російсько-український словник, т. III, вип. 1, О — Поле, К. 1927, стор. IV+336 (Редактори: Вс. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський, головний редактор акад. С. Єфремов).
- Грунський Микола. Український правопис. — „Зап.“, кн. X, 1927, стор. 328—351.
- Правописні питання — в додатку до харківських „Вістей“ — дискусійний бюлетень № 5, 21 травня 1927 р., стор. 2—4.
- Грушевська Катерина. Дума про пригоду на морі Поповича. — „Первісне громадянство“, вип. I—II, 1926 р.
- Спроби соціологічного об'яснення казки, — там само.
 - Принципи моралі в освітленню французької соціологічної школи. — „Укр.“, 1926, кн. 5, стор. 156—163.
 - 5 рецензій в „Перв. громад.“
- Грушевський Михайло акад. Історія української літератури, т. V, вип. 1: Культурні й літературні течії на Україні в XV—XVI вв. К. 1926, стор. 205.
- П'ядесят літ „Историческихъ пѣсень Малорусскаго народа“. — „Укр.“ 1924, кн. 1, стор. 97—109.

- Грушевський Михайло акад. Орест Левицький, некролог, — там само, стор. 199—202.
- Впливи чеського національного руху XIV—XV вв. в укр. життю. — „Зап. Т-ва ім. Шевченка“, т. 138, 1925, стор. 1—13.
 - Науково-досл. катедра історії Укр. — „Студ. з істор. України“, т. I, К. 1926, стор. III—XVII.
 - Перспективи і вимоги української науки. — „Укр.“ 1926, кн. 1, стор. 3—15.
 - Місія Драгоманова. — „Укр.“, 1926, кн. II, стор. 3—25.
 - М. Біляшівський, некролог, — там само, стор. 237—9.
 - Ганебній пам'яті. — „Укр.“, 1926, кн. IV, стор. 46—51.
 - Апостолові праці. — „Укр.“, 1926, кн. VI, стор. 3—20.
 - В правоспівній справі. — „Укр.“ 1926, кн. V, стор. 191.
 - Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. — „Укр.“ 1927, кн. I—II, стор. 9—38.
 - Археографічна експедиція Історичної Секції У.А.Н., — там само, стор. 218.
 - Автобіографія. К. 1926, стор. 32.
 - Вступне слово до „Перв. гром.“. К. 1926, кн. 1—2, стор. III—VIII.
 - Постриження й інші обряди відправлявані над дітьми й підлітками. Ibid. ст. 83—86.
 - Відродження французької соціолог. школи (Дюргема). Ibid., стор. 112—116.
 - Акад. В. Гнатюк. — „Укр.“ 1926, кн. 6, стор. 182—189.
 - Іван Коссак. — Ibid., стор. 190—192.
 - Рец. на Д. Заславский — „М. П. Драгоманов“. — „Укр.“ 1926, кн. 2—3, стор. 219—20.
 - Рец. на: A. Jensen. Ukrainarna 1921 — Ibid., стор. 221.
 - Рец. на: Тахтарев „Сравнительная история развития человеческого общества и общ. форм“, I—II, 1924. — „Перв. гром.“, кн. 1—2, стор. 126.
 - Рец. на: V. I. Mansikka, Die Religion der Ostslaven, I, 1922. Ibid., стор. 134—135.
 - Рец. на: W. Wundt, Völkerpsychologie — „Укр.“ 1924, кн. I, стор. 179—180.
 - L. Niederle, Manuel de l'antiquité Slave, — там само, ст. 181—4.
 - М. Сперанский, Русская народная словесность. — „Україна“ 1924, III, ст. 156—162.
 - L. Levy-Brühl, Das Denken der Naturvölker i ин. — „Україна“ 1924, IV, ст. 145—153.
 - А. Кащенко, Оповідання про військо Запорізьке, — там само, ст. 163—5.
 - Юбілейний Збірник Т-ва ім. Шевченка. — „Укр.“ 1926, кн. IV, ст. 155—9.
 - Н. Т. Szeshire, The great Tartar Invasion of Europa, 1926. — „Укр.“ 1926, кн. IV, ст. 141.
 - М. Сперанский, Къ исторія взаимоотношеній русской и югословянскихъ литературъ, 1923. — „Укр.“ 1926, кн. V, ст. 164.
 - L. Eisenmann, The imperial idea in the History of Europe. — „Україна“, 1927, кн. I—II, ст. 196.
 - J. Łos, Początki piśmennictwa polskiego, 1922. — „Укр.“ 1927, ст. 198.
 - Зредагував: — Науковий збірник за 1926 р., т. XXI.
 - Записки Іст.-Філ. Відд., кн. XI за 1927 р.
 - „Україна“, кн. I—VI за 1926 р. та 1—2 за 1927.
 - Пам'ятки укр. письменства, т. I.
 - Укр. Археографічний Збірник, т. I.
- Грушевський Олександр. Некролог проф. Павлуцького. — „Україна“, 1924, кн. 1, ст. 205.
- Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 рр. — „Наук. Зб.“, 1925.
 - З побуту старшини XVIII в. — „Наук. Зб.“ 1926, т. XXI, стор. 124—131.
 - Луцьке міщанство в XVI в. — „Іст.-Геогр. Зб.“ т. I, ст. 1—12.
 - Гетьманські земельні універсали 1660—1670 рр., — там само ст. 53—92.
 - Драгоманов і галицька молодь 1870 р. — „Укр.“ 1926, кн. 6, ст. 43—55.
 - Повісті Куліша з середини 1850-их років. — „Укр.“ 1927, кн. I—II, ст. 66—75.
 - Рец. на В. А. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України въ XVII—XVIII вв., т. I, 1924—1926, ст. 144—145.
 - Зредагував Історично-Географічний Збірник У.А.Н., т. I, К. 1927 та вкупі з акад. М. С. Грушевським, „Записки Іст.-Філол. Відд.“, кн. XI, за 1927 р.

- Грушевська Ольга. Київська форпостна лінія.—*Іст.-Геогр. Зб.*, т. I, ст. 135—144.
- Данилевич Василь. Рец. на С. А. Жебелев, Введение в археологию, чч. I—II. Лнг. 1923. „Черв. Шл.“ 1925, № 3, ст. 275—277.
- Albert Grenier, Les Gaulois 1923, „Зап.“, кн. X, 1927, ст. 380—382.
- Дем'янчук Василь. До історії обрання В. Гнатюга в академики.—„Зап.“, кн. X, ст. 215—221.
- До правопису слов'янських прізвищ—там само, ст. 351—353.
- Рец. на К. Німчинов, Український язык у минулому й тепер. 2 вид. X. 1926,—там само, ст. 353—362.
- Добровольський Леонід. Суспільствознавство.—*Бюл.Мет.-Конс. Бюра при КІНО*“ за р. 1926, № I, ст. 1—18 in fol.
- Главные участники восстания Черниговского полка.—*„Из эпохи борьбы с царизмом“*. Сб. № 5. К. 1925, ст. 67—84.
- Нове про декабристів на Україні.—*„Україна“*, 1925, № 6, ст. 39—45.
- Дещо з відгуків подій 1825—1826 р. в українській пісенній творчості—там само, ст. 71—3.
- Рец. на Алфавит декабристов, изд. Центрархива. М. 1925—там само.
- Рец. на М. В. Нечкина и Е. В. Сказин, Семинарий по декабризму. 1925—там само.
- Рец. на Вл. Селиванов, Декабристы. 1825—1925. М. 1925—там само.
- Рец. на В. Базилевич, Декабристы на Київщині, 1926—там само.
- Повстання Чернігівського полку. (Із споменів Йосипа Руліковського)—примітки та співробітництво в перекладі.—*„Дек. на Вкр.“* т. I, ст. 50—99.
- Повстання Чернігівського полку.—*„Повст. декабр. на Укр.“* X. 1926, ст. 43—166.
- Повстання декабристів на Україні. (З матер. Київськ. Центр. Арх.—співр. в редакції та примітках.—*„Рух декабр. на Укр.“* X. 1926, ст. 24—96.
- Праця В. В. Антоновича на ниві історичної географії.—*„Зап.“*, кн. IX, ст. 185—207.
- Київські укріплення і Золоті ворота.—*„Наук. Зб.“* № 21, ст. 15—33.
- Суспільствознавча педагогічного змісту література 1926 р.—*„Бюл. Метод. Консульт. Бюра при КІНО“*, ч. II, 1927 р., ст. 39—45.
- Що читати про реврух на Україні та на Заході—там само.
- Що читати з археології—там само.
- З минулого хотівської околиці Київ.—*„Записки“*, кн. XII, ст. 204—222.
- Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом—там само, ст. 223—233.
- Дорошкевич Олександр. „В. Самійленко. Вибрані твори“. К. 1926. Передмова, ст. 7—55, примітки, ст. 219—230 і редакція (у трохи скороченій редакції ця стаття подана в „Черв. Шл.“, 1925, № 11—12).
- Розділ з історії ранніх художніх спроб Франка-соціяліста. Передмова до вид. Франка „Ворислав сміється“. К. 1926, ст. V—XLV.
- Архівні згадки про Драгоманова. „Життя й Революція“, 1925, кн. 9, ст. 55—58.
- До історії модернізму.—*„Ж. й Р.“*, 1925, кн. 10, ст. 70—76.
- Естет і поміщик (Василь Горленко).—*„Ж. й Р.“*, 1925, кн. 11, ст. 61—66.
- Моя апологія, альбо оборона.—Там-же, ст. 72—74.
- Листи Мих. Коцюбинського до Ів. Левицького.—*„Ж. й Р.“*, 1926, № 1, ст. 72—75.
- Рец. на „Твори Тесленка“, ред. акад. С. Єфремова.—*„Ж. й Р.“*, 1925, кн. 10, ст. 110.
- Драгоманов в українській критиці.—*„Ж. й Р.“*, 1926, кн. 2—3, ст. 57—68.
- Рец. на видання повісті Коцюбинського „Fata morgana“. Там-же, ст. 133—134.
- Нотатки про Я. Щоголева.—*„Ж. й Р.“*, 1926, кн. 4, ст. 70—77.
- Література і школа.—*„Ж. й Р.“*, 1926, кн. 7, ст. 47—58.
- Рец. на видання Левицького „Миколи Джері“ з передм. А. Ніковського.—Там-же, ст. 109—110.
- Шевченко й наступні літературні генерації.—*„Пролетарська Правда“*, 1926, ч. 56.
- Франкова проза.—*„Пролет. Правда“* за 28 травня 1926 р.
- Трагедія самотного чуття (Шевченко й Ликера).—*„Ж. й Р.“*, 1926, кн. 9, ст. 73—89.
- Шевченко в приватному листуванні.—*„Записки“*, кн. VII—VIII (1926), ст. 369—385.

- Дорощкевич Олександр. Невідоме видання Кулішеве. — „Бібліологічні Вісті“, 1926, кн. 3.
- „Твори Марка Вовчка“, Вступна стаття, примітки й варіанти, Тт. I, II і III, К. 1926.
 - Рец. на М. Плевака — Хрестоматія нової української літератури. — „Ж. й Револ.“, 1927, кн. 1.
 - Підручник історії української літератури. Вид. 2. К. 1926.
 - Шевченко і петрашевці в 40-х рр. — Збірник „Шевченко та його доба“, т. II. К. 1927, ст. 23—43.
 - „Поєма дівочого горя“. Передмова до видання: Т. Шевченко. „Катерина“, серія I-ту Т. Шевченка, X. 1927, ст. 3—12.
 - Новий Шевченко (академічне видання Шевченкового журналу). — „Пролетарська Правда“, 1927 р. з 11-го березня.
- Дурдуківський Володимир. Проект програми для досвідної роботи в справі вивчення ланкової системи праці в трудовій школі. — „Рад. Осв.“ 1927, № 1, ст. 36—42.
- Єршов Анатолій. Про джерела, час складання і автора „Повісти о томъ, что случилось на Украинѣ, какъ она Литвою завладѣла“ — „Зап.“ кн. XI за 1927 р., ст. 1—10.
- Літописное повѣствованіе о „Мал. Россіи“ О. Рігельмана. — „Зап. Ніж. ІНО“, VII, ст. 178—192.
 - Рец. на В. Пічета. „Введение в русскую историю. — „Україна“. 1926, кн. 2—3, ст. 200—204.
- Єфимовський Володимир. Селянські рухи на Чернігівщині в 1905 р. — „Летопись Револ.“ X. 1925, ч. 2.
- Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним судом. — „Укр.“ 1925, кн. 2.
 - Друкарство на Україні, — часопис „Селянське Життя“ Черн. 1925, ч. 35.
- Єфремов Сергій акад. В. Грінченко. — Передмова до „Творів Бориса Грінченка“, т. I, вид. „Рух“. К. 1926.
- На переломі двох епох (Ів. Котляревський). — Передмова до „Творів Котляревського“. Вид. ДВУ. К. 1926.
 - Епілог до Кирило-Методієвської справи, — Зб. „Шевченко та його доба“, кн. II. К. 1926 р.
 - Лицар нездоланий. — „Стебницький“. К. 1926, ст. 7—18.
 - М. Ф. Біляшівський на громадській роботі. — „Записки“, кн. IX (1926), ст. 54—59.
 - Життєвий талант. — Зб. „На честь 40-літньої праці Г. І. Борисоглібської“. К. 1927.
 - Рец. на: Акад. Д. Багалій — „Український мандрований філософ Г. С. Сковорода“. „Записки“, кн. IX, ст. 345—347.
 - Рец. на: Проф. В. Резанов — Українська драма в. I і III. — „Записки“, кн. X (1927), ст. 362—364.
 - Звідомлення Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук. за 1925 — „Записки“, кн. VII—VIII, ст. 599—607.
 - Од редактора. — Передмова до IV-го тому академічного видання творів Т. Шевченка. К. 1927.
 - Літературний автопортрет Шевченка. — Там само.
 - Редакція академічного видання „Повн. зібрання творів Т. Шевченка, т. IV. Щоденні записки“. В коментарях Є-ву належить 432 примітки.
 - Редакція (разом з М. Новицьким) „Поєзій Т. Шевченка“, т. I і II. Вид. Книгоспілки, К. 1927 (Є-ву належать усі примітки до обох томів).
 - Головна редакція „Російсько-українського Словника“, т. III, в. I. Вид. ДВУ. К. 1927.
 - Редакція (разом з П. Филиповичем та М. Новицьким). Зб. „Шевченко та його доба“, кн. II. К. 1926.
 - Редакція (разом з В. Міяковським) збірника „Декабристи на Україні“. К. 1926.
 - Редакція (разом з А. Ніковським) „Словника української мови Б. Грінченка“, т. I. Вид. „Горно“. К., 1927.

- Сфремов Сергій акад. Редакція „Творів Ів. Котляревського“. ДВУ. Київ 1926 (всі примітки).
- Жданова Надія. З архівної збірки Як. Новицького— „Іст.-Геогр. Зб.“, т. I, ст. 162—176.
- Жуковська Марія. Кінець укр. дерев'яної архітектури в Східній Словаччині.— „Укр.“ 1926, кн. IV, ст. 179.
- Періодика Угорщини.— „Укр.“ 1926, кн. V, ст. 189—190.
- Свято книги.—там само, ст. 191.
- Іваниця Григор. До марксістської методології (проблема соціально-генетичної аналізи)—„Записки КІНО“, т. I, ст. 9—21.
- Педагогічна практика студента-соцвихника і проблема методичної техніки.—„Шл. Осв.“ 1926, № 3, ст. 26—36.
- Комплекс „Цукрова промисловість“ у IV гр. трудшколи (Матеріали до одного з варіантів його пророблення)— „Рад. Осв.“ 1926, № 7—8, ст. 64—73.
- Школа й література. Методичний додаток до газ. „Народний Учитель“ № 34.
- До справи створення української педагогічної термінології. Метод. додаток до газ. „Народний Учитель“ № 48.
- Песталотці і початкове навчання.—„Рад. Осв.“ 1927, кн. II.
- Основні форми в організації самоосвіти масового робітника освіти й роля методично-консультаційного бюро.—„Бюл. метод. конс. бюро при КІНО“. 1926, № 1. Травень.
- Література і школа, громадськість і педагогіка.—„Ж. і Р.“ 1926, № 9.
- Науково-Педагогічне Т-во при У.А.Н. (з нагоди перших роковин його діяльності). „Пролет. Правда“, 1926, № 261.
- Реставрація „звучовки“ чи реконструкція, „американки“.—„Культура і Побут“, 1926, № 49.
- Гевріх Песталотці (з нагоди 100-х роковин його смерті). — „Пр. Пр.“. 1927, 17/II.
- Нові праці про педагогічний рух за часів Великої французької революції.—„Народ. Учитель“ 1926, № 22/74.
- Рец. на „Я. Мамонтов. Хрестоматія сучасних педагогічних течій. Переклади М. Васильківського та В. Щербаненка. ДВУ 1926. „Пролет. Правда“ 1926, № 144.
- Рец. на М. Зотін, Педагогічна освіта на Україні. ДВУ, 1926. „Прол. Правда“, 1926, 14/VII.
- Рец. на А. Фортунатов, Теория трудовой школы в ее историческом развитии. Ч. I. М. 1926.—„Шлях Освіти“ 1926, VII—VIII.
- Рец. на Г. Е. Жураковский, Очерки по истории педагогики в связи с историей классовой борьбы“. Ч. I. К. 1926.—„Шлях Освіти“ 1926 № 8—9, ст. 281—283.
- Рец. на: Проф. В. С. Иоф, Хрестоматия по педагогике XVI—XVIII в. в. ГИЗ, 1926, „Шлях Освіти“, 1926, № 8—9, ст. 283—285.
- Методика навчання правопису (бібліографічна замітка).—Додаток до газ. „Народний Учитель“ 1927, № 2.
- „Життя та Слово“ (Читанка для 3—4 груп трудшколи). Ч. I—II. Вид. 3-е, К. 1926.
- Вкупі з проф. В. Якубським—„Шляхами Життя“ (Читанка для старших груп трудшколи). Ч. I—II. Вид. 2-е, К. 1926 р.
- Ільїнський Григор. Рец. на „Сборникъ въ честь на профессоръ Ив. Д. Шишмановъ“ 1920—„Укр.“ 1926 кн. 5, ст. 178.
- Камінський В'ячеслав.—Рец. на „Вісн. Од. К-ії Красн.“ ч. I, Од. 1924 та ч. 2—3, Од. 1924.—„Етн. Вісн.“, кн. 3, ст. 174—175.
- Рец. на „Изв. О-ва Арх. Ист. и Этн. при Казанск. Унив.“, т. XXXIII, в. I,—там само, ст. 175.
- Рец. на „Зап. Забайк. Русск. Геогр. О-ва“, вип. XVI,—там само, ст. 176.
- Рец. на „Ziemia“ Dwutygodnik Krajoznawczy — „Етн. Вісн.“, кн. 4, ст. 173—174.
- Рец. на „A. Fischer, Lud Polski“—там само ст. 195—197.
- Кінематографія й краєзнавство.— У журн. „КІНО“, № 7/12, ст. 4—5.
- Квітка Климент. Записи нар. мелодій з Берестейщини (вперше опубліковані— зб. Д. Ревуцького „Золоті ключі“. К. 1926, вип. 2, ст. 4, 5, 54, 86.

- Квітка Климент. Музыкальная этнография на Украине в послереволюционные годы.—„Этнография“, № 1—2, ст. 211—221.
- Українські вісні про дітозгубницю. Розділ I—„Етн. Вісн.“, кв. 3, ст. 117—137 + 4 стор. нот.
 - Продовження в „Етн. Вісн.“ кв. 4, ст. 31—70 + 8 ст. нот.
- Клименко Пилип. Историко-экономическое изучение свеклосахарной промышленности в России и на Украине. „Вісн. цукр. пром.“ 1924 р.
- Развитие сельского хозяйства в связи с свеклосахарной промышленностью в России и на Украине. — „В. Ц. П.“ 1924 р.
 - Київська музична капелла.—„Музика“, 1925.
 - Українські риторичні,—„Бібліол. Віст“, 1925 р.
 - Три відозви 1905 року.—„Україна“, IV, 1925 р.
 - Графіка шрифту в Острозькій біблії.—„Труди Укр. Наук. Інст. Книгозн.“ т. I.
 - Рец. на Н. П. Оттокарь, Опыты по истории французских городовъ въ средніе вѣка, т. I, 1919. — „Укр.“ 1926, кв. 4, ст. 142—143.
 - Рец. на J. Królikowski, Ziemia Hrubieszowska w latach wojny światowej, 1918.—„Укр.“ 1926, кв. 5, ст. 177.
 - Рец. на О. Хоменко, Сучасне українське місто в клас. відношенні, 1925.—„Укр.“, 1927, кв. 1—2, ст. 213.
 - Рец. на Лев Окнишевич, Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. (Зб. Зах.-Рус. Права У.А.Н., К. 1926). — „Зап.“ кв. XII, 1927, ст. 338—339.
 - Рец. на „Укр. Археограф. Збірн.“ т. I, К. 1926.—„Зап.“ кв. XII, ст. 339—341.
- Козловська Валерія. Розкопи на х. Горобівка.—„Звід. за арх. досл. за 1925 р.“
- Рец. на Vadim Ščerbakivskij „Ukrajinské neolithické plošadky a obřad spalování“ 1923.—„Україна“, кв. 2—3, 1926.
 - Пам'яті Е. Р. Штерна.—Зб. „Трипільська культура на Україні“, т. I, К., р. 1926.
 - Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (розкопи р. 1916), Ibid.
 - Кераміка культури А—Ів.
 - Зредагувала збірн. „Трипільська культура на Україні“, т. I, К. 1926 (вкупі з П. Курінним).
 - Таврований посуд слов'янської доби. — „Наук. Зб. Іст. Секції У.А.Н. за р. 1926“ К. 1926, ст. 7—14.
- Козуб Сергій. Ганній Коцюбинський розд. I—V.—„Зап.“ кв. XII, ст. 122—138.
- Рец. на М. Коцюбинський, „Вибрані твори“ за редакц. А. Лебеда, К. 1926.—„Укр.“ 1926, кв. 4, ст. 150—154.
- Копержинський Кость. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку.—„Перв. гром.“ кв. 1—2, ст. 36—75.
- Український письменник XVI ст. Василь Суразький.—„Наук. Зб.“ за 1926 р., т. XXI, ст. 38—72.
 - Рец. на Alois Johr Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen, 1924, — „Перв. гром.“ кв. 1—2, ст. 142.
 - Рец. на М. Марковського „Хіба ревуть воли як ясла повні“—в „Укр.“, 1925, кв. 5, ст. 174—176.
 - Рец. на: 1) Дорошкевича „Укр. літ.“, 2) „Підр. укр. літер.“, 3) Зеров, „Нове укр. письм.“, 4) Коряк, „Нарис історії укр. літер.“—„Укр.“ 1926, кв. 2—3, ст. 209—219.
- Корнилович Михайло. — Огляд народніх родових прізвищ на Холмщині й Підляшшу.—„Етн. В.“ 1926, кв. 2, ст. 113—124.
- Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині. „Укр. Археограф. Зб.“ 1926, т. I, ст. 217—270.
- Коцюбинська Наталя. Пелікан в українському мистецтві. — „Зап.“ кв. IX, ст. 230—245.
- Крижанівський Всеволод. — Спреждевіку старе — вічно нове. — „Укр. Прав. Благот.“ ч. 2,

- Крижанівський Всеволод. Библия на укр. языке.—Укр. Прав. Благ.“ ч. 9.
- Про укр. службу божу й про церк.-богосл. мову—там само у чч. 11, 12 і 13.
 - З історії проповіді на Україні.—„Рідна Церква“, ч. 5, X. 1927.
 - Брав участь у редагуванні мови та термінології в книзі Ю. Яеницького „Банківська й комерційна енциклопедія“.
- Кримський Агатангел акад. Арабський історик Абу-Шоджа' Рудраверський (1045-1095) і відношення його літопису до праць історика Гіляля ас-Сабія (пом. 1056) та Ях'ї Антіохійського (пом. бл. 1066)—в „Юбілейному Збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія“, К. 1927, ст. 383—388. І дальша в збірнику стаття (ст. 388—395) Т. Кезми: „Оповідання Абу-Шоджі про те, як охрестилася Русь“ вийшла за участю А. Кримського.
- Історія Туреччини та її письменства, т. II, вип. 2 Письменство XIV-XV в.в. (=„ЗЗ. Іст.-Філ. Відд.“ № 10, т. II, вип. 2). Ст. VIII + 65-124.—Ред. в „Prager Presse“ 1927, № 311, ст. 6.
 - Із історії турецького письменства XIV в. (З приводу видання турецького тексту: „Сюнейль ве Невбеһар“) —„Записки Іст.-Філол. Відд.“ кн. X (1927), ст. 313-327.—Пор. „Prager Presse“ 1927, № 162, ст. 6 („ein wertvoller Beitrag“).
 - На I том „Історії Туреччини“ рецензію дав професор-тюрколог Ф. Байрактаревич в „Mitteilungen zur osmanischen Geschichte“, 1926, т. II, кн. 4, ст. 335—337 („wertvolle und in mancher Hinsicht sehr nützliche und interessante Beiträge zur Kenntnis der Geschichte der Osmanen“).—Його ж таки рецензія по сербськи в „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, Білград 1926, кн. 6, № 1, ст. 132—133.
 - В московськiм Енциклопедическомъ словарѣ „Русского Библиографического Института Гранат“ статті: „Тимур“, „Хазари“, „Хамитские языки“, „Халифат“, „Хан“, „Хидая“, „Хиялий“, „Чингиз-хан“, „Чистые Братья“, „Чуфут-кале“, „Шариат“, „Шармуа“, та ин.
 - „Волосова борода“. З учено-кабінетної мітології XIX віку—в „Юбіл. Збірнику на пошану акад. Багалія“ (К. 1927), ст. 74—91.
 - До історії українських кінематографічних фільм („Тарас Шевченко“) —„Зап.“ кн. IX (1926), ст. 344.
 - Рукописним словником А. Кримського, записаним з уст народу на Звяногородщині, покористувався А. В. Ніковський у своїм „Українсько-російськiм Словнику“ (К. 1926; пор. передм., ст. 9) та акад. С. Єрмова і А. Ніковський у їхнім п'яти-томовім перевиданні Грінченкового „Словника“ (див. т. I, К. 1927, ст. XIII).
 - З приводу статті проф. Ст. Смалъ-Стоцького: „Правописна справа“ —„Зап.“, кн. XII (1927), ст. 342—356.
 - Конференція в Харкові в справі українського правопису —„Записки“, кн. XII (1927), ст. 357—364.
 - З приводу мови в „Вудівельних матеріалах Київщини“ акад. П. Тутківського (К. 1925)—„Зап.“, кн. IX (1926), ст. 369—370.
 - На „Російсько-український словник правничої мови під головною редакцією А. Кримського“ (1926) дав рецензію проф. К. Лоський у варшавській „Українській Ниві“, 1927, № 56, ст. 3.
 - Національне ім'я українського народу (з передмови до „Укр. грамат.“)—з Украинisches Lesebuch Смалъ-Стоцького (Лпц. 1927, Sammlung Goschen), ст. 9-11.
 - За редакцією акад. А. Кримського вийшли: а) Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. IX (1926) ст. IV+370; б) кн. X (1927), ст. IV+382; в) кн. XII (1927) ст. IV+364; г) кн. XIII-XIV (1927), ст. X+420; д) кн. XV (1927), ст. IV+316;—е) Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія (1927), ст. X+194+1190; ж) Звідомлення Академії наук за 1926 р.
 - Статтю „А. Е. Кримський“ умістив П. Е. Тромов в Катеринославському журналі: „Споживач“ 1920, № 2, ст. 7—9.
 - В „Хрестоматії нової української літератури“ М. Плевака (Харк. 1926) відділ про Кримського на ст. 179—186.

- Кримський Агатангел акад. Портрет акад. А. Е. Кримського у харк. „Всесвіті“ 1926, № 12 ст. 17 („Наукові діячі України“) та у звязку з правописною конференцією 1927, № 23, ст. 3.
- Остап Вишня в „Моя автобіографія“ (Харк. 1927, ст. 23) каже, що йому вивершив мову А. Е. Кримський.
 - Промова акад. А. Е. Кримського в В. У. Ц. В. К. 19 листопада 1926 р. про вселюдну освіту — в стенографічному звітті 4-тої сесії ВУЦВК IX-го скликання, бюлетень № 5, ст. 55-56.
- Курінний Петро — Академик Микола Біляшівський — У збірн. „Трип. Культ. на Укр.“ в. I, К. 1926, ст. V—VII.
- Монументальні пам'ятки Трипільської культури — *ibid.*, ст. 67—96.
 - Акад. М. Біляшівський як археолог. — „Зап.“ кн. IX, ст. 24—32.
 - Рец. на М. Ф. Болтенка. „Раскопки Усатовско-Большекучальницкого поля культурных остатков“ — там само ст. 364—367.
 - Вкупі з В. Козловською зред. збірник „Трип. культура на Укр.“, в. I, К. 1926.
- Лазаревська Катерина. — Листи Олександра Лазаревського до Осипа Бодянского 1854—1855 рр. — „Укр.“ 1926, кн. I.
- Книга Глухівського цеху калачницького. — „Укр. Археогр. Зб.“, т. I, ст. 165—216.
 - Палеографічний опис рукопису Величка. — Передм. до „Пам'ятки укр. письменства“, т. I, К. 1926.
- Левченко Микола — Андр. Он. Степович. — „Зап.“ кн. X, ст. 260—263.
- До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою. — *Ibid.* ст. 293—298.
 - Новий причинок до історії декабристів. — *Ibid.* ст. 311—313.
 - Як утворилася легенда про нове чудо в Лаврі. — „Етн. В.“ кн. 4, ст. 120—125.
 - Збірка подільських казок 1850—1860-их рр. Димінського. — *Ibid.* ст. 160—172.
 - Видавництво Укр. Акад. Наук. — „Наука на Україні“. X. 1926, ст. 54—56.
 - Бібліограф. покажчик тих писань, що їх надрукували співробітники Іст.-Філ. Відд. У.А.Н. за 1926—1927 р. — „Зап.“, кн. XII.
 - З поля фольклористики й етнографії (статті та записи). К. 1927, 72 ст.
- Лобода Андрій акад. Заклик В. Гнатюка записувати етнографічні матеріали. — „Зап.“, кн. X, ст. 229—231.
- З пісень на Україні про світову війну 1914—1918 рр. „Етн. В.“ кн. 4, ст. 3—7.
 - Судьбы этнографии на Украине 1917—1925 гг. — „Этнография“, 1926 р., № 1—2, ст. 201—210.
 - Низка заміток у IV-му томі „Творів Тараса Шевченка“ під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова, К. 1927 р. (разом більш як на аркуш).
 - З етнографічного життя на Москві. — „Етн. В.“, кн. 3, 1927, ст. 170—172.
 - Рец. на збірку: „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“, за ред. Катерини Грушевської. — „Етн. В.“ кн. 3, ст. 172—3.
 - Рец. на „Етнография“ 1926 № 1—2. — „Етн. В.“ кн. 4, ст. 174—177.
 - Разом з В. Петровим зредагував кн. 2, 3 та 4 „Етн. В.“ У.А.Н.
- Ляскоронський Василь. М. Т. Біляшівський як нумізмат. — „Зап.“ кн. IX, ст. 33—37.
- Лященко Аркадій чл. кор. — Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу. — „Укр.“ 1926, кн. 4, ст. 3—23.
- Макаренко Микола. Етюди з обсягу Трипільської культури. — Збірн. „Тр. Культ. на Укр.“ в. I, ст. 165—186.
- Передмова до книжки проф. П. Павлущого: „Історія українського орнаменту“ К. 1927.
 - Рец. на Л. Чикаленка: Нарис розвитку геометр. орнаменту палеол. доби. — „Укр.“ 1926, кн. 2—3, ст. 197.
- Марковський Михайло. Найдавніший список „Енеїди“ І. П. Котляревського. К. 1927, ст. 184.
- Енеїда І. П. Котляревського. I—II. — „Зап.“, кн. IX, ст. 78—155.
 - Продовження в кн. X „Зап.“ на ст. 48—74.

- Марковський Михайло. „Powrót Zaporozców z Trebizundy“ К. Гейнча. — „Укр.“ кн. 5 за 1926.
- Рец. на П. Мирний—І. Білик „Хіба режуть воли як ясла повні?“ К. 1925. — Ibid., ст. 174—176.
- Рец. на акад. В. Перегд. „Слово о полку Ігоревім“. К. 1926 — „Зап.“, кн. IX, ст. 347—351.
- Рец. на акад. А. Кримський та М. Левченко. „Знадоба до життєпису Ст. Руданського“, т. I. — „Зап.“, кн. X, ст. 364—366.
- Мищенко Хведір акад. З історії східно-візантійської культури. Етюд II—III — „Зап.“, кн. X, ст. 193—214.
- Міяківський Володимир. Повстання Чернігівського Полку (вступна стаття) — „Повст. декабр. на Україні“ (з матеріалів Київського Центрального Історичного Архіву) за ред. В. Базилевича, Л. Добровольського та В. Міяківського. Х. 1926 і в збірнику „Рух декабристів на Україні“. Х. 1926.
- Революційний катехізіс 1825 року (14/XII 1825—26/XII 1826 р.) — „Життя й революція“ 1925, № 12, стор. 70—75.
- Декабристські пам'ятки по київських архівах. — „Глобус“ 1925, № 23—24.
- Повстання декабристів (до 100-ліття грудневого виступу 1825 р.) — Ibid.
- Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва (Справа Ландсберга та П. Балабухи 1827 р.) — „Україна“ 1925, кн. 6, ст. 57—68.
- Список осіб причетних до справ про таємні товариства. — „Україна“ 1925, кн. 6, ст. 68—71.
- Віктор Фурньє і родина Раєвських — „Україна“, 1925, кн. 6.
- В. С. Познанський (Народник 60-х років) — „Укр.“ 1926, кн. I, ст. 72—93.
- Звільнення Драгоманова з Київського Університету. — „Україна.“ 1926, № 2—3, ст. 90—96.
- Вірш з приводу перших замахів на Олександра II. — „Україна“ 1926, № 5, ст. 114—117.
- Микола Гулак — „Шевченко та його доба“ II. К. 1927, ст. 114—153.
- Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві. — „Зм сто літ“, кн. I, 1927.
- Залеський Броніслав. — „Твори Тараса Шевченка“, т. IV. К. 1927, ст. 254—257.
- Лібелът Кароль. — Ibid., ст. 403—409.
- Грабовський Міхал. — Ibid., ст. 540—542.
- Сераковський Зигмунт. — Ibid., ст. 614—646.
- Желіговський Едвард. — Ibid. 708—711.
- Ювілей цензурного акту 1876 року — „Бібліол. Вісті“ 1926, № 3, ст. 62—73 і окремою книжкою. К. 1926, ст. 12.
- Записка 1874 р. про український рух. — „Архівна справа“ 1927, № 2—3; „Червоний Архів“, стор. 21—29.
- Центральний Історичний Архів ім. В. В. Антоновича в Києві — „Архівна Справа“, 1925, кн. I, ст. 101—118.
- Архівний з'їзд у Москві. — „Арх. Справа“ 1925, кн. 1, ст. 155—162.
- Повстання декабристів — „Пролет. Правда“ 1925 р., № 296.
- Повернення архівних матеріалів з РСФРР — „Пролет. Правда“ 1926 р., № 303.
- Зв'язки Л. Глібова з революційним рухом 60-х років (До 100 роковин з дня народження). — „Пролет. Правда“ 1927, № 57.
- Рец. на „Повстання декабристів на Україні“ Наук. Зб. Харк. в/д. катедри Іст. Укр. — „Життя й Рев.“ 1926, № 12, ст. 104—105.
- Рец. на „Архивное Дело“ вып. V—VI, вып. VII — „Архівна Справа“, 1927, № 2—3, ст. 111—113.
- Рец. на „Восстание Декабристов“ т. I, II, VIII — „Архівна Справа“ 1927, № 2—3, ст. 113—116.
- Письмо Тургенева к Н. В. Гербелю. — „Атеней“ (Труды Пушк. Дома Ак. Наук СССР.) Лен. 1926, ст. 121—122.
- Могиланський Михайло. Процес творчості у М. М. Коцюбинського. — „Зап.“, кн. IX, ст. 208—229.

Могиланський Михайло. Спогади про В. М. Гнатюка та листування з ним. — „Зап.“, кн. X, ст. 255—259.

— Рец. на А. Волюнский. „Книга ликований“ (Азбука классического танца). Ленинград, 1925.—„Черв. Шлях“, № 2, 1926 р.

— Рец. на книги: П. Куліш „Чорна рада“ з передм. статтею О. Гермайзе та О. Кобилянська „Новелі“—з передм. стат. В. Якубського. —„Черв. Шлях“, № 5—6, 1926.

Передмова (ст. VII—XLVIII) та редакція Л. Мартовича „Вибрані Твори“, К. 1926.

Навроцький Борис. Мова та поезія. (Нарис з теорії поезії). К. 1925, ст. 241.

— Мовна інтонація та музика.—„Музика“, К. 1923 р., ч. 6—7.

— Поезія і музика.—„Черв. Шлях“ 1925 р. 1—2 ч.

— Шевченко як прозаїк.—„Черв. Шлях“, 1925 р., ч. 10.

— Проблеми Шевч. поетики.—„Черв. Шлях“ 1926 р., 1—2.

— Нова спроба посистематизувати дані первісн. лірики. (H. Werner, Die Ursprünge d. Lyrik. Münch. 1924).—„Етногр. Вісн.“ У.А.Н. 1:26 р., кн. 3, ст. 154—160.

— Як будується проз. літ. твір.—„Життя і Рев.“ К. 1925, ч. 5.

— Орат. мист., його теорія і суч. знач.—„Ж. й Рев.“ К. 1925 р., ч. 9—10.

— Шукання нової теорії мистецтва.—„Ж. й Рев.“ К. 1926 р., ч. 12.

— Передмова до „Гайдамаків“.—Вид. Інст. ім. Т. Шевч. X. 1927 р.

— Формалізм чи суб. естетизм. (З приводу Томашевський. Теория литер. Лен. 1925).—„Черв. Шл.“ 1925 р., ч. 5.

— Рец. на „Етногр. Вісн. У.А.Н.“, кн. 2.—„Ж. й Рев.“ 1926 р., ч. 10.

— Нова теорія метафори (Теорія Вернера) — „Записки“, кн. XII,

— Рец. на „Религия и Общество“.—„Етн. В.“ кн. 4, ст. 187—189.

Ніковський Андрій. Вступна стаття до Анатолія Франса. „Світання“. К. 1926.

— Вступна стаття до І. Нечуй-Левицький. „Микола Джеря“ К. 1926.

— Вступна стаття до В. Винниченко. Вибір творів т. I і II.

— „Бурлачка“ (Літературний аналіз) до „Бурлачки“ Ів. Нечуя-Левицького, ст. 5—28, В-во „Сяйво“.

— „Мова Бурлачки“, ст. до „Бурлачки“ Н. Левицького, ст. 29—41.

— Конотопська відьма (Літературний аналіз), ст. до „Конотопської відьми“ Квітки-Основ'яненка, ст. 5—35. В-во „Сяйво“.

— Ганна Монтовт, вступна стаття до Ор. Левицького історичної повісті „Ганна Монтовт“, ст. 5—11. В-во „Сяйво“.

— Впорядкував „Українсько-Російський Словник“. В-во „Горно“, ст. 864, 89.

— Редакція словника Григора Сабалдія: „Практичний Російсько-Український Словник“, ст. 436, 89. В-во „Час“.

— Хутір Чорного М'яси, ст. в збірнику пам'яті П. Я. Стебницького. В-во „Слово“.

— Брав участь у редагуванні Російсько-Українського Словника Комісії Словн. Живої Мови, т. III, в. I.

Новицький Михайло. — Третій Відділ про Шевченка — „Пролет. Правда“ 1926 р., юбілейне Шевч. число.

— Рец. на видання Тараса Шевченка „Кобзар“, ред. Юр. Меженка.—„Ж. й Рев.“ 1926, кн. 2.

— З листування Т. Г. Шевченка.—„Шевченко та його доба“, т. II. К. 1926.

— Вкупі з акад. С. О. Сфремовим та П. П. Филиповичем зредагував збірку „Шевч. та його доба“, т. II. К. 1926.

— Виготував за автографами Т. Шевченка тексти його творів: „Катерина“, „Гайдамаки“, „Наймичка“, „Сон“, „Кавказ“, „Марія“, що вийшли в серії видань Шевченківського Інституту у Харк., 1927 р.

— Коментар до Шевченкового щоденника.—„Твори Тараса Шевченка, т. IV (Журнал). К. 1927.

— Вкупі з ак. С. Сфремовим зредаг. видання: Т. Шевченко. Поезія, т. I і II. К. 1927.

Новицький Олексій акад. — Кафа (з ілюстр.)—„Укр.“ 1926, кн. 4, ст. 35—39.

Оглоблін Олександр, Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году.—„Архив истории труда в России“, кн. VI—VII, Петроград р. 1923, ст. 41—51.

- Оглоблін Олександр. Очерки истории украинской фабрики (Мануфактура в Гетманщине). К. 1925, ст. 270. Рецензія проф. Д. Дорошенка в „Суспільство“ III—IV. Прага. 1926 р., ст. 171—172.
- Очерки истории украинской фабрики (Предкапиталистическая фабрика). К. 1925, ст. 232 + 2. Рецензія проф. М. Слабченка в „Зап. Іст.-Філ. Від. У.А.Н.“, кн. VII—VIII, ст. 557—560.
 - Старовинна українська фабрика—„Черв. Шлях“, 1925, VIII, ст. 91—100. (Див. „Черв. Шл.“, X 1925.).
 - Архів Київ-Межигірської фабрики, „Зап.“, кн. IX, ст. 332—342.
 - Справа Даратаненка. 1728—1729. „Зап.“, кн. X, ст. 299—303.
 - До історії будничкої промисловости за часів Хмельниччини. — Ibid., ст. 303—310.
 - Рец. на В. Модзалевський „Гути на Чернігівщині“. К. 1926. — „Зап.“, кн. X, ст. 369—375.
- Пархоменко Володимир. Слов'янська колонізація на Лівобережжі.—„Ювіл. збірн. Дніпропетровського ІНО“, Дніпроп. 1926.
- Археологічне минуле Полтавщини.—„Полтавщина“. II. 1926.
- Перетц Володимир акад. К. изучению Слова о полку Игореве. Вид. Ак. Н. СРСР Л. 1926, 149 ст.
- Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI—XVIII вв., т. I, Збірн. ОРЯС Ак. Н. СССР, т. CI, 176 ст.
 - Zwei Arbeiten über das Igorlied—„Zeitschr. f. slav. Phil.“. В. III, 1926.
 - Українські синопсари в Київських та Львівських Триодях XVI—XVII вв.—„Наук. Збірн.“, за рік 1925. XX, 18 ст.
 - Театральні ефекти в старовинному українському театрі — „Україна“. 1926. II, ст. 16—33.
 - Ще раз дума про Олексія Поповича.—„Зап. Н. Тов. ім. Шевченка“, CXLI—CXLIH. Льв. 1925.
 - Декабрист Грєгорай Абрамович Перетц (спільно з Л. М. Перетцем), вид. Ак. Н. СССР.
 - Археографічна подорож до Пскова 1926 р. 13—18/VI—„Зап.“ кн. X, ст. 280—287.
 - Рец. на В. І. Резанов. Українська драма, I та III, „Изн. ОРЯС, т. XXXI, 1926.
 - Життєпис та список друкованих праць.—„Зап.“, кн. XII, ст. 253—272.
 - Київські рукописи.—Ibid., ст. 273—277.
- Петров Віктор. Куліш в „Современникѣ“—„Зап.“, кн. XII.
- До дискусії про Сковороду. „Ж. і Револ.“, VIII, 1926.
 - Хуторянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону 1853 р.)—„Ж. і Револ.“, кн. VII, 1926, ст. 71—80.
 - Куліш-хуторянин (Баївщанський епізод р. 1853—4). — „Зап.“, кн. IX, 1926, ст. 156—184.
 - Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—7.—„Шевченко та його доба“, 1927, вип. II, ст. 83—101.
 - Акад. Вол. Гнатюк у своїх фольклорних студіях.—„Зап.“, кн. X, 1927, ст. 241—254.
 - Вірування в вихор і чорна хвороба — „Етн. Вісн.“, кн. III, 1927, ст. 102—116.
 - До питання про Потебню і Лотце.—„Зап.“, кн. IX, ст. 367—368.
 - Мітологія „сонця“ в укр. нар. віруваннях та візант. гелліністичний культурний цикл.—„Етн. Вісн.“, кн. 4, ст. 88—119.
 - Рец. на Dm. Zelenin. Rus Ostlav. Volkskunde. Ibid., ст. 189—195.
- Петровський Микола. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису — Романа Ракушку Романовського. — „Зап. Ніж. І. Н. О.“, кн. VI.
- Три Поповичі—„Зап. Ніж. ІНО“, кн. VII.
 - Рец. на Крип'якевича—„Студії над державою Богдана Хмельницького“—„Україна“, 1926, кн. 5, ст. 166—169.
 - Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? — „Наук. Зб.“ за 1926, ст. 120—123.

Петровський Микола. Зредагував VII книгу „Зап. Ніж. ІНО“.

Підгаєцький Володимир. Матеріали за режим робочого дня та організацію праці в сільському господарстві, в зв'язку з проблемою продуктивності—„Труди станції“ т. II, в. I (окремою книжкою).

- Управління робочою силою в сільському господарстві (окремою книжкою).
- Робочий день у сільському господарстві.—„Агроном“, К. 1925, ч. 1.
- Рабочий день и производительность труда на сельхозе Сахаротреста в 1924 году. «Сборник Сахаротреста», Москва. 1925, № 6.
- Харчування та продуктивність праці в сільському господарстві в 1925 році.—«Укр. Мед. Вісти», К. 1925, ч. I.
- Вплив урочно-преміяльної системи оплати на продуктивність полки-проривки буряка, «Бюлетень ККСГДС», ч. I.
- Робота по НОП у сільському господарстві.—«С. Пролетар». X. 1925.
- Жіноча праця в сільському господарстві.—«Ж. й Рев. 1925, ч. 10.
- Матеріали по вопросу о применении рабочего дня различной продолжительности в сельском хозяйстве.—«Гигиена труда». М. 1926, I.
- До питання про вплив фізичного розвитку на продуктивність праці робітниць цукрових плантацій—«Укр. Мед. Вісти». К. 1926, I.
- Заходи до оздоровлення праці при молотобі.—там само, 1926. II.
- Теория и практика профподбора в сельском хозяйстве.—«Агроном». М. 1926, кн. III.
- Матеріали до санітарної характеристики жіночої праці на цукрових плантаціях. «УМВ». К. 1926, № 3.
- Задачи і методи вивчення сільсько-господарчої праці—«Зб. асоц. наук. орган. праці». Менськ. 1926.
- Методы санитарного изучения с.-х. труда. З доповіді на X Всесоюзному з'їзді санлікарів у Одесі.—«Профілак. мед.». Харків 1927, IV.
- Проблемы изучения с.-х. труда. Ленинград. Мед. журнал.

Покровський Олексій. Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві.—«Зап.», кн. X, ст. 132—192.

- Proletarii — «Зап. Ніж. ІНО», кн. VII, ст. 16—44.
- К третьей главе Коммунистического Манифеста.—Ibid., 139—177.

Полонська, Василенкова Наталя. З історії останніх часів Запорозжя (з мапою)—«Зап.», кн. IX, ст. 278—331.

- Перший всеукраїнський з'їзд архівних робітників.—«Бібліолог. Вісти», 1926, № 1.
- Манифест 1775 р. в світлі тогочасних ідей.—«Зап.», кн. XII, ст. 165—203.

Попов Павло. Словник українських граверів, К. 1926.

- До текстів т. зв. «Килинівських» пісень.—«Етн. Віст.», кн. 4, ст. 8—30.
- Рец. на J. Ptašník «Monumenta Poloniae typographica». — «Україна», 1926, кн. 2—3, ст. 204—205.

Пчілка-Косачева Олена. Спогади про Михайла Драгоманова.—«Укр.», 1926, кн. 2—3, ст. 38—64.

Ревуцький Дмитро. Вступні уваги до розділу «Кобзарі й лірники».—«Етн. Віст.», кн. 3, ст. 63—64.

- Впорядкував збірку «Золоті ключі». 2 вв. К. 1926.

Резанов Володимир. Драма українська, в. IV.—Зб. Іст.-Філ. Відд., ч. 7, К. 1927, ст. 208.

- Етюды о пролетарском литературном творчестве. II. Накануне социальной революции.—«Зап. Ніж. ІНО», кн. VII, ст. 228—247.

Рудинська Івга. До історії укр. етнографії. Ізін Рудченко.—«Етн. Віст.», кн. 4, ст. 126—134.

- Листування Горленка.—«Зап.», кн. XII, ст. 304—318.
- Передмова та редагування каталога виставки присвячен. М. Лисенкові. К. 1927, стор. 40.

Рулін Петро. Літературний шлях М. К. Заньковецької. — «Черв. Шл.» 1926, № 3, ст. 209—228 та № 11, ст. 204—220.

- Рулін Петро. До історії української етнографії. Лист Дикарева до П. О. Куліша — «Етн. Вісн.», кн. 2, ст. 136—139.
- Рец. на кн. В. Сазанов: «Драма українська». К., в. в. I та III. — «Черв. Шлях» 1926, № 4, ст. 227—230.
 - Вивчання глядача. — «Культ. й Поб.» 1926, № 25.
 - Минувлий сезон Березоля. — «Ж. й Рев.» 1926, № 6, ст. 68—76.
 - Приїзд М. К. Садовського, —ib. ст. 96—97.
 - До 40-річного ювілею М. М. Старицької, —ib. 98.
 - Елементи злободневности в комедиях А. И. Сумарокова — «Slavia», вип. 4 (1926), ст. 720—738.
 - Рец. на «Сільський театр». 1926. № 1—4. — «Ж. й Рев.» 1926, № 8, ст. 125—126.
 - Рец. на «За М. Коцюбинським. Влудні вогні» перер. для сцени К. Кошевський. — «Черв. Шлях». 1926, № 10, ст. 263—264.
 - Український друк та царська цензура. — «Ж. й Рев.» 1926. № 11. ст. 68—72.
 - Рец. на пісні Я. Мамонтова. «Веселий X-м». «Батальон мертвих», —ib., ст. 106—108.
 - М. П. Старицький та П. О. Куліш. — «Ж. й Рев.» 1926, № 12, ст. 64—74.
 - Рец. на «Етн. Вісн.» ч. 1. — «Ж. й Рев.» 1926, № 1.
 - Рец. на Бруксон «Театр Меерхольда». М. 1926. — «Черв. Шл.». 1926, № 2.
 - Шевченко і Щепкін — «Шевч. та його доба», в. II, К. 1927, ст. 101—113.
 - Г. Борисоглібська (з нагоди сорокалітнього ювілею), — «Нове Мистецтво» 1927, № 6, ст. 8—9.
 - З минувшини Катеринославського театру, — «Зоря». 1927, № 2, ст. 17—20.
 - Рец. на В. Гюго «Король бавиться» — Черв. Шлях». 1927, № 1.
 - Перспективи історії революційн. театру. — «Нове Мистецтво» 1927, № 9—10, ст. 6—7.
 - Сценічний шлях Г. І. Борисоглібської. — Окр. вид. «Г. І. Борисоглібська», ст. 1—3.
 - Примітний з галузи театру до «Щоденних Записок Т. Шевченка» — «Твори», т. IV, К. 1927.
- Рябінін-Скляревський Олександр. — Козаччина й І. П. Котляревський. — «Укр.», 1926, кн. 2—3, ст. 154—162.
- Українські пісні Якова Стафановича. — «Укр.» 1926, кн. 4, ст. 62.
 - З революційного укр. руху 1870-их років. — «Укр.» 1926, кн. 5, ст. 117—136.
 - Київська громада 1870-их років. — «Укр.», 1927, кн. 1—2, ст. 144—161.
- Савченко Хведір. Родича, хрестина, похрестиня (невдачна запис 1854 р. О. Марковича). — «Перв. Гром.» К. 1926, кн. 1—2, ст. 76—82.
- Рец. на А. Vierkandt, Gesellschaftslehre. Hauptprobleme der philosophischen Soziologie, 1923. Ibid., ст. 123—125.
 - Комісія Зах.-Американ. Укр. Ак. Наук. — «Укр.» 1926, кн. 2—3, ст. 222.
 - Інститут Укр. Наук. Мови У.А.Н. — «Укр.» 1926, кн. 5, ст. 179—185.
- Сагарда Микола — Науково-дослідчі завдання Всенародньої Б-ки України. — Бібл. Збірн. кн. 2, К. 1927, ст. 26—53.
- Степович Андронік. Про слов'янські погляди М. П. Драгоманова. — «Зап.», кн. IX, ст. 343—344.
- Поправка до статті О. Дорошкевича: «Шевченко в приватному листуванні» у VII—VIII кн. «Записок» — «Зап.», кн. X, ст. 287—288.
 - Про кайське життя 1849 р. (лист Галагана) — «Україна».
 - Рец. на кн. Дорошенка «Слов'янський світ». — Ibid.
 - Рец. на кн. Л. Куби: а) Píseň národní, б) Píseň jihoslovanská, в) Píseň srbulžických. — «Укр.» 1925, кн. 1—2, ст. 205.
 - Рец. на I. Polivka, Collection de contes slovaques populaires I—II, 1924. «Перв. Гром.» кн. 1—2, ст. 141.
 - Рец. на J. Máchal. Slovanské Literatúry I—II. 1925. — «Україна». 1927, кн. 1—2, ст. 209—212.
 - Рец. на «Ювілейний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка (1873—1923)» — «Зап.», кн. IX, ст. 351—354.

- Степович Андроник. Рец. на «Наук. Ювіл. Збірник Укр. Унів. в Празі». — Ibid., ст. 351—354.
- Рец. на А. А. Шахматов «Очерк современного русского языка», — «Зап.», кн. X, ст. 367—368.
- Рец. на Hviezdoslavove sobrane spisy basnicke. Svazok I, oddiel epicky 1925. — Ibid. стор. 369.
- Slovanský Přehled 1914—1924. — Ib., ст. 375—376.
- Студинський Кирило акад. Перша зустріч М. Драгоманова з галицькими студентами. — «Укр.», 1926, кн. 2—3, ст. 70—75.
- Кригика «Правди» за рік 1874-й. — «Укр.» 1926, кн. 4, ст. 134—138.
- Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. — «Україна», 1926, кн. 6, ст. 56—112.
- До історії звязків Куліша з галичанами. — «Укр.», 1927, кн. 1—2, ст. 76—93.
- Тимченко Свген. Вокатив і інструменталь в українській мові. К. 1926. — 35. Іст.-Філ. Відд. № 45, ст. 116.
- До проекту укр. правопису. — «Укр.» 1926, кн. 6, ст. 180—181.
- Рец. на I. Baudouin de Courtenay. Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrębności Ukrainy 1925. — «Укр.» 1926, кн. 4, ст. 140.
- Рец. на О. Колесса. «Погляд на історію укр. мови». 1924. — «Укр.» 1927, кн. 1—2, стор. 197.
- Ткаченко Микола. Архів Капністів. — «Укр.» 1925, кн. 6, ст. 170—3.
- Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. — «Укр.», 1926, кн. 2—3, ст. 146—159.
- Гуманщина в XVI—XVII ст. — «Зап.», кн. XI, ст. 11—40.
- Рец. на Л. М. Клейнборта «Ник. Ив. Зибер» 1923 — «Україна», 1926, кн. 5, ст. 171—172.
- Фаранюк Тетяна. Вінницька шляхта в XVI в. — «Іст.-Геогр. Зб.», т. I, ст. 23—31.
- Филипович Павло. Коцюбинський і Шевченко. — «Ж. й Рев.» 1926, кн. 2—3.
- Франко-поет. — «Ж. й Рев.» 1926, кн. 5.
- Шляхи Франкової поезії. — Збірка «Іван Франко». К. 1926, ст. 180—224.
- Поезія І. Франка. — «Прол. Пр.» 1926, № 110.
- Рец. на Ів. Франко «Борислав сміється» з вступною статтею О. Дорошкевича. К. 1926. — «Ж. й Рев.», 1926, кн. 5.
- Зредагував укупі з І. Лакизою та П. Кияницею збірку «Іван Франко». К. 1926.
- Зредагував укупі з акад. Сфремовим та М. Новицьким збірку «Шевченко та його доба», т. II. К. 1926.
- Рец. на книжку: Я. Щоголів «Поезії». Передмова і вибір М. Зерова, 1926, К. «Ж. й Рев.» 1926. XI.
- Революційна легенда про Шевченка чи дійсність? Збірник «Шевченко та його доба», т. II.
- Історія одного сюжету. — Вст. стаття до «У неділю рано зілля копала». К. 1927, стор. 64.
- Шевченкова «Марія» — передмова до «Марії, вид. Інст. Т. Шевченка. Харків 1927.
- Примітки до Шевченкового щоденника, «Повне зібрання творів» за ред. С. Сфремова, т. IV—3¹/₂ друк. аркуші (біля 40 приміток).
- Харків Володимир. Рец. на «Музыкальная этнография» 1926, I. — «Етн. Вісн.», кн. 4, ст. 177—179.
- Харлампович Костянтин акад. Рец. на книгу проф. Піцэты: Гісторыя Беларусі, Частина перша. М. 1924. — «Укр.», 1925, III.
- Рец. на кн. А. Wapczury «Szkolnictwo w starej Rusi», 1923, — «Укр.» 1926, I.
- Зам. на «Праці Беларускага Державнаго Університету у Менску», №№ 1—7. 1921—2, — «Укр.», 1926, IV, ст. 159—160.
- Рец. на кн. К. Сгудинського: «Александр Духнович і Галичина», 1924. — «Україна», 1926, V, ст. 170.

- Харламович Костянтин. Восстание тургайских казак-киргиз в 1916—1917 гг. (По воспоминаниям очевидцев). Кызыл-Орда, 1926, ст. 1—41, Відбитка з т. VIII, кн. 2, «Труды Обществ. изучения Казакстана».
- Рец. на А. Савич «Западно-Рус. униатские школы XVII—XVIII в.», 1922. — «Укр.», 1927, кн. 1—2, ст. 200.
- Шамрай Ганна. Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-их рр. «Укр.» 1924, кн. III.
- Рец. на М. Бордун. «З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій пол. XVIII в.»—«Укр.» 1925, кн. V.
- Рец. на Б. Барвінський «Предтеча університету ім. Франца І у Львові».—«Укр.», 1925, кн. I—II.
- Рец. на: Андрохівич «Львівське Studium Ruthenum»—«Укр.», кн. I—II.
- В старорежимній провінції.—«Укр.», 1925, кн. V.
- В старорежимній школі і довкола неї.—«Укр.», 1926, кн. 5, ст. 90—113.
- Маршалок Ілляшенко Кирилович, «Полтавська картинка» Миколайських часів та її автор М. К. Велецький.—У збірн. «За сто літ», кн. I.
- Чернігівські ратушні скарги.—«Іст.-геогр. Збірн.» кн. I, ст. 40—52.
- Шамрай Сергій. Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова.—«Україна», 1926, ч. 2—3, ст. 97—99.
- Праці В. І. Щербини з історії Києва.—Ювілейний збірн. «Нові студії В. І. Щербини з історії Києва», 1926, ст. XV—XXIII.
- Спомини Русова.—Збірник «За сто років», 1927, т. I.
- До історії м. Баршполя у XVIII в.—Історично-Географічний Збірник, т. I. 1927, ст. 93—120.
- Вінницьке селянство 1840-х рр. (хвилювання селян с. Кустовець та Заливанщини). «Іст.-Геогр. Зб.» т. I, 1927, ст. 149—161.
- Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX в.—«Зап.», кн. XI, ст. 293—310.
- Шевченко Людмила. Програм для збирання матер. зв'яз. з повір'ям про хату.—«Перв. Гром.», кн. I, 1926, ст. 87—95.
- Шмит Хведір акад. Государственный Институт истории искусств. Бюллетени ГАХН, I. 1925, ст. 59—72.
- Zur Ausstellung altrussischer Monumentalmalerei «Das neue Russland» 1925, Heft 9—10, ст. 24—25.
- Об выставке древне-русской монументальной живописи в Берлине—«Жизнь искусства», 1926, № 7, ст. 6.
- Das Reichsinstitut für Kunstgeschichte in Leningrad. — «Das neue Russland» III, 1926, Heft 1—2, ст. 35—37.
- Проблемы методологии искусствоведения.—Збірн. Ком. Соціол. Вивч. Мистецтва «Проблемы социологии искусства». Лен. 1926, ст. 9—71.
- Государственный Институт Истории Искусства в 1925 г. — «Научный работник», 1926, № 4, ст. 10—20.
- Щербаківський Данило. Оправи книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст. «Українська книга», ст. XVI—XVIII, К. 1926 (з 29 малюнками).
- Малюнки Дм. Джемса з його подорожі по Україні.—«Україна», 1926 р., ч. 4, ст. 54—61.
- М. Ф. Біляшівський й українське мистецтво.—«Зап.», кн. IX, ст. 38—53.
- Рец. на В. Січинського, «Архітектура Крехівського монастиря».—«Україна», 1925, № 5, ст. 158.
- Рец. на В. Січинського, «Українська хата в околицях Львова». —Ibid., ст. 160.
- Культурні цінності в небезпеці.—«Ж. й Рев.» 1927, ч. I.
- Рец. на В. Січинський, Архітектура в стародруках, 1925 — «Укр.», 1927, кн. 1—2, ст. 201—203.
- Рец. на В. Січинського, Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX в. 1925.—Ibid., ст. 204—205.

- Щербина Володимир чл.-кор. Нові студії з історії Київ. Юбейний Збірник на пошану п'ядесятиліття його літературно-науков. діяльності. Вид. УАН. К. 1926, ст. XXXIX—164.
- Іван Михайлович Каманін (біографія) та І. М. Каманін, як архівіст.—«Зап. Соц.-Екон. Відд.», кн. II—III, ст. 47—68.
 - Участь Києва в законодавчій Комісії 1767 р.—«Укр.» 1926, кн. 5, ст. 7—12.
 - Документи до історії Києва 1494—1835 р.—«Укр. Археогр. Зб.», т. I, ст. 1—49.
 - Рец. на Хв. Тітов «Стара вища освіта в Київській Україні. XVI—XIX в.—«Укр.» 1926, кн. I.
- Щітківський Іван. Шевченко й княжна Репніна. 1925—«Укр.», 1926, кн. 4, ст. 149.
- Юркевич Віктор—Звигогородщина в XV—XVI в.—«Іст.-Геогр. Зб.» т. I, ст. 13—22.
- Археографічна праця в московських архівах (вкупі з В. Євфимовським)—«Укр.», 1927, кн. 1—2, ст. 219—220.
- Якимович Сергій. Забраковані матеріали подільського губернського статистичного комітету 1872 р.—«Черв. Шл.», 1926 р., кн. 1, ст. 124 і д.
- Рец. на В. Герасименка «Кармалюк в укр. народній пісні» — «Етн. Вісн.», кн. 3, ст. 176—177.
 - Рец. на К. Копержинський І. Обряди збору врожаю. II. Обжинки—«Етн. Вісн.», кн. 4, ст. 180—182.

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

- I. Записки Історично-Філологічного Відділу:** кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. кн. IV (1923)—2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI—3 крб. 50 к.; кн. XII—4 крб.; кн. XIII—XIV—4 крб. 25 к.; кн. XV—3 крб. 50 к.; кн. XVI (закінч. друк.); кн. XVII (друк.).
- II. Етнографічний Вісник:** кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к.; кн. III (1927), кн. IV й кн. V по 2 крб.; кн. VI (друк.).
- [III] Україна:** (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927)—кн. I—IV (продається тільки в Держвидаві)—5 крб. 90 к.

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Зах.-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.
- № 2а— Ф. П. Сушицький. Зах.-руські літописи, какъ пам. литерат. (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зово-вана од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Еконо-мічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь. з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська. (Старовинний театр). Вип. I. Спе-нічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми про святих (друк.).
- [№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітка. Професійнальні народні співці та музи-канти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тутнівський. Бібліографія українського мазознавства (1924)—50 к.
- № 17 та 20 — проф. Хв. Тітов. а) Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924)—10 крб.; б) Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 18, 32 та 45 — проф. Є. Тимченко. а) Локатив в українській мові (1925)—(вичер-пано); б) Номінатив і датив (1925)—75 коп.; в) Вокатив і інструменталь (1926)—1 крб. 40 коп.
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою ак. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробрівців (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Про роман «Хіба ревуть воли?» (Вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.

- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924)—2 крб. 50 к. Т. III-й (до ст. 336)—1 крб. 50 коп. (1927).
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрованій філософ Г. Сковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) К. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925)—1 крб. 75 к.; 2-й Збірник. (1926)—2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926)—4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926)—75 коп.
- № 35 — Археол. досліди 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.
- [№ 36]—акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926-1927)—6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Рос.-укр. словник правн. мови, під гол. ред. ак А. Кримського (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926)—3 крб. 25 к.
- № 43 — Археографічний Збірник I, ред. акад. М. Грушевський (1926)—3 крб. 75 коп.; II (друк.).
- № 44 — проф. М. Марковський. Енеїда Котляревського (1927)—1 крб. 50 коп.
- № 46 — Історично-Географ. Збірник, I, ред. проф. Ол. Грушевський (1927)—1 крб. 75 к.
- № 47 — Кл. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
- [№ 49]—Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія укр. орнаменту (з 11 табл.) (1927)—2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія (1927).—15 крб.
- № 52 — М. Возняк. Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (закінч. друк.).
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927)—2 крб. 50 коп.
- № 54 — Проф. М. Грунський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928).
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії (1927)—1 крб.
- [№ 56]—Корпус дум (друк.).
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки I (друк.).
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві. Ч. I (1801—1850) (зак. др.).
- № 59 — К. Квітна. Українські пісні про дітозгубницю (друк.).
- № 60 — Івга Рудинська. Листи В. Горленка (друк.).
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський (1927)—4 крб. 50 к.
- № 62 — Акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927)—1 крб. 75 коп.

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61 набувати можна тільки там).

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

- I. Записки Історично-Філологічного Відділу:** кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. кн. IV (1923) — 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI—3 крб. 50 к.; кн. XII—4 крб.; кн. XIII—XIV—4 крб. 25 к.; кн. XV—3 крб. 50 к.; кн. XVI (друк.); кн. XVII (друк.).
- II. Етнографічний Вісник:** кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к.; кн. III (1927), кн. IV й кн. V по 2 крб.; кн. VI (друк.).
- [III] Україна:** (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927)—кн. I—IV (продається тільки в Держвидав) — 5 крб. 90 к.

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Зах.-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.
- № 2а — Ф. П. Сушицький. Зап.-русскія літописи, какъ пам. литерат. (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зовнована од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська. (Старовинний театр). Вип. I. Спецічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми про святих (друк.).
- [№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітня. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тугийський. Бібліографія українського малознавства (1924)—50 к.
- № 17 та 20 — проф. Хв. Тітов. а) Історія книжної справи на Вкраїні (із 221 знімком) (1924)—10 крб.; б) Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 18, 32 та 45 — проф. Є. Тимченко. а) Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано); б) Номінатив і датив (1925)—75 коп.; в) Вокатив і інструменталь (1926)—1 крб. 40 коп.
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою ак. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Мариневський. Про роман «Хіба ревуть воли?» (Вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.

- Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редактуванням акад. А. Кримського (1924)—2 крб. 50 к. Т. III-й (до ст. 336)—1 крб. 50 коп. (1927).
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925)—1 крб. 75 к.; 2-й Збірник. (1926)—2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926)—4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926)—75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926-1927)—6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міаковського (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура, Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Рос.-укр. словник правн. мови, під гол. ред. ак. А. Кримського (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926)—3 крб. 25 к.
- № 43 — Археографічний Збірник I, ред. акад. М. Грушевський (1926)—3 крб. 75 коп.; II (друк.).
- № 44 — проф. М. Маринівський. Енеїда Котляревського (1927)—1 крб. 50 коп.
- № 46 — Історично-Географ. Збірник, I, ред. проф. Ол. Грушевський (1927)—1 крб. 75 к.
- № 47 — Кл. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія укр. орнаменту (з 11 табл.) (1927)—2 крб. 25 к.
- № 51 — Ювілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія (закінч. друк.).
- № 52 — М. Возняк. Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (закінч. друк.).
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927)—2 крб. 50 коп.
- № 54 — Проф. М. Грунський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1926).
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії (1927)—1 крб.
- [№ 56] — Корпус дум (друк.).
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки I (друк.).
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві 1-ої пол. XIX в. — 5 крб. 50 к.
- № 59 — Н. Каляда. Українські пісні про дітозгубницю (друк.).
- № 60 — Івга Рудинська. Листи В. Горленка (друк.).
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський (1927)—4 крб. 50 к.

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61 набувати можна тільки там).

Ціна 3 карб. 50 коп.

